

4362
008

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
Тошкент ислом университети
И-56

Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ,
Марямхон ЭШМУҲАМЕДОВА

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ АСОСЛАРИ

(Олий ўқув юртлари учун маъруза матнлари)

B3281

O' z M U
Ilmiy kutubxonasi

“Тошкент ислом университети”
Тошкент – 2001

Ушбу китоб
Мустақил Ўзбекистон Республикасининг
ўн йиллик тўйига бағишланади

Таҳрир ҳайъати:

**Ҳ. С. Кароматов (раис), Н. Иброҳимов, Н. Комилов,
З. Ҳусниддинов, А. Ҳасанов, Қ. Назаров, М. Куронов,
А. Абдуллаев, З. Исломов, А. Мансуров, С. Аъзамхўжаев**

Масъул муҳаррирлар: **Нажмиддин Комилов**, филология
фанлари доктори, профессор,
Муҳаммадҷон Қурунов, педагогика
фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: **Зоҳидҷон Исломов**, филология фан-
лари доктори,
Мирсодиқ Исҳоқов, тарих фанлари
доктори

Ушбу китоб муаллифларнинг бир неча йиллик амалий иш тажри-
баси ва жиддий назарий изланишлари маҳсулидир. Уч қисм, 22 маъ-
руза матнидан иборат бу китобда миллий маънавиятимизнинг бутун-
ги долзарб назарий масалалари ва тарихий-тадрижий такомил йўли
изчил баён қилинади.

Юртбошимизнинг миллий маънавият масалаларига оид нутқ ва
рисолаларида билдирилган фикрлар ушбу матннинг назарий-услубий
йўналишига асос қилиб олинди.

Китоб, биринчи навбатда, ижтимоий гуманитар йўналишдаги олий
ва ўрта махсус ўқув даргоҳлари ўқитувчилари ва талабалари ҳамда
маънавият соҳаси мутхассислари учун мўлжалланмоқда.

“Маънавият –

инсоннинг,

халқнинг,

жамиятнинг

куч-қудратидир.

У йўқ жойда

ҳеч қачон

бахт-саодат бўлмайди”.

“Маънавият ҳақида гап кетар экан,

мен аввало,

инсонни руҳий покланиш

ва юксалишга даъват этадиган,

инсон ички оламини бойтадиган,

унинг иймон-иродасини,

эътиқодини мустаҳкамлайдиган,

виждонини уйғотадиган

қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан”

Ислом КАРИМОВ

I ҚИСМ МУСТАҚИЛЛИК МАЪНАВИЯТИ

❖ *Маънавият масъулиятдир* ❖

1-маъруза. ИСТИҚЛОЛ ВА МАЪНАВИЯТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Инсон ҳаётининг маъноси (муқаддима ўрнида).
2. Мустақиллик масъулияти. Миллий мустақиллик шароитида маънавият масалаларининг долзарбланиши ва бунинг сабаблари.
3. Инсонлар онгидаги эски мафкура асоратларидан қутулиш муаммоси ва янги тафаккур зарурати.
4. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори.

1. Фикр юритувчи ҳар бир инсон, албатта, ўз ҳаётининг маъно-мазмуни, моҳияти ҳақида бир кун эмас, бир кун ўйлаб қолади. Бу ёруғ дунёда яшашдан мақсад нима? деган саволни ўзига ўзи беради. Дарҳақиқат, инсон ҳаётининг маъноси борми, у нега яратилган ўзи?

Буюк мутафаккир аллома, шайх Нажмиддин Кубронинг истеъдодли шогирдларидан Нажмиддин Доя (Абу Бакр Абдуллоҳ Асадий Розий) ўзининг 1223 йилда ёзилган “Мирсоҳ ул-ибод мин-ал-мабдаъ илал-маод” (“Аллоҳ бандаларининг бошланғичдан тугалланишгача бўлган ҳаёт йули”) асарида ушбу саволга жавоб сифатида бир рубоий келтиради:

*Мақсуди вужуди инсу жон ойина аст,
Манзури назар дар ду жаҳон ойина аст,
Дил ойинаи жамоли шоҳаншоҳ аст,
Вин ҳар ду жаҳон ғилофи он ойина аст.*

(Инсон вужудидан мақсад кўзгудир,
Ҳар икки жаҳонда эътиборга арзигулик нарса кўзгудир,
Кўнгил (Борлик) ҳукмдорининг жамолини акс эттирувчи кўзгу бўлиб,
Ҳар икки жаҳон ушбу кўзгунинг ғилофидир.)

Аллоҳ инсонни икки жаҳонда азизу мукаррам қилиб яратди. Бутун моддий оламни унга бўйсундирди. Инсон вужудидан мақсад эса унинг кўнғил кўзгусидир. Чунки бу кўзгу Борлиқ ҳақиқатини — Ҳақ жамолини ўзида акс эттириш қобилиятига эга. Бу табаррук ғоя турли тарзда, турли кўриниш-ифодаларда кўпчилик улугъ алломаларимиз ижодида ўз аксини топган. Улар йўқ жойдан пайдо бўлмаган. Охирги ва бизгача мукаммал етиб келган илоҳий ваҳий бўлмиш Қуръони каримнинг “Нур” сураси 35-ояти “Аллоҳу нур ус-самовоти ва-л-арз» (Аллоҳ осмонлар ва ернинг “нуридир”) деб бошланади ва давомида “Аллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур” (Йаҳди-л-лоҳу ли-нуриҳи ман йашау) деб таъкид этилади.¹

Маълумки, инсон мукаммал мавжудот эмас. Вақти келса, у энг қутурган ҳайвондан бадтар ваҳшийлашиши ёки энг разил махлуқдан ҳам баттар тубанлашуви мумкин. Аммо Аллоҳ ҳикмати шундаки, бегуноҳ фаришталар эмас, айна Одам насли ер юзида халифа қилиб яратилган. Аллоҳ таоло Одам Атони яратишни ирода этар экан, фаришталарга “Мен ерда халифа яратмоқчиман,” — дейди (Бақара сураси, 30-оят). Қуръони каримда инсоннинг ер юзида халифа қилиб яратилганлиги ҳақидаги хабар яна қатор сураларда зикр этилади. “У сизларни ерда халифа қилиб қўйган зотдир”, — дейилади “Фотир” сураси 39-оятида. “Анъом” сураси 165-оятида, “Юнус” сураси 14-оятида, “Сод” сураси 26-оятида, “Намл” сураси 62-оятида, “Нур сураси” 55-оятида, “Аъроф” сураси 129-оятида ҳам шу мазмун ифодаланади. Шундай экан, Нажмиддин Доя келтирган фикрлар миллий маънавий меросимиз учун тасодифий эмас, балки етакчи фикрдир. Маънавият ҳақида сўз юритганда биз, аввало, ана шу табаррук ҳақиқатни фаромуш этмаслигимиз керак.

Аждодларимиз меросида сурат ва маъно, мажоз ва ҳақиқат ҳақида сўз боради. “Сурат” ва “мажоз” тушунчалари бу ўринда фоний дунёни, жумладан, инсон вужудини, “маъно” ва “ҳақиқат” эса боқийликни, Борлиқнинг боқий моҳиятини ифодалаш учун ишлатилади. Инсон маънавияти унинг айна шу бақога дахлдорлигини, ушбу фоний ҳилқатда акс этиши мумкин бўлган боқий ҳақиқатни, хуллас, фанода бақонинг намоён бўлишини англатади.

Ҳар қандай ҳодисани назарий ўрганиш деганда унинг

моҳиятини турли нисбатларда кўриб чиқиш назарда тутилади. Маънавият бақонинг фанода зуҳури бўлганлигидан яхлит ва беҳудуддир. Демак, унинг ўзга ҳодисаларга нисбатлари ҳам чексиз бўлиб, инсон илми чексизликни яхлит қамраб олиши мушкул. На илож, шу чексиз нисбатлар аро биз учун энг долзарб ва муҳимларини танлаб олишга тўғри келади.

2. Бугуннинг энг долзарб муаммоси мустақиллик ва маънавият нисбати бўлиб, қолган масалаларнинг барчаси шунга боғлиқ. Мустақиллик маънавиятининг таянч қоидалари 1992 йилдаёқ Президентимизнинг китобларида аниқ ва равшан ифодалаб берилган эди. Биз ўз ўрнида уларга батафсил тўхталамиз. Ҳозир Мустақиллик маънавиятининг бош масаласидан сўз очмасак бўлмайди. Маънавият ҳақида ҳар қанча гапириш, ёзиш мумкин. Аммо маънавият фалсафа эмас, дунёни ҳар қанча изоҳлаб берганингиз билан, қонун-қоидасини аниқлаб, тушунтириб берганингиз билан сиз ақли, билимдон, мантиқий фикрловчи одам сифатида қадрланишингиз мумкин, аммо булар сизни маънавий баркамол эканлигингиздан далолат бермайди. Яна Сиз ўта истеъдодли бўлишингиз, Ватан ҳақида, мустақиллик ҳақида ажойиб қасидалар битишингиз мумкин. Албатта, истеъдод ҳам маънавият нишонаси, аммо таърифу тавсифлар билан Ватан равнақи таъмин этилмайди, мустақиллик мустаҳкамланмайди. Мустақиллик маънавиятининг бош мезони, асос-пойдевори масъулият туйғусидир. Шундай экан, суҳбатнинг аввалида ҳам шу мавзу турмоғи лозим.

Неча минг йиллик тарих давомида не-не хоқонлару хонлар, амирлару шоҳлар ўтди. Уларнинг бирлари миллат довругини дунёга тарқатган бўлсалар, бошқалари юртни абгор қилганлиги ҳам сир эмас. Охирги юз йил давомида юртимизнинг етакчи ўғлонлари фоже тақдирга рўбарў келдилар. Амир Олимхоннинг сиёсатидан норизо бўлган Файзуллаҳўжа халқим дея қон ютди, аммо орзуси ушалмади. Усмон Юсупов умрини Ўзбекистон халқи учун тикди, аммо халқ асоратда қолаверди. Шароф Рашидов халқ оғирини енгил қиламан деб қўп уринди, аммо охири бориб халқни ҳам, унинг ўзини ҳам ёмонотлиқ қилиш бошланди. Қарамлик касофатидан эди бу фожиалар. Янги даврда ўзбек халқининг бихти Ислом Каримов номи билан боғланди.

Биз Президентнинг мустақил миллий сиёсат, Ота юрт мавқеини олам узра юксакларга кўтариш, мамлакатда барқарорлик ва ижтимоий уйғунликни таъминлаш, демократик ҳуқуқий давлат тизимини шакллантириш, ижтимоий кафолатларни мукаммаллаштириш йўлидаги ва бошқа қатор хизматларига алоҳида тўхталмаймиз. Зотан, буларнинг ҳар бири мустақил мавзу.

Собиқ “СССР” нинг хом ашё базаси бўлиб, марказ манфаатларига қатъий бўйсунувчи ягона тизим занжирига қўлоғи, ҳар бир ҳужайраси билан чамбарчас боғлаб ташланган республиканинг асли ночор иқтисодий-ишлаб чиқариш биноти, “СССР” парчалангач, буткул харобага айланган эди. Ислох Каримов бозор иқтисодига ўтиш йўлидаги ислохотларни шундай мураккаб шароитда, шундай носоз пойдеворга таяниб амалга ошира бошлади. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг аҳволи Мустақил давлатлар ҳамдўстлигида барқарорлиги ва ижобий силжишлари билан ажралиб турипти. Аммо биз иқтисодий масалаларга ҳам батафсил тўхталмоқчи эмасмиз.

Бугунги кунда айтиш мумкинки, Ўзбекистон жаҳон миқёсида ўзига хос барқарор сиёсий мавқе касб этиб турипти. Жаҳоннинг энг илғор давлатчилик анъаналарини ўзбекистоннинг миллий табиати билан, ўз қадим удумлари билан уйғунлаштира олган Конституциямиз — мустақил мамлакатнинг Асосий қонуни — ҳар бир соҳада батафсил ишлаб чиқиладиган қонун ва кодекслар билан амалда қўлланиб, мустаҳкамланиб бормоқда. Бозор иқтисодига ўтиш, мамлакатнинг ички иқтисодий тизимини уйғунлаштириш, илғор технологик жараёнларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш борасида ўтган йиллар ичида улғуш ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Ижтимоий уйғунлик, барқарор осойишталик, халқ бирдамлиги фикрлар, қарашлар хилма-хиллиги билан баҳамжиҳат ривожланмоқда. Турли сиёсий партиялар ўз мустақил йўналишларини шакллантириб, сиёсий муҳорабанинг маданиятли усуллари, демократик тамойилларни ўзлаштириб бормоқдалар. “Ватан манфаати, мустақиллик манфаатини ҳамма нарсадан устун қўядиган, қалбида ўти ва эрк туйғуси бор, ғайратли, куюнчак”², айниқса, бугунги кун миллат эҳтиёжи ва жаҳон талабларига жавоб бера оладиган ёш ва талантли авлод аста-секин майдонга кирмоқда. Хуллас, ютуқлар бисёр. Энг муҳими, халқ, миллат ўзлигини англаб бормоқда.

Аммо, барибир, хотиржамликка ўрин йўқ. Чунки муаммолар ҳануз етарли. Жумладан, кишиларимизнинг, айниқса, ёш авлоднинг маънавий тарбияси борасида қийинчиликлар кўнгилдагидек бартараф этилди, дейиш қийин. Инсонлар онгининг эски ақидалар асоратидан покланиши осон савдо эмас экан. Айниқса, юртнинг етакчилари бўлиши лозим бўлган зиёлиларимиз руҳига сингиб кетган кўникмаларни енгиб ўтиш машаққати ҳар қадамда сезилиб қоляпти. Агар катта-кичик раҳбарлар ҳам одатан айни шу зиёлилар тоифаси ичидан етишиб чиқишини инобатга олсак, вазиятнинг жиддийлиги янада ойдинлашади. Уларнинг ҳар бири жамиятда ўзи эгаллаб турган мавқе ва мақомини бутун масъулияти билан, кўлами ва залвори билан ҳис этияптими, ўтмиш ва келажак олдида, халқ ва Аллоҳ олдида ўзининг ҳар бир қадами учун жавоб беришга ҳозирми? Ўзига ишониб топширилган вазифани эплаб, кўнгилдагидек уддалай олишга қудрати, билим ва иқтидори, ирода ва саботи етadими? Нега жамоани бошқариш иқтидори, амалга оширган эзгу ишлари туфайли халқ эътиборини қозонган, яхши ном орттирган одамлар баъзан каттароқ лавозимларга муносиб топилса, икки-уч йил ўтмай табиатида ўзгариш пайдо бўлиб қоляпти?

Иқтисодий ва сиёсий ислохотлар халқ онгига теран етиб бориши, амалда жадал ўзгаришлар ҳосил қилиши учун инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бериши зарур. Биз тоталитар давлат мулкига асосланган иқтисодни рад этиб, мулкчилик шакллариининг турли-туманлигига асосланган эркин бозор иқтисодига ўтмоқдамиз. Сиёсатда якка партия, ягона мафкура зўравонлигига барҳам бериб, кўппартиявийлик, фикр ва қарашлар хилма-хиллигига йўл очмоқдамиз. Лекин инсонлар тафаккурини эски андазалар, тор қолиплар тугал тарк этиши қийинчилик билан амалга ошмоқда. Тафаккуримиз, қарашларимиздаги янги тамойиллар ҳануз анча юзада, онгимизнинг сиртқи қатламларида қолиб кетмоқда, баъзан янги қадриятларни ҳам эски ўлчовлар билан баҳолашга уринмоқдамиз. Инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бермас экан, Ўзбекистоннинг буюк келажagini куриш орзуси ширин халқлигича қола беради. Маънавият ва мафкурага алоҳида эътибор қаратилишининг бош сабаби ҳам шунда.

3. Инсон агар Ҳақ йўлида астойдил уринса, кўп иш қўли-

дан келади. Аммо инсонларда фақат фазилатлар эмас, қусурлар ҳам бор. Масалан, гафлат, шаҳватпарастлик, такаббурилик. Инсоний иллатлар ичида энг қаттоли — худбинлик балоси, нафс балосидир. Бу касаллик жами аҳли башарга бегона эмас. Шунга қарамай, дунёнинг кўпгина мамлакатларида жамият бу иллатни қандайдир ҳудудларда жиловлашга эришган. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва масъулияти меъёрларини муайян ўлчовларда сақлаб боришга одат ҳосил қилган. Афсуски, собиқ тоталитар тузум даврида айни шу меъёрларнинг асос томирлари қирқиб ташланди, туб маънавий негизларига жиддий раҳна солинди. Коммунистик ақидапарастлар диктатураси 70 йил давомида, изчил суръатда миллион-миллион халқларни ялпи манқуртлаштириш сиёсатини олиб борди. Бу тузум турли миллат, турли ўлкаларни мажбурий равишда бир партия измига бўйсундирган, қурама мамлакат аҳолисини миллатсиз, маънавийсиз, мустақил ўй-фикрсиз “коммунизм қурувчилари” аталмиш қиёфасиз мавжудотларга, дунёга ҳукмдорлик орзусида бўлган қичик бир гуруҳнинг иродасини қулоқ қоқмай ижро этувчи улкан механизмнинг “паррак” ва “винтча”ларига айлантдириш ниятида эди. Ва дарҳақиқат, ўз манфур ниятларини анча-мунча амалга ошириб улгурди.

XX асрнинг 70-йилларига келиб, айтиш мумкинки, “Совет Иттифоқи” аталмиш улкан бир ҳудудда воқеан “манқуртлар сўлтанати” шаклланди. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи йиғилишида Президент И. А. Каримов бу ҳақда шундай фикр билдиради: “Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди.”³ Улар йўқ эмас эди, ҳаётимизда мавжуд эди. Халқ онгини, унинг барча фаолиятини марказ измига бўйсундириш асосан ушаларга ишониб топширилган эди.

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, бизнинг халқимиз аксарияти ушбу мақр домига тўлиқ тушиб қолмади. Чунки тузум олға сурган марксистик мафкура бизнинг неча минг йиллик маънавий меросимиз, миллий анъаналаримиз, халқимиз руҳи учун мутлақо бегона бўлиб, фақат сиёсий ва иқтисодий қарамлик шароитида четдан зўравонлик йўли билан киритилган ва шафқатсиз усуллар билан онгимизга сингдиришга уринилган эди. Аммо, таассуф билан қайд этиш

лозимки, тоталитар тузумининг уринишлари барибир муайян “натижа”ларга эришди. Чингиз оға Айтматов жуда ёрқин гавдалантириб берган “манқуртлик касали” одамларимиз онгида анча-мунча томир отиб улгурди. 70 йиллик истибдод мобайнида большевистик мафкуранинг якка ҳукмронлиги, айниқса, 1937—1938 йил қатағонларидан кейинги авлодни ўз миллий қадриятларидан, маънавий меросидан жиддий бегоналашувига сабаб бўлди. Ана шу мажбурий юқтирилган иллат баъзи инсонлар руҳиятида ҳануз қарамлик асорати сифатида намоён бўлмоқда.

“Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз, — деб ёзган эди И. А. Каримов мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ, — бу гул билан қопланган йўл эмас, тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик иллати етказган зиён-заҳматларни бартараф этишнинг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”.⁴

Бугунги кунда ҳам ушбу покланиш жараёни давом этмоқда. Янгича, мустақил тафаккур зарурати ҳануз долзарб, миллий мафкурани шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтириш бугуннинг ҳам энг муҳим вазифасидир. Мустақиллик масъулияти айти шу вазифаларни мукамал ҳал этишни тақозо қилиб турипти.

4. Инсон маънавий дунёси — нозик соҳа. Ундаги вазиятни осонликча, муайян фармон ёки қарор қабул қилиш билан тузатиб бўлмайди. Уни ўнглаш учун йиллар давомида мунтазам ва сабр-тоқат билан мафкуравий, тарбиявий, маърифий иш олиб бориш, амалий чора-тадбирлар, ҳаётий ўзгаришлар жорий этиш тақозо қилинади.

Миллий маънавият миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини қамрайди, уларни яхлит тизимда тутиб туради. Ўтмиш аجدодларимиз мероси бугунги жаҳон даражаси билан уйғунлаштирилса, мамлакатимиздаги воқеа аҳволга татбиқ этилса, ундан келажак куртаклари униб чиқади, келажак сиймоси шаклланади.

Шу сабабли ҳам И. А. Каримов Ўзбекистон Президенти лавозимига сайланган дастлабки кунлардан бери халқ маънавиятини юксалтиришга биринчи даражали эътибор қаратиб келмоқда. Ҳали шўролар тузуми мавжуд бўлиб, юртимиз “совет социалистик республикаси” деб аталган даврда — 1990 йил 24 март Олий Кенгаш сессиясида Ўзбекистонда

биринчи марта президент лавозими жорий этилиб, Ислом Абдуганиевич Каримов ушбу лавозимга муносиб топилгач, Ўзбекистон Президентининг биринчи нутқидаёқ “халқни маънавий юксалтириш, инсонни ахлоқий ва маънавий юксалтириш” масаласи давлат раҳбарининг энг муҳим вазифаларидан эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.⁵ Маънавият деган сўзни юқори доираларда ишлатиш мутлақо урф бўлмаган ўша замонларда бу мутлақо янгича ёндошув, ўша пайтлар республика раҳбари учун катта жасорат эди.

Миллий мустақиллигимизнинг иккинчи йилида Президент “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” деб номланди ва унда илк бор халқ маънавиятини ривожлантириш масалалари батафсил таҳлил этилди.⁶

1995 йил феврал ойида илк бор қўшпартиявийлик асосида ўтказилган эркин ва демократик сайловлар ҳосиласи бўлимиш Ўзбекистон республикаси биринчи чақириқ Олий мажлисининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Президент И. А. Каримов “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари” мавзуида катта маъруза қилиб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ривожига оид муҳим масалалар билан бир қаторда миллатнинг маънавий тақомили йўналишида ҳам янгича ёндошувлар, долзарб муаммоларнинг пухта ўйланган ечимларини халқ намояндалари муҳокамасига ҳавола этди. Унда, аввало, 130 йиллик мустамлака асоратидан қутулиб, қайта қад ростлаган мустақил давлатчилигимизнинг бетакрор қиёфаси очиб берилди. Унинг халқимиз, миллатимиз “тарихий ва маънавий тараққиётининг” самараси, “ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожини” натижаси эканлиги қайд этилди.⁷ “Социализм” ғояларининг халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилгани, улар халқимизни манқуртлаштириш учун хизмат қилгани очиқ айtilди.

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Шундай экан, давлат тузумини, жамият ҳаётини демократлаштириш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш баробарида маънавиятга ҳам доимо алоҳида эътибор ажратиш талаб этилиши воқеий заруратдир. Президент маъ-

рузанинг “Юксак маънавият — келажак пойдевори”⁸ деб номланган фаслида мустақилликнинг дастлабки тўрт йилида бу соҳада эришган ютуқларни тилга олиш баробарида келажак йўналишларни ҳам батафсил таҳлил этиб берди. “Эндиги асосий вазифа, — деб фикрини изҳор этди юртбошимиз, — кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир”.⁹ Бунинг учун ҳар биримиз “босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб”, “буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги ҷамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”.¹⁰

Умуман қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг деярли ҳар бир маърузасида маънавият масаласига эътибор қаратилади, ҳар бир китобида алоҳида боб ажратилади. Улар биринчи марта алоҳида йиғилиб, 1994 йилда “Истиқлол ва маънавият” номли китоб бўлиб чиққан бўлса, 1997-98-йилларда янада тўлдирилиб, “Маънавий юксалиш йўлида” (“На пути духовного Возрождения”) номи билан ўзбек ва рус тилларида мукаммал шаклда нашр этилди.¹¹ Айниқса, бу китобдаги “Маънавий мерос қудрати” (Ўзбекистон мустақиллигининг бир йиллиги тантаналарида сўзланган нутқ), “Халқни Ватан манфаатлари бирлаштиради” (Ёзувчилар билан суҳбат), “Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили” (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва ҷамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида сўзланган нутқ), “Ватан — ҳамма нарсадан муътабар” (Мустақилликнинг беш йиллигидаги байрам табриги), “Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши” (“Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида), “Ҷамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин” (“Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар), “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” (Тарихчи олимлар билан суҳбат) каби суҳбат ва мақолаларида, ундан кейин алоҳида нашр этилган “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда”, “Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир” (“Фидокор” газетаси муҳбири билан суҳбат), “Эғали юрт эркини бермас” (2000 йил август Олий мажлис сессиясида сўзланган нутқ) каби қатор асарларида маънави-

ят масалаларига оид муҳим фикрлар, янгича ғоялар олға сурилган.

1994 йил баҳорида “Маънавият ва маърифат” республика жамоатчилиқ марказини тузиш ҳақида Президентнинг Фармони чиқди. 1996 йил сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна алоҳида Фармон бўлди ва унинг асосида Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор қабул қилди. Ниҳоят, 1999 йилга келиб, бу марказ Республика Маънавият ва маърифат кенгашига айлантирилди.

Ўзбекистон Президентининг миллий маънавият масалаларига бағишланган фикр ва мулоҳазалари алоҳида йирик жиддий тадқиқот мавзусидир. Аммо мазкур тадқиқот якунларини кутмай туриб ҳам, И. А. Каримов асарларини шу йўналишда эътибор билан ўрганиб чиққан одам Президент қарашлари миллий маънавият назариясини шакллантириш йўлида ўқ томирларни аниқ ва муайян кўрсатиб беришга қодирлигига амин бўлади. Шундан келиб чиқиб, ушбу маърузалар матнини яратиш учун назарий замин сифатида асосан Президент И. А. Каримов асарларида билдирилган фикр ва хулосаларга таянилди.

Юртбоши халқдан айру эмас. Чунки халқнинг, миллатнинг ниҳоний тилаги, истаги бугун Юртбошининг кўнглидаги тилақдир, истакдир. Президентнинг барча нутқ ва рисоаларини маънавият мавзуси нуқтаи назаридан бирма-бир кўздан ўтказиб чиққан одамни ҳайратга соладиган нарса шуки, аждодларимиз яратган маънавий мерос, халқимизнинг дилида сараланиб келаётган, унинг оғзаки ижоди, ҳикматлари, матал ва мақолларида акс этган эзгу ақидалар ва Ўзбекистон Президентининг маънавият масалаларига муносабати, мулоҳазалари, фикр йўналиши ўзак-ўзагидан ўзаро мувофиқ ва уйғундир. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-дек туюлади биринчи қарашда. Аммо дунё сиёсатида бунга зид мисоллар кам эмас-ку. Аллоҳ таолодан бахт тилаганда тўкис тилаган дуруст. Илоҳи, миллатимизга мустақиллик саодатини насиб этган Парвардигори олам унинг бардавомлигини ҳам, баракатини ҳам тўкис ато этган бўлсин. Иншооллоҳ, миллат ва унинг Юртбошиси азму қарорда, саъй-ҳаракатда доимо ҳамдам, ҳамқадам келмоқда, келажакда ҳам шундай бўлсин.

Маънавиятсиз буюк келажак йўқ. Чунки уни роботлар эмас, инсонлар яратади. Инсонлар онги қандай бўлса, мамлакат келажаги ҳам шунга яраша бўлади. Энг катта бойлик — инсонлар руҳиятида яширин. Ана шу сармоя тобора кенг-роқ миқёсда муомалага кирган сари, ҳосил унумлироқ бўла беради, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи юксала беради, ўзбеклар ўз аجدодларига муносиб улугворлик касб эта беради.

Таянч иборалар: Кўнгил кўзгуси, инсоннинг ер юзида халифалиги, мустақиллик ва маънавият нисбати, масъулият туйғуси, ўзбек халқининг бахти, Ватан манфаати, миллат эҳтиёжи, эски ақидалар асорати, худбинлик балоси, ялпи манқуртлаштириш сиёсати, миллий қадриятлар ва маънавий меросдан бегоналашув, янгича тафаккур зарурати, “тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш”, халқ маънавиятини юксалтиришга биринчи даражали эътибор, Республика “Маънавият ва маърифат” маркази, Республика Маънавият ва маърифат кенгаши, Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовнинг миллий маънавият масалаларига бағишланган фикр ва мулоҳазалари, назарий замин, Юртбоши халқдан айру эмас, маънавиятсиз келажак йўқ.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт :

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 330—351.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76—85.
4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 33—42.
5. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
6. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
7. «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази фао-

лиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Т., сентябрь, 1996.

Қўшимча адабиёт:

8. Комил маънавият — мустақиллик таянчи. Т., 1997.
9. Маънавият — масъулик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997.
10. Маънавиятнинг ойдin йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997.
11. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., 1998, I қисм (с. 7-60).
12. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. 1994.

2-маъруза. МИЛЛИЙ ҒОЯ, МАФКУРА, МАЪНАВИЯТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Уларнинг ўзарo нисбати.
2. Миллий маънавият назариясини шакллантиришнинг умумметодологик асослари:
 - а) кўп қутбли дунё;
 - б) инсон — дунё меҳвари;
 - в) иқтисод, сиёсат, маънавият: инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзарo уйғунлиги зарурати.

1. Миллий ғоя — миллатнинг етакчи мақсади, “халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ”.¹² Бу мақсаднинг аниқ ифодасини Президент И.А. Каримов 2000 йил 8 июндаги “Фидокор” газетаси муҳбири билан суҳбатида шундай баён қилади:

“Мамлакатимизда амалга оширилаётган янгиланиш ва тараққиёт сиёсатининг стратегик мақсади — ҳуқуқий демократик давлат ва бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат.

Юртимизда истиқомат қилувчи барча инсонлар учун

миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги кафолатланадиган турмуш даражаси ва эркинликларни таъминлаш. Ва шу асосда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига эришиш”.¹³ Бунинг учун сиёсат соҳасида, иқтисодий ва маънавий йўналишларда нималар қилиш лозим эканлиги тўғрисида ҳам ўша суҳбатда батафсил жавоблар берилган.

Дарҳақиқат, миллий ғоя 130 йиллик асоратдан қутулиб, мустақилликнинг оидин йўлига чиқиб олган, ҳаётида эркинлик сари туб ўзгаришларни дадил амалга ошираётган миллатнинг бош мақсади, интилиши. Уни Юртбошимиз истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ бир жумлада ёрқин ифодаб берган эди: “Мустақилликнинг олий мақсади — ўзбек халқининг иззатини жойига қўйиш”¹⁴ Бу — ўз иззати ва қадрини билган миллат ўзини ҳам ҳурлатиб қўймайди, ўзгаларнинг ҳам ҳурматини жойига қўяди, дегани. Ўзбек доим жаҳон саҳнасида ўзининг салмоқли мавқеига эга бўлиб келган халқ. Жаҳон тарихини холис варақлаган одам бунга амин бўлади. Айни шу сабабдан элимиз бағрикенглиги билан машҳур. Аму ва Сир оралигида доимо турли элат, турли эътиқод вакиллари иноқ-иттифоқ яшаб келишган. Агар урушган бўлса, сулолалар урушган, ака-укалар тахт талашган, халқлар ёки миллатлар эмас. Аجدодларимиз қўшни халқлар маданиятига, турмуш тарзига эътибор билан қараган, ўзларидан мерос қолдирган ўлмас маънавий обидаларни турли тилларда яратилган. “Ўз кучига ишонган халқнинг бағри кенг бўлади”,¹⁵ дейди Президент.

Миллий мафкура миллатнинг фикр майдони, унинг асрий орзулари, келажак режаларининг муназзам бир ифодасидир. Маънавиятимиз анъаналаридан келиб чиқиб, тушуниб етишимиз лозимки, биз ишлатадиган “мафкура” сўзи совет даври тарғиботчиларининг тилидан тушмай келган “идеология” тушунчасининг айний таржимаси эмас. Мафкура — фикр майдони, уни хоҳ тор қолип қилиб олинг, хоҳ жаҳон цивилизацияси ва миллий маънавиятимиз қадриятларини уйғунлаштирувчи кенг тафаккур олами сифатида ёндошинг. Албатта, ҳар бир ижтимоий тоифанинг, сиёсий ҳаракатнинг, гуруҳнинг ўз мафкураси бўлиши мумкин. Бу табиий ҳолат. Аммо миллат мафкураси унинг таркибига ки-

рувчи барча тоифалар ва гуруҳларнинг мақсад йўналиши, тафаккуридаги энг умумий томонларни бирлаштиради. Унинг аҳамияти ҳам шунда. Элни Ватан манфаати бирлаштиради, деган қутлуг ибора бор. Миллий истиқлол мафкураси бизга эл-юртимиз, Ватанимиз олдидаги фуқаролик бурчимизни теран англаб етишимизга ёрдам беради, ёш авлоднинг ҳар бир вакилини ҳақиқий миллат фарзанди бўлиб улғайишига кўмаклашади. Миллий истиқлол мафкураси қонун моддаси кучи билан эмас, маънавий камолот орқали эришиладиган ҳидоят йўлидир.

Мустақилликнинг иккинчи йилида асосий қонунимиз қабул қилинди. Унинг иккинчи боби 12-моддасида “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас,” деб ёзиб қўйилган.¹⁶ Етмиш йил тоталитаризм жабрини тортган халқимиз бу қонданинг қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунади. “Узоқ ва яқин тарихдан яхши маълумки, — деб таъкид этади Президент, — бирон мамлакатда, бирон давлатда яккаю ягона ғоя ёки мафкура ҳукмронлик қилар экан, бу жамият, бу давлат, албатта инқирозга юз тутади.”¹⁷ Чунки ҳаёт доимо ўзгаришда, ривожланишда. Инсон тафаккури, унинг интилишлари, олдига қўйган мақсадлари ҳам доимо ўзгариб, тақомиллашиб боради. Шу сабабли унга ҳарқандай ғоявий, мафкуравий тазийқ ўтказишга уриниш акс таъсир кўрсатиши, нохуш оқибатларга олиб келиши табиий. Қолаверса, жамиятнинг ривожланиш жараёни ҳам ундаги етакчи таъмоилларнинг вақти-вақти билан янгиланиб, ўзгача маъно, ўзгача таркиблар ҳосил қилиб туришини тақозо қилади. Ундаги ижтимоий тоифаларнинг мавқеи ва аҳамияти ҳам турли даврларда турли ҳолатда бўлади. Шунга мувофиқ сиёсий кучлар нисбати ҳам муайян ўзгаришларга учраши мумкин. Шундай экан, ҳеч қайси мафкура, жумладан, ҳатто миллий мафкура ҳам ҳаётий эҳтиёжлардан узоқлашиб, қотиб қолган ақида ҳолига тушмаслиги учун “давлат мафкураси мақомига кўтарилмаслиги, айланмаслиги керак”.¹⁸

“Миллий истиқлол мафкураси халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғу ва тушунчаларнинг мужассам ифодаси бўлиши керак”,¹⁹ — дейди Президент. Миллий мафкурани

Ўзлаштириш, бир томондан, тафаккуримизнинг миллий маънавиятимиз илдизларидан мунтазам озиқланиб, қувват олиб туриши билан боғлиқ. Иккинчи томондан, жаҳон маданияти самараларидан баҳраманд бўлмаган, замон руҳини ҳис қилмаган одам ҳеч қачон миллий мафкуранинг моҳиятини яхши англаб ета олмайди. Чунки одам ўз қудратини тўғри белгилаши учун майдонга чиқиб, мардлар билан куч синаши керак. Шу икки жиҳатнинг уйғунлигига эришиш миллий мафкурани ҳар бир инсон руҳида воқеан шакллантириш бўлади. Асли миллий мафкура йўқ жойдан сунъий ҳосил қилинмайди, аллақандай кабинетларда ўтириб тўқиб чиқарилмайди. Бу ҳақиқатни Президент Ўзбекистон республикаси Фанлар Академияси умумий йиғилишида 1994 йил ёзида сўзлаган нутқидаёқ батафсил тушунтириб берган эди. Унда исломий қадриятлар, маънавий мерос, хусусан, Шарқ фалсафасини теран ўрганиш ҳақида сўзлаб, Юртбошимиз яқин ўтмишдаги қарамлик мафкурасидан халос бўлиш учун “Ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган, улуғ аجدодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий умумбашарий руҳ билан бойитиш ва-зифамиз” эканлигини таъкидлаган эди.²⁰

Кейинчалик 2000 йил 6 апрелда Оқсарой қароргоҳидаги суҳбат асносида бу ҳақда мукаммал таъриф шаклланди. Президент унда юқоридаги фикрни батафсил ифодалаб айтдики, “миллий мафкурамиз халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига, бир сўз билан айтганда, ўз миллий қадриятларимиз, халқимизнинг дунёқараш ва тафаккурига асосланиб, шу билан бирга, замонавий, умумбашарий, умуминсоний ютуқлардан озиқланган, уларни ўзига қамраб олган ҳолда, юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати, унинг фаровонлиги йўлида хизмат қилмоғи даркор.”²¹

Миллий мафкуранинг маънавиятга нисбати қандай? Бу нисбатни тўғри аниқлаш учун яна бир нарсани эътиборга олиш лозим бўлади. Мустақиллигимизнинг уч асосий жиҳати мавжуд. Сиёсий мустақиллик, иқтисодий мустақиллик, маънавий мустақиллик. Буларни бир-биридан жудо қилиб бўлмайди. Аммо ҳар бирининг ўзига хос масалалари ҳам бор. Биз уларни кейинроқ яна батафсил кўздан кечирамиз. Ҳозирча таъкидлаш ўринлики, сиёсат, иқтисод ва маънавият соҳала-

рида бизнинг бугунгача эришган ютуқларимиз даражаси баробар эмас. Ундан ташқари ҳар бир соҳанинг моҳиятидан келиб чиқсак, миллийлик унсурининг салмоғида ҳам фарқ бор. Демак, дунё халқлари тажрибасидан биз ўрганишимиз, балки бевосита ўзлаштиришимиз керак бўлган нарсалар турли йўналишда турлича миқёсда бўлиши табиийдир. Шундай экан, миллий мафкурамиз тизимини фақат ёки асосан маънавий меросимизда мавжуд қадриятларга боғлаб қўйиш воқелик талабларига тўлиқ жавоб бериши қийин. Чунки мафкурамиз, яъни келажак режаларимизни белгиловчи ва аниқлаштирувчи мақсад йўналишларимиз тизимида юқорида санаб ўтилган ҳар уч йўналиш: сиёсат, иқтисод ва маънавият соҳасига оид муаммолар барчаси ўзаро уйғунликда қамраб олинади. Маънавият шулар ичида фақат бир йўналишдир. Албатта, жуда муҳим йўналиш, асли маънавият масалаларини ечмай туриб, на иқтисодий, на сиёсий вазифаларимизни тугал ҳал қилиб бўлмайди; аммо барибир уч йўналишнинг бири, холос. Иқтисод ёки сиёсат соҳаларидаги долзарб юмушларни ҳам ҳеч қачон, халқ маънавиятини талаб даражасида юксалтириб олиб кейин амалга оширамиз, деб орқага ташлаб бўлмайди. Бу соҳалар бир-бири билан олдин-кейин эмас, бир пайтнинг ўзида, тенг ривожлантирилиб бориладиган соҳалардир.

2. Қарамлик даврида марксизм фалсафаси тоталитар тузум имкониятларидан фойдаланиб, ягона ҳақиқатга даъво қилиши оқибатида унинг методологик асоси қилиб олинган диалектика хусусида ҳам бир тарафлама тасаввурлар шаклланди. Собиқ “СССР” ҳудудида диалектикадан бошқа методлар ғайри илмий деб эълон қилинди. Файласуфларимиз Форобийдан ҳам “диалектика” топишди, ўша даврларда. Асли бу ерда атамаларни чалкаштириш бор, холос. Қадим Юнон фалсафасидан ислом илмига ўтган нарсаси — “илми жадал”, шунинг юнончаси “диалектика” дейилади. “Илми жадал” — баҳс мантиғи, ўзига хос илмий баҳс юритиш методологияси. У барча фанлар учун “ягона” методологик замин бўла олмайди.

Аммо методология муаммоси барибир илмий воқеликда мавжуд, ундан қутулиб бўлмайди. 1999 йилдан бошлаб Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиётининг иқтисодий, сиёсий-ижтимоий, илмий-фалсафий ва

маънавий асослари бўйича номзодлик ва докторлик илмий даражалари, доцентлик ва профессорлик илмий унвонларига даъвогарлар учун махсус имтиҳонлар киритилди. Бу бежиз эмас. Маълумки, ушбу фаннинг асосини Президент И.А. Каримов асарлари ташкил этади. Демак, Президент асарлари мамлакатимиз миқёсида бугунги кун ижтимоий фанлар соҳаси учун методологик замин бўлиб хизмат қилиши назарда тутилмоқда. Бу тўғрими? Ниҳоятда тўғри. Чунки Ўзбекистоннинг миллий мустақиллигини И.А. Каримов эълон қилди. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли концепциясини И.А. Каримов ишлаб чиқди.

Президент И.А. Каримов асарларида ўз аксини топган ғоялар ва қарашлар бугунгача миллатимиз ва бутун инсоният босиб ўтган тараққиёт йўллари тажрибасини имкон ва зарурат даражасида ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Демак, унинг асарларида таклиф этилаётган методологик асослар ҳам бугунгача башарият илми эришган ютуқларга бегона эмас. Шу билан бирга бизнинг йўлимиз муайян даражада ўзига хос ички яхлитликка эга ва бирор-бир замон ва маконда ишлаб чиқилган методологик асосларнинг ҳеч бирини ҳеч қандай ўзгаришсиз, тақлидий шаклда бугунги биздаги ижтимоий илмга бевосита пойдевор қилиб, кўчириб олиб келиб, ўрнатиб бўлмайди. Қиёсий таҳлил учун жалб этиш бошқа нарса. Нега шундай? Чунки ҳар бир миллатнинг тарихи, маънавий қиёфаси, устун қадриятлар тизими бетакрордир. Аллоҳ шундай яратган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Президент Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий ривожланиш йўли асосларини ишлаб чиқар экан, биринчи марта “дунёда умумий йўл-йўриқлар, ўхшаш андазалар йўқ”²² эканлигини эътироф этиб, ўзимизнинг миллий “бетакрор яхлит андазамизни ишлаб чиқиш”ни мақсад қилиб қўйди.²³ Бунинг учун миллий тафаккур аъналаримизни инсонлар онгида қайта тиклаш зарур эди. “Аждодларимизнинг руҳи поклари ва урф-одатлари, бизнинг энг яхши аъналаримиз қайта тикланганда ислохотлар муваффақиятга эришади”, деб таъкидлади Президент.²⁴ Асосий қонуниimizни яратиш жараёнида ҳам шу жиҳатга катта эътибор берилди. Шу сабабли мустақил Ўзбекистон Конституцияси “умумий мазмунидан тортиб олдий бир бандига қадар Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз дав-

рида, Амир Темур замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас исломий қадриятларни ўзида акс эттиради”.²⁵

Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистоннинг ХХІ асрдаги тараққиёт йўлини белгилаб берувчи умумметодологик асослар Президент И. А. Каримов асарларида ўз аксини топган бўлиб, қуйида биз ушбу асосларнинг ўз мавзуимизга бево-сита алоқадор бўлган баъзи муҳим жиҳатларини қисқача кўздан кечириб ўтамиз.

а) Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағаси-да: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китоби мустақиллик даври миллий мафкурасининг умумметодологик асослари шаклланишида муҳим босқич бўлди. Бу асар воқеликка ёндошув ва муаммолар таҳлилида мутлақо янгича ғояларни олдинга суради.

“Бу ёруғ оламда биз киммиз ва не бир сир-синоатмиз, қайёққа қараб кетаяпмиз?” деб ўз-ўзига савол беради китоб муаллифи. ХХІ аср бўсағасида дунё кўзимизга қандай кўри-нади? Унинг фазилат ва қусурлари нимада? “Биз яшаётган давр қандай хусусиятларга эга?”²⁶ Бу ёруғ жаҳон марксизм талқинига мутлақо мувофиқ эмаслигини Юртбошининг китобидан ёрқин тасаввур қиламиз. Масалан, собиқ “СССР” даврида ташқи сиёсат муаммолари ҳам дунёни қарама-қар-ши икки кутбга бўлинган ҳолда тасаввур қилиш асосига қурилар эди. Жумладан, ўша даврдаги шўролар тузуми учун энг асосий хавф манбаи “халқаро империалистик кучлар” ҳисобланар эди. Совет жамиятидаги барча ички иллатлар манбаи ҳам “феодал ва буржуа ўтмиш сарқитлари” ҳамда “жаҳон империализмининг найранглари” оқибати деб қара-ларди. Муаллиф бу тасаввурларнинг ўтмишга айланганини қайд этади: “Икки мафкуравий тузумнинг кураши ва бу курашнинг халқаро ҳаётнинг ҳамма соҳаларига соя ташлаши остида ўтган кучли қарама-қаршилиқ барҳам топди”.²⁷

Дунё энди икки кутбли эмас, деб таъкидлайди Прези-дент ўз асарида ва ушбу кўп кутбли дунёда ҳар бир миллат, ҳар бир инсон ўз йўлини тўғри топиб юра олиши учун воқеликка қандай назар билан қарашни ўргатади. Насиҳат қилиб, кўрсатма бериб эмас, шахсий намуна кўрсатиб, воқеий иб-рат орқали намоён қилади. Бу муҳим ғоя Президентнинг фалсафий қарашлари учун янгилик эмас. И.А. Каримов 1995 йил 27 октябрда Ўзбекистон телекўрсатувлар мухбири би-

лан суҳбатдаёқ бугунги кунда “кўп қутбли дунё ҳақида фикр юритиш лозим бўлади”,²⁸ деб айтган эди. У Бирлашган миллатлар ташкилотининг вазифалари ҳақидаги ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашар экан, яна шу фикрни ривожлантириб шундай деган эди: “Африка қитъаси вакиллари ўзларига хос, осийликлар — бошқачароқ фикр қилади. . . Америкаликларнинг ўз ёндошувлари, европаликларнинг ўз ёндошувлари бор”.²⁹ Демак, шундай шароитда жаҳоннинг 187 давлати вакилларида тузилган ташкилотнинг асосий вазифаси — “халқлар ўртасидаги аҳиликни таъминлаш, турли қарама-қаршиликлар, тўқнашувларга олиб келадиган низоларга йўл қўймасликдан иборат” бўлмоғи табиийдир.³⁰

Президентнинг янги китобида хавфсизликка таҳдид солувчи омиллар ҳам, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари ҳам турфа йўналишда, яшаб турган дунёмиз, атроф-воқелик каби сержило ва мураккаб эканлигига эътибор қаратилган. Муаллиф уларни бир-бир санаб кўрсатар экан, асло ягона манбага олиб бориб боғламайди, ягона душман ахтармайди. Китобда баён этилган мамлакат хавфсизлигига таҳдид солувчи кучлар турлича ва турли даражада қувватга эга, тараққиётимиз кафолатлари ҳам ранг-баранг ва турлитуман омилларнинг ўзаро уйғунлигига боғлиқ.

Президентнинг бу янгича ёндошуви тўлиғича, ҳам неча минг йиллик миллий маънавиятимиз анъаналарига, ҳам бугунги жаҳон фикрий камолотининг энг илғор тамойилларига таянади. Унда ҳар бир шахс маънавий ҳурлиги, бир томондан, ватан ва миллат манфаатларига мувофиқлик билан, иккинчи томондан, умумбашарий қадриятлар муҳофазаси билан уйғунлашган. Зеро, асл маънавият шахс, миллат, башарият манфаатларининг уйғунлигидадир. Бу уйғунлик ягона Олий Ҳақиқатга оғишмай интилишда намоён бўлади.

б) Бу дунё кўп қутбли бўлса, унинг меҳвари, таянчи қаерда, аниқроқ айтадиган бўлсак, дунёга ёндошувда қайси нуқтага таянмоқ керак?

Европа фалсафий тафаккурида инсон ва жамият муносабатларига нисбатан олганда икки хил ёндошувни кузатамиз. Улардан биринчиси жамиятни биринчи ўринга қўйиб, ундан алоҳида инсон тақдирини, унинг фазилат ва қусурларини келтириб чиқаришга интилади. Бу ёндошувнинг илди-

зи чуқур. Маркснинг “инсон ўз моҳиятига кўра барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир”, деб берган таърифнинг узоқ тарихи аввалида Аристотелнинг “*Zoon politikon*” (ижтимоий махлуқ) атамаси туради, десак муболаға бўлмайди. Гегел фалсафаси ҳам қадим Юнондан бошланган йўналишни давом эттириб “мутлақ ғоя”дан кейин моддий борлик, яъни табиат, ундан кейин жамиятни ва охирида алоҳида субъектни олиб тадрижий таҳлил этади. Бунга кейинча марксистлар “объектив идеализм” деб тамға босишган. Европа фалсафасининг иккинчи йўналишини файласуфларимиз “субъектив идеализм” деб номлаб ўрганишган бўлиб, бунда биринчи ўринга инсон шахси чиқарилади. Бутун дунёда кенг ёйилган экзистенциализм, фрейдизм каби фалсафий тизимлар, дарҳақиқат, инсон шахси, унинг ўй-кечинмаларини фалсафий таҳлил марказига қўйиши билан ажралиб туради. Бу соҳада XX асрнинг етакчи файласуфларидан ҳисобланган Эрих Фроммнинг жиддий мушоҳадалари кўпчиликнинг эътиборига сазовор бўлиб келмоқда. Аммо бизнинг мақсадимиз бутунги кун Европасидаги фалсафий баҳсларни таҳлил қилиш эмас. Бизни биринчи навбатда ўз миллий маънавиятимиз анъаналари қизиқтиради.

Аллоҳ Одам Атони ер юзида халифа қилиб яратганлиги илоҳий калом билан тасдиқланишини муқаддимада келтириб ўтган эдик. Бу мақом инсон зотига нафақат имтиёз, балки жуда оғир масъулият юклайди. Инсон ер юзидаги барча Аллоҳ яратган мавжудотларни тасарруф қилади, шу билан бирга улар учун масъул ҳамдир. Агар Гегел ўз яхлит фалсафий тизимида назарини “мутлақ ғоя”дан моддий борлик (табиат), жамият орқали алоҳида субъект (Инсон)га қараб йўналтирган бўлса, бу унинг муайян ички интилишлари, мақсад йўналиши, ва балки, у яшаб ижод этган муайян замон ва маконнинг тақозосидир. Бутун бизнинг муайян шароитимизда Президент И. А. Каримов мутлақо бошқача ёндошувни таклиф этмоқда. Бутун биз — Ўзбекистон халқи бир тану бир жон бўлиб, ўзимиз сайлаб қўйган Президентимиз етакчилигида янги воқелик — мустақил ва мутараққий Ватан, фаровон ва озод жамият яратмоқдамиз. Бунинг учун “ижтимоий махлуқ” эмас, қудратли яратувчи куч эгаси бўлмиш эркин ва собитқадам Инсон шаклланишига эришмоғимиз керак.

“Бизнинг асосий мақсадимиз, — дейди Президент, — бир киши ёки жамоат ташкилотларининг фикри давлат тузилмаларининг фикридан устун бўладиган фуқаролар жамияти қуришдан иборат.”³¹

Дарҳақиқат, ўтмишимиз қанча буюк бўлмасин, келажакимизнинг улуғворлиги миллатнинг ҳар бир аъзоси, Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси ушбу келажакда Ватан равнақи, халқ фаровонлиги, инсон бахти тўғрисида таъминланиши учун қай даражада фаоллик кўрсата билиши ва бу фаоллигининг самаралари, унуми билан белгиланади. Бунинг учун эса имон ва илм, иқтидор ва истеъдод, ирода қудрати ва мақсад йўлида фидоийлик, кенг дунёқараш ва эркин фикр керак. Агар қайси миллат ўзига мансуб ҳар бир инсоннинг барча ички имкониятлари, истеъдоди рўёбга чиқишига шароит яратмас экан, ҳар бир шахснинг ташаббуси қадр топмас экан, ҳар бир ёш қалбида билимга, тафаккурга, фаол яратувчиликка интилиш иштиёқи аланга олмас экан, миллат камоли, мамлакат қудратининг юксалиши ҳақидаги гаплар оғизда қолиб кета беради. Ҳар бир фуқаросининг бахти учун қайғурмаган жамият етук жамият бўлмайди. Шу сабабли мустақил юртимизда ўтказилаётган барча ислохотлар, қабул қилинаётган барча қонунлар руҳи шунга йўналмоқда. Жаҳондаги энг олийжаноб ва масъулиятли юмуш — дўстингни, ҳамкорингни, қўшнингни, хуллас, ўзга инсонни “улуғ мақсадлар йўлида йўлдошлик қилишга кўндириш,” — дейди Юртбошимиз.³²

Тавҳид таълимоти “ваҳдатда касрат, касратда ваҳдат” ғоясига таянади. Ҳар бир инсон Борлиқ ҳақиқатининг бир жиҳатини ифодалайди, бутун инсоният фикри умумий маҳаражга келтирилса, ҳақиқатга анча яқин келинади. Бу ғоя миллий маънавиятимиздаги етакчи ғоялардан бўлиб, айниқса, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида ёрқин ифодаланган. И. А. Каримов худди шу ғояни амалиётчи сифатида қуйидагича баён қилади: “Ҳар қандай фикрни умумий фикрлар мажмуининг бир бўлаги деб ҳисоблаб, бундан керакли хулосалар чиқариш лозим”.³³

Борлиқда биз билган ва билмаган дунёлар, биз билган ва билмаган шахслар (субъектлар), биз билган ва билмаган муносабатлар мавжуд. Шундай экан, биз Борлиқ ҳақиқати ҳақида умуман фикрламоқчи бўлсак, калаванинг учини топа

олишимиз даргумон. Агар биз ниманидир аниқ тасаввур қилиб, ҳаётимизга бевосита татбиқ қилишни истасак, ўзимиз инсон эканмиз, ўз моҳиятимиздан келиб чиқишимиз, яъни инсон шахсини, унинг воқеъ эҳтиёжларини диққат марказига қўйиб, воқеликнинг аниқ мақсадлар сари йўналган моделини яратишимиз зарур.

Марксизм жамиятни бирламчи қилиб олиб, инсоннинг моҳиятини ундан келтириб чиқармоқчи бўлгани учун қандай усул билан бўлмасин (масалан, инқилоб, яъни сиёсий тўнтариш воситасида) ижтимоий вазиятни ўзгартиришга эришилса, инсон ҳам шунга қараб ўзгаради, деган ақидада бўлди. Албатта, атроф-воқеликнинг инсонга мутлақо таъсири йўқ, деб ҳисоблаш тўғри эмас. Аммо инсон маънавий камолоти таъминланмаса, турли сиёсий тўнтаришлар фақат фожиаларни кўпайтиради, холос. Бунга тарихнинг аччиқ сабоқлари — далил. Инсон мустақил тафаккур эгаси, шу сабабли ҳар бир алоҳида шахс ўз атрофида юз бераётган муайян воқеаларга ўзига хос муносабат намоён этади, воқеликни ҳеч қачон ҳамма бир хил қабул қилмайди. Демак, биров ўзига нисбатан юз берган салбий ҳодисадан ижобий хулоса чиқарса, иккинчи киши, аксинча, ижобий муносабатга салбий акстаъсир намоён этиши ҳам мумкин.

Инсон моҳиятида асли яратувчилик етакчи ўрин тутади. Дунёнинг ободлиги инсоннинг яратувчилик фаолияти билан боғлиқ. Инсоният яратувчилиги билан барҳаёт, курашлари билан эмас. Демак, ҳар бир замон ва маконда жамият тараққиётини инсонларнинг фаол яратувчилиги белгилайди, аксинча эмас. Мустақиллик шароитида ниҳоят ушбу ўзак муаммо тўғри ҳал қилинди. Ҳаётга ёндошувда диққат маркази “жамиятга” эмас, алоҳида инсонга қаратилди. Иқтисод соҳасида бу нарса айниқса яққол намоён бўлмоқда. “Жамият”га таянгантузум “ижтимоий” мулкнинг якка ҳукмронлигини ўрнатиб, хусусий мулкка эгаликни жиноят даражасида талқин этиб, қонун билан тақиқлаб қўйди. Фақат мустақиллик туфайли ҳар бир инсоннинг мулкни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқи Конституциямиз асосида тўлиқ қайта тикланди, жумладан, эндиликда хусусий мулк барча бошқа мулк турларининг пойдевори сифатида қаралмоқда. Бу ўзгариш иқтисод соҳасида алоҳида инсон шахси биринчи ўринга чиқаётганлигини англатади.

Ҳақиқий халқ ҳокимиятчилигини мустаҳкамлаш, қонун устиворлигини таъминлаш, фуқаролар жамиятини шакллантириш йўлида олиб борилаётган ислохотлар эса сиёсат соҳасида алоҳида шахс мавқеини биринчи ўринга олиб чиқишга қаратилган. Сиёсат соҳасида эркинлаштиришни кенгайтириш режалари ҳам яна бир марта давлатимиз ва Президентнинг ушбу йўналишга устивор аҳамият қаратаётганлигидан дарак беради.

в) Моддиюнчилар жамиятни биринчи ўринга қўйишларига яна бир сабаб бор. Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди, шу билан бирга ҳар бир инсон моддий вужуд сифатида нафақат атрофидаги ўзи сингари мавжудотлар билан, балки табиат, аниқроғи моддий борлиқ билан ҳам доимо амалий муносабатда бўлишга мажбур. Шундан келиб чиқиб, моддиюнчилар инсоннинг моҳиятини иқтисодий ва ижтимоий (жумладан, сиёсий) муносабатлар доирасида белгилашга ҳаркат қилишади. Улар динни ҳам, маданиятни ҳам фақат ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар мажмуидан келтириб чиқармоқчи бўлишади. Бундай ёндошувда инсон моддий, биологик мавжудот сифатида намоён бўлади. Аммо унинг бошқа биологик мавжудотлардан моҳиятан фарқ қилувчи махсус муносабатлар доираси мавжудлиги ва бу муносабатлар ўзича мустақил соҳани ташкил этиши тан олинмай, сояда қолиб кетади. Бу соҳа инсоннинг Ҳақ билан, Борлиқнинг моҳияти билан муносабатига оиддир.

СССР даврида ҳукмрон комфирқа ва давлатнинг барча қарорларида иқтисодий, сиёсий, мафкуравий масалаларга катта аҳамият берилган ҳолда маданиятга энг охирида ғарибгина бир жой ажратилар, “маънавият” тушунчаси эса ўша пайтларда юқори доираларда умуман ишлатилмас эди. Алоҳида қайд этиб ўтиш жоизки, миллий маънавият назариясининг шаклланишига Ўзбекистон Президентининг қўшган энг муҳим хиссаси маънавиятнинг иқтисод ва сиёсат билан бир қаторда инсон ва жамият ҳаётидаги алоҳида мустақил ўрни ва аҳамиятини ажратиб кўрсатиш бўлди. Бусиз нафақат маънавият назарияси, балки инсоннинг мустақил моҳияти ҳақидаги ғоя ҳам ўз мукаммал изоҳини топмай қолиб келаётган эди.

Президент И. А. Каримов доимо иқтисод, сиёсат ва маънавиятнинг уйғун ривожланиши зарурлигини таъкидлаб ке-

лади: “Давлат қурилиши, иқтисодий ривожланиш жараёнилари маънавий камолот, юксак ахлоқийлик билан тўла уйғун бўлмоғи керак.”³⁴ Чунки мустақиллигимизнинг уч таянчи — мустақил миллий сиёсат, иқтисодий қудрат ва халқ маънавияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Агар сиёсий мустақиллик бўлмаса, миллат аста-секин ўзлигини йўқота боради, иқтисодий мустақиллик бўлмаса, сиёсий мустақиллигининг замини мўрт бўлади. Аммо маънавий мустақиллик бўлмаса, миллатнинг ўзи бўлмайди. Фақат уларнинг ўзаро уйғун ривож таъмин этилсагина, Ўзбекистон улуғ юрт сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини эгаллай олади.

Иқтисод, сиёсат, маънавият тушунчалари бугунги кунда турли доираларда ҳар қадамда ишлатилмоқда. Бу масалага иқтисодчининг ўз қараши, сиёсатшуноснинг яна мустақил таърифлари бор. Аммо инсон ва жамият ҳаётини уч йўналиш ёки уч соҳага ажратиб ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Аввало, Ўзбекистон Президентининг ушбу йўналишдаги мулоҳазаларини миллий маънавиятимиз анъаналари ва жаҳон фалсафий тафаккурининг турли оқимларига хос умумий жиҳатлар билан уйғунликда олиб, хулоса қилдиган бўлсак, инсон ҳаётининг бу уч йўналиши воқеликда ўзаро қанчалик мураккаб ва чатишиб кетган бўлмасин, уларни бир-биридан аниқ фарқ қилган маъқул. Чунки иқтисод, сиёсат ва маънавият инсоннинг Борлиқ билан турлича мустақил муносабатларига оид бўлиб, улардан ҳар бирининг манбаси ҳам, мақсади ҳам алоҳидадир.

Инсон ҳаётида маънавият соҳасининг мустақил аҳамияти алоҳида таъкидланиши қолган соҳаларнинг ўзаро чегараларини ҳам қайта кўриб чиқишни тақозо қилади. Улардан, шартли равишда, иқтисод йўналиши деб номлаш мумкин бўлган биринчиси инсон билан атроф табиат орасидаги амалий муносабатлардан иборат. Бунинг асосида инсоннинг моддийлиги ётади. У моддий вужуд сифатида табиат билан доимий модда алмашув ҳолатида бўлади. Бунинг учун инсон ўзгалар билан ҳам мураккаб муносабатларга киришади. Аммо бу йўналиш доирасида инсонларнинг бир-бири билан муносабати бевосита улар орасидаги нисбатга қаратилган эмас, балки табиат билан модда алмашув муносабатларини ташкил этишга йўналгандир.

Инсонларнинг бевосита бир-бири билан муносабати ҳам ўз мустақил асосига эга. Ҳар бир инсоннинг ўзга инсонлар билан бевосита муносабатларига оид бўлмиш бу йўналишни, яна шартли равишда, сиёсат деб аташ маъқул кўринди. Бу муносабатлар нимада кўринади? Иқтисодий, яъни моддий таъминот билан боғлиқ муомалалар бевосита сиёсатга алоқаси йўқ, буни юқорида ҳам эслатдик. Соф сиёсат доирасида инсонлар аро муносабатлар охир-натижада мавқе ва мақом масаласига бориб тақалади. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони воқеаларининг бошланғич тугуни айти шу мақом ва мавқе муаммосидан улгу олиши бежиз эмас. Агар инсонлар фақат “қорин тўйдириш” ташвиши билан яшаганда, уларнинг ҳайвонлардан умуман фарқи бўлмас эди. Ва иқтисодий муносабатлар ҳам ўзга жонзотлардаги каби анчайин ибтидоий босқичда қолиб кетиш эҳтимоли бўларди. Айти мавқе ва мақом доирасидаги баҳс холис сиёсий муносабатларни вужудга келтиради. Макиавелли каби машҳур ғарб алломаларининг қарашларида ушбу соф ҳолда олинган сиёсат ўз аксини топган дейиш мумкин.

Аммо инсон нафақат табиат ва ўзга инсонлар билан муносабатга киришади, балки у ўзининг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбатини ҳам билмоқчи бўлади. Инсон учун бу йўналиш ҳам ўта муҳим. Аввало, инсон бирор нарсага ишонмай яшай олмайди. Имон-эътиқодсиз ҳаёт — бемаъни умргузаронлик, холос. Қолаверса, инсон илмга, яъни Борлиқни англаб етишга ўзида жуда кучли эҳтиёж сезади. Инсон Борлиқнинг моҳияти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилмай яшай олмайди. Яна инсон доимо олдига каттами-кичикми бир мақсад қўйиб, шунга интилиб, шу йўлда қандайдир фаолият кўрсатиб яшайди. Айтиш мумкинки, ҳайвон нуқтаи назаридан қараганда, инсон ўзини кўпинча бекордан-бекорга қийнайди. Масалан, Тоҳирнинг Зухрога ишқи, бу йўлдаги фидойиликлари физиологик эҳтиёжлар нуқтаи назаридан унча тушунарли эмас. Абу Али ибн Синонинг умрини илмга бахш этиши, Алишер Навоийнинг “Хамса” ёзиши ҳам моддийонча “жайдари” фалсафа нуқтаи назаридан анчайин ошиқча ўзни қийнашдир. Аммо инсон маънавиятида риёзат, яъни муайян мақсад йўлида барча қийинчиликларни бўйинга олиш ниҳоятда муҳим ўрин тутади. Яна инсонда меҳрга эҳтиёж бор. Ўзгага меҳр кўрғазиш ва ўзгадан меҳр кўриш эҳтиёжи.

Бу туйғуни ҳам фақат ғаразли мақсадларга боғлаш етарли бўлмайди. Албатта, моддийончилар айтиб ўтилган ҳар қайси маънавий эҳтиёжга ўзларича моддий замин топиб беришга ҳаракат қиладилар. Ҳозирча, бу масалалар юзасидан жиддий баҳс бошламай туриб, фақат бир нарсани қайд этиб ўтиш жоизки, инсон ҳаётидаги учинчи йўналиш, яъни инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига бўлган муносабатини тан олмаслик инсоннинг ўзга махлуқотлардан аслий фарқини йўққа чиқаради ва охир-натижада инсон ҳаётини маъносизлантиради. Чунки инсон моҳиятан маънавий камолот имконига эга бўлган ягона моддий мавжудотдир.

Албатта, таърифлаб ўтилган уч соҳа манфаатлари воқеликда ниҳоятда чатишиб кетган, ҳар қандай ҳодисада ҳар уч соҳа унсурлари учрайди. Бундан ташқари умуман мавжуд уч соҳадан бирининг муайян муддат ўзгаларидан орқада қолиши, оқшаши қолганларига ҳам салбий таъсир кўрсатиб, уларни орқага торта бошлаши ҳам табиий қонуният. Бироқ тарих ибрати ва мантиқ ҳулосаси шундан далолат берадики, иқтисод, сиёсат, маънавият йўналишларини бир-бирига бўйсундиришга, бирини-биридан келтириб чиқаришга уриниш ҳам яхши натижаларга олиб келмаслиги аниқ.

Таянч иборалар: Миллий истиқлол ғояси, миллатнинг етакчи мақсади, миллий мафкурани шакллантириш, миллатнинг фикр майдони, Элни Ватан манфаати бирлаштиради, давлат мафкураси, мафкуравий тазйиқ, миллий маънавиятимиз илдизлари, жаҳон маданияти самаралари, юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги, Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкура масалаларига оид асарлари, миллий маънавият назариясини шакллантиришнинг умумметодологик асослари, кўп қутбли дунё, “ижтимоий муносабатлар мажмуи”, инсон — дунё меҳвари, инсон ҳаётининг уч соҳаси — иқтисод, сиёсат ва маънавиятнинг — уйғун ривожланиш зарура-ти, инсоннинг моддий воқелик (табиат) билан амалий муносабатлари, инсоннинг ўзга инсонлар билан муносабати, инсоннинг Ҳақ (Борлиқнинг моҳияти) билан муносабати, шахс, миллат, башарият манфаатларининг уйғунлиги.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Ўзбекистон Конституцияси. Т. — “Ўзбекистон” — 1992
2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 462—474, 489—508.
3. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қура-миз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 84—102, 132—154.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 104—139, 200—218.
5. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 292—313.
6. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 74—85.
7. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбе-кистон” — 1996, с. 58—84
8. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 31—41.
9. Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва тамойил-лар. Т. — “Ўзбекистон” — 2000

Қўшимча адабиёт:

10. Турон Усмон. Туркий халқлар мафкураси. Т., 1995
11. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.
12. Ўзбекистон республикаси “Маънавият ва маърифат-нинг илмий асослари ва ривожлантириш тамойилларини ишлаб чиқиш” давлат илмий-техник дастури. Т., 1999.
13. “Миллий мафкура: дастлабки сабоқлар. ” (ж. “Муло-қот” №12, 1991.)
14. Миллий истиқлол ғояси: Қўргазмали воситалар. Т. — “Маънавият” — 2001
15. Абилов Ў. Миллий ғоя. Маънавий омиллар. Т. — “Маъ-навият” — 1999

3-маъруза. МАЪНАВИЯТ — БОТИНИЙ ҚУДРАТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти. Фано ва бақо.

2. Маънавиятнинг турли таърифлари. Уларнинг бир-бирига мувофиқлиги.

3. Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати. Миллий ўзликни англаш.

4. Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари.

1. Бугунги кунда “маънавият нима?” деган саволга хил-ма-хил жавоблар пайдо бўлмоқда. Айниқса, 1997 йилдан бошлаб мамлакатимиздаги барча олий ўқув юртларида “Маънавият асослари” фани ўқитила бошланганлиги муносабати билан бу мавзуга олимларимизнинг эътибори янада кучайди. Қатор рисоалар, ўқув қўлланма ва дастурлар чоп этилди. Матбуотда кун сайин бу мавзуда катта-кичик мақолалар эълон этилмоқда. Ушбу китоб ва мақолаларда ҳар ким ақли етганча маънавият тушунчасига таъриф беришга, ҳеч бўлмаганда, муносабат билдиришга уриниб келмоқда. Баъзан бир кишининг ўзи бир мақоланинг ичида турли таърифларни келтирган ҳолатлар ҳам учрайди. Маънавият ниҳоятда кенг қамровли тушунча бўлганлигидан бунга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади. Ундан ташқари келтирилган таърифларнинг барчасини дабдурустдан бекорга чиқариш, буткул нотўғри деб баҳолаш ҳам инсофдан эмас, чунки уларнинг кўпчилигида масаланинг қайсидир қирраси ўз аксини топган бўлиши мумкин.

Аммо, афсуски, яқин-яқинларгача кўпчилик масалага жиддий ёндошишга, илгари назарий тизим даражасида кўриб чиқилмаган инсон ва жамият ҳаётидаги муҳим йўналиш, ҳассос бир соҳага камоли эътибор билан разм солишга муваффақ бўлмади.

Ушбу қисқа баёнда маънавият хусусида билдирилаётган барча фикр-мулоҳазаларни батафсил таҳлил этиш имкони йўқ. Бир жумла билан уларнинг кўпчилигида учрайдиган умумий камчиликни ифодаладиган бўлсак, уни янги воқеликка оид тушунчаларни эски андазалар қолипидида талқин

этишга уриниш дейиш мумкин. Масалан, шундай китоблардан бирида муаллиф ёзади: “Маънавият моддий ҳаётни акс эттиради ва жамиятда мавжуд бўлган маънавий ҳодисалар йиғиндиси сифатида кўзга ташланади.”³⁵ Бу қарашнинг эскичалиги шундаки, муаллиф “Маънавият моддий ҳаётни акс эттиради” деб, яна моддиятни бирламчи, маънавиятни эса пассив (кўзгу сингари), иккиламчи ҳодиса сифатида талқин этади. Шу билан маънавият ҳодисасининг мустақил моҳияти инкор этилиб, у моддиятга тўлиқ тобе қилиб қўйилади. Бунинг оқибатида маънавиятга яратувчилик қувватига эга бўлган алоҳида куч деб қараш имкони кесилади. Қолаверса, “маънавий ҳодисалар йиғиндиси” жумласи киритилиши билан таъриф берилаётган ҳодиса умуман яхлит моҳият эмас, деган ҳақиқатга хилоф хулосага йўл очилади.

Бугун биз инсонни биринчи ўринга қўйиб, унинг яратувчилик фазилати, ижтимоий фаоллиги, маънавий қудратига урғу бермоқдамиз. Чунки Ўзбекистоннинг буюк келажagini шакллантирувчи бош омиллар — шулар. Аммо юқоридаги каби таърифларда инсон моддий борлиқнинг бир унсури сифатидагина эътироф этилиб, бошқа махлуқотлардан фарқли мустақил моҳияти сояда қолиб кетмоқда. Инсоннинг моҳияти аслида мураккаб бўлиб, айна моддият ва маънавиятнинг туташуви билан изоҳланади. Уларнинг қайбири иккинчиси орқали таърифлана бошласа, инсон моҳияти ҳақида бирёқлама тасаввур ҳосил бўла беради.

Бу соҳада йўл қўйилаётган яна бир камчилик маънавиятни маданият, руҳият, ахлоқ, тарбия, дид, дунёқараш каби муайян даражада ўзаро алоқадор, аммо моҳиятан мустақил ҳодисалар билан қориштириб тушунтиришга мойиллик тарзида намоён бўлмоқдаки, бу масалани ўз ўрнида батафсил кўриб чиқиш лозим бўлади. Ҳозирча биз маънавиятнинг инсон ҳаётидаги ўрни масаласига қайтамыз.

Олдинги маърузада таъкидлаб ўтганимиздек, сиёсат жамиятда инсонларни уюштириш, улар ҳаётини бир муайян тартибга келтириш воситасидир. Турли сиёсий уюшмалар, жумладан, давлат ушбу вазифага масъул бўладилар. Иқтисод эса инсоннинг моддий мавжудлигини таъминлаш воситаси бўлиб, у ишлаб чиқариш, фойдали яратувчилик меҳнатига алоқадор.

Маънавият инсоннинг руҳияти билан боғлиқ. Инсон руҳи-

яти, албатта, ташқи таъсирлар натижасида ўзгариб туради. Инсоннинг иқтисодий аҳволи, жамиятда тутган ўрни ва мавқеи унинг маънавиятига таъсир қилмай қолмайди. Аммо, барибир, маънавият ўз мустақил йўналишига эга. Масалан, инсон қанчалик бой, ўзига тўқ бўлса, шунчалик унинг маънавий камолоти юқори ёки, аксинча, паст бўлади, десак, ҳар икки ҳукмда ҳам янглишиб қоламиз. Алишер Навоий, Хожа Аҳрори Валий, Махдуми Аъзам, Хожа Саъд Жўйборий каби алломалар ҳам маънавий баркамол, ҳам ниҳоятда бадавлат бўлишган. Шу билан бирга, дунё молидан юз ўтирган, умрини зоҳидликда ўтказган буюк алломаларимиз ҳам кам эмас. Аксинча, ниҳоятда зиёд мол-давлат соҳиби бўлган ҳолда маънавий камолотдан узоқ кимсалар ёки на дунё молини, на маънавий камолотни қўлга кирита олмаган бечоралар ҳам ҳаётда учраб туришини ҳамма билади.

Сиёсат ва иқтисоднинг манбаси ҳам, мақсади ҳам ушбу фоний дунёдан ташқарида эмас. Инсон зоти бу синов дунёсига кириб келар экан, ундаги моддий вужуд иқтисодий эҳтиёжни туғдиради, ҳар бир тирик зот туғилгандан кейин кун кечириш ташвишига тушади. Сиёсат жамиятга оид тушунча, инсонлар жамияти шаклланган экан, унда турли шахслар, тоифалар манфаатларини қайсидир бир усулда мувофиқлаштириб туриш эҳтиёжи мавжуд. Ушбу эҳтиёж сиёсатни пайдо қилади.

Маънавият эса ўз манбасига кўра ҳам, мақсадига кўра ҳам бу фоний дунёдан ташқарига — бақога йўналган. Маънавият асли бақонинг фанода зухур этишидир. Маънавият инсон учун моддий эҳтиёж ҳам, сиёсий зарурат ҳам эмас. Маънавият инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллигидир. Унинг моҳияти эса Борлиқ абадиятига дахлдор.

2. “Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”, — деб ёзган эди Президент мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ.³⁶ Кейинчалик “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” асарида бу гоё янада муайянлик касб этиб, маънавият “инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч” сифатида таърифланди.³⁷ Ҳуш, бу сеҳрли қудрат, бу ботиний куч қандай бунёдга келади?

Маънавият тушунчасининг таърифи, биз баъзан осонгина ҳал қилиб қўя қолмоқчи бўлганимиздек, оддий лисоний жумбоқ эмас, “маъно”, “маъни” сўзларининг бугунги биз тушунган мазмуни билан ечилмайди. Жалолиддин Румийнинг буюк ирфоний асари беҳудага “Маснавийи маънавий” номи билан шуҳрат таратган эмас. Бу ердаги “маъно” тушунчаси олий бир мазмунни англатмоқда, улуғ алломаларимиз уни “Ҳақ асрори” деб атаганлар, зоҳирий назарлар учун у “ғайб”, агар бугунги илмий ифодаларга кўчирсак, биз зоҳир кўзимиз билан кўриб турган чексиз замон ва маконда чексиз ва ҳудудсиз шакллар мажмуини тўзғитиб юбормай, гоят бир мураккаб тизимда ушлаб турган ички уйғунлик, инсон онги ҳеч қачон тўлиқ англаб ета олмагувчи яхлит моҳиятдир. Шахс маънавияти айни шу беҳудуд манбадан қувват олади.

Президентнинг таърифлари шу яхлит моҳиятга туташ ботиний қудратга алоқадордир, уни бошқа, иккиламчи ҳодисалардан, моддий воқелик унсурларидан келтириб чиқаришга уриниш муаммони теран илғамасликни билдиради. Бугун мустақил ва фаровон Ўзбекистон аталмиш буюк воқеликни вужудга келтириш учун ҳар бир инсондан, миллатнинг ҳар бир вакилидан алоҳида ички қувват, чексизликка туташувчи ботиний куч талаб этилмоқда. Ана шу куч ҳар бир инсон руҳида яширин, дейди Президент. Ўзини мустақил шахс деб билган ҳар бир инсон уни ўзи учун кашф этиши керак. Бунинг учун, аввало, руҳимиздаги худбин майлларни, ёлгон ҳою-ҳавасларни, рўёларни енгиб ўтиб, чексиз қудрат манбаига қалбимизни очишимиз лозим.

Маънавият — инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган Ҳақиқат нуридир, дейилган таъриф биринчи марта ишлатилганда, баъзи файласуфларимиз уни диний-мистик таъриф деб баҳоладилар. Дарҳақиқат, бу таъриф тасаввуфий талқинларга суянган суфиёна, рамзий таърифдир. Зотан бошқача таъриф бу чексиз моҳиятни чеклаб қўйиши мумкин. Суфий уламоларимиз “Ҳақ асрори” ҳақида фақат ишора, рамз, тимсол билан сўзлаганлар, чунки Ҳақ илми биз учун “ғайб илми” дир, инсон мулоҳазалари эса доимо нотугал ва нотўқис. Аммо, барибир, инсон ақли бир нарсаларни аниқроқ, муайянроқ билгиси келади, у яхлит ёғдуни ҳам камалак рангларига ажратмагунича кўнгли жойига тушмайди. Аллоҳ

инсон ақлига шундай бетизгин шиддат бахш этган экан, бизда не ихтиёр. Инсон ақли, аниқроғи, мантиқий тафаккур, ҳар қандай ҳаётий уйғунликнинг ички таркибини бирма-бир кўздан кечириб чиқиш, унинг қисмларини, буларнинг бир-бирига нисбатини таҳлил ва тадқиқ этмоққа қизиқади, шуни амалга оширмаса, ичи ёниб, юраги оловлана беради.

Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, деган таърифда, мажозий шаклда бўлса ҳам, унинг манбаи муайян маънода инсон жисмидан ташқарида эканлигига ишора бор. Бу бежиз эмас. Аллоҳ бутун махлуқотлар қатори инсонни ҳам моддий мавжудот сифатида дунёга келтирган. Ўтмишда баъзи файласуфлар шартли равишда “биринчи туртки” назарияси аталмиш қарашларни ҳам олға сурган бўлиб, унга кўра, гўё Аллоҳ оламни бир йўла яратгану сўнг унга муайян ривожланиш қонунлари бахш этиб, ўз ҳолига қўйиб қўйган, бошқа унинг ишларига аралаштишни лозим топмаган. Бу назария ҳаёт тажрибасида ўзини оқламади ва шу сабабли кейинчалик дунё илмида рад қилинди. Борлиқ ҳақиқати билан инсон орасидаги муносабат аслида бир марталик эмас, доимийдир. Аллоҳ “нури” деган рамз билан ифодаланувчи илоҳий файз ушбу муносабатнинг намоён бўлиш шакллари-дан бири бўлиб, у фақат инсонларга қаратилади. У пайғамбарларга бевосита ваҳий тарзида, авлиёларга илоҳий жазба шаклида, оддий инсонларга истёъдод ва илҳом кўринишида, балки қобилият ва яратувчилик қудрати сифатида йўналтирилиши мумкин. Файбни тан олмай, миллиардлаб инсонлар эътиқодини афюнга тенг билган марксистлар илоҳий файзни ҳам афсона деб талқин этдилар ва унинг инсон ҳаётида намоён бўлиш шакллари турлича усуллар билан “материалистик” изоҳлашга уриндилар. Бу уринишлар ҳеч қачон илмий дунёни қониқтира олган эмас. Аммо атеизм зўрлик билан мафкура асоси сифатида жорий этилган замонда “суяги қотган” собиқ мафкурачилар ҳануз ўша алдовлар тузоғидан қутулиб кетиши қийин кечмоқда. Улар инсон ҳаётининг моҳияти фақат моддий борлиқ билан чегараланмаслигини тасаввурларига сиғдиришга қийналмоқдалар.

Шахс маънавияти беҳудуд. Чунки у Олий ҳақиқат нурининг инсон қалбида акс этиши билан боғлиқ. Асли илоҳий оятга таянувчи бу мажозий таъриф миллий маънавиятимиз

такомил босқичлари давомида мукаммал шаклланиб, турлича тарзда қатор алломаларимиз меросида ифодасини топган. Мажозийлик илмнинг бошланиш нуқтасидир. Биз бугунги кун илмий ифодалари даражасида туриб юқоридаги таърифнинг фалсафий шарҳини топишга ҳам уриниб кўришимиз мумкин. Бунда тушунчаларнинг муқобилини қидириб топиш ва ҳодисанинг моҳиятини шарҳлаш йўлидан борган маъқул. Маълумки, “инсон қалби” бирикмаси одатда “инсоннинг руҳий дунёси” маъносида ишлатилади. Олий ҳақиқатни эса фалсафий тилда “Борлиқ ҳақиқати” деб аташ сак, ўнғайроқ жаранглайди. Энди “нурнинг кузгуда акс этиши” нимани англатишини аниқласак, кифоя. Бунинг учун энг тўғри йўл яна аждодларимиз меросига мурожаат этишидир.

Масалага инсоннинг Борлиқ ҳақиқатини англаб этишга бўлган уринишлари жиҳатидан қарайдиган бўлсак, бизда бунинг ҳам икки йўли машҳур: уларнинг бири илм йўли бўлса, иккинчиси суфийлар танлаган ирфон йўли. Илм йўли мантиқий тафаккур, махсус тажрибалар ва уларнинг таҳлили шаклида амалга оширилади. Ирфоний билимнинг манбаи бевосита Ҳақ нурининг қалб кўзгусида акс этиши билан боғлиқ бўлиб, бу ҳодисани яқин ўтмишда атеистик “илм” ниғина ҳақиқий илм деб ўрганган кўпчилик олимлар “мистика” деб баҳолаб келишди. Аслида ундай эмас. Материалистлар тан оладиган илм йўли жузъий ҳақиқатларниғина била олади. Ирфон йўли эса бевосита Борлиқ ҳақиқатининг моҳиятини англаб этишга қаратилган бўлиб, бу мақсадга фақат мантиқий тафаккур ва махсус тажрибалар орқали эришиб бўлмайди.

Маънавиятнинг манбаи илоҳий файз дедик. Шундай экан, ундан баҳраманд бўлишнинг асосий шарти нима? Бунга ҳам аждодларимиз меросида мукаммал жавоблар мавжуд. Аждодларимиз ирфоний мажозларга таяниб, инсон қалбини кўзгуга, Аллоҳ файзини нурга қиёс этишларидан мақсад нима? Қадимда кўзгу тобланган пўлатдан тайёрланган. Демак, темир маъдани қазиб олиниб, уни махсус кўраларда эритиб, пўлат ҳосил қилиб, уни тоблаб, сўнгра унга сайқал берилган. Буюк тасаввуф пирлари шогирдларининг маънавий камолотини айлани шу мураккаб жараёнга ўхшатганлар. Илоҳий нур баркамол акс этиши учун кўнғил кўзгусини шундай машақ-

қатли риёзат жараёнида поклаш, унга тукис сайқал бериш лозим. Чунки юксак даражада сайқал топмаган пулат сахнида ҳеч қандай нур акс этмайди. Айни шу кунгил кўзгусини сайқаллаш жараёни тасаввуфда маърифат дейилган. Миллий маънавиятимизда бу жараённинг қандай кечиши, яъни маърифат йўллари масаласи ҳам батафсил ишлаб чиқилган. Улар илм ва имон, риёзат ва меҳр тушунчалари орқали ифодаланувчи ўзликни англаш жараёни бўлиб, шу мураккаб, машаққатли, аммо ҳеч қандай моддий дунё лаззатларига тенглаштириб бўлмайдиган сурурли жараёнда инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашиб боради. Демак, бутунги илмий тилимизда ажодларимиз шакллантирган мажозий таърифни шарҳлаб берадиган бўлсак, Маънавият — Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дейиш мумкин.

Инсон — фоний вужуд, у бу дунёга бир кун келади, тақдирида белгиланган умрини яшаб, яна тупроққа қўшилиб кетади. Борлиқ ҳақиқати эса — боқий, азалий ва абадий. Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашган муддатда фанода бақо зухур эта бошлайди, натижада инсон руҳида ҳадсиз-худудсиз қудрат билан ботиний туташув юз беради. Бу ерда фақат бир шарт бор: холислик, поклик. Маънавият аталмиш ботиний қудрат зарра ғараз, худбинлик, кибрни кўтармайди: ботиний туташув, Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик йўқолади. Аллоҳ таоло ўз китобида “мени поклаб ёд этинг” деб амр этишининг ҳикмати ҳам шунда.

3. Маънавиятни тадқиқ этиш осон иш эмас, бу ҳозирги кунда ушбу илмни ривожлантиришга уринишлар ўта қийинчилик билан самара бераётганида ҳам сезилмоқда. Аммо барибир уни “тутиб бўлмайдиган” ўта мавҳум нарса деб қарамаслик керак. Аҳли башар маънавиятсиз бўлмайди, чунки аслида инсон моҳияти моддийат ва маънавиятнинг туташувидадир. Ҳар бир шахс, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки тоифа, ҳар бир элат, миллат ва минтақа халқлари ўз табиати билан яратилган. Демак, ҳар бирининг ўзига хос маънавий олами мавжуд. Ушбу маънавий оламлар доимо бир хил сақланмайди, замон ва маконда ўзгариб, гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб туради. Буларнинг барчасини алоҳида олиб ўрганиш мумкин. Аммо бугун биз учун энг муҳими, тадқиқ ва таҳлил учун энг қулайи — иккита: шахс маънавияти ва миллат маънавияти. Чунки, биринчидан, маънавиятнинг асо-

сий намоён бўлиши шахс маънавияти ва миллат маънавияти шаклидадир. Қолаверса, ижтимоий гуруҳ ва тоифалар миллатнинг узвий таркибига киргани сабабли, миллат маънавиятини яхши тасаввур қилмай туриб, ундаги турли тоифаларнинг алоҳида маънавий қиёфаларини гавдалантиришга уриниш ишончли хулосалар бериши мушкул.

Маънавият — Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дер эканмиз, бу билан бир нарса аниқ бўладики, ушбу ҳодисанинг юз бериш макони ва воқеан мавжуд бўладиган ягона замини инсон руҳияти экан. Шу сабабли масалага юзакироқ қараган моддиончилар баъзан маънавиятни руҳият билан адаштирадилар. Бунинг сабаби ҳар иккиси ҳам ғайри моддий бўлганлигидан ҳодисани унинг содир бўлиш макони билан фарқ қилмасликдан келиб чиқади. Инсон маънавий камолот имконига эга бўлган биз билган ягона моддий мавжудот. Шахс ўзидаги маънавий камолот имконини юзага чиқара бошлаган инсон. Демак, Шахс маънавияти ушбу соҳани ўрганишда асосий объект эканлиги ўз-ўзидан равишланади.

Шахс маънавиятини ўрганиш икки йўналишда бўлиши мумкин. Биринчиси, муайян шахс маънавиятини ўрганиш, иккинчиси, ушбу ҳодисанинг умумий жиҳатларини тасниф ва тадқиқ этиш. Имкон нуқтаи назаридан, биринчи йўналишда фақат айрим ҳодисаларни, масалан, ўтмиш ва бугуннинг умуммиллий аҳамиятга эга бўлган буюк шахслари маънавий дунёсини ўрганиш мумкин бўлиб, моҳиятан бу иш миллат маънавиятининг таркибий қисмларини ўрганиш демакдир. Чунки Миллат маънавияти, том маънода олганда, ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат.

Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладими, йўқми — қатъи назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул ажралиб яшамайди. Президентнинг гоятда ҳикматли ибораси билан айтганда, ҳар бир инсон “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан тугашади”.³⁸ Бунинг маъноси, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай экан, мавжуд аҳволни тўғри идрок этадиган бўлсак,

миллат маънавияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмай туриб, алоҳида шахс маънавиятини ҳам ўрганиш имкондан ташқари.

Билим — чексиз. Чунки воқелик — чексиз. Инсон руҳияти чексиз жилоларга эга, Борлиқ ҳақиқати асли беҳудуд. Демакки, ҳар бир шахс маънавияти икки карра бепоеъ ва чексиздир (агарчи мантиқий жиҳатдан чексизликнинг карраси бўлмаса ҳам). Миллат маънавияти ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ўтмишда яшаб ўтган, бугун яшаб турган ва келажакда яшайдиган ҳудудсиз бир миқдордаги шахслар маънавиятининг мажмуи бўлгани сабабидан 3 карра чексизлик даражасидаги ҳодиса сифатида тасаввур этилади.

4. “Биз, — дейди Президент, — иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз”.³⁹ Чунки халқ маънавияти ўнганмагунча, на ижтимоий-сиёсий жараёнларда, на иқтисодий соҳада жиддий янгилинишлар қувватга кириши қийин.

Маънавият жуда мураккаб, серқирра, шу билан бирга халқ дилига ниҳоятда яқин, тушунарли ҳодиса. Уни, бир томондан, сохта “илмий” мураккаб таърифлар билан мавҳумлаштирмай, шу билан бир пайтда сийқа, одми “тарғибот”га айлантирмай, халқ онига тиниқ етказмоқ, ёш авлод руҳига эш қилмоқ лозим. Бунда қандай меъёрларга риоя этиш зарурлигини 1992 йилдаёқ Ўзбекистон Президенти аниқ тавсифлаб берган эди:

“Умуминсоний қадриятларга содиқлик;

Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

Инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; Ватанпарварлик”.⁴⁰

Мустақиллик маънавиятининг асосини ташкил этувчи бу тўрт негиз ўзаро чуқур ички уйғунликка эга. Шу билан бирга бугунги кун учун долзарблиги жиҳатидан алоҳида инсон шахсининг ўз ички имкониятларини эркин намоён қилиши масаласи биринчи ўринга чиқиб турипти. “Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир”,⁴¹ деб таъкидлади И. А. Каримов 1999 йили 14 апрелдаги маърузасида. Шу сабабли биз ҳам ушбу масалага олдинги мавзу доирасида батафсил тўхталиб ўтдик. Давлатимиз ва Президентимизнинг

миллий маънавиятимизни ривожлантиришга эътибори, аслида ва биринчи навбатда, ҳар бир инсоннинг ҳақиқий эркинлигини таъминлашга бўлган асосли эътиборини кўрсатади. Чунки ўзлигини англамаган одам, унга қанча имкон ва шароит яратиб берманг, воқеан ҳур ва озод бўла олмайди. Аммо ўзлигини англаш дегани, ўзининг Ватанга, миллатга, башариятга, Борлиқ ҳақиқатига нисбатини тўғри белгилай билиш дегани, бунга эришиш осонлик билан бўлмайди. “Маънавият асослари” фани айна шу йўналишда билим беришга қўрилган.

Суҳбатимиз бошида биз, Маънавият инсоннинг Ҳақ билан муносабати, дедик. Кўпчилик беихтиёр: бу диннинг ўзи эмасми, деб ҳаёлидан ўтказиши мумкин. Шунинг учун бир йўла шу мавзунини ҳам ойдинлаштириб олиб, кейин бошқа масалаларга тўхталайлик.

Таянч иборалар: Инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудрати, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, унинг ички оламини бойитадиган, ғаймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч, маънавиятнинг диний, тасаввуфий-рамзий ва илмий таърифлари, инсоннинг ўз моҳияти олдидаги масъуллиги, Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик, бақонинг фанода зухури, кўнгил кўзгусида акс этган Ҳақиқат нури, “Ҳақ асрори”, Борлиқнинг боқий моҳияти, илоҳий файз, Шахс маънавияти, Миллий маънавият, миллий ўзликни англаш, кўнгил кўзгусига сайқал бериш, “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” — умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши, ватанпарварлик, эркин фуқаро маънавияти, озод шахсни шакллантириш.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Куръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1-4 жилдлар, Т., 1990-1995.

3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 470 — 471, 489 — 508.

4. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 84 — 102, 349 — 354, 370 — 404.

5. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.

6. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.

7. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76 — 85.

8. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76 — 82, 249 — 264.

9. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3 — 54.

10. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 331 — 339.

11. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1997, с. 145 — 150.

12. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 314 — 317.

13. Маънавият — масъуллик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997.

14. Маънавиятнинг ойдин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997.

15. Маънавият ва комиллик. 3-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997.

16. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.

17. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., 1996.

18. Содиқова Т. Мехр қолур. Т. 1997.

19. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назария-сига чизгилар. Т., 1998

20. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.

Қўшимча адабиёт:

21. Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Т., 1999

22. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972

23. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991.
24. Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. Т., 1968.
25. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-жилд. Т. - "Фан"-1991.
26. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд. Т. - "Фан"-1998.
27. Азизиддин Насафий. Зубдатул-ҳақойиқ. Т., 1995.
28. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т., 1994.
29. Эркаев А. Маънавият — миллат нишони. Т., 1997.
30. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., 1998.

4-маъруза. ДИН ВА МАЪНАВИЯТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Мустақиллик шароитида динга муносабатнинг тубдан ўзгариши.
2. Диний ақидапарастлик ва экстремизм — диний қадриятларнинг тоталитаризм тафаккури руҳидаги ғаразли талқини сифатида.
3. Дин ва маънавият. Умумий ва фарқли жиҳатлар.
4. Ёш авлодни миллий маънавиятимиз анъаналари руҳида тарбиялаш — улар онгини турли ғаразли «оқимлар» таъсиридан ҳимоялашнинг энг самарали йўли.

1. Мустақиллик шарофати билан 1300 йил мобайнида ота-боболаримиз эътиқод қилиб келган ислом динига муносабат ҳам тубдан ўзгара бошлади. Собиқ "Иттифок" даврида бутун Ўзбекистонда бори-йўғи 80 га яқин масжид фаолият кўрсатган бўлса, мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ минглаб янги масжидлар ишга тушди. Илгари биргина Бухорода кичик бир мадраса тор доирада диний билим бериб келган бўлса, бугунги кунда деярли барча вилоятларда мадрасалар ишлаб турипти. Тошкент олий маъҳадининг мавқеи ҳам кундан-кун кўтарилиб бормоқда. 1999 йили Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов фармони билан Тошкент ислом университети ташкил қилиниши, барча таълим тизимида дин асосларидан дарслар йўлга қўйилиши бу соҳага эътиборнинг нақадар ошганидан далolatдир. Ўнлаб ўтмиш диний

уламоларимизнинг табаррук номлари, мерослари тикланмоқда. Мақбаралари қадамжойга, зиёратгоҳга айланмоқда. Жумладан, Имом Бухорий мақбараси мажмуининг бунёд этилиши, Баҳовуддин Нақшбанд масжиди-мақбарасининг янгидан таъмирланиб, обод этилиши, имом Мотуридий, Бурҳонуддин Марғинович каби буюк сиймоларнинг хоки поклари қўйилган Самарқанддаги Чокардиза қабристонини тиклаш ва ўрганиш ишларининг жиддий йўлга қўйилиши — барчаси мустақил Ўзбекистон раҳбариятининг муқаддас динимизга, ушбу динни маърифат, маънавий қадрият даражасига қутарилишига сабабчи бўлиб, жаҳонга танилган улуғ аждодларимизга билдирилган юксак ва самимий эҳтиромнинг ёрқин намоёнишидир.

“Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди”,⁴² дейди Президент. Динни ниқоб қилиб низолар чиқаришга уриниш остида эса доимо муайян худбин ният, ғаразгўйлик ёки жаҳолат ётади. Шу сабабли И. А. Каримов ҳақиқий имон-эътиқодни сиёсий найранглардан фарқ қилиш зарурлигини таъкидлаш баробарида ўзбекнинг имони хусусида доимо собит туради:

“Мен ҳам шу халқнинг бир фарзандиман, шу миллатнинг бир ўғлиман. Алҳамдулиллоҳ, бир мусулмон фарзанди сифатида халқимга хос исломий тушунча ва туйғулар менинг ҳам қалбимда, юрагимда барқарор ва мен бу дунёю у дунё ўз эътиқодимдан қайтмайман”.⁴³

“Бу эътиқод юртимиздаги миллионлаб ватандошларим қатори менинг ҳам дунёқарашимга асос бўлиб, бутун борлигим, маънавий оламим мазмунини ташкил этади.”⁴⁴

Эътиқод масаласи, албатта, маънавиятга алоқадор. Таъбир жойиз бўлса, эътиқод маънавиятнинг умуртқа поғонасидир. Имон-эътиқодсиз маънавият ҳақида гапириш ўзи ортиқча.

Маънавият ҳар бир инсоннинг Ҳаққа (Аллоҳ ҳақиқати-га, Борлиқ ҳақиқатига) муносабати экан, бу аслида фоний инсоннинг Бақога (абадийликка) муносабатидир. Бундан фарқли ўлароқ инсоннинг инсонга муносабати фақат шу ёруғ дунё ташвишларига оид нарса. Ҳар ким ўзининг Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб масалага ёндошса, ўзи фойда қилади, бировнинг Ҳақ олдидаги масъулияти ҳақида ўзбошимчалик билан ҳукм чиқариш, ёки, айниқса, ўзгани

зўрлик билан, зуғум билан имонли қилишга уриниш маънавият нуқтаи назаридан мутлақо ботил ҳаракатдир, чунки Инсоннинг имонга кириши фақат Аллоҳ иродасига боғлиқ, банданинг ваколати доирасидан ташқарида.

“Ислом” сўзининг ўзи тинчлик-тотувликни, ҳилм (юмшқоқлик)ни, ўзгага яхшилик тилагини билдиради. “Ассалому алайкум” деб мурожаатни бошлаймиз, демак, қаршимиздаги одамга Аллоҳдан тинчлик ва саломатлик, эзгулик истаб муомалага киришамиз. Шундай экан, юрт осойишталиги, инсонлар аро аҳиллик ва муроса, ўзгани тушунишга интилиш, Аллоҳ яратган барча мавжудотга самимий меҳр кўзи билан ёндошув — ҳақиқий исломий қадриятлардандир ва бугун биз мустақиллик маънавиятини ушбу асос нуқталарга таяниб шакллантирмоқдамиз. Тан олиш керак, Юртбошимиз ушбу йўлда ҳар жиҳатдан бизга намуна кўрсатмоқда, фақат биз ушбу самимий уринишларга жиддий эътибор қаратсак, уларни кўнгилда таҳлилдан ўтказиб, амалда ўзимиз учун ибрат қилиб олсак, бас. ”Агар биз адолатли давлат, эркин жамият қурмоқчи бўлсак, бу олийжаноб мақсадни амалга ошириш йўллари минг йиллик диний ақидалар билан муштарак эканлигини ёдда тутишимиз лозим”,⁴⁵ дейди Президент.

2. Бизда давлат диндан ажратилган. Чунки давлат бошқариш сиёсат йўналишига, дин, эътиқод масаласи эса маънавиятга оид масаладир. Давлатда қонун бор, зарур ўринда куч ишлатилади, умуман, сиёсат инсонлар аро муомалага оид бўлганлиги сабабли турлича вазият бўлиши мумкин. Аммо маънавият кўнгил иши, инсоннинг ўз шахсига муносабати, пел моҳиятига мувофиқ айтилса, ҳар бир инсоннинг ягона Ҳақ олдидаги масъулияти масаласидир. Шу сабабли давлатни диннинг бир-биридан ажратилганлиги мантиққа мувофиқдир. Жамиятдаги умумий маънавий савия қанча паст бўлса, бу жамиятда одамлар орасидаги муомалада куч ишлатиш эҳтиёжи ва эҳтимоли шунча юқори бўлади. Маънавий баркамоллик эса сиёсатни ҳам мўътадиллаштиради, куч ишлатувчи тузилмалар хизмати қисқариб, фуқароларнинг ихтиёрий бирлашуви асосидаги жамоат ташкилотларининг мавқеи ошиб бораверади.

Динни сиёсийлаштиришга уриниш, нафақат инсонлар жамиятига нисбатан, балки Аллоҳ олдида ҳам энг оғир жино-

ятдир. Чунки бунда инсоннинг Ҳаққа эътиқоди бир гуруҳ кимсаларнинг сиёсий ғаразлари йўлида воситага, хавфли қуролга айлантирилади. Сиёсат юқорида ҳам таъкидлаб ўтилганидек, инсонлар аро муносабатларга, яъни фақат шу ёруғ дунёга алоқадор ҳодиса, дин эса Аллоҳ билан унинг бандаси бўлиши инсон орасидаги муносабатларга доирдир. Бир инсоннинг Аллоҳга бўлган имон-эътиқодини ўзга биров ўзининг бошқаларга қарши амалга оширмакчи бўлган бирор-бир ғаразли нияти йўлида воситага айлантиришга уринса, у икки қарра жиноятга қўл урган бўлади. Биринчидан, муайян инсон шахсига қарши жиноятга йўл қўяди, чунки бир инсон иккинчи инсонни ўз ғаразлари йўлида воситага айлантиришга ҳаққи йўқ. Ер юзидаги барча мавжудот инсон учун восита, аммо ҳеч бир инсон ўзга инсонлар учун восита, қурол деб қаралиши мумкин эмас. Иккинчидан, ўзга инсоннинг Аллоҳга бўлган имонини ўз ғарази йўлида воситага айлантиришга уринган зот Аллоҳ олдида ҳам оғир гуноҳга ботади. Бундай одам, исломий нуқтаи назардан, нафақат мўминлар сафидан чиқади, балки у оддий мунофиқ даражасидан ҳам тубанлашади. Чунки оддий мунофиқ ўзи сидқидилдан мўмин бўлмаган ҳолда фақат одамлар кўзига ўзини диндор қилиб кўрсатишга уринади, холос. Ўзгалар эътиқодидан ўз ғарази йўлида фойдаланмокчи бўлиб, улар орасига диний асосда низо солишга уринган кимса эса Аллоҳ олдида мунофиқдан ҳам, мушрикдан ҳам балтар куфрга йўл қўяди, дейиш мумкин.

“Таассуфки, баъзан ислом дини ва ислом фундаментализми ҳақида гапирганда бу икки тушунчани бир-бирига аралаштириб юбориш ҳоллари учрамоқда”, деб ёзади Президент.⁴⁶ Ислом дини — Аллоҳнинг дини, “ислом фундаментализми” эса тор бир гуруҳлар томонидан мусулмонларнинг диний ақидаларини ўзларининг муайян сиёсий мақсадларига бўйсундириб “талқин” этишлари. Бу “талқин”лар асосида сиёсий фаолият бошланса, ислом экстремизми келиб чиқади. Аллоҳнинг китобидаги оятларни муфассирлар турлича тафсир қиладилар, пайғамбаримиз ҳадислари ҳам турлича талқин этилиши мумкин, чунки инсонларнинг масалаларга ёндошуви турлича. Аммо ўз талқинини энг тўғри деб даъво қилиб, фикрига қўшилмаганларни ислом номидан қоралаш, ҳатто кофирга чиқаришга уриниш, камида ўзга инсонга зулм даражасига кўтарилган такаббуриликдир.

Динни экстремистик талқин этувчи гуруҳлар инсоният тарихида қадимдан маълум, аммо улар доимо озчиликни ташкил этишган. Бир ҳақиқатни очиқ тан олиш керак, XX аср диний экстремизми ижтимоий-сиёсий йўналишдаги ўта экстремистик ҳаракат бўлмиш марксизмдан, айниқса, унинг ижтимоий террор йўлини дастуруламал қилиб олган ленинча-большевикча кўринишидан жуда кўп нарсани ўзлаштирди. Большевикларнинг аввал собиқ Россия империяси ҳудудида, кейинроқ “социалистик система” аталмиш кенгроқ ҳудудда вақтинча ҳукмдорликни қўлга киритиши, айтиш мумкинки, «“инқилобий йўл”нинг ёлғон “имкониятлари”га маҳлиёликни кучайтириб юборди. Бунинг устига ғоявий жиҳатдан динга душманлик эълон қилган коммунист ақидапарастлар муайян ғаразлар билан ўзлари ҳукмрон бўлмаган ўлкалардаги “инқилобий ислом” тарафдорларини доимо ҳам имдан, ҳам очиқ сиёсатда қўллаб келдилар. Бугун ҳам бундай кучлар йўқ эмас.

3. Аллоҳ имонли одамнинг қалбида бўлади. Имонли одам имонини бировнинг “бошини уриб ёриш”га восита қилмайди. “Халқимизнинг минг йиллик тарихини, бугунги маънавий ҳаётини, дину диёнатимизни мухтасар ифодалаб айтиш мумкинки, Аллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда”, дейди И.А. Каримов.⁴⁷ Бу шунчаки гап эмас. Айни шу маъно Аллоҳнинг китобида қатор оятлар мазмунини ташкил этади. Ушбу матн бошида эслаб ўтилган “Нур” сурасининг 35-оятида эса бу ғоя бевосита ифодаланган. Кейинчалик бу ғоя пайгамбар ҳадисларида, буюк тасаввуф шайхлари, пири муршидларнинг ҳикматларида мукаммал талқинини топди.

Миллий маънавиятимиз анъаналарига таяниб хулоса қиладиган бўлсак, инсоннинг Ҳақ билан боғлануви икки йўналишдадир. Биринчиси, инсоннинг моддий вужуд сифатида Аллоҳ томонидан яратилганлигига оид бўлиб, бунда инсон табиатнинг узвий қисми сифатида намоён бўлади. Биз бу ҳақда олдинги маърузада ҳам айтиб ўтдик. Аммо инсоннинг Ҳақ билан туташуви фақат “биринчи туртки” масаласига бориб тақалмайди. Иккинчи йўналиш ҳам бор. Маълумки, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатида Аллоҳнинг иродаси намоён бўлади. Аллоҳ инсоннинг яратувчиси, унга ризқ ато этувчи бўлиш баробарида уни ҳидоятга йўлловчи ҳамдир. Охириги масалада бир ўзига хос жиҳат бор. Аллоҳ инсонни

яратади, шу билан бирга моддий дунёнинг турли неъматлари орқали унинг ризқини ҳам сочиб қўяди. Бироқ бу дунё инсон учун синов дунёси. Шундай экан, Аллоҳ ҳидояти мажбурий тарзда эмас, балки ихтиёрий бир шаклда, даъват, тақлиф шаклида намоён бўлади. Яъни, бу дунёда Аллоҳ таоло инсонга тўғри йўлни танлаш имкониятини бермоқда. Инсон ҳаётининг ўзига хослиги, бошқа мавжудоту махлуқотлардан фарқи шунда. Чунки Аллоҳ инсонни ер юзида халифа қилиб яратган, шу сабабли унга бу дунёда ирода эркинлигини ҳам берган. “Файзи илоҳий” масаласи ҳам олдинги маърузада ёритилди. Пайғамбарларга Аллоҳ ҳидояти бевосита ваҳий шаклида ғайри моддий мавжудотлар бўлмиш фаришталар орқали юборилса, оддий инсонларга “файзи илоҳийни” етказувчи, биз истеъдод, илҳом, каромат, башорат каби номлар билан белгиловчи, ғайри моддий воситалар ҳам мавжуд. Бу ҳодисаларни моддий асосда турлича изоҳлашга уринишлар фанда ҳеч қачон кўнгилдагидек самара берган эмас, чунки моҳиятан ғайри моддий ҳодисаларни моддий дунё қонуниятларига таяниб изоҳлашга уриниш ўзи аслида ғайри илмий тамойилларга етакловчи ҳаракатдир. Маънавият инсоннинг Ҳақ билан бевосита боғланишидир. Бу — асос моҳиятига кўра ғайри моддий муносабат. Демак, маънавиятни биринчи йўлдан эмас, айна иккинчи йўлдан бориб қидирган мақсадга мувофиқроқ.

“Дин халқ учун афюндир” дегувчилар инсоннинг энг муҳим эҳтиёжларидан бўлмиш имон эҳтиёжини тан олмайдилар ёки назарга илмайдилар. Имон-эътиқод эҳтиёжи, агар у самимий инсон бўлса, ҳатто даҳрийда ҳам бўлади. Фақат у ўз ботиний эҳтиёжини қўпчилик эътиқод қилувчи динлардан эмас, турли “изм”лардан қидиради ёки шахсан ўзи учун алоҳида эътиқод тизими яратишга уринади. Бу, албатта, инсонга хос кибр ва гумроҳликнинг нишонаси, холос. Йўқ, нарсани кашф этишга уринишдан кўра, қўпчилик тан олган нарсани тушуниб, моҳиятан англаб етишга ҳаракат қилиш, бизнинг назаримизда, самаралироқ йўлдир.

Қалбни, кўнгил кўзгусини поклаш аввало имон-эътиқоддан бошланади. “Эзгуликка садоқати бўлмаган, бирор нарсага ихлос қўймаган, ишонмаган одам кўрқинчлидир”, деб огоҳлантиради Президент.⁴⁸ Албатта, маълум бир даврда коммунистик гояга ҳам самимий ишонганлар бўлган, соф виждонли даҳрийлар ҳам ҳаётда учраши мумкин. Аммо даҳ-

рийлик инсон тарихида алоҳида ҳолатларда бир-бир намоён бўлувчи ҳодиса. Дин эса асрлар давомида миллион-миллион инсонларнинг эътиқодини шакллантириб келган. Жумладан, ислом дини 14 асрдан бери улуғ бир минтақада инсонлар тафаккур йўналишига таъсир ўтказиб келмоқда. Марксизм онгимизда ажодлар салоҳиятига нописандликни тарбиялади. Кимки 5—6 аср илгари ўтган бўлса, унинг мулоҳазалари бизга ноқис кўринадиган бўлди (айни марксизм ақидаларига номувофиқлиги туфайли). Ўз вақтида биз Имоми Аъзам, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва ҳоказо юзлаб жаҳоншумул улуғ алломаларнинг эътиқодини “афюн” деб эълон қилдик ва асло этимизга ўйлаб кўрмадик-ки, “хўш, улар яратган улкан маънавий меросга ўзимиз бир мисқол қўшиш қудратига эгамизми?” Мустақиллик бизга имонимизни, эътиқодимизни қайтариб берди. “Ислом дини бу ота-боболаримиз дини, — дейди И.А. Каримов, — у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик”⁴⁹.

Бугунги кунда диёнат, ахлоқ тушунчалари имон-эътиқоддан ажралмас эканлиги равшан бўлиб қолди. Аммо ислом маърифати масаласида ҳануз жиддий хулосага кела олмай, гумон аралаш турибмиз. Онгимизни марксизм ақидалари тугал тарк этмас экан, бу масалада узил-кесил хулосага келишимиз, албатта, мушкул. Чунки туғилганимиздан буён марксистик мафкура бизнинг ёшимиздаги авлодга бирдан-бир ҳақиқий илм — фақат ҳаётни материалистик идрок этишга асосланган илмдир деб ўқдириб келган. Яқин ўтмишда шундай ялпи тарғибот таъсирида таълим олган кўпчилик тенгдошларимиз (устозларимиз ҳам) “илм бошқа, дин бошқа” деган ақидани тарк этишга ботинмай туришипти. Диний илмларни ҳақиқий илм қаторига қўшиш мумкинлигига шубҳалари тўлиқ тарқаган эмас. Туппа-тузук академикларимизнинг китобларида бугун ҳам Пайғамбаримизга “ваҳий” келишини сиёсий мақсадлар билан изоҳлашга интилиш кузатилади. Аслида эса илм фақат ақлга таянмайди. Айниқса, ижтимоий соҳа, маънавиятга алоқадор соҳаларда ақлий ва нақлий илмлар мутаносиблиги муҳим ўрин тутди. Бизгача ўтмишдан етиб келган китоблар ҳам икки тоифа — 1) илоҳий матнларга таянувчи, яъни “ваҳий” орқали етиб келган, 2) инсоний матнлар асосидаги, яъни инсонлар ижод

этган китоблар. Булардан биринчиларининг мазмуни азалий ва абадий моҳиятга тугашади, иккинчилари эса муайян замон ва маконда яшаб ўтган инсонларга тегишли бўлгани туфайли, айти ўша замон ва маконнинг таъсиридан холи эмас, яъни уларга мутлақ ҳақиқат сифатида ёндошиш нотўғри бўлади. Масалан, Куръон оятлари мазмуни ўзида мутлақ ҳақиқат сирини яширгандир, аммо унинг турли тафсирлари муфассирлар шахси билан, уларнинг турлича талқини билан боғлиқ. Илмларни турларга ажратадиган бўлсак, масалан, мақсад йўналишига кўра фарқлаш мумкин. Шунда дунёвий мақсадларга йўналган ёки ухравий (охиратга, яъни бу дунёдаги фаолиятимизнинг у дунёдаги оқибатига оид) мақсадларга йўналган илмлар ҳақида гапириш мумкин бўлади. Маънавият айти дунёвий ва ухравий мақсадларимизни уйғунлаштиришга оид соҳадир. Хулоса қиладиган бўлсак, Ҳақ йўлида қилинадиган ҳар қандай илм ҳақиқий илмдир ва у инсон руҳини поклашга хизмат қилади, илмда ҳақиқатдан ҳар қандай чекиниш эса жаҳолатга олиб келади.

Юқорида санаб ўтилган умумий жиҳатлардан келиб чиқиб, баъзилар дин ва маънавиятни бир нарса деб қарашга мойил бўлишади. Бу унчалик тўғри эмас. Ҳар бир инсоннинг ўз дини бўлмайди. Динлар кўп дунёда, лекин улар муайян. Дин — илоҳий китоблар орқали нозил этилган алоҳида қонун-қоидаларни билдиради. Маънавиятни қатъий қонун-қоидалар тарзида тасаввур қилинмайди. Ҳар бир шахс маънавияти ўзига хос, ҳар бир инсоннинг ўз маънавий олами мавжуд. Дин инсоннинг дилида бўлиши керак, албатта, аммо ҳар бир инсон бир динни қабул қилиб олади ва унинг қонун-қоидаларига умр бўйи риоя қилади. Маънавият эса инсон қалбидаги нур, у танлаб олинмайди, у Аллоҳнинг инояти, одамни Ҳақ йўлга етакловчи ҳодий, унинг қонун-қоидалари очик баён қилинган ҳукмлар билан чегаралаб берилмайди. Маънавият инсон умри давомида, миллатнинг тарихий тараққиётида такомил топиб боради, дин эса илоҳий ваҳий асосида, пайғамбар ҳадисларига таянган ҳолда уламолар томонидан муайян чегараларда қатъий қилиб белгилаб бериллади, бу чегараларни ҳар ким ҳам ўзгартира оладиган нарса эмас. Ҳар ҳолда бизнинг тасаввурларимиз шундай. Навоий “Талаб водийсининг сифати”да ёзади:

*Куфр ила имонга ургайсен илик,
Бу тамадинким очилгай бир эшик.*

*Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичкари киргач қутулдинг барчадин.
Куфру имон роҳравға кеш эмас,
Асли йўлда банди роҳе, беш эмас.⁵⁰*

Самимий диний эътиқод маънавият эшикларидан биридир. Яна бир нозик масала. Кўпроқ оддий эътиқод эгалари динни сунна даражасида идрок этадилар. Яқин ўтмишда, илм ва имон икки қутбга ажратиб ташланган, санъат марксизм гоёларининг тарғиботчисига айлантирилган бир шароитда, дарҳақиқат, Куръон ва пайғамбаримиз ҳадислари дин аҳли учун ягона маънавий паноҳ бўлган эди. Аммо воқеликда миллий маънавиятимиз майдонлари беҳудуддир. Ўз вақтида буюк алломаларимиз ижодида илм ва мантиқ, ирфон ва бадиият оламлари имондан ташқари бўлмаган, балки илм ва имон бир-бирига қувват бағишлаган, тавҳид эътиқодини идрок этиш илм ва ирфон орқали теранлик касб этиб борган.

Дин ва маънавиятни бирлаштирувчи фазилат эътиқоддир. Диннинг зоҳирий ва ботиний жиҳатлари бор. Ботиний жиҳати имон бўлиб, қолгани — ибодатлар — зоҳирий жиҳатлар, улар имонни муайян ташқи ҳаракатлар билан тасдиқлайди. Аммо имон фақат тилда бўлса, исломий ҳаёт қонунлари билан ички маънавий уйғунлик ҳосил қилинмаса, унда маънавият нуқтаи назаридан даҳрийнинг ўз ақидасига эътиқодли мунофиқнинг ташқи диндорлигидан афзал бўлиб чиқди. Чунки эътиқодли даҳрий дўзах азоблари хавфи олдида ҳам ўз билганидан қайтмайди. Мунофиқ эса ўз ҳаёт тарзи билан ҳалол инсонларнинг динга ихлосини қайтаради. Диннинг зоҳири сақлаб қолинса-ю, ботинига эътибор етарли бўлмаса, дин хурфотга айланади. Динни хурфот даражасида тушунган зоҳирбин ақидапараст нуқтаи назарида дин ва маънавият буткул бир-бирига зид нарсалар бўлиб қолади. Динни ақидапарастлик даражасида тушуниш инсонлар орасида арзимаган нарсадан нифоқ чиқишига, балки огир хунрезликларгача олиб келиши мумкин. Бундай ёндошувда турли дин вакиллари орасидагина эмас, ҳатто бир динга эътиқод қилувчилар орасида ҳам қонли низолар келиб чиқиши ҳеч гап эмас. Тарихда бундай фожеий воқеалар кўп бўлган. Пайғамбаримизнинг энг яқин саҳобалари, Ҳақ йўлдаги халифалардан (хулафойи рошидин) ҳисобланган ҳазрати Ус-

мон ва Алиларнинг шаҳид этилиши ғайридинлар томонидан эмас, айтиш мумкин ақидапарасти оқимларининг вакиллари томонидан амалга оширилганлиги тарихдан маълум. Сунний-шиа қирғинлари-чи? Айтиш мумкин шу сабаблар туфайли Президент динга маънавий қадрият сифатида ёндошувни изчил қўллаб чиқмоқда. Мустақил Ўзбекистон раҳбарияти диннинг зоҳирий жиҳатларини инкор қилмаган ҳолда, унинг ботиний, маънавий жиҳатига биринчи даражали аҳамият қаратишни мақбул кўрмоқда. Чунки жаҳон динларининг ботиний жиҳати ўзаро уйғунликни тақозо этади.

Маънавият учун турли динлар аро фарқлар муҳим эмас, инсон қалбидаги имон нури муҳим. Бундай ёндошув кўпроқ тасаввуф ирфони соҳибларига оиддир.

Ҳар қандай бўлганда ҳам, эътиқод дилда бўлади, у инсоннинг ўзи учундир, ибодатлар ташқи хатти-ҳаракат билан ифодаланади, бунда инсон ҳам шахсий эътиқод туйғусини қондиради, ҳам қайси динда эканлигини ўзгаларга зоҳир этади. Ибодатни адо этмасликнинг ҳам сабаби икки хил бўлиши мумкин. Биринчи — агар шахс ўзгалар учун бирор-бир савобли ишни бажаришни ўзи учун (ибодат доим инсоннинг ўзи учундир) бажариладиган ибодатдан ортиқ билса (албатта, бунда янглишуви ҳам мумкин). Иккинчиси, ўз шахсий ғарази йўлида ибодат ўрнига бошқа бир юмушга чалғиса. Ҳар икки ҳолатда ҳам инсон ўз келажак тақдирини хавфга қўяди. Аллоҳ олдида бунинг жавоби қандай — ёлғиз Яратганга аён. Ҳар ҳолда маънавият уйғунликка интилади, шу жиҳатдан мўмин фақат ибодат билан қониқиб, ўзга амалларини эзгулик билан уйғунлаштиришга эътибор қилмаса, бундай инсонни маънавий баркамол дейиш қийин.

Динда эътиқод, тақво, ҳалол ва ҳаром масалалари асосийлардан бўлиб, булар бевосита инсон маънавиятига алоқадордир. Маънавият муайян маънода диннинг ботиний жиҳати билан туташади. Тақво маънавият белгиси бўлиб, ҳалол-ҳаром тақвонинг энг ўзак тушунчаси ҳисобланади. Бу масалалар хусусида келгусида яна батафсил суҳбатлар бўлади.

4. Эътиқод маънавиятнинг ўзак томири. Эътиқодсиз кишида маънавият бўлмайди, ташқи маданий кўриниш, ҳатто анча-мунча билим ҳам бўлиши мумкин, аммо мағзида маънавият бўлмайди.

Кишида умуртқа поғонаси шикастланган бўлса, ундай инсон гавдасини тик тутиб тура олмайди. Маънавий олам учун эътиқод ҳам шундай бир нарсасидир. Коммунистлар олға

сурган ғояларга халқ озми-кўпми ишонган, умид боғлаган даврда Совет давлати анча-мунча ўсди, ривожланди. “Коммунизм” ғоялари пуч нарса экани маълум бўлиб қолгач, аста-секин бу тузум ич-ичидан емирила бошлади ва охири барбод бўлди. Шунинг учун ёлгон ғояларга ишониш, ўйлаб топилган ақидаларнинг этагини тутиш яхшиликка олиб бормайди. Эътиқод масаласи — жиддий масала. Тарихда турли ёлгон пайғамбарлар кўп бўлган. Улар охир-оқибат бебурдликка маҳкум бўлганлар. Башарият, эл, халқ қабул қилган Олий ҳақиқатлар эса асл маъноси билан илоҳий, азалий ва абадий манбага эгадир. Ислом динимиз ана шундай илоҳий иноят ҳисобланади. Бизни 70 йил бу эътиқоддан қайтаришга уриндилар, жазоладилар, масхараладилар, таққуладилар. Бари бефойда бўлди. СССРда мафкуравий тазйиқ кучайган сари, жаҳонда исломнинг нуфузи ошиб борди. Америка, Европа, Австралияга ислом дадил кириб бормоқда. Марксист даҳрийлар исломни араб босқинчилиги билан боғламоқчи бўлдилар. Наҳот 1400 йил аввалги босқинчилик асорати шунча кучли бўлиши ақлга тўғри келса? Александр Македонский, Чингизхон, чор Россияси олиб келган эътиқодлар қани? Ҳақиқат бошқа нарса, босқинчилик бошқа.

Имом Бухорий каби улуғларимиз бировнинг тазйиқи билан мусулмон бўладиган шахслар эмасди. Улар ҳақиқат фидойилари эди.

“Ла икроҳа фи-д-дин”, яъни “динда зўрлаш йўқ” дейилган. Аввало, исломда тадрижийлик мавжуд, Муҳаммад (С.А.В.)га нозил этилган илоҳий китобда ўзидан аввалги китоблар ва барча пайғамбарлар, жумладан, Мусо ва Исо алайҳис саломлар тўлиқ эътироф этилади ва барча пайғамбарларнинг ҳурмати баробар эканлиги таъкидланади. Қолаверса, маънавият аҳли учун юзта мусулмонлик даъвосини қилувчи риёкордан битта эътиқодли даҳрий ёки бутпараст афзал. Аждодларимиз бизга шундай таълим беради. Масалан, Амир Хусрав Деҳлавий “Ширин ва Хусрав” достонининг “Дар фазилати ишқ” бобида ёзади:

*Ба ишқ гар бутпараст, дин-т пок аст,
Ва-гар тоат куни би ишқ хок аст.⁵¹*

(Сен ишқда бутпараст бўлсанг — дининг пок,
Агар ишқ бўлмаса, тоат эрур хок.)

Пайгамбаримиз учун ватан ва имон тушунчалари бири-биридан ажралмас эди. Маккадан Ясрибга ҳижрат қилиш ул жанобнинг имонларини янада бақувват қилди. Бугун ҳам хориждаги биродарларимизнинг қўлчилиги учун имон ва Ватан меҳри бир-бирини қувватлаб турибди, зеро Ватанига тош отган кимсалардан имон умиди ҳам беҳудадир.

Маърифат йўллари беҳисоб. Биз имон ҳақида гапирдик. Аммо имон даражалари ҳам ҳар хил: тақлидий имон бор, унга ибрат босқичида эришилади, агар уни илм билан мустаҳкамланмаса, оқибати яхши бўлмаслиги мумкин, чунки бундай инсонлар ишонувчан бўладилар, бутунги мураккаб дунёда макр тузоғига тушиб қолишлари хавфи бор. Ибрат ва илмдан ташқари, миллий маънавиятимиз анъаналарида риёзат ва меҳр йўллари ҳам маърифатга оид ҳисобланади. Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан доимий уйғунлигини сақлаши учун ибрат ва илм, риёзат ва меҳр маърифати уни бир зум тарк этмаслиги талаб этилади, айти шулар кўнгил кўзгусини пок тутиб туради. Ўз навбатида Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг ҳам ўз даражалари борки, улар улуг маънавий қадриятлар — Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат аталмиш силсилада ифодасини топади. Буларнинг ҳар бири ҳақида Ўзбекистон Президенти асарларида келтирилган қимматли фикр ва мулоҳазалар таҳлили алоҳида тадқиқотларга мавзу бўла олади. Биз ҳозирча фақат баъзи энг умумий мавзуларга қисқача тўхталиб улгурдик. Яна кўп масалалар ҳақида баҳс ҳали давом этади. Аммо барибир маънавият хусусидаги баҳс инсон ҳаёти давомида тугамайди. Дин ва маънавият нисбати ҳақидаги суҳбатнинг хулосаси шуки, динни сиёсийлаштиришдан қочиш, унга буюк маънавий қадрият сифатида ёндошиб, ёшларимиздаги эътиқод эҳтиёжини айти шу йўналишда, Президентимиз “жаҳолатга қарши маърифат” деб чиройли ифодалаган маънода ботиний қудратга, маънавий камолот сари етакловчи боқий қувватга айлантириш учун бутун имкониятларни сафарбар қилмоғимиз зарур.

Таянч иборалар: “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда”, Ҳақ олдидаги масъулият, давлат ва диннинг бир-биридан ажратилганлиги, ислом дини ва ислом фундаментализми, диний ақидапарастлик — диний қадриятларнинг тоталитаризм тафаккури руҳидаги ғаразли талқини, “жаҳолатга қарши маъри-

фат”, “муқаддас исломий қадриятлар”, имон ва илм, тавҳид таълимоти, “ваҳдатда касрат, касратда ваҳдат”, Аллоҳни поклаб ёд этишнинг ҳикмати, дин ва маънавиятнинг умумий ва фарқли жиҳатлари, имон эҳтиёжи, дунёвий ва ухравий мақсадлар уйғунлиги, “Дин одамзодни ёмон йўлга бошламайди”, маънавиятнинг умуртқа поғонаси, Аллоҳ имонли одамнинг қалбида бўлади, “Ислом дини биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат”, диннинг зоҳирий ва ботиний жиҳатлари, динни хурофот даражасида тушуниш, дин — маънавий қадрият, эътиқод ва ибодат, ҳалол ва ҳаром, тақво — маънавият белгиси, “Ло икроҳа фи-д-дин” (“динда мажбурлаш йўқ”), ёшлар онгини ғаразли «оқимлар» таъсиридан ҳимоялашнинг энг самарали йўли.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Куръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Ўзбекистон Конституцияси. Т. -“Ўзбекистон” — 1992
3. Имом ал-Бухорий. Ҳадис (Жомеъ ас-саҳиҳ). 1—4-жилдлар. Т., 1998.
4. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 3 — 31.
6. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 349 — 354.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3 — 35.
8. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3 — 54.
9. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 60 — 84.
10. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳрири. Т., 1998.
11. Соғлом авлод орзуси. Т., 1998.

12. Хусниддинов З. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. Т., 2000.

13. Ражабова М. Диний экстремизм ва террорчилик. Т., 2000.

Кушимча адабиёт:

14. Амир Хусрав Дихлави. Ширин и Хусрав. М. — “Наука” — 1979.

15. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т. 1991.

16. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик (туплам). Т., 1998.

17. Мунавваров З. И. ва бошқалар. Дунёвий давлат ва дин. Т., 1998.

18. Кўнгилдаги бузилиш. Т., 1997.

19. Маънавият имондан бошланади. // “Гулистон” ж., 1995 №1.

20. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. Т., 1995.

21. Огоҳ бўлайлик (туплам). Т., 1999.

22. Мень А. История религии. М., 1994.

23. Религия в истории и культуре. М., 1998.

24. Религия и демократия: На пути к свободе совести. М., 1993.

25. Раҳматов О. Огоҳлик — муқаддас бурч. Т. — “Мовароуннахр” — 2000.

5-маъруза. УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗНИНГ УЙҒУНЛИГИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Миллий маънавиятиимизнинг теран томирлари.
2. Мустақиллик даврида аждодларимиз маънавий меросига муносабатнинг тубдан янгиланиши.
3. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавият нисбати.
4. Миллий маънавиятиимизнинг умуминсоний моҳияти.

1. Маънавиятнинг асл манбаини билдик. Миллат маънавияти ушбу миллатга алоқадор барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборатлигини ҳам аниқлаштириб олдик.

Аммо бу ҳаммаси энг умумий таърифлар. Амалда миллий маънавият назариясини яратиш учун қайси манбаларга таяниш, унинг асосларини қаерлардан қидириш кераклиги Президент асарларида аввалбошиданоқ аниқ кўрсатиб берилган ва қайта-қайта таъкидлаб келинмоқда. Бу манбалардан энг биринчи ва асосийси буюк аجدодларимиз меросидир. Буюк аجدодларимиз бизга қолдирган улкан меросда миллий маънавиятимиз назариясини шакллантириш учун бутун керакли унсур ва таркиблар яратиб қўйилипти, фақат уни холис назар билан астойдил қидирсак, кифоя. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб мунтазам давом этиб келаётган қутлуғ анъана — улуғ боболаримиз, дунёга донг таратган, жаҳон жамоатчилиги аллақачон ўз муқаддас мулки деб тан олган маънавий мерос соҳибларининг юбилейларини мамлакат ва жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақидаги фармонлар ва уларнинг ижроси айни шу масала — миллий маънавиятимиз сарчашмаларига бутун халқимиз ва, биринчи навбатда, ёш авлод эътиборини жалб этиш мақсадини кўзда тутати.

Халқ маънавиятини, миллат маънавиятини сунъий равишда, қандайдир ўйлаб топилган ақидаларга, догмаларга таяниб, юзага келтириб ҳам, кескин ўзгартириб ҳам бўлмайди. Чунки маънавият тушунчасининг мазмуни бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда шаклланадиган нарса эмас, у ҳар бир халқнинг жуда узоқ тарихи қаъридан озиқ олиб, теранлик касб этиб келади.

Ислом Каримов халқ маънавиятини юксалтириш деганда нимани кўзда тутганлигини ҳали мустақилликка эришмасимиздан — 1990 йили Ўзбекистон Президенти сифатидаги биринчи нутқидаёқ очиқ-ойдин баён этган эди. Президент ушбу маърузасида инсон руҳиятининг нозик ва мураккаб томонлари билан, “ҳазиналарга тўла миллий-тарихий анъаналар билан, умуминсоний маънавий бойликлар билан ҳисоблашмаслик” яқин ўтмишимизда жамиятга қанчалар зарар келтирганлигини қайд этиб, янгича вазифаларни олға сурган эди:

“Биринчи навбатда миллий маданиятимиз, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш лозим. Бу ҳазина асрлар давомида мисқоллаб тўпланган. Тарихнинг не не синовларидан ўтган. Инсонларга оғир дамда мадад бўлган. Бизнинг вазифамиз — шу хазинани кўз қорачигимиздек

асраш ва янада бойитиш, сўзда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқодининг эркинлигини таъминлашимиз керак”.⁵²

1991 йил Алишер Навоий йили деб эълон қилинди ва ўша йил тукин кузнинг биринчи ойида ўзбек миллий маънавиятининг қуёшига бағишланадиган асосий тантана ва тадбирларни ўтказиш белгиланди. Аллоҳнинг иноятини қарангки, худди ушбу тантаналар бошланиши олдида мамлакатимиз сиёсий мустақилликни қўлга киритди ва сентябрнинг биринчи куни Мустақиллик байрамига айланди. Президентимиз “миллат байрами” деб атаган Мир Алишер Навоийнинг қутлуғ тўйи, шундай қилиб, “Ўзбекистонимиз ҳаётига алоҳида фойда, тароват бахш этди”, “юртимиз, элимиз тарихида қутлуғ келди, унутилмас сана бўлиб қолди”.⁵³

Шу ўринда яна бир масалага қисқа изоҳ бериб кетиш зарурга ўхшайди. Собиқ тоталитар мафкура таъсирида яқин-яқинларгача биздаги ижтимоий фанлар соҳасида адабиётшуносликка, филолог олимларга маълум даражада менсимай қараш мавжуд эди. Бунга, албатта, яқин ўтмишдаги адабиётшунослигимизнинг қусурлари ҳам анча-мунча сабаб бўлганлиги сир эмас. Чунки марксизм мафкураси ҳукмрон бўлган совет замонида адабиётшуносларимизнинг аксарияти миллий маънавиятимизга буткул ёт бўлган ва ҳатто дунё цивилизацияси ҳам моҳиятан инкор этган “социалистик реализм” деб номланувчи сохта “назария” домига тушиб, XX асрда яратилган барча адабий меросни ушбу қолипга мослаштириш йўлидан бордилар. Бу ҳақда жилд-жилд “илмий тадқиқотлар” яратилди, одамлар доктор, профессор, ҳатто академикликкача даража ва унвонларга сазовор бўлишди. Мумтоз адабиётимиз бўйича ўтказилган тадқиқотларда бу иллат бевосита ва очиқ намоён бўлмаса-да, марксистик мафкура таъсирига берилиш бу соҳада ҳам сезиларли эди. Агар холис ёндошилса, илмий адабиётларга нисбатан бадиий адабиётда Борлиқ ҳақиқатини уйғун ҳис этиш тамойили устун туради. Айниқса, бу ҳолат Навоий шеърояти даражасидаги фалсафий теранликда ҳам бикр⁵⁴ бўлган бадиият намуналарида яққол ўзини намоён этиши сир эмас. Шу сабабли ҳам Алишер Навоий бадиий олами миллатимиз маънавияти учун доимо маҳак тоши⁵⁵ вазифасини бажариб келган ва келгусида ҳам шундай бўлиб қолади.

Ҳеч бир халқ дунёда якка яшамайди, ёлғизликда ривожланмайди ҳам. Элат ва миллатлар доимо ўзаро турлича муносабатда бўладилар ва тарих давомида бир-бирларига таъсир ўтказиб, ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам маънавий бойитиб борадилар. Аммо ҳеч қачон, ҳеч бир халқ ўзligидан буткул кечиб, бошқа халқ маънавияти ҳисобидан ўзини бойита олган эмас. Якка бир шахс буткул ўзга бир маънавий муҳитда тарбия топиб, унга тўлиқ мослашиши мумкин. Бу инсон табиатига хос нарсa. Аммо бир халқ тўлиғича ўзligидан кечиб, ўзга халқ маънавий дунёсини қабул қилса, демак, ундай халқ йўқ бўлади, ўз маънавий қиёфасини йўқотган миллат йўқолган миллатдир. Шу сабабли ҳам миллий мустақиллик пойдеворини маънавий мустақиллик ташкил этади, деймиз. Миллий маънавиятнинг такомилли эса ўша миллатга мансуб ҳар бир шахснинг маънавий камолоти билан бевосита боғлиқ ва ушбу заминга таяниб юксалади.

2. Парижда, ЮНЕСКО ижроия кенгашида сўзлаган нутқида Президент Ислom Каримов айтганидек: “ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири ҳисобланган”.⁵⁶ Аммо юртимизда 70 йил ҳукмронлик қилган собиқ тоталитар тузум маккорлик билан ўз асоратига олган халқларнинг буюк ўтмишини авлодлар хотирасидан ўчирмай туриб манфур мақсадларига ета олмаслигини яхши билар эди. Шу сабабли тинимсиз кураш ғоясини ҳаёт маъноси деб эълон қилган “доҳийлар”нинг содиқ шоғирд ва издошлари нафақат тирик “душманлар” билан курашдилар, балки миллатларнинг ўтмиш маънавий мероси билан ҳам тинимсиз “жанг” қилдилар. “Дин — афюн”, диний илм пешволари, тасаввуф уламолари “ашаддий реакционер”, барча ўтмишдаги ҳукмдорлар — қонхўр, босқинчи (фақат айрим рус подшоҳлари бундан истисно этилди), ўтмиш алломалар — дунёқараши чекланган, шоирлар — маддоҳ ва ҳоказо даъволар қилинди. Бундай қора тамгалар қарамлик асоратига тушган барча халқларнинг бой маънавий меросига босиб чиқилди. Ҳатто уйдан эски араб ёзувида китоб топилган одамлар давлатга қарши жиноятда айбланган даврлар бўлди. Большевизм мафкурасининг итоаткор қўлларига айлантирилган “совет интеллегенцияси”га тирик ва ўлик “доҳийлар”ни мадҳ этиш, “коммунизмнинг биринчи босқичи” деб эълон қилинган большевистик диктатура тузумининг

жаҳон тарихида барча макон ва замонлардаги ижтимоий тизимлардан “афзаллиги”ни ҳар қандай усул билан исботлаб ва далиллаб бериш асосий вазифа қилиб белгиланган эди. Ушбу вазифадан заррача чекиниш халққа ва “нурли келажак”-ка хиёнат деб баҳоланарди.

Мустақиллик туфайли бизнинг маънавий қадриятларимиз, ўтмиш аجدодларимиз қолдирган мерос, ўзининг бутун мукамаллигида, қайчиланмасдан, “прогрессив-реакцион” аталмиш зўраки қолипларга тикиштирилмасдан тиклана бошлади. Куръони карим, ҳадиси шарифлар биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди, Носириддин Рабғузий, Аҳмад Яссавий, Убайдий, Муҳаммад Раҳимхон Фируз, Бурхонуддин Маргиноний, Абу Мансур Мотуридий, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа “совет даврида” ҳатто номларини эслаш ман қилинган алломаларимизнинг асарлари бирин-кетин нашр этилиб, чанқоқ китобхонлар қўлига етиб кела бошлади. Давлат тили ҳақида қонун қабул қилинди. Тасаввуф пирлари — Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд юбилейлари миллатимизнинг руҳида покланиш туйғуларини уйғотди. Пойтахтимизнинг қоқ марказида соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг улуғвор мужассамаси ўрнатилиши ўзбек халқининг ҳар бир фарзанди руҳида ҳақли ифтихор ҳисларидан ўчмас ёғду пайдо қилди. XX аср бошларида миллатни маърифат, адолат, ҳуррият сари етаклаган жадид алломаларимиз халқ дилидан яна муносиб ўрин ола бошлади. “Босмачи” дея ёппа қораланган миллий озодлик ҳаракати иштирокчилари ўз қадрларига лойиқ баҳоландилар.

Яқин ўтмишда, яъни қарамлик даврида миллий маънавий меросни ўрганишга қандай ёндошилди, деган масалада баъзан баҳс туғилиб қолади. Баъзилар шундай фикрлашади: “Ахир ўша йиллар давомида ҳам ўтмиш мерос озми-кўп ўрганилди-ку! Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий ва бошқа қатор алломаларнинг асарлари рус ва ўзбек тилларида босилиб чиқди, тадқиқ ва тарғиб этилди. Бу улкан ижодий меҳнат бир неча авлод олимларнинг умр мазмунини ташкил этмадими?” Ниҳоятда тўғри. Устозларимиз бу йўлда чинакам фидойилик намуналарини кўрсатишди. Бугунги миллий маънавиятимизни тиклаш йўлидаги уринишлар кўп жиҳатдан ўша заҳматкаш устозлар яратган зал-

ворли пойдеворга таяниб турипти. Аммо айрим инсонларнинг миллат маънавияти йўлидаги фидойилиги билан ҳукмрон тузум ва унинг мафкураси кўзлаган асл мақсад, бу соҳада юритган қатъий сиёсати орасида жиддий фарқ бор эканлигини ҳам бутун ўзимизга ойдинлаштириб олишимиз керак. Биз ўтмишни ёппа инкор қилиш йўлидан борсак, яна “большевикча” иш тутган бўламиз. Ётмиш йил ичида нималар кўгдик ва нималарни ютқиздик — унинг сарҳисоби алоҳида. Бу ўринда яхши англаб етишимиз керак бўлган масала шуки, собиқ ҳукмрон тузум ўтмиш меросни ўрганишда ҳам ўз сиёсати, етакчи ғояси, мафкураси идизларини мустаҳкамлашни ният қилди. Ўзбекнинг асл миллий маънавияти, аждодларимиз яратган бойлик бевосита уларни ҳеч қачон ва мутлақо қизиқтирган эмас.

Большевиклар диктатураси агар олимларимиз учун ўтмиш аждодлар меросини ўрганишга заррача имкон берган бўлса, бунинг эвазига улар олдига улкан шарт ва талаблар ҳам қўйган эдилар. Бир сўз билан “коммунистик партиявийлик” деб аташ мумкин бўлган талабнинг мазмуни шунда эди-ки, ўтмиш меросимизда марксизм ғояларини қувватловчи, бу ғояларнинг кенг халқ оммаси онгига пухта ва мустаҳкам ўрнашувига хизмат қилувчи ҳар қандай нарсга топилса, барчасини яққол очиб бериш, тарғиб қилиш, аждодларимиз билдирган фикр ва мулоҳазаларни иложи борича “марксистик руҳда” талқин қилиш, аммо агар нимаики “пролетар диктатураси” ғояларига зид келиш эҳтимоли бўлса рад этиш, инкор қилиш, қора ёрлиқлар ёпиштириш, зарур ҳолатларда эса кўриб туриб кўрмасликка солиб ўтиб кетиш лозим эди. Меросни ўрганиш ишига марксизм “фалсафа”сини чуқур ва жиддий ўзлаштирган, тоталитар сиёсатга содиқлиги тажрибада исбот этилган, мавжуд тузумга чин дилдан тарафдор кишилар дарға қилиб белгиланар, уларга ҳар бир соҳа тадқиқотчиларининг “диалектик ва тарихий материализм”, “илмий коммунизм” принципларидан заррача ўнг ё сўлга ғишмай бораётганлигини қатъий назорат этиш ва таъминлаш ишониб топширилган эди. Қатағонлар одамларнинг юрагини олиб қўйган, кўплар ҳукмрон “партия” нима деса, “ҳа, шу тўғри экан-да” деб қўя қоладиган бўлиб қолишган эди.

Собиқ тузум даврида аждодларимиз меросини ўрганиш бўйича бажарилган ишларни баҳолашда унутмаслик лозим-

ки, буюк алломаларимизнинг қарашлари уларда асли ҳолидек акс этган эмас, балки бегона қолиплар, ёт андозаларга мослаб сунъий талқин этиб келинган. Бунинг учун турли усуллардан фойдаланилган. Масалан, оммавий нашрларда уларнинг асарларидаги “коммунистик партиявийлик” қолипига тушмай қолган жойлари (кўпинча, энг муҳим қисмлари) қирқиб-кесиб ташланиши шундай “усул”лардан бири эди. Тан олиш керак, собиқ тузум даврида олимларимиз, тадқиқотчиларимиз шахсан қанчалик пок, самимий бўлишмасин, аждодлар меросига ҳолис ёндошув имконига эга бўлган эмаслар. Улар баъзан ўзлари тўғри деб ўйлаган ҳолда, баъзан мажбуриятдан йўқни бор, борни йўқ қилиб кўрсатганлар, аждодларимиз сўзини ҳолис, минтақа маънавиятининг амалий ва назарий такомили мантиқига мувофиқ тарзда эмас, марксистик мафкура талабларига мос йўналишда талқин этганлар. Натижада ўтмиш меросимиз намуналари билан асл қўлёзмалардан, тўлиқ матнлардан эмас, оммавий нашрлар асосида таниш бўлган кўпчилик олий маълумотли мутахассислар ҳам ягона ҳукмрон идеология рухсат берган “ҳақиқатлар”дан ўзга ҳақиқатлар мавжуд эканлигидан деярли беҳабар тарбия топганлар. Бугун зиёлиларимизнинг кўпчилиги маънавий меросни тўғри идрок қилишга қийналаётганликларининг сабабларидан бири ҳам шунда. Демак, ўтган 70 йиллик даврда маънавий меросни ўрганиш бўйича қилинган ишларнинг амалий томонлари — нашрлар, маълумотлар — бугун учун хизмат қилишга яроқли бўлса ҳам, гоъий-назарий йўналишлар, талқин ва ҳулосалар, андаза ва тушунчалар — барчаси жиддий ва диққат билан қайта кўриб чиқишни талаб қилади ва бу миллий маънавиятимиз назариясини тўғри, аслига мувофиқ шакллантиришда ўта муҳим муаммолардан биридир.

3. “Миллий маънавият десак, миллий биқикликка йўл қўямиз, умуминсоний маънавият ҳақида фикр юритиш керак”, деган гапни на маънавият нималигини, на миллийлик ва умуминсонийлик орасидаги нисбат қандай бўлишини тўғри тасаввур эта олмайдиган, илмий саводи чала одамларгина айтиши мумкин. Бир инсонга ўз миллий маънавиятини тугал англаб етиш учун ҳам, Аллоҳ юз йил умр берса, камлик қилади. Ҳиндистон маданиятидан бир чимдим, Европа илмидан икки жумла, ислом дунёси маънавий меросидан икки

чуқим олиб, “жаҳоншумул” маънавият назариясига даъво қилгандан кўра, ўзбек юртида яшаб ўтган буюк алломалар ижодини имкон даражасида изчил ўрганиб, шу билимлар асосида миллий маънавият ҳақида фикр юритган афзал эмасми? Биз “маънавият нима?” деган саволга немис ёхуд инглиз, рус ёки поляк, ҳинд ёки япон қандай жавоб бериши мумкинлигини башорат қила олмаймиз. Умр бўйи миллий маънавиятини, узоқ асрлар давомида ўз миллати мансуб бўлган минтақа маданияти вакиллари ижодини асл манбалардан ўрганиб келган одам ҳам миллий маънавиятимизни мукамал англаб етдим, деб даъво қилишга хижолат бўлади. Бу иш аслида кўпчиликнинг иши. Миллат маънавияти учун бутун миллат қайғуриши керак.

Маълумки, ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз ҳаёт тарзини, келажагини аجدодларининг тарихий тажрибаси асосига қуради, ҳеч бир халқ бегона қолиплар, бегона андозалар асосида эмин-эркин яшаб, тараққий эта олмайди. “Одамзод бировнинг бўйига қараб ўзига тўн бичмайди”, дейди Юртбўшимиз.⁵⁷ Ҳар бир хонадоннинг ўз тартиб-қоидалари бўлганидек, ҳар бир юрт ҳаётини ташкил этишнинг ҳам ўз андоза-ўлчовлари, қонун-қоидалари бўлади. Улар ўша юртнинг табиий-жуғрофий шарт-шароити, тарихий тажрибаси, миллий феъл-атвори билан боғлиқ тарзда шаклланади.

Минг йиллар давомида ер юзидаги турли минтақаларда яшаган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари ҳозирдагидек яқин бўлган эмас. Асрлар мобайнида ер юзида турли маданий минтақалар шаклланган. Европа халқларининг умумминтақа маданияти, жануби-шарқий Осиё халқлари минтақа маданияти, Ҳиндистон яримороли ва унга қўшни ҳудудларда яратилган умумий маданият ва бошқа бир қатор минтақалар маданияти — буларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ қилувчи қатор диний эътиқод, фалсафий мактаблар, санъат ва адабиёт, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хос уйғун бир тизимларини вужудга келтирган-ки, аҳли башарнинг бундай бебаҳо мулкани, маънавий хазиналарини бефарқлик билан бир-бирига қориштириб юборишимиз мутлақо ижобий натижалар бермайди.

Ҳеч қачон бир инсон ҳақиқатнинг тагига етган эмас. Чунки Борлиқ ҳақиқати — чексиз. Уни англаб етиш учун, биринчидан, шу кунгача инсоният эришган барча ютуқларни

ўзлаштириш лозим бўлади Аммо бутун инсоният яратиб қолдирган илмий меросни мукаммал ўзлаштириш бир киши учунгина эмас, ҳатто каттароқ илмий жамоалар учун ҳам оғирлик қилади. Иккинчидан, барча инсониятнинг етишган билимлари ҳам Борлик ҳақиқати олдида уммондан томчидек эмас. Шундай экан, воқеъ дунё ҳақидаги тасаввурларимизни қандай шакллантирганимиз мақсадга мувофиқроқ?

Умуминсоний қадриятлар ҳар бир миллат маънавиятида ўзига хос ва махсус тизим шаклида намоён бўлади. Чунки миллий маънавият тарихий ҳодиса, ўзбекнинг маънавий тақомили немис ёки хитой халқи бошидан кечирган тарихий жараёнлардан буткул фарқ қилувчи сиёсий-маданий макон ва замонда юз берган. Ҳар бир халқ моҳиятан умуминсоний бўлган қадриятларни тамомила ўзига хос шаклу шамойилда ифода этишининг сири шу ерда. Зоҳирбинлар айни шу ташқи фарқларга эътибор қаратиб ғавғо кўтарадилар, аҳли диллар ботиний уйғунликни муҳим ҳисоблашади.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзига хослиги камалдаги турли ранглар товланишига монанд бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради, бойитади, аммо инкор этмайди, бир сўз билан айтганда, маънавият элларни зидлаштирмайди. Умуминсоний қадриятларни бирор-бир алоҳида халқ яратмайди, бу қадриятларни ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўз тарихий тажрибаси билан аста-секин шакллантириб боради ва ўзаро турлича муносабатлар жараёнида элатлар, миллатлар бир-бирини тушуниб, ўзаро маънавиятларидаги умумий жиҳатларни тадрижий англаб боради.

4. Айтилганлардан хулоса шуки, ўз миллий маънавиятимизни тиклашга астойдил киришганимиз асло ўзгага ғайирлик маъносини билдирмайди, балки умумбашарий мувозанатни, уйғунликни, демакки, адолатни тиклашга уринишдир. Зотан, уйғунлик бузилса, башар маънавияти ҳам тўкис бўлмайди. Бутун дунё халқлари бир-бирини тушуниб яшашга интилоғи лозим. Душманлик, ғайр кўзи билан қараш эмас, меҳр башариятни бирлаштиради. Бу улўф ҳақиқатни бизнинг аجدодларимиз аллақачон англаб етганлар. Аммо ўзгани тушуниш учун, ўзгага меҳр кўзи билан боқиш учун, аввало, инсон ўзлигини англаб етмоғи керак. Ўзлигини англамаган зот ҳеч қачон ўзгани тушунмайди, уни холис қабул қилмайди. Асли миллий маънавиятимизга бутунги айрича

тибор ҳам ушбу ўзлгимизни англаб етишга бўлган кучли ҳтиёж натижасидир.

Маънавият доимо миллий бўлади, шу билан бирга унда умуминсоний қадриятларга зид нарсa ҳам бўлмайди, чунки ҳар бир миллатнинг мустақил маънавий дунёси, маънавий қиёфаси бир пайтнинг ўзида ички моҳиятига, ўзак томирларига кўра, ўзга халқлар маънавияти билан умумий жиҳатларга, бутун башариятни бирлаштириб турувчи муштарак унсурларга эга бўлади. Маънавиятнинг юқорида эслаб ўтилган таърифини миллат маънавиятига татбиқ этадиган бўлсак, уни бемалол миллат руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик, деб аташ жоиздир. Шундай экан, айна миллатимизни ўзга миллатлардан ажратиб турувчи моҳиятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар миллий маънавият замирини ташкил этади. Фақат буни жўн тушуниш ҳам, жўнлаштириб талқин этиш ҳам — хато. Маънавиятимиздаги энг умуминсоний ғоялар ҳам ниҳоятда миллий бир тарзда ўзлигини намоён қилади, улар бошқа миллат маънавияти унсурларидан нусха кўчириш шаклида намоён бўлмайди.

Биз миллий урф-одатларимиз, маросимларимизга баҳо бермоқчи бўлсак, бутун инсоният манфаатлари нуқтаи назарини, алоҳида шахс эркинлиги, Ватан ва миллат манфаатларини, миллий қадриятларимиз мажмуини яхлит уйғунликда олиб қарамоғимиз талаб этилади. Агар шу уйғунликка моҳиятан мувофиқ бўлса, ёхуд лоақал унга зид бўлмаса, демак, мақбул, аммо инсонлараро зиддият туғдирса, нифоқ солса ёки ўзга шахс эркини бўғса, Ватан ва миллат манфаатларига зид бўлса, демак, мақбул эмас. Аммо бир нарсани эсдан чиқармайлик: биз миллий маънавиятимизни қадрласак, уни ривожлантиришга уринсак, қайсидир ўзга халқлар, сиёсий кучлар, биздан гумондор бўлиши мумкин, бизнинг тилимиз, динимиз, кийган кийимимиз ёки урф-одатларимиз уларнинг дидига ўтиришмаслиги, танлаган мустақил йўлимиз улар назарда тутган қолипларга мос келмай қолиши мумкин деб, ошиқча “андиша”ларга берилсак, демак, бу ҳануз онгимиздаги қарамлик асоратидир. Кўнглимизда Ҳақ нури билан бир ишга жазм қилар эканмиз, ўзгаларнинг ноўрин шубҳа-гумонлари билан ҳисоблашиш, чумчуқдан кўрқиб тарикъ экмаслик билан баробар.

Европа халқлари ижтимоий ва маданий соҳаларда ўз тари-

хий тажрибаларидан келиб чиқиб, аждодлари қолдирган меросга мос қилиб, илмий андоза ва ўлчовлар яратганлар, таъриф ва тизимлар шакллантирганлар. Агар улар яратган мерос таъсирида, унга эргашиб бошқа бир халқ маданий бойлик ҳосил қилган бўлса (масалан, совет даврида СССР халқлари вакиллари яратган кўпчилик асарларни олайлик), албатта, Европа маданияти андоза ва ўлчовларини унга тадбиқ этса булар. Аммо ўзбекнинг миллий тафаккури охириги 70 йилда шаклланган деб бўлмаганидек, бугун энди ижтимоийёт мавзуларида илмий мулоҳазалар юритиш учун онгимизга кечаги зўраки жойлаштирилган сунъий қолиплардан ўйламай-нетмай фойдаланишга уринишимиз ҳам ўринли эмас.

Мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият, умуминсоний маънавият ҳаётда асли мавжуд эмас, жаҳон маданияти турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат. Қандай миллат, қандай халқ бўлмасин, барибир, уни муайян инсонлар ташкил этади. Инсонларнинг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз феъл-атвори, фикр-андишалари, ўз ҳаёт йўли ва орзу-ниятларига эга. Аммо уларнинг барчаси Аллоҳ яратган маҳлуқотнинг бир тоифаси — бани одамга мансуб бўлгани туфайли уларнинг барчаси учун умумий бўлган муайян қадриятлар мажмуи ҳам мавжуддир. Бу қадриятлар ҳар бир миллат, ҳар бир инсон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг кўр-кўрона инкор этилиши, тан олинмаслиги бутун башарият учун ҳалокатли бўлиши мумкинлигини жаҳон тарихи тажрибаси кўп марта исботлаган. Албатта, бундай қадриятлар барча инсонлар, барча миллатлар томонидан бирданига, азал-ибтидодан англаб етилган, идрок қилинган деб бўлмайди. Умуминсоний қадриятлар ҳар бир миллатнинг маънавий мулкига айланиши учун асрлар, балки минг йиллар керак бўлди. Хатто бугун ҳам барча инсонлар, барча элат ва тоифалар уларни тугал англаб етган, дейиш қийин.

Масалан, энг асосий умуминсоний қадрият — ҳар бир дунё юзига келган инсоннинг яшаш ҳуқуқини олайлик. Барча илоҳий китоблар инсоннинг яшаш ҳуқуқини ҳимоя қиладди, ўзгаларга ноҳақ озор етказмасликка, инсонни нобуд этмасликка чақиради. Аммо инсонлар доимо ушбу даъватга риоя этиб келмоқдами? Қайтага, астафидулло, ўша китоблар қатидан ўзларига мақбул бўлмаган ўзга инсонларни йўқ қилиш учун фатволар излайдилар, ўзларини “мусулмон”,

Ўзгаларни “кофир” деб эълон қиладилар. Ҳолбуки, инсонлар эътиқоди ҳақида ҳукм чиқариш фақат Аллоҳга тегишлидир. Аллоҳ ҳатто ўз пайғамбарларига ҳам Ўзгалар устидан ҳукм чиқариш ҳуқуқини берган эмас, Аллоҳнинг расуллари фақат унинг ҳидоятини бандаларга етказишга масъул этилган, яъни пайғом (хабар) элтувчидирлар. “Ҳукм қилиш фақат Аллоҳнинг ўзига хосдир”, дейилади Қуръони каримнинг “Анъом” сураси 57-оятида. Атроф-муҳит, табиатга беҳуда зиён етказмаслик яна бир умуминсоний қадрият бўлиб, афсуски, бу ҳам ҳанузгача кўпчилик инсонлар томонидан амалда риоя этилаётган қоидага айлангани йўқ. Инсонлар, одатда, арзимас ҳою-ҳаваслари йўлида ўз келажаклари илдиригига аёвсиз болта урадилар. Яна бир умуминсоний қадрият адолат туйғуси бўлиб, ўзбек халқининг “пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса, бировга”, деган ўтқир рамзий мақолли бу қадриятни кучли бир тарзда ифодалайди. Инсон кофирга ҳам, мусулмонга ҳам, дўстига ҳам, душманига ҳам адолат юзасидан муомала қилиши зарурлиги илоҳий китобларда ҳам очиқ-ойдин баён этилган. Аллоҳ таолонинг “Раҳмон” исм-сифатида унинг Олий адолати ёрқин ифодасини топган ва бу ҳам инсонга табаррук ибрат бўлмоғи керак. Аммо адолат тарозуси паллаларини доимо тенг тутиш жуда кам одамларга насиб этиб келмоқда. Яратувчилик меҳнати билан шуғулланиб, ўз моддий эҳтиёжларини таъмин этиш ҳам умуминсоний қадрият ва табиий заруратдир. Бу қадриятни тан олгиси келмай, айланиб ўтишга, ўзгалар меҳнати ҳисобидан ўз бахтини қуришга уринган кимсалар ҳам ҳануз керагидан ошиқ учрайди. 130 йиллик асоратдан сўнг ингидан мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини эгаллашга интилар экан, аввал-бошдан ўз бахтини ўзгалар ҳисобига қуришга умид боғламасдан, барча халқлар билан тенг, адолатли, дўстона ва самимий муносабатлар ўрнатишга тарафдор бўлиб чиқмоқда, башариятнинг келажаги учун ўзини ҳам бошқалар қатори масъул ҳис этмоқда. Бундай ёндошув ўзбек халқининг минг йиллик маънавий тажрибасига кўп жиҳатдан мувофиқ келади.

Таянч иборалар: Миллий маънавиятимиз манбалари, буюк аجدодларимиз мероси, миллат маънавиятини сунъий яратиб бўлмаслиги, ўзбек миллий маънавиятининг қуёши, собиқ

тоталитар мафкура асорати ва сохта “назария”лар, маҳак тоши, маънавий қиёфасини йўқотган миллат — йўқолган миллат, “жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири”, тоталитар тузумнинг миллатларни маънавий меросидан маҳрум қилиш сиёсати, мустақиллик туфайли маънавий қадриятларимизнинг тикланиши, миллийлик ва умуминсонийлик нисбати, бегона андозалар, “Одамзод бировнинг бўйига қараб ўзига тўн бичмайди”, миллат маънавиятида умуминсоний қадриятларнинг ўзига хос тарзда намоён бўлиши, ботиний уйғунлик, камалакдаги турли ранглар товланиши, умумбашарий мувозанатни таъминловчи, аҳли башарни бирлаштирувчи омил, миллат руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик, мустақил Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
2. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 331 — 339
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3 — 35.
5. Шайхова Х., Назаров Қ. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. Т., 1992.
6. Комил маънавият — мустақиллик таянчи. Т., 1997.
7. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. Т., 1997.
8. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Т., 1996.

Қўшимча адабиёт:

9. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1993.
10. Конрад Н. М. Запад и Восток. М., 1972.
11. Гёте. Западнo-восточный диван. М., 1988.
12. Монтгомери Уотт У. Влияние Ислама на Средневековую Европу. М., 1976.

13. Хайруллаев М. М. Мироззрение Фараби и его значение в истории философии. Т., 1967.
14. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т., 1999.
15. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т., 1998.
16. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т., 1993.

6-маъруза. «МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ» ФАНИ ИЖТИМОЙ ВА МАЪНАВИЯТГА АЛОҚАДОР ФАНЛАР ТИЗИМИДА

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Ижтимоий фанлар методологияси хусусида.
2. Маънавият ва фалсафа.
3. «Миллий маънавият асослари» фанининг «Рухшунослик» (Психология), «Ахлоқшунослик» (Этика), «Маданиятшунослик» (Культурология), «Нафосатшунослик» (Эстетика), «Тарбияшунослик» (Педагогика) каби инсон ва жамият ҳаётини ўрганувчи турли фанларга нисбати.
4. «Миллий маънавият асослари» фанини ўрганиш ва ўқитиш услублари.

1. Инсон илми ҳеч қачон Борлиқ ҳақиқатининг охирига ета олмайди. Шундай экан, ҳар қандай илм бирор-бир аниқ мақсад сари йўналмаса, чексиз-чегарасиз, ибтидо-интиҳосиз бўлиб қолиб, бирор самарага муяссар бўлиши қийин. «Методология» тушунчаси воқеликни илмий идрок этишнинг айни шу муайян мақсадга қаратилган мантиқий тизimini англатади. Маълумки, аждодларимиз — буюк тасаввуф пирлари — Ҳаққа етишишнинг ирфоний йўларини ишлаб чиққанлар ва уларни «тариқат» ёки «сулук» деб атаганлар. «Метод» атамаси ҳам аслида юнонча «методос» сўзидан бўлиб, «йўл», «ҳақиқатни англаб етиш йўли» маъноларини ифодалайди. Араб тилида бу сўзнинг муқобили «тариқ» ёки «тариқа» бўлади. «Тариқат» атамасининг келиб чиқиши шундан. Алишер Навоий XV асрда айни шу анъанага таянган ҳолда адабиётда «бадий метод» муаммосини ҳал қилиб берди ва «ҳақиқат тариқи», «мажоз тариқи» тушунчаларини илмий истеъмолга киритди.

Марксизм-ленинизмга сўнгги ҳақиқат деб қараган пай-

тимизда ижтимоий фанлар соҳаси жуда жўнлашиб кетган эди. Чунки мутлақ ҳақиқатлар аллақачон аниқланган, энди нисбий, иккинчи даражали масалаларни ҳал қилишгина қолгандай тасаввур ҳукмрон эди. Ҳозир ҳам яқин ўтмишда марксистик фалсафани яхши ўзлаштириб олганлар учун эски андаза ва қолиплардан кечиш қийин бўлмоқда. Аммо бугун, кўзимизни каттароқ очиб қарасак, биргина Европа минтақасида шунча кўп бир-биридан кескин фарқ қилувчи фалсафий тизимлар яратилган экан-ки, уларнинг ҳар бирини жиддий англаб етиш учун бир инсоннинг умри ё етади, ёки етмайди. Шундай шароитда собиқ совет даврида кимки марксистик диалектиканинг тарғиботи билан илмий даражаларга эришган бўлса, бугун ҳам кечаги билимларини “илмий фалсафий таълимот” сифатида талабаларга тақдим қилишга уриниши, юмшоқ қилиб айтганда, инсофдан эмас, қолаверса, бундай “ўжарлик”нинг оқибатини ҳам ўйлаш керак. Кечаги биз бошдан кечирган “савдолар”дан беҳабар ёшларимиз бундай масъулиятсизлигимиз туфайли яна ёлғон “ҳақиқат”ларни чин деб ўзлаштирадими? Бундай методологик чалкашликлар фақат фалсафа эмас, бошқа қатор ижтимоий фанларга ҳам оид бўлиб, 70 йиллик марксистик мафкура асорати уларнинг барчасига ўз “тамға”сини босиб кетганлиги биз, ўша даврда улғайган авлодга сир эмас.

Президент И. А. Каримов “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавобларида бу ҳақда шундай дейди:

“Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунё-қарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими — уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга. Лекин бугун ўрта ва олий ўқув даргоҳларидаги таълим-тарбия жараёнларида фойдаланилаётган дарсликлар, дастур-қўлланмалар, китоблар қандай мафкурадан озикланган? Уларда эски тузум давридан қолган ғоявий қарашлардан тўлиқ воз кечилганига ким кафолат бера олади? Бу ҳақда қайта-қайта гапиришга тўғри келмоқда. Афсуски, биз мамлакатимизда ижтимоий фанларнинг ривожига замон талабларидан ортда қолаётганини тан олишга мажбурмиз. Бу борадаги хато ва камчиликларни зудлик билан бартараф этиш чораларини кўришимиз лозим”.⁵⁸

Ижтимоий соҳада асл ҳақиқатни англаб етиш табиий ва аниқ (математик) фанларга нисбатан бир неча баробар мушкулроқдир. Чунки ижтимоий соҳадаги тушунчалар тарихан шаклланади. Уларни англаб етиш учун миллат тарихини, унинг маданий меросини чуқур ўрганиш керак. Европа мамлакатлари бошидан кечирган давлатчилик тарихини ўрганиш асосида Осиёдаги ушбу соҳа муаммоларини англаб етиш мумкин деб ўйлаган одам қаттиқ янглишади. Марксчилар бутун инсоният тарихий тақомилига татбиқ этмоқчи бўлган формацион назария ҳам айни шу сабабдан ўзини оқламади. Россиядаги крепостнойлик тузуми, Ўрта асрлар Европасидаги феодализм тизими ёки Юнонистондаги кулдорлик айни ўша ўлка ва минтақаларга хос бўлган бетакрор ижтимоий ҳодисалар эди. Уларни Хитой ёки Ҳиндистондан қидириш ҳеч қачон қониқарли натижа берган эмас. Шундай экан, бугунги кунда яна муайян замон ва маконда туғилаётган долзарб муаммоларга “жаҳоншумул” миқёсда жавоб беришга беҳуда уринмасдан, яқин ўтмишдаги илм тарихининг аччиқ сабоқларини бироз инобатга олиб режа тузсак ва ҳаракат қилсак, ўтимишни ҳам, бошқаларни ҳам чалғитмай иш тутган бўлурлик.

Илм хоҳ жузъий масалага бағишлансин, хоҳ умумметодологик муаммоларни ҳал қилишга қаратилган бўлсин, агар ҳолис бўлмаса, илм бўлмайди, реал натижага эришилмайди. Қандай мақсадни олдига қўйганлигидан қатъи назар, ҳолис иттифоқларга таянмаган илм — илм эмас. Шу нуқтаи назардан, бир аччиқ ҳақиқатни ниҳоят тан олишимиз керак: собиқ СССР шароитидаги ижтимоий фанлар соҳасида ўтказилган “тадқиқотлар”нинг аксарият қисми ҳақиқий илм эмас, мафкурабозлик эди, холос. Шундай экан, кечагина ўтмиш мафкурасига содиқ хизмат қилиб, турли “илмий” даража ва унвонларга сазовор бўлганлар, ҳеч бўлмаса, ҳали ҳам адабиётчи, тарихчи, ва ҳ. к. бошқа фанлар намоёндаларига бепишқонлик билан юқоридан қарашга уринмасалар, дунё илмининг ривожига дурустроқ назар солиб, аждодларимиз маънавий меросига жиддийроқ муносабатда бўлишга ҳаракат қилсалар ёмон бўлмас эди. Уларнинг кўпи яхшигина фикрдан қобилиятига эга одамлар, демак, аниқ мавзулар устида бипойидек тадқиқот ўтказишлари мумкин. Аммо “умумметодологик асосга” ўтганда бир вақтлар хотирага жойлашти-

рилган эски андаза ва қолиплар яна ўз таъсирини кўрсата бошлаши ишни мураккаблаштиради.

2. Қадим Юнонда барча фанларнинг асоси фалсафа деб қарашган. Чунки авом тафаккури ўша даврда асотир даражасида эди, эътиқод ҳам шунга мувофиқ мушриклик эди. Тавҳид тафаккури дастлаб фалсафий тафаккур сифатида шакл ола бошлагани учун қадим юнон зиёлисига воқелик ҳақидаги энг тўғри билим фалсафа бўлиб англашилди. Фалсафий тафаккур юнонлар учун шу маънода илмий тафаккурнинг ибтидоси бўлди, дейиш мумкин. Асли фалсафий тафаккур Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг ягона йўли эмаслиги бугунги кунда кўпчиликка маълум.

Маънавиятнинг асоси уйғунликдadir. Янги давр Европа илми қуруқ схоластикага эмас, амалий тажриба (эксперимент, социологик сўров, психологик кузатувлар ва ҳ. к.) хулосаларига таянади. Аммо XVII—XX асрларда Европада эътиқод (дин) ва илм орасидаги зиддиятнинг анча жиддий чуқурлашуви кузатилди, атеизм (даҳрийлик) қудрат касб этди. Ислom минтақа маданиятида эса бундай адашувлар (пайгамбарлик ва илоҳий ваҳийни рационалистик талқин этишга уринишлар) IX-X асрлардаёқ босиб ўтилган ва X—XII асрларга келиб Форобий, Мотуридий, Ибн Сино каби буюк алломаларимиз ижоди тимсолида Борлиқ ҳақиқатини талқин этишдаги ақл ва нақл уйғунлиги асосан ўз ифодасини топган эди.

XIX аср Европасида мантиқий тафаккурнинг юксак чўққиси Ҳегель фалсафаси ҳисобланар эди. Дарҳақиқат, олмон мумтоз фалсафасининг машҳур вакили Георг Вильгельм Фридрих Ҳегелнинг “Мантиқ илми” ва бошқа асарлари ўз даврида Европа фалсафасида катта эътибор қозонди. Унинг Борлиқ, моҳият ва тушунча ҳақидаги таълимоти кўп Европа алломалари фалсафий онгида ҳал қилувчи бурилиш ясади. Аммо Ҳегель ҳақидаги марксистик фалсафа таълимида диалектика қонунларини идеалистик талқинда кашф этган ярим “реакцион”, ярим “прогрессив” ғоялар ифодачиси деган тасаввур шакллантирилар эди. Шунинг оқибатида баъзи файласуфларимиз XX асрнинг охириги йилларида (мустақиллик даврида) тайёрлаб чоп эттирган ўқув қўлланмаларида ҳам талабаларга Ҳегел таълимотини эскича талқинда баён қилиб келишди. Шундай талқинларнинг яқингача нашр этил-

ган китобларга кириб қолганлигига икки мисол келтирамиз: “Ҳегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасидаги икки томонни — диалектик усул ва метафизик консерватив системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзида “рационал мағизни” — тараққиёт тўғрисидаги таълимотни тинчлантирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив, яъни тараққиётнинг тўхтаб қоллишини талаб этади ва шунинг натижасида диалектик усулга тубдан зиддир”.⁵⁹ “Ҳегелнинг дунёдаги барча ҳодисалар “мутлақ ғоянинг”, “руҳ”нинг турли кўринишларидан иборат деган фикри дунёни худо яратган деб ҳисобловчи диний таълимотнинг бошқача баён қилиниши эди”.⁶⁰

Бу талқинлар шундоққина совет даврида босилиб чиққан марксизм-ленинизм фалсафасига доир ўқув қўлланмалари ва маълумотномалардан кўчириб қўйилганлигини ўша китоблар асосида “фалсафа”дан “таълим” олган биз — ўша ширда таълим олган авлод яхши биламиз. Мустақиллик йиллари ҳам алмисокдан қолган шундай гаплар билан китоб тўлдирини ёшлар тафаккурига қандай таъсир кўрсатишини ўйлаб кўришимиз керак эмасми?

Ҳегель асарларида соф фалсафий тушунчалар бўлмиш Ёрлик, сифат, миқдор, меъёр, моҳият, ҳодиса, воқелик, тушунча, мутлақ ғоя сингари мантиқий атамаларнинг ўзига ҳос ички уйғунликка бўйсундирилган тизими яратилган бўлиб, марксистлар Ҳегелни мақтаганда ҳам, танқид қилганда ҳам файласуфнинг мураккаб мантиқий мулоҳазаларини ҳолис идрок этишни эмас, балки улардан ўзларининг қиравиларига мос келувчи жиҳатларини ажратиб олиб, усталик билан фойдаланишни кўзлаганлар.

Иккинчи бир улуғ олмон мутафаккири диншунос ва файласуф Людвиг Фейербах ҳам ҳануз Ҳегел “идеализми”нинг фюш этувчиси ва янгидан “материализм галабаси”ни тинчминлаган шахс сифатида эсланади. Ваҳоланки, “Христианликнинг моҳияти” китобида олға сурилган ғоялар фақатгина марксистик материализмга “хизмат қилиш” мақсадига бўйсундирилган эмаслиги ҳар бир жиддий олимга аёндыр.

70 йил давомида жаҳон коммунист файласуфлари томонидан Европа фалсафасининг бутун тарихи худди шу тарзда марксистик ақидалар нуқтаи назаридан “андозалаб” чиқилган. Тарихда ўтган ҳар бир йирик файласуф меросининг

“ютуқ” ва “камчиликлари” сарҳисоб қилинган, агар унинг мулоҳазалари “диалектик материализм”нинг бирор-бир қиррасини “исботлаш”га хизмат қилса, бу ўша файласуфнинг “прогрессив”, “ҳақиқатга мувофиқ” томони, агар марксизм ақидаларига зид келса, мос тушмаса, бу унинг “реакцион”, “адашган” томони экани таъкидланган. Бу ишларни анча-мунча истеъдодли олимлар “қотириб” бажаргани туфайли, совет даври “файласуф”лари улар ёзган нарсаларни ўз вақтида соф илмий ҳақиқат сифатида қабул қилишган. Бугун энди ўз хоҳишларидан қатъи назар хотирага жойлашиб олган бундай ярим ёлгонлардан халос бўлиш улар учун осон эмас. Марксизмнинг оғир жиноятларидан бири шуки, ўз даврида минглаб қобилиятли ёшларни илмда ана шундай боши берк такаббурлик кўчасига киритиб қўйиб, ҳам уларга Аллоҳ берган табаррук неъматни елга совурди, ҳам жамият ривожига икки томонлама зарар етказди.

Ўша даврда фалсафа факультетларида марксизмдан бошқа яна ниманики ўргатишган бўлса, яна ўша марксизм нуқтаи назаридан ўргатишган. Бугун бизда Кантни аслиятда ўқиган нечта файласуфни топиш мумкин? Ҳегел ёки Фейербахничи? Афлотун ва Арасту асарларини русча таржимада агар астойдил ўқиб чиққанлар бўлса уларга минг раҳмат! Лекин булар бари ҳали Европа фалсафаси, холос. Жаҳонда яна мумтоз ҳинд фалсафасининг турли оқимлари, қадим хитой фалсафаси ва ҳоказолар бор. Агар миллий маънавиятимиз тақомилига бевосита алоқадор бўлган ислом минтақаси ҳудудларига назар соладиган бўлсак, улуғ алломаларимиз Форобий, Мотуридий, Ибн Сино, Насриддин Тусий, Ибн Туфайл, Ибн Рушд асарларининг асл матнлари билан жиддий танишиб чиқиш ҳозирга келиб биздаги фалсафа билимдонларидан кимларга насиб этди-ю, уларни тўғри идрок этиш учун яна қанча билим, қанча машаққатли меҳнат керак. Хуллас, миллий маънавиятимиз анъаналарида янги бир фикр айтиш учун ўзидан олдин яратилган маънавий бойликларни чуқур англаб етиш талаб этилади. Албатта, бу 1—2 йилда битадиган иш эмас.

Бизнинг фикри ожизимизга кўра, собиқ марксизм ҳукмронлиги ўша даврда фалсафа ва унга ёндош йўналишларни танлаганларнинг кўпчилиги онгига турли йўллар билан ўзи жойлаштирган Борлиқ ҳақидаги тасаввурлар, мето-

дологик андоза ва қолипларни мутлақ ҳақиқат деб ишонтирган. Шу ишонч руҳи ва альтернатив билимларнинг етарли эмаслиги ҳануз янглиш тасаввурларга қувват бериб келмоқда. Масалан, диалектика мутлақ ҳақиқат йўқ деб ўргатади, дейди файласуф дўстимиз. Аммо яқин ўтмишда худди шу диалектика қонунларига мутлақ ҳақиқат деб қараш одат тусига кирган эди. Асли уларнинг ўзи ҳам чексиз Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришнинг бир тажрибаси — ўз даври тилиблари натижасида юзага келган бир қолип, андоза эмасмиди?

Яна бир масала — том маънодаги мустақил фалсафий тафаккур эгаси билан, ўзгаларнинг фалсафий қарашларини ўрганувчи фалсафашуносни фарқ қилиш зарурати. Раҳматли профессор Файбулла ас-Салом бир катта издиҳомда афсус билан айтган эди: “Фалсафа ниҳоятда улуг нарсаси, аммо қани бугунги Ўзбекистонда бирорта “мен — файласуфман” деб юрак ютиб даъво қилувчи борми?” Даъвогарлар кўп бўлиши мумкин, аммо Аристотель, Кант, Форобий, Румий каби мустақил фалсафий тизимга асос солиш учун қанча билим ва истеъдод керак? Собик совет даврида фалсафа факультетида таълим олган ёки собик совет марксист “файласуф”ларининг таълимини олиш билан кифояланиб қолган ҳар бир олий маълумотли мутахассисни, ҳатто у илмий даража эгаси бўлса ҳам, том маънода файласуф ҳисобласак бўлаверадими?

Фарбда муайян илм соҳасида фалсафий умумлашмалар ирғат олганларга “фалсафа доктори” илмий даражаси берилади. Бизнинг фалсафашуносларимиз орасида ниҳоятда тегирон фикрловчи инсонлар бор. Агар улар янги воқеликни эски андозалар билан ўлчашни қўйиб, бирор муайян фан йўналиши билан шуғуллана бошласалар, балки жамият кўпроқ ютуқларга эришган бўлармиди?

Хуллас, фалсафа ва мантиқ илми ўта жиддий фанлар бўлиб, жаҳон мумтоз фалсафасини, жумладан, XIX—XX аср Европа файласуфларининг ижодий меросини мустақил ва атрофлича ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Фақат бу жиддий машғуллот билан алоҳида фалсафий йўналишидаги илм ва таълим даргоҳларида шуғулланиб, асл манбалар асосида таълим ва тадқиқот олиб бориш, ҳозирги жаҳон фалсафаси ва фалсафашунослигининг етакчи намояндалари билан яқин

мулоқотда бўлиб, улар билан ҳамкорликни ҳар тарафлама ривожлантириш унумли натижалар бериши мумкин.

XX аср Европа фалсафасининг етакчи йўналишлари — Аквиналик Тома издошлари (“янги томизм”), Зигмунд Фрейд, Бертран Рассел, Людвиг Витгенштейн, Эрих Фромм, Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс, рус мутафаккирлари Владимир Соловьёв, Павел Флоренский, Николай Бердяев ва жаҳоннинг бошқа таниқли файласуфлари ижодини холис ўрганиш бугунги замондошимизнинг фикрий дунёсини бениҳоя кенгайтиришга хизмат қилади. Бундан ташқари қадим ва ҳозирги замон араб, ҳинд, қўйинги, жаҳон фалсафий тафаккури дурдоналарининг барчасини ҳам ҳар томонлама ўрганиш фойдадан холи эмас. Аммо бир нарсани ёддан чиқармаслик лозимки, аввало, фалсафа инсон маънавиятини шакллантирувчи ягона омил эмас, қолаверса, дунёнинг ҳамма илмини ҳар бир киши ўзлаштириб етказа олмайди. Шу сабабли бугунги кунда фалсафа фанини қайси чегараларда ва кимлар ўрганиши лозимлиги ҳақида атрофлича мулоҳаза билан фикрлашиб олиш ва керакли хулосалар чиқариш лозим. Бир шарти шуки, бундай фикр алмашувида қатнашувчилар доираси кенгроқ ва холисроқ бўлмоғи, фақат фалсафашунослар ёки уларга ёндош соҳа вакилларидан иборат бўлиб қолмагани маъқул.

Барча файласуф ҳам Борлиқ ҳақиқатининг асл моҳиятини англаб етишга интилади. Аммо, агар у ҳақиқий истёдодли аллома бўлган тақдирда ҳам аслида чексиз Борлиқ ҳақиқатининг бир қирраси хусусида муайян хулосалар бера олади, балки муайян янги жиҳатларни ёритиб беради. У яратган тизим барибир охириги ҳақиқатни ифода этмайди. Шу нуқтаи назардан, масалан, Ҳегель таълимоти ҳам воқеликнинг мутлақ ҳақиқатини кашф этган эмас, балки унинг баъзи янги қирраларига эътибор қаратиб, уларни ўз давридаги мавжуд тасаввурларга мувофиқ талқин этган, деб қаралса, тўғрироқ бўлса керак. Орадан бир аср ўтар-ўтмас Ҳегель талқинлари ҳаётни, Борлиқни тўғри англаб етиш учун етарли бўлмай қолди, чунки замон ўзгарди, XIX аср воқелиги кечаги кунга айланди. Шу сабабли XX аср ўрталарига келиб, мутлақо янгича тарихий воқеликда Карл Поппер сингари Европада шуҳрат қозонган файласуфлар Ҳегел фалсафасига нисбатан жиддий раддиялар билдира бошладилар.

Миллий маънавиятимиз анъаналари меъёр қонунига таънади. Мураккаб воқеликнинг турли жиҳатлари аро мутаносиблик, уйғунлик бўлишигина инсоният тараққиёти учун, ҳаёт мукамаллиги учун асосий шарт эканлигини улуғ алломаларимиз ўз давридаёқ англаб етганлар ва ўз асарларида ифодалаб берганлар. Диалектика қонунлари эса бу мураккаб дунёни, бугунги кун нуқтаи назаридан олганда, анчайин жўнлаштириб тушунтиришга уриниш сифатида баҳоланиши мумкин, шу сабабли воқеликни ўта мураккаб структурали тизим деб қараш Фарб илмида ҳам аллақачон шаклланган. Унда баъзан “қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши”, баъзан “инкорни инкор” ёки “миқдор ўзгаришлардан сифат ўзгаришларга ўтиш” тарзида тасаввур қилса бўладиган ҳодисалар учраб туради. Аммо бу қонунларни воқеликни англаб етишнинг асосий восита ва усуллари деб мутлақлаштира бошласак, дарҳол сунъий муаммолар ҳосил қила бошлаймиз. Биз совет даврида мустабид мафкурага бўйсуниб, марксизм фалсафасини энг олий ҳақиқат деб қабул қилиб, барча илм ва тарбия йўналишлари марказига қўйиб келдик. Ваҳоланки, миллий маънавиятимиз тажрибасида фалсафа йўналиши, ўзининг бутун кўлами билан, инсоннинг Борлиқ ҳақиқатини излашидаги турли йўналишлардан бири деб қаралган. Дарҳақиқат, фалсафа ўзининг барча оқимларида мантиқий тафаккурга таянади. Ваҳоланки, инсоннинг воқеликка ёндошуви фақат мантиқий тафаккур билан чекланмайди. Ибрат ва ибодат, ирфон ва риёзат, санъат ва нафосат, дид ва фаросат, ва, ниҳоят, амалий яратувчилик фаолиятининг турли йўналишлари — барчаси инсонга Борлиқ ҳақиқатини англаб етишда кўмакдош бўла олади. Асотир тафаккур, бадиий тафаккур, ирфоний тафаккур, тарихий тафаккур ва ҳоказо инсон тафаккурининг йўналишлари беҳисоб. Маънавият ўзини бир тафаккур тарзи билан боғлаб қўймайди, Борлиқ моҳиятини ва ўзининг унга нисбатини англаб етишга уринишида фақат ақлга таяниш билан чекланмайди, балки ақлни ҳам кўнгил кўзгусига сайқал бериш учун бир восита деб қарайди.

Конкрет илм йўналишларидан фарқли ўлароқ, файласуф танлаган мавзу ўта мураккабдир. Борлиқ ҳақиқатининг қирралари, жиҳатлари шу қадар чексиз-ки, ҳеч қачон уларни мукамал қамраб олиб бўлмайди. Шу сабабли файласуф

яратган тизим мантикий асосланишига кўра илмга ўхшаса ҳам, аслида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга навбатдаги уринишдир. Файласуф мантикий фикр юритади, аммо у ростмана фалсафий тизим ярата олиши учун воқеликни моделлаштириш истеъдодига эга бўлиши лозим. Фалсафий моделни илмий ҳақиқатдан фарқ қилмаслик охир-оқибатда уни мутлақлаштиришга олиб келади. Ваҳоланки, ҳар замоннинг, ҳар маконнинг, балки ҳар йўналишнинг ўз фалсафий модели бўлади. Уларни бир замон ва макондан бошқасига тақлидий қўчиришга уриниш — кўпчиликти чалғитиб қўйиш мумкин. Шу сабабли гап моҳиятан “диалектик материализм”нинг ёлгон ёки ростлигида ҳам эмас, ҳақиқат шундаки, кечаги совет воқелигида идеаллаштирилиб онгимизга сингдирилган фалсафий модел бутунги мустақил Ўзбекистон шароити учун мутлақо яроқсиздир.

Бугун мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти жаҳон тажрибаси ва миллий анъаналаримизга таянган ҳолда мутлақо янги модел яратмоқда ва у амалий ҳаётга татбиқ этилиб, шу кунгача ўзини оқлаб келмоқда. Унинг асосида мустақил давлатчилигимиз, иқтисодимиз, маънавий қадриятларимиз ривожланиб ва тараққий топиб бормоқда. Демак, бизнинг ижтимоий соҳалардаги изланишларимиз айна шу умумметодологик асосга таянмоғи замон ва макон руҳининг тақозосидир. Биз бугун шу воқе моделни илмий таҳлил қилмоғимиз, уни жаҳон ва тарих тажрибаси билан қиёслаб, туб хусусиятларини кашф этмоғимиз мақсадга мувофиқ.

3. Ўз билимларини муайян тизимга келтириб, тартибга солишга уриниш нафақат ҳар бир инсон, балки ҳар бир миллат, халқ учун ҳам хос нарсас. Илмлар таснифи йўналиши ушбу табиий эҳтиёждан келиб чиқади. Турли минтақаларда, турли халқ вакиллари томонидан ишлаб чиқилган илм таснифлари бир-бирига тамомила мос ва мувофиқ кела бермайди: юнонлар фалсафага биринчи даражали эътибор беришган бўлса, араблар филологияни аввалги ўринга қўйишган, форслар тарих фанига алоҳида меҳр билан ёндошган бўлсалар, туркий халқларни ижтимоий ва ахлоқий муаммолар уйғунлиги кўпроқ қизиқтирган. Натижада, турли халқларнинг ўзаро маданий муносабатлари ривожланган сари илм таснифлари ҳам мукаммаллашиб борган.

Илмлар таснифи Борлиқ ҳақиқатини уйғун идрок этиш-

нинг ибтидоси эди, дейиш мумкин. Европада кейинча “илм-шунослик” (науковедение) деб ном олган бу йўналиш ислом минтақасида IX аср ўрталаридан бошланиб то XVII—XVIII асрларгача такомиллашиб борган. Бу соҳада бутун ислом минтақасида қатор қомусий алломалар етишиб чиқди.

Ҳозирги бизга маълум Европа илмида ижтимоий (жамиятга оид) ва гуманитар (инсонга оид) деб сифатланувчи қатор фанлар мавжуд бўлиб, улар инсон ҳаётининг уч соҳаси — сиёсат, иқтисод ва маънавиятга оид фанларни қамраб олган. Улардан биринчи гуруҳига “Сиёсатшунослик”, “Ҳуқуқшунослик” ёки “Қонуншунослик”, “Жамиятшунослик” каби фанлар киради. Иккинчи туркумга кирувчи асосий фан — “Иқтисод назарияси” бўлса, ундан ташқари бугунги кунда бизда ҳам кенг урф бўлаётган “Маркетинг” (“Бозоршунослик”), “Менежмент” (“Иқтисодий фаолиятни бошқариш илми”) каби иқтисодий муомалага оид фанлар ҳам шу жумлага киради. Шу билан бир қаторда жуда кўп табиий ва аниқ фанлар, “Зироат илми” (Агрономия), техника ва технологияга оид билимлар инсоннинг бевосита амалий ишлаб чиқариш фаолиятига хизмат қилиши билан маълум даражада иқтисод соҳасига алоқадор бўлиб қолади. Албатта, кейингилар бевосита инсонлар аро муомалага доир маслиги сабабли, одатан, ижтимоий ва гуманитар фанлар гуруҳига киритилмайди.

Ва ниҳоят учинчи соҳа ҳисобидан — озми-кўпми маънавиятга алоқадор бўлган “Рухшунослик” (Психология), “Ахлоқшунослик” (Этика), “Маданиятшунослик” (Культурология), “Қадриятшунослик” (Аксиология), “Диншунослик”, “Фалсафа”, “Тарбияшунослик” (Педагогика), “Элшунослик” (Этнография), “Нафосатшунослик” (Эстетика) каби қатор фанларни қайд этиш мумкин.

Булардан ташқари “Адабиётшунослик” (Литературоведение), “Тилшунослик” (Лингвистика), “Манбашунослик ва матншунослик” (Источниковедение и текстология) каби фанларни ўзида бирлаштирувчи “Филология” соҳаси, матнлар таҳлили ва шарҳи билан боғлиқ “Герменевтика” фанлари ҳам маълум даражада маънавиятга алоқадор билимларни ўқитишди.

Ислом минтақасида “филология” ва “герменевтика” га оид фанлар жуда қадимдан кенг ривожланган ва муайян

маънода барча инсон ва жамиятга оид фанларнинг аввалига қўйилган. Бунинг асосий сабаби илоҳий китобларга ва маънавий меросга айрича аҳамият билан боғлиқ бўлиб, Янги давр Европа одами илмда ҳам, бадиий ижодда ҳам кўпроқ оригиналликка, бетакрорликка интилса, Ислом минтақасида ҳар бир алоҳида инсон ўз билимларини ягона ва чексиз (ғайбга уланиб кетувчи) Борлиқ ҳақиқатининг жузвий қисми, хусусий шарҳи деб ёндошган. Европада ҳар бир шахс ўз фикрининг ўзгалар қарашидан фарқ қилиб туришига эътибор қаратса, бизнинг миллий анъаналаримизга кўра ҳар бир улуг аллома ўзи англаб етган ҳақиқатларни илоҳий калом ва ўзидан олдин ўтган салафларга аён бўлган ҳақиқатлар билан уйғун жиҳатларини таъкидлашга уринган. Бунинг натижасида, баъзан Европа кишилари Шарқни оригинал (янгича) фикрлай олмасликда айблаши сингари ҳолатлар ҳам учрайдики, бу ҳаётга ёндошувдаги ўзига хосликларни тушунмасликдан келиб чиқади.

Барча ижтимоий ва инсонга оид илмлар иложсиз инсон ва миллат маънавиятининг у ёки бу қирралари, жиҳатлари билан бевосита иш олиб боради, уларни муайян нуқтаи назардан текширади. Фалсафа дунё моҳиятини, унда инсоннинг ўрнини, вазифасини мантиқий тафаккур асосида аниқлашга ҳаракат қилади. Социология жамиятни тадқиқ этса, психология инсон руҳиятини ўрганади. Этнография турли элатларнинг урф-одатлари, турмуш тарзларидаги ўзига хосликларни, антропология фани эса алоҳида инсонни ўрганади. Теология динларни, диний эътиқодга оид муаммоларни ўрганишга уринса, теософия ирфоний билимларга эътибор қаратади. Аммо ҳозиргача мавжуд ҳеч бир фан инсон ва миллат маънавиятини яхлит ҳолда олиб ўрганмади, ҳеч қайси фан инсондаги ботиний қудратни, ундаги фазилатлар, истеъдод ва қобилиятларнинг келиб чиқиш манбаи, ҳосил бўлиш ҳолатларини етарли ва қониқарли изоҳлаб беришга қаратилмади. Ваҳоланки, айни шу масала ечилмас экан, инсоннинг асл моҳияти очилмай қола беради. Демакки, инсон руҳияти, ахлоқий хусусиятлари, имон-эътиқод, меҳр, бурч, илмга интилиш, яратувчилик қудрати ва ундан келиб чиқувчи маданият, санъат, адабиётнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабларига оид кўплаб муаммолар ўз қониқарли ечимига эга бўлмайди.

Албатта, турли фанлар доирасида ушбу масалалар юзасидан минглаб мулоҳазалар мавжуд. Аммо уларнинг ҳеч бири инсонни тугал қониқтирадиган даражада эмас. Масалан, ҳаётни сақлаб қолиш учун энг зарурий моддий эҳтиёжлар жиҳатидан инсон ва бошқа биологик мавжудотлар, айниқса, сутемизувчи ҳайвонлар орасида моҳиятан фарқ йўқ. Ҳайвонлар ҳам ейди, ичади, қовушади, бола кўради, ҳатто ўйнайди ҳам. Аммо бунинг учун улар юксак ривожланган маданият, санъат ва адабиётга эҳтиёж сезмайди. Ҳайвонларда имонийлик қод эҳтиёжи йўқ. Уларда маълум даражада қизиқувчанлик бор, аммо бунинг изчил илмга айланиш имкони йўқ. Уларда меҳр бор, лекин ўз жуфти, болалари миқёсида бўлиб, у ҳам инстинкт даражасидадир. Энг асосий масала — ҳайвонлар жамоаси, унинг ирсий ривожланиш тарихи бўлиши мумкин, аммо ижтимоий (сиёсий, маданий) тарихи йўқ. Бунинг ҳайвон зотиға зарурати ҳам йўқ. Материалистик изоҳлардан бири инсондаги имон-эътиқод эҳтиёжини унинг ўз ўлимини билиши (англаб етганлиги) билан тушунтиришға уринади. Аммо нега ҳайвон шуни тушунмайди, ёки тушунадими, деб фараз қилсак, онги шунга мувофиқ ўзгармайди? Чунки инсон ақли бошқа мавжудотларға нисбатан ривожланганроқ, дейди моддийончилар. Хўш, нега инсон ақли ривожланганроқ бўлиб қолди? Нега филнинг, эшакнинг, боринг ана, маймуннинг ақли ривожланмай қолди-ю, инсонники ривожланиб кетди? Бундай савол-жавоблар интиҳосиз ва самараси ҳам ноаниқ бўлиб келмоқда.

Гуноҳ ва савоб масаласи ҳам шундай моддийлик даражасида изоҳлаб бўлмайдиган муаммолардан. Хуллас, Инсон ҳақида, инсонлар жамияти ҳақида маънавият нуқтаи назаридан туриб фикр юритадиган алоҳида бир илм йўналиши шикланмас экан, кўп соҳаларда муаммолар устиға муаммолар туғила беради, инсон ва жамиятға оид илмларнинг боши қовушмай тура беради.

Маънавият ҳақидаги фан инсон ва жамият учун хос бўлган барча муаммоларни бир йўла ечиб бермайди, албатта. Аммо ушбу йўналишдаги фанлар таснифини мукаммаллаштириб, Аллоҳ насиб этса, инсон интилишларида янги уфқлар очишиға умид боғлаймиз.

Совет даврида бизда, биринчи навбатда, фалсафа, қолаверса, бошқа барча инсон ва жамиятға оид фанлар ҳам Ев-

ропа маданияти анъаналари асосида, унинг ҳам асосан бир йўналиш — марксистик материализм йўналиши билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Ҳатто ўз маънавий меросимизни ҳам бегона қолипларга мослаб ўрганишга уриндик. Шундай экан, бугунги кунда миллий маънавиятимизни назарий асосда жиддий ўрганишга киришишимиз бежиз эмас. Ўзбек халқининг маданияти, маънавияти ҳеч қачон жаҳон маданияти, маънавиятидан тамомила айру, алоҳида бир йўлдан ривожланган эмас. Ҳамиша бошқа халқлар маънавий бойлигини ижодий ўзлаштириб, ўзи ҳам жаҳон маданиятини бойитиб борган. Шу билан бирга миллатимизнинг ўз мустақил маънавий қиёфаси мавжуд, у асрлар, балки минг йиллар давомида шаклланган, у умуминсоний қадриятларга ёт эмас, аммо Борлиқнинг олий ҳақиқатига нисбатан ўз талқинлари, ўз ёндошуви, ўз тушунчаларига эга.

Ана шуларга биринчи навбатда эътибор бериш миллий маънавиятимизнинг ўз қадриятлари, ўз андаза ва ёндошувлари, ўз тушунча ва талқинларини илмий асосда ўрганишни изчил ва муназзам йўлга қўйиш “Миллий маънавият асослари” фанининг биринчи навбатдаги вазифаси ҳисобланади. Бу фан маънавият соҳасига алоқадор турли фанлар билан яқин алоқада бўлган ҳолда ўз мустақил мавзулар тизимига таянади. У, биринчидан, миллий маънавиятимиз анъаналари, аجدодларимиз яратган мерос билан боғлиқ энг умумий муаммоларни тадқиқ этади, уларнинг инсон ва Ҳақ нисбати билан боғлиқ томонларига эътибор қилади. Бу фан маълум даражада баъзи фанларнинг бош мавзулари билан туташлик ҳосил қилиши, уларнинг ўзаро ички уйғунлигини таъминлашга ҳаракат қилиши мумкин. Аммо маънавиятнинг асоси айни метёр, уйғунлик бўлгани сабабли ёндош фанларнинг мустақил мавзуларига алоҳида ва батафсил киришиб кетиш унинг вазифаси эмас. Шу билан бирга, айни тилга олинган уйғунликка интилиш боис, инсон моҳиятига эътиборни қаратувчи қай бир соҳа бошқа фанлар мавзу доирасидан четда қолган бўлса, “Миллий маънавият асослари” фани табиий равишда ўша соҳага кенгроқ эътибор қаратади ва балки шу билан келгусида янги фан соҳаси шаклланишига сабаб бўлиши мумкин.

“Миллий маънавиятимиз асослари” фани мавзу доирасига кирувчи муаммоларга жаҳоннинг турли халқлари ил-

мида ўзига хос бир тарзда ёндошувлар йўқ эмас. Масалан, қадим ҳинд фалсафасининг турли йўналишлари, буддизм, даосизм каби диний таълимотлар, ҳозирги замонда шаклланган антропософия йўналиши ва ҳ. к. Аммо “Миллий маънавиятимиз асослари” фанининг ушбу ёндошувлардан жиддий фарқи, бу фан ўз аجدодларимиз меросига, халқимиз дилида, тилида акс этган маънавий қадриятлар тизимига таянади. Чунки бир халқ маънавиятига таянган ҳолда бошқа халқ маънавиятини тиклаб ҳам, юксалтириб ҳам бўлмайди. Қиёсий таҳлиллар бўлиши мумкин, аммо бу масала фан ривожининг келажақдаги режаларига оиддир.

Энди “Миллий маънавият асослари” фани билан бевосита туташ бўлган баъзи фанларни қисқача қиёслаб кўрамиз. Аввало, “Рухшунослик” фанига эътибор қаратайлик. “Рухшунослик” фани, бир томондан, жуда қадим, иккинчи тарафдан, нисбатан ёш фан. Узоқ вақтгача бу фан фалсафий фанлар соҳасига оид ҳисобланган. Аммо ҳозирги замон Ғарб психология мактабларида руҳиятни инсоннинг моддий борлиги, ундаги физиологик жараёнлар билан боғлиқ равишда (яъни экспериментал — зоҳирий тажрибалар асосида) ўрганиш етакчи ўринга кўтарилди. Улар ўз тадқиқ мавзуларини инсон жисми, моддий моҳият билан боғлиқ ҳолда ўрганишди. Унинг тиббиёт фанлари билан бевосита боғлиқлиги қим шу сабаблидир. Аммо маънавиятни бундай ўрганиб бўлмайди. Маънавият ботиний ҳодиса бўлгани учун, зоҳирий тажрибалар билан унинг поёнига етиб бўлмайди. Маънавият инсоннинг Ҳақ билан муносабати. Шундай экан, ҳеч қачон бир инсон ўзга инсон маънавияти ҳақидагина эмас, ҳатто ўз маънавий қудрати ҳақида ҳам тўлиқ тасаввурга эга бўла олмайди. Чунки маънавият — бақонинг фанодаги зухури сифатида доимо чексизликка туташдир.

Инсон моҳиятида икки жиҳат мавжуд. Бири — моддийлик. Иккинчиси-чи? Баъзилар маънавият, дейди. Бошқалар — руҳият. Бундан кимдир шошиб хулоса қилади: “Демак, маънавият руҳият экан-да. Чунки моддийлик материя (ҳюло) билан боғлиқ, у инсоннинг шаклий вужуди, суварати. Руҳият эса ғайримоддий, мавҳум моҳият”.

Асли ундай эмас. Инсон моддий вужуд сифатида яратилган, шу билан бирга унга маънавий камолот имкони берилган. Руҳият инсоннинг табиатига оиддир. Унда шаҳват бор:

шаҳват инсон жисмига боғлиқ, руҳиятимиздаги кўп ҳолатлар ана шу шаҳватнинг таъсирида юз беради. Инсонда нафс бор, моддий вужудини доимий қайта тиклаб бориши учун у турли озуқа билан таомланиб турмоғи керак. Инсонда жаҳл бор, у руҳиятга оид, маънавиятга эмас. Шундай қилиб инсон руҳияти зиддиятли воқеликдир.

Инсон руҳи бевосита унинг моддиятидан келиб чиқади. Ҳис-туйғулар — сезиш аъзоларининг қобилияти билан, ақл ишлатиш, тафаккур юритиш инсон миясининг вазифаси билан боғлиқ, бу нарсаларни бутун ҳеч ким инкор қила олмайди. Биз маънавиятга Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик деб таъриф бердик. Демак, маънавият айна шу уйғунлик сифатида инсон руҳида ўзини кўрсатади. Руҳият ақл ва сезгилар билан боғлиқ бўлса, маънавият руҳиятда намоён бўлади. Шундай қилиб, руҳият ва маънавият ҳар бири алоҳида, аммо бир-бири билан муайян маънода туташ ҳодисалар.

Шахс ва миллат руҳияти мураккаб воқелик сифатида ўзида ҳам раҳмоний, ҳам шайтоний ҳислатларни, ҳам фазилат, ҳам қусурларни, ҳам табиий-ирсий, ҳам атроф муҳит таъсиридаги ҳолатларни акс эттирса, маънавият шахснинг, миллатнинг инсоний фазилатларини, унинг қалбидаги илоҳий нур инъикосини намоён қилади.

Инсон вужуди табиатга алоқадор, аниқроғи унинг бир узви, ажралмас бўлаги. Унинг руҳияти ҳам табиати, моддий борлиғи билан туташ. Маънавият эса инсон руҳини ягона илоҳий моҳият, Ҳақ билан туташтиради. Шу маънода инсон ҳайвон ва фаришта орасида туради. Ҳайвон соф моддий оламга, фаришта соф маънавий оламга алоқадор саналса, инсонда ҳайвон зотига хос моддийлик ҳам, фариштага хос маънавият ҳам мавжуд.

“Зубдатул ҳақойиқ” рисоласида Азизуддин Насафий инсон руҳиятига хос мураккабликларни ўз даври тушунчалари асосида шундай баён қилади:

“Билгилки, баъзиларнинг фикрича, айрим одамларда тўртта руҳ мавжуд, яъни: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи, жон (қалб) руҳи ва инсон руҳи (нафси нотиқа). Яна бошқа бир хил одамларда бешта руҳ бор дейдилар, яъни: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи, қалб руҳи, инсон руҳи ва муқаддас руҳ. Ва яна дейдиларки, инсоний руҳ ва муқаддас руҳ юқори оламдан-

дир, яъни ғайб оламидандир — осмоний фаришталар жинсидан. Ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи ва қалб руҳи — қуйи оламдан, озуқанинг қиёми ва шарбатидан. Ушбу беш руҳнинг ҳар бири бир жавҳардир. Улар бир-биридан ажратилган ва ўзаро фарқланади. Тана гўё шам бўлиб, ўсимлик руҳи мисли шамдон, ҳайвон руҳи гўё пилик, қалб руҳи бамисоли ёғ бўлса, инсон руҳини нурга қиёслаш мумкин. Муқаддас руҳ эса — бу “нурани ало нур” — “нур устига аъло нур” дир. Бошқа баъзилар ҳар бир одамда фақат битта руҳ бор дейдилар, аммо бу руҳнинг даражалари бор ва ҳар бир даражанинг номи мавжуд... Руҳ битта ва жисм ҳам биттадир, лекин жисмнинг даражалари бор ва ҳар бир даражанинг қандайдир номи бор. Руҳнинг ҳам даражалари бор ва даражалар қандайдир номларга эга. Жисм руҳга мувофиқдир ва руҳ жисмга мувофиқдир... Жисм ҳам, руҳ ҳам иккаласи бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот зинапояларидан кўтарилиб бораверадилар ва даражаларни эгаллайдилар. Уларнинг зуваласини ҳар қанча кўпроқ пишитса, тарбияланса, улар моҳиятида яширинган сифатлар кўрина бошлайди.”⁶¹

Шундай қилиб, “Руҳшунослик” инсон вужудидаги мураккаб руҳий жараёнларни ўрганса, “Маънавият асослари” эса бевосита руҳиятни эмас, балки инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни ўрганади.

Руҳшуносликдан кейинги ўринда маънавиятга энг яқин турувчи соҳа “Ахлоқшунослик” (Этика)дир. Ахлоқ — маънавиятнинг амалда намоён бўлиши билан боғлиқ. Инсон илми ва имони, дунёқараши ва идроки унинг ҳулқида ўзига хос тарзда акс этиб, маънавияти ахлоқий фазилатлар сифатида зоҳир бўлади. Маънавият — ботиний қудрат бўлса, ахлоқ бевосита ҳар бир шахснинг ўзгаларга нисбатан маънавий муносабатини англатади. Шу сабабли ахлоқ инсоф ва адолат туйғуси, имон ва ҳалоллик каби маънавиятнинг ўзак тушунчаларини инсон амалий фаолиятида юзага чиқарувчи ҳодисадир. Маънавият — ўзликни англаш, деймиз. Ўзлигини англаб етган инсон — маънавий етук шахс ҳисобланади. Унинг бизга зоҳир бўлувчи барча инсоний фазилатлари қалбидаги маънавият нурининг жилоларидир. Ахлоқий қусурлар эса — инсоннинг кўнгил кўзгусидаги занг ва чиркларнинг ўзгаларнигоҳига намоён бўлиши. Бир жумла билан ифодалаганда маънавият шахснинг ўзи учун, ўз қалбига қаратилган, дил

кўзини ёритувчи нур, ахлоқ ушбу маънавиятнинг мазҳари, ўзгалар наздида намоён бўлувчи қирралари мажмуи, десак бўлади.

Ахлоқшунослик фани ўз моҳиятига кўра инсонга ташқаридан баҳо беради, унга мана бу — қусур, мана бу — фазилат деб инсоннинг мавжуд хислатларини таҳлил қилиб кўрсатади. Бу фан мавжуд далилларни қиёсий ўрганиб, уларга жамиятда қабул қилинган меъёрлардан келиб чиқиб баҳо беради. Маънавият баҳо бермайди, у имкониятлардан сўзлайди. “Маънавият асослари” фани инсонга унинг ички имкониятларини кўрсатади, унга ботиний қудрат касб этиш йўллариини ўргатади. Бу фан инсон қусурларини қоралаш билан шуғулланмайди, балки фазилатларнинг манбаини қидиради, уларни қандай ҳосил қилишни ўргатади. Маънавият нуқтаи назаридан қараганда қоралаш ёки оқлаш қозилик, суд иши, илм бу билан шуғулланмагани маъқул. Ахлоқшунослик инсон хислатларини борица олиб таҳлил қилади, “Маънавият асослари” уларнинг ҳосил бўлиш асосларини қидиради.

Нима бўлганда ҳам, “Руҳшунослик” ва “Ахлоқшунослик” фанлари “Миллий маънавият асослари” фанига энг яқин, у билан кўп ўринларда туташиб кетувчи фанлардир, лекин барибир бу фанларнинг ҳар бири ўз тадқиқот мавзуси, қизиқиш доирасига эга.

“Руҳшунослик” бугунги ривожидан даражасида ижтимоий фанлардан кўра табиий фанларга яқинроқ турса, “Ахлоқшунослик” соф ижтимоий фан сифатида шаклланди. Унда тарихий-ижтимоий ёндошув юқори, анъанага кўра унда инсон ахлоқи жамиятда қабул қилинган ахлоқ меъёрларига нисбатан баҳоланади. Бу этикадаги нормативлик хусусияти дейилади. Маънавият эса инсон камолоти учун имкон қидиради, уни нормативлаш, маълум меъёрларга бўйсундириш йўлидан бормайди.

“Маънавият асослари” билан бевосита туташув ҳосил қилувчи яна бир фан “Маданиятшунослик”дир. Бу фан ўз хусусиятига кўра кўпроқ жаҳон, муайян давр ёки миллат маданиятининг моддий кўринишларини тасвирлаш ва таснифлашга асосий эътиборни қаратади. Фаннинг мавзусидан келиб чиққанда бу ёндошув тўғри ва муҳим. Аммо бундай ёндошув маънавият муаммоларини изчил тадқиқ этишдан тамомила фарқ қилади.

“Маданият” тушунчасини турлича шарҳлайдилар. Биз уни содда қилиб, “маънавиятнинг моддий воқеликдаги изларидир” деган бўлур эдик. Албатта, бошқача таърифлар ҳам бор. Улардан бирига кўра асл табиатдан фарқли ўлароқ, инсон фаолиятининг барча маҳсулини “маданият” (аниқроғи, культура) дейилади. Аммо масаланинг бир нозик жиҳати бор. Афсуски, инсон воқеликни доим ҳам ижобий тарафга ўзгариради, деб бўлмайди. Ажойиб қасрларни бунёд этган, воҳаларни обод этган ҳам инсон, шаҳарларни тўпга тутиб кулини кўкка совурган, ўрмонларга ўт қўйган ҳам одам боласи (зеро ҳайвоннинг қўлидан бу ишлар келмайди). Дунёни ҳайратга солган кашфиётлар, кўнгилларни забт этувчи ғазаллар, дostonлар инсон ақл-заковати, истеъдоди маҳсули, аммо китобларни гулхан қилиб ёқтирган, она тупроқни заҳарлаб, зилол сувни оғуга айлантирганлар ҳам жоҳил сарбозу саводсиз деҳқон эмас, ўзини табиату жамият устидан ҳукмфармо билган уламою кубаролардир. Шу сабабли маданиятни инсоннинг фақат яратувчилик фаолияти натижаларига нисбат берсак дуруст, бузғунчилигига эмас. Яратувчилик эса ақл-идрок, истеъдод ва маҳорат, билим ва тажриба, риёзат ва меҳр билан амалга ошади, жаҳолат ва қаҳр, худбинлик ва гафлат билан эмас.

Қисқаси, маънавият маданиятни яратади, маънавият имкон, маданият — ушбу имкондан туғилган мавжудлик. Маънавият ўтмиш, бугун ва келажакни қамраб олади. Маданият эса ўтмиш ва бугунга тааллуқли. Маънавият келажакни белгилайди, маданият бугунги аҳволни кўрсатади.

“Шахс маданияти” деган тушунча мавжуд. Агар муайян миллатга тааллуқли шахслар маънавияти охир натижада миллат маънавиятининг таркибини ҳосил қилса, миллий маданиятнинг яратувчилари бўлса, бундан фарқли ўлароқ, шахс маданияти кўпроқ миллат маданияти, аниқроғи, миллий маданиятнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади.

Албатта, ҳар бир миллат маданиятининг таркиби мураккаб. Аслида инсон тафаккури ва қобилиятининг барча самаралари “Маданиятшунослик” мавзуларидир. Фақат улардан кўпчилиги алоҳида фан тармоғи бўлиб, ажраб чиқиб кетган. Масалан, “Илмшунослик”, “Санъатшунослик”, “Муסיқашунослик” ва ҳ. к. Биз уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхтаб ўлгуришимиз қийин. Фақат яна икки фанни эслаб ўтмасак

бўлмас. Уларнинг бири санъат ҳақидаги фанларнинг умумий назарий асосини ташкил этувчи фалсафий фан “Нафосатшунослик” (Эстетика)дир. Бу фаннинг асосий мавзуси бадиий тафаккур қонуниятларини, гузалликнинг моҳиятини ўрганиш. Маълумки, гузаллик уйғунликдан туғилади. Демак, маънавият ва гузаллик таърифларида умумий жиҳатлар мавжуд бўлиши табиий. Улар орасидаги жиддий фарқ шундаки, эстетика уйғунликнинг ҳаётда ва санъат асарларида учрайдиган муайян шаклларини ўрганса, “Маънавият асослари” умуман инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунликни ўрганади. Бу икки фаннинг ҳам туташадиган жойлари кўп, аммо уларнинг мавзулари ва ёндошув услублари, ба-рибир, бошқа-бошқа.

Яна бир “Маънавият асослари”га ёндош фан — “Тарбияшунослик” (Педагогика). Инсоннинг таълим-тарбиясига оид долзарб назарий-услубий муаммоларни тадқиқ этувчи бу фан бугунги кунда турли тармоқларга бўлиниб кетган. Аммо “Умумий педагогика” билан маънавият тарбиясига оид кўплаб туташ масалалар мавжудки, уларни ўрганиш учун икки фан вакиллари яқин ҳамкорликни йўлга қўйсалар, яхши натижаларга эришиш мумкин бўларди.

Хулоса қилиб айтганда, “Маънавият асослари” энди-энди тетапоя қила бошлаган янги фан бўлишига қарамай, унинг режалари — улкан, ниятлари — улўғ. Унинг мустаҳкам оёққа туриб олиши, кўп жиҳатдан, илгаридан мавжуд бўлиб келган унга ёндош ва туташ турли фан эгаларининг холислиги ва хайрихоҳлигига ҳам боғлиқ.

Маънавият инсоннинг Борлиқ ҳақиқати билан нисбатига асос эътиборини қаратади. Маънавият инсонни фанодан бақога элтувчи ягона йўлдир. Асли фалсафа ҳам, барча ўзга фанлар ҳам Борлиқ ҳақиқатини излайди, аммо “Миллий маънавият асослари” фани ўз изланишларини, биринчидан, миллий маънавиятимизнинг теран томирлари билан, аждодларимиз бизга қолдирган бебаҳо маънавий мерос билан боғлайди, яъни муайян инсонлар қўлга киритган тарихий тажрибага таянади, унинг асосида хулосалар қилади. Иккинчидан, фақат мантиқий, илмий тафаккурга таяниб қолмай, ўзга тафаккур йўналишларга ҳам кенг эътибор қаратади.

Маънавий тарбиянинг воситалари фақат ақл ва билимгина эмас, балки ибрат, ирода, меҳр ҳамдир. Миллий маъ-

навиятимизда шулар барчаси мужассам ифодасини топган. Ундан ташқари миллий маънавиятимизни бойитишда калом илми, фикр, тасаввуф тариқатлари ва ирфони, мумтоз адабиёт каби ўзига хос йўналишларнинг ҳам улкан ҳиссаси борки, Европа илми уларни асрлар мобайнида Шарқдан ўлаштириб келади.

Хуллас, Халлоқи олам икки дунёни инсон учун яратди, мақсад инсон эди, унга бутун махлуқлардан ўзгача фазилатлар бахш этди. Инсон кўнглини маърифат хазинаси қилиб, бу сеҳрли тилсим ичига ўзини яширди. Инсон кўнгли махфий хазина сифатида Аллоҳ ҳақиқати сиррини ўзида пинҳон этган бўлиб, уни яширган ҳам, асрагувчи ҳам ўзидир. Маънавият ана шу кўнгил тилсимиға яширинган Аллоҳ ҳақиқатининг зуҳуридир.

4. Маънавият кўнгил кўзгусидан таралган нур, у инсон қалбида яширинган. Демак, “Миллий маънавият асослари” фанининг асосий вазифаси ҳам руҳ тарбияси, кўнгил кўзгусига сайқал беришда ҳар бир шахсга кўмаклашувдир. “Миллий маънавият асослари” фани инсоннинг Олий ҳақиқатга нисбатини ўрганади. Бунинг учун маънавият муаллими, файласуфдан фарқли ўлароқ, ўз мулоҳазаларини соф мантиқий мулоҳазалар тарзида эмас, балки маънавий меросга, бу соҳада аجدодларимиз эришган беқиёс ютуқларга асосланган ҳолда олиб боради, яъни бу фан, маълум маънода, тарихий-назарий фандир. Унинг теранлиги ва кўлами аجدодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади, шу билан бирга халқ донишмандлигининг турли суратларда зуҳур этиши ҳам ундаги назарий хулосаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Миллий маънавият ўтмиш эмас, у ҳам ўтмиш, ҳам бугун, ҳам келажакни ўзида мужассам этади. Бунинг учун унинг манбаи сифатида биз фақат аجدодларимизнинг ёзма меросига таяниб қолмай, балки ушбу меросдан англаганимизни бир пайтнинг ўзида халқнинг тирик хотираси билан, унинг маънавий қадриятлари билан қиёслаб, уларнинг уйғун жиҳатларига эътибор қаратишимиз лозим бўлади. Шу билан бирга тарих тажрибаси ва синовларидан ўтган қийматларни умумбашарий қадриятлар билан уйғунлаштириб, ҳозир ва келажак учун аҳамияти нуқтаи назаридан баҳолаш кўзда тутилади. Хуллас, миллий маънавият назарияси воқеликни фақат

онг билан, ақл билан тушуниб етиш тажрибасига эмас, Ҳақиқатни англаб етишнинг барча воситалари, эътиқод, ибрат, тақво, риёзат, ирфон, меҳр, дид-фаросат, амалий яратувчилик фаолиятининг барча турларига эътибор қаратиб, миллатнинг барча амалий ва назарий тажрибасини ўрганишга интилади, ушбу тажрибани онгли ўзлаштиришда ҳар бир инсонга қўмаклашади, мақсад — битта, кўнгил кўзгусига сайқал беришда ҳар бир шахсга иложи борица ёрдам бериш.

Инсон руҳида табиатга нисбатан, ўзгаларга нисбатан меҳр ва адолат туйғулари шаклланишига унинг моддийлиги билан бевосита боғлиқ бўлган нафси аммораси, яъни ғафлат, шаҳват ва кибр каби қусурлар доимо ҳалақит бериб туради, шунинг учун ҳар бир киши ҳаётга, ўз фаолиятига сергак боқиши лозим. Ушбу иллатлар ҳар бир инсон фитрати билан боғлиқ бўлгани туфайли инсон моддий мавжудот сифатида тирик экан, улардан буткул қутулиш умиди хом ҳаёл, фақат уларни мувозанатловчи куч керак. Айни шу куч — маънавиятдир.

1999 йил 14 апрель куни очилган Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» деб номланган маърузасида Президент И. А. Каримов мамлакатимизни янги аср арафаси ва унинг дастлабки йилларидаги ривожланиш стратегиясини белгилаб берар экан, «жамият маънавиятини янада юксалтириш» ни устувор йўналишлардан эканлигини алоҳида таъкидлаб, маънавиятга мукаммал таъриф бериш билан бирга бу соҳада бугунги кунда олдимизда турган энг муҳим масалани ҳам аниқ кўрсатиб ўтди:

“Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. Бошқача айтганда, биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак”.⁶² Шу маънода ҳар бир инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил этишга ҳар тарафлама қўмаклашиш “Миллий маънавият асослари” фанининг асосий мақсади бўлиб қолади.

“Миллий маънавият асослари” мустақилликкача махсус фан сифатида бирор ўқув юртида ўқитилган эмас ва бу соҳага етарли эътибор ажратилган эмас. “Маънавият” тушунчаси фақат баъзи ҳолларда “маданият” тушунчасининг таркибида “маънавий маданият” (“духовная культура”) сифатида олиб қаралган. Бугунги кунда бу масалага янгича қараш шаклланиб келмоқда. Бу қарашга биноан маънавият моддий эҳтиёжлар ҳосиласи сифатида эмас, инсон ва жамият ҳаётининг асосини ташкил этувчи мустақил уч йўналиш (иқтисод, сиёсат, маънавият)нинг бири сифатида олиб қаралмоқда. Шундай ёндошувдан келиб чиққанимизда, аксинча, “маданият” инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи, бошқа сўз билан айтганда, инсон маънавиятининг моддий воқеликдаги излари сифатида намоён бўлади. “Миллий маънавият асослари” фани дастурий тизимини белгилашда ушбу янгича ёндошувга таянилди.

Ҳар бир мустақил миллат ўз ҳаёт тарзини, келажагини аجدодларнинг тарихий тажрибаси ва жаҳондаги илғор таъмоийлар уйғунлиги асосига қурса, янглишмайди. Бундай мустақил ривожланиш йўли истиқлолнинг дастлабки йилларидан эътиборан Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов томонидан ишлаб чиқилди ва ўтган йиллар мобайнида изчил амалга ошириб келинмоқда.

Маънавият инсондаги яратувчилик қудратидир, инсонда шу қудратни уйғотиш ва ҳаракатга келтиришга муваффақ бўлинса, барча улугвор режаларни амалга ошириш учун покёё имкон вужудга келади. Масалага бугунги жаҳон тараққиётининг илғор таъмоийлари даражасида ёндошилса, миллий таълимнинг энг муҳим вазифаси ҳам ана шу имконни шакллантириш, яъни ёш авлод руҳида яратувчилик қудратини уйғотиб, уни башарият тараққиётига хизмат қилувчи муайян ўзанлар сари йўналтира билиш билан белгиланади.

Маънавият пойдевори бақувват бўлмаса, ундай инсоннинг бутун ғайрати, жўшқин фаолияти, охир натижада, халқ ва ватан учун, башарият келажаги учун, қолаверса, унинг ўз шахси учун қандай хулосага олиб келади, айтиш қийин. Имом Ғаззолий ўз даврида бекорга айтмаганлар: “Шуни билсинларки, одамзодни азбаройи ўйин учун яратмамишлар, анинг амали улугдир ва анинг учун буюк хатар бор-

дир”. Ана шу “улуғ амал” ва “буюк хатар” оралиғида йўналишни тўғри белгилаб олмоқ кўп жиҳатдан маънавий огоҳлик ва камолотга боғлиқ. “Миллий маънавият асослари” фанини ўқитиш жараёнида асосий эътибор ушбу “маънавий огоҳлик” масаласига қаратилади, шу бош мақсаддан келиб чиққан ҳолда, имкон даражасида ёш авлодни миллий маънавиятимизнинг асосий тамойиллари, унинг минг йиллик илдишлари, такомил босқичлари, бош қадриятлари ва таянч нуқталари, келиб чиқиш манбаларидан огоҳ этилади.

“Миллий маънавият асослари” фанининг асосий объекти — мустақил Ўзбекистон учун энг долзарб муаммолардан бири бўлган шахс ва миллат маънавиятининг такомили, асосий қадриятлари, шаклланиш йўллари хусусидаги миллий маънавий меросимиз анъаналарига таянувчи назарий хулосалар ва қарашлар тизимидан иборатдир. Маълумки, жаҳон маданиятига бизнинг аجدодларимиз қўшган ҳисса озмунча эмас. “Миллий маънавият асослари”нинг махсус фан сифатида ўрганилиши, шу маънода, бугунги кунда ҳам жаҳон маданияти ривожига муайян ижобий натижалар келтириш эҳтимолини назардан қочириб бўлмайди. Демак, миллий маънавият доимо умумбашарий миқёсни назарда тутган ҳолда ўрганилади.

Фаннинг ўқитиш услублари 1) унинг мақсад ва вазифаларидан 2) таълим қайси тингловчилар (талабалар, ўқувчилар) учун мўлжалланаётганлигидан келиб чиқиб белгиланади. Маърузалар, суҳбатлар, турли хил амалий машғулотлар тизими ҳар бир ўқув юрти ихтисос йўналишига мувофиқ равишда ишлаб чиқилиб, улар нафақат ушбу ўқув юрти профессор-ўқитувчилари, балки мавзу тақозосига кўра, республиканинг муайян соҳадаги етакчи олимлари ва мутахассисларини таклиф қилинган ҳолда ташкил этилади. Дарслар, айниқса, суҳбатлар фақат дарс хоналарида эмас, мавзуга мувофиқ равишда турли маданият муассасалари, жумладан, музейлар, театрлар, илмий тадқиқот институтлари ва ҳ. к. ларда ҳам ташкил этилиши яхши самара беради.

Талаба ва ўқувчиларнинг фан мавзуларини ўзлаштириш устида мустақил тайёргарлик олиб боришларига алоҳида аҳамият берилади. Улар ҳосил қилган билим ва кўникмаларни текшириш реферат-тақриз, эркин иншо, оғзаки суҳбат-семинар, мўъжаз маъруза, ижодий ишлар тарзида амалга

оширилади ва мустақил тайёргарликни текширишнинг бошқа турли усуллари ҳам кенг истифода этилади.

Амалий машғулотлар, асосан, семинар-суҳбат, реферат-тақризлар ёзиш, баъзи мавзуларни англаб етишдаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган савол-жавоблар тарзида ўтказилади. Бунда четдан чақирилган мутахассислардан ҳам фойдаланилади. Тасвирий-кўргазмали воситаларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш, бир қатор машғулотларни турли маънавият ва маданиятга алоқадор муассасаларда ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Таянч иборалар: Миллий маънавиятимизда методология масаласи, ижтимоий фанлар методологиясининг ўзига хослиги, мамлакатимизда ижтимоий фанларнинг ривожига замон талабларидан оғда қолаётганлигининг сабаблари, “илмий-фалсафий таълимот”, методологик чалкашликлар, илм тарихининг аччиқ сабоқлари, мафкурабозлик, эски андаза ва қолиплар таъсири, ижтимоий соҳадаги тушунчаларнинг тарихан шаклланиши, уларни англаб етишда миллат тарихи ва маънавий мероснинг аҳамияти, қадим Юнонда фалсафа илмий тафаккурнинг ибтидоси сифатида, Европа фалсафий тафаккурининг турли оқимлари, Фридрих Ҳегел ва Карл Поппер, фалсафий модел ва конкрет илм йўналишлари, файласуф ва фалсафашунос, илмлар таснифи, “объектив идеализм” ва “субъектив идеализм”, Борлиқ ҳақиқатини таъқин этишдаги ақл ва нақл уйғунлиги, жаҳон фалсафасининг марксистик ақидалар нуқтаи назаридан “андазалаб” чиқилиши, меъёр қонуни, “Миллий маънавият асослари” фанининг инсон ва жамият ҳаётини ўрганувчи турли фанларга нисбати, маънавият ва руҳият, инсон руҳияти — зиддиятли воқелик, Азизуддин Насафий руҳият ҳақида, инсон маънавияти ва ахлоқий фазилятлар, ахлоқий меёрлар ва шахс ва миллат маънавий камолотини таъминловчи омиллар, Маданият — маънавиятнинг моддий воқеликдаги излари сифатида, маънавий тарбия воситалари, зоҳирий ва ботиний уйғунлик, “Миллий маънавият асослари” — тарихий-назарий фан, халқнинг тирик хотираси, аجدодларнинг тарихий тажрибаси ва жаҳондаги илғор тамойиллар уйғунлиги, “маънавий огоҳлик”.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 489 — 508.
2. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 370 — 404.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 33 — 42.
4. Мустақил Ўзбекистон: фалсафа ва ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. Т., 1994.
5. Азизуддин Насафий. Зубдатул-ул-ҳақойиқ. Т., 1995.
6. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т., 1980.
7. Жабборов Ш. Маънавиятнинг фалсафий қирралари. // “Маърифат”. 1996.
8. Куранов М. Научно-педагогические основы национального воспитания в общеобразовательных средних школах Узбекистана (Автореферат докт. дисс.) Т., 1998.
9. Тлашев Х. Х. Общепедагогические и дидактические идеи учёных — энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья. Т., 1989.
10. “Маънавият ва маърифат” марказлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича услубий кўрсатмалар. Самарқанд, 1997.

Қўшимча адабиёт:

11. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. Т., 1988
12. Асмус В. Ф. Иммануил Кант. М., 1973.
13. Альбер Камю. Избранное. М., 1969.
14. Антонович И. И. Современная философская антропология. Минск. 1970.
15. Бердяев Н. А. Самопознание. М., 1991.
16. Васютинский Н. Золотая пропорция. М. 1990
17. Вдовина И. С. Эстетика французского персонализма. М. 1981

18. Гегель Ф. Наука логики. М., 1970
19. Горский Д. П. . Проблемы общей методологии наук и диалектической логики. М., 1966.
20. Грязнов А. Ф. Эволюция философских взглядов Л. Виттенштейна. М., 1985
21. Жан-Поль Сартр. Слова. М., 1966.
22. Зиёмухаммадов Б. Маърифат асослари. Т., 1998.
23. Основы философии. Т., 1999
24. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий. М., 1984.
25. Поппер К. Открытое общество и его враги. М., 1992
26. Педагогика тарихидан хрестоматия. Т., 1993.
27. Поль Фресс, Жан Пиаже. Экспериментальная психология. М., 1966.
28. Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. Т., 1997.
29. Рашшод Муҳаммад. Фалсафа аз оғози тарих. Душанбе., 1990.
30. Этическая мысль. М., 1988.
31. Гусейнов А. Золотое правило нравственности. М., 1979.
32. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., 1998.
33. Усманов М. Яхши фазилат инсонга зийнат. Т., 1992.
34. Фрейд Зигмунд. Я и Оно. М., 1990.
35. Шептулин А. П. Диалектический метод познания. М., 1983.
36. Ярошевский М. Г. История психологии. М., 1985.
37. Словарь по этике. М., 1981.

II ҚИСМ

ШАХС ВА МИЛЛАТ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИ

❖ *Маънавият ўзликни англашдир* ❖

7-маъруза. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗНИНГ ТАКОМИЛ БОСҚИЧЛАРИ. ИСЛОМГАЧА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари. Қадим маънавиятимизни англаб етиш қийинчиликлари.

2. Исломгача маънавият. Ўлкамизда ибтидоий жамоалар ва инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни.

3. Илк шаҳар жамоаси маънавияти. Илм ва имон нисбати.

4. Туркий тошбитиклар маънавияти. Миллат ва миллий давлатнинг шаклланиши, миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши.

1. Миллий маънавият, аввало, тарихий ҳодисадир. У бир кунда, бир йилда, балки ҳатто бир асрда ҳам мукамал шаклланмайди. Ўрта Осиё халқлари тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, улар босиб ўтган неча минг йиллик маънавий камолот пиллапояларини аниқлаш бугун учун муҳим муаммодир.

Аммо миллий маънавият тарихи билан сиёсий, ижтимоий, ҳатто маданий ҳаёт тарихи орасида муҳим фарқли жиҳатлар мавжуд. Аввало миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга, ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллатнинг маънавий камолоти замонда, яъни унинг бутун тарихи давомида юз беради, аммо у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназзулга юз тутиши ҳам мумкин. Бир нарсга аёнки, тарих ҳодисала-

ри, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият ун-сурлари емирилади, маънавият эса юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ қўлам ва тераироқ мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарияти маънавий таназзулга юз тутган фожий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, қўлам ва мазмунда ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Чунки бунинг учун аждодлар яратган барча маънавий меросни маҳв этиш, инсонлар хотирасини, ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиш керак. Ундай кундан Аллоҳ ўзи ас-рисин!

Демак, миллий маънавият ҳодисаси ҳам тарихий (ўтмиш тарих жараёнида юз бериб борган), ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқелиқдир. Алберт Эйнштейн кашф этган тўрт ўлчамли (замон ва маконда бир пайтда мавжуд бўлган) воқе олам ушбу маънавий олам бўлса ажаб эмас. Балки маънавий олам ўлчамлари чексиз бўлиб, тўрт ўлчамли қолипга ҳам сиғмас.

Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ўлка-миз халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ ва ушбу саҳнда юз берувчи ҳодисадир. Фақат маданий тараққиёт ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этса, маънавий камолот босқичларини белгилашда, биз улардан бугунги кунгача ўз долзарблигини сақлаб келатган асосий ўзак унсурларни ажратиб олмоғимиз керак бўлади. Аввал бошдан тан олиш лозимки, яхлит тарихий-маънавий жараённинг ҳар қандай таснифи шартли ва нотўлиқдир. Аммо бу борада қандайдир ўзак томирлар, асосий бўғинлар ажратиб олинмаса, умуман илмий мулоҳаза юритиб бўлмай-ди.

Шу сабабли шартли равишда миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик такомилини уч йирик даврга ажратиб кўздан кечиришни мақбул билдик:

1. Исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти.

2. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомили.

3. Янги даврда жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз аҳволи.

Бу даврлар ўз ичига олган муддатларига кўра ўзаро асло тенг эмас. Биринчи давр неча минг йилни қамраса, иккинчи давр 8—9 асрни ўз ичига олади, учинчи давр эса бизнинг

ўлкамиз — Туркистон учун 5 аср чамаси давом этиб, охирги 200 йили кўпроқ фожияларга тўлиқ бўлди.

Ушбу даврлаштиришнинг асосида кўпроқ ташқи белгилар ётади. Уларнинг энг муҳими манбалар аҳволи билан боғлиқ. Исломгача маънавиятимиз такомили ҳақидаги энг муҳим манбалар ўлкамизнинг бутунги миллий ҳудудларидан ташқарида топилган бўлиб, асл матнларнинг яхлит ва нисбатан мукаммаллари “Авесто” китоби ва туркий тошбитиклардир. Иккинчи қисми билвосита маълумотлар бўлиб, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур, қадимги Миср ва Юнон, Ҳинд ва Хитой манбаларида, Эрон шоҳаншоҳларидан қолган тошбитикларда акс этгандир. Учинчи гуруҳ манбалар археологик ёдгорликлар бўлиб, улар бевосита юртимиз ҳудудидан ёки атроф-минтақадан топилган моддий ашёлар ва иншоотлар билан боғлиқ. Тўртинчи гуруҳ манбалар сўнгги даврларгача оғзаки анъана ҳолида етиб келган халқ адабиёти, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар, хурофий ирими-сиримлар бўлиб, улар юзасидан узил-кесил хулосалар чиқариш, айниқса, мураккабдир.

Умуман, бундай турли гуруҳ манбалар ўзаро жиддий қиёсий таҳлилни талаб қилади ва охир-натижада ҳам кўпинча муайян даражада тахминий хулосалар чиқарилади. Исломгача маънавият ҳақидаги тасаввурларимиз, шу сабабларга кўра, барибир узил-кесил бўлиши қийин ва қанча қадим замонларга кириб борсак, шу қадар тарихий ҳақиқат ва афсоналар қоришиб, чатишиб кетади.

Ислом даври манбалари қадим даврга нисбатан беқиёс даражада бой ва ишончлироқдир. Ислом давридан бошлаб, айтиш мумкинки, масалага илмий ёндошув имкони жиддий тарзда ошади ва миллатнинг маънавий камолот босқичлари минтақа маданияти доирасида аниқ тарихийлик касб этади.

Учинчи давр бизга энг яқин бўлгани сабабли уни ўрганиш масалалари тадқиқотчиларнинг анча кенг доирасини қамраб олган, чунки манбалар асосан ўзбек, рус ва қисман бошқа қардош халқлар тилларида сақланганлигидан бу соҳада имкониятлар етарли. Мустақилликкача баъзи архивлар давлат сири ҳисобланиб, тадқиқотчилар назаридан пинҳон тутилган бўлса, бутун уларнинг эшиклари очилди ва табиийки, матбуотимиздаги энг кўп нашрлар ушбу Янги давр маънавияти муаммоларига алоқадор бўлмоқда.

Инсоният тарихий такомил ҳозирги Европа илмида 4 асосий даврга ажратилади:

1. Ибтидоий жамоа 2. Қадимги дунё 3. Ўрта асрлар 4. Янги дунё.

Аммо қадимшунослар (археолог ва палеонтологлар) масалага биров ўзгача қарайдилар. Улар 1) тош асри, 2) бронза асри, 3) темир асри, деб ибтидоий жамоа ва қадимги дунёни уч босқичга бўлиб ўрганадилар. Биз яхлит олиб қараётган исломгача маънавиятимиз тараққиёти даври ушбу уч босқични қамраб, илк ўрта асрларга ҳам ўтади. Шунга кўра биз ҳам маънавий такомил нуқтаи назаридан биринчи катта даври бир қатор босқичларга ажратиб чиқишни маъқул топдик.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони биринчи қисмида Чин хоқонининг ўғли Фарҳод тилсимланган кўну сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу йўлда у аввал даҳшатли аждаҳони, сўнг зардуштий динидаги ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темиртанли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Сукрот суҳбатига етишади. Сукрот энг баланд тоғ бағридаги ғордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

*Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил
Дейшган тоғ эрур туртинчи манзил.⁶³*

Яъни, Фарҳод Сукротга етишгунча уч манзилни босиб ўтган (Навоийнинг мажозий тасвирида биринчи манзилдаги аждаҳони — ибтидоий тош асри маънавиятида инсон табиятидаги ёввойилик тимсоли, иккинчи манзилдаги Ахриманни — бронза даври “Авесто” маданиятидаги асотир тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, учинчи манзилдаги темир оламни — ўз номи билан темир даври — ҳарбий демократишга асосланган улкан империялар даврида олиб борилган аёвон қирғин урушлар ва шафқатсизлик тимсоли деб талқин қилиш мумкин). Шаҳзода Фарҳод тимсолида буюк турк элати аста-секин ўзининг ичидаги душманлари — ёввойилик, хурофот, шафқатсизлик хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, кўпқавий камолот босқичларидан донишмандлик сари кўтарилиб борди. Булар — бадиий адабиётдаги мажозий тимсоллар тилқини. Аммо воқе ҳаётда ҳам тарихий такомил деярли

шундай изчилликда ривож олган деб тасаввур қилсак, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

Миллий маънавият тарихий ҳодиса бўлиб, миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ ва аجدодларимиз яратган маънавий меросда ўз аксини топгандир. Биз “Миллий маънавият асослари” курсининг ушбу иккинчи қисмида миллий маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёнига енгил бир назар ташлаб ўтишга уринамиз. Албатта, барча асосий жиҳатларни қамраб олиш қийин. Масалан, халқ оғзаки ижоди деб аталувчи беҳудуд маънавият уммони ҳақида, кучманчилик маданиятида акс этган маънавият унсурлари ҳақида махсус тўхталиш имконини топмадик. Урф-одатларимиз, маросимларимиз маънавиятининг тарихий такомил ҳақида ҳам махсус тадқиқотлар лозим. Биз асосан ёзма меросга таяндик, аммо шу ҳам тўлиқ қамровда эмас. Албатта, қўлимиздан келганича, ақлимиз етганича ҳаракат қилдик.

Шундай қилиб, Миллий маънавиятимиз такомилнинг энг қадимги даврини 3 босқичга ажратиб ўрганиш маъқул кўринди.

2. Уларнинг биринчиси ибтидоий жамоа (Ибн Халдун ибораси билан “бадавия жамоаси”) даврида инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёнини ўз ичига олиб, уни энг қадимги маънавият босқичи дейиш ҳам мумкин. Куръони каримнинг “Тин” сураси 4-оятида айтилади: “Лақад халақна-л-инсана фи аҳсани тақвим. Сумма рададнаҳу асфала сафилин. . .”. (сўзма-сўз таржимаси: “Дарҳақиқат, биз инсонни энг кўркем шаклу шамоийлда яратдик. Сўнгра уни асфала софилинга қайтардик. . .”. “Асфала софилин” сўзи “энг тубан ҳолат” деб таржима қилинади). Аллоҳ таоло инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улуг рисолат тақдир этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста-секин юксак маънавий уфқларга интилиш билан бошлади.

Инсон маънавий камолотида энг узоқ давом этган босқич тош асри бўлиб, бу даврда инсон ва табиат орасидаги муносабат ниҳоятда яқин бўлган. “Авесто”нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири “Вендидад” китобининг иккинчи бобида Жамшид (асли Йима вахишта — гўзал Йима) ҳақидаги асотир (миф) баён қилинади. Ушбу асотир мазмунни қуйидагича:

Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайгамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди: “Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!”

Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб қилади:

“Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: “Эй, Иивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўргатиб, уни ҳимоя этишга тайёргарлик кўргин”, дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди:”Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-эътиқодни чуқур ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга қодир эмасман”. Шунда, эй, Зардушт, Мен — Ахура Мазда — унга буюрдим: “Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!” Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: “Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.”⁶⁴ Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли ҳунарларни жорий қилди. Бой моддий маданият бунёд этилди. Аммо умрининг охирида Жамшид ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилди. Ўзини “яратувчи” эълон қилиб, бутун халқдан ўзига оқибди қилиш, сифинишни талаб қила бошлади. Шунгача, инноят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини “худо” деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва шундан кейин даҳшатли ёвуз куч — Ажи Да-қика юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган ва минг йил юртни зулмат қоплаган экан.

Қуръони қарим Ҳақни ботилдан ажратиш учун нозил этилган китоб бўлиб, шу сабабдан Фурқон (фарқлаб берувчи) деб ҳам аталади. Унда ҳақиқатлар баъзан жуда қисқа, баъзан бир ишора билан эслаб ўтилган. “Авесто” китобида

эса инсон ақлий такомилидаги асотир тафаккур босқичи ифодасини топган. Шу сабабли ундаги воқеалар баёни ҳам асотир (миф) шаклида бўлиб, тарихий воқелик ўзига хос талқин этилади. Қандай бўлганда ҳам Алишер Навоий қаҳрамони Аждаҳо (Ажи Даҳака)ни енгиб ўтган биринчи манзил ёки “Авесто”га кўра Жамшид даври шартли равишда аждодларимиз маънавий камолотининг биринчи босқичи — тош асрига ишора, деб қабул қилиш жоиздир. Бу давр қанча муддат давом этгани ҳақида ҳозир фанда турли баҳслар кетмокда, лекин бир неча минг йиллар давом этгани шубҳасиз. Бу даврда инсон турли тош қуроллар яшаш ва улардан фойдаланишни ўрганди, камон ва ўқ ёй, ибтидоий сопол идишлар кашф этилди, ибтидоий чорвадорлик ва деҳқончилик шаклланди, илк уй ҳайвонлари ва маданий ўсимликлар пайдо бўла бошлади. Бу даврда аждодларимиз аста-секин табиат ва инсон аро уйғунлик мавжудлигини ҳис эта бошлашди, яратувчилик меҳнати завқини туйишди.

Ушбу маънавият унсурлари “Авесто” матнлари таркибида ўз аксини топган. “Авесто” матнлари Ғарбий Европа, Сибир ёки Африка, Жанубий Ҳиндистон минтақалари шароитини эмас, бевосита бизнинг минтақа иқлими, оби-ҳавоси, ер-сув шароитида табиат ва атроф-воқеликка нисбатан инсон онгида шаклланиши мумкин бўлган муносабатларни акс эттиради. “Авесто” матнлари мазмунидан биз ота-боболаримизнинг она заминга, халқимиз учун асосий тириклик манбаи бўлган оқар сувга, оловга ихлоси, эъзозини аниқ ҳис қиламиз. Яна амалий яратувчилик фаолияти, айниқса, ерга ишлов бериш ва чорва ҳайвонларини парваришлаш, аждодларимиз тарафидан ниҳоятда муқаддас бир юмуш, олий ибодат деб қабул қилинганининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Дарвоқе, ибодат масаласи. Ушбу масалага келганда илк инсоният кўп адашди, тўғри йўлни идрок этиш жуда қийин бўлди, масалан, даставвал инсон табиатдаги айрим буюмлар ёки ҳодисалар қудратини аниқлай олмай, уларга сиғина бошлади, ҳозирги замон Европа фанида “фетишизм” деб ном олган янглиш эътиқод шакли пайдо бўлди. Жамшид фожиаси биринчи — тош даври маънавиятидаги ноқислик натижасидир, янги маънавий босқичга ўтиш эҳтиёжидан туғилган инсон онгидаги бўҳрондир. Инсонни бу бўҳрондан қутқариш учун яна ваҳий лозим бўлган. Назаримизда, ибтидоий одам шуурини илк бор илоҳий нур ёритган.

Шундай қилиб, инсоният асосан тош қуролларидан фойдаланган илк ибтидоий жамоа даври аجدодларимиз маънавий такомилида жуда муҳим босқич бўлиб, Туркистон ўлкаси ҳудудида камон ва ўқ-ёй ихтиро қилинган 10—12 минг йил илгариги ўтмишдан бошлаб, бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Унинг сўнгги 4—5 мингинчи йилларидан суғорилиш асосидаги деҳқончилик ва уй ҳайвонларини махсус парваришлашга асосланган чорвадорлик фаолиятининг дастлабки шаклланиш жараёнлари ривож олди ва шу билан боғлиқ равишда бу даврдаги инсон руҳида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозлаш, яратувчилик меҳнатини улуғлаш каби маънавий фазилатлар пайдо бўлди. Бунинг излари биринчи навбатда минтақамизда илк бора яратилган мукамал ёзма манба “Авесто” китобида ўз аксини топгандир.

Илова:

“АВЕСТО” КИТОБИ ВА “МАЗДА ЯСНА” ЭЪТИҚОДИ

(Тарих фанлари доктори Мирсодиқ Исҳоқов ва фалсафа фанлари номзоди Муҳаммаджон Қодиоровларнинг материаллари асосида талабаларга қўшимча фойдаланиш учун матн)

Ушбу эътиқоднинг келиб чиқиши, унинг пайғамбари ва “Авесто” китоби ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Китобнинг асли номи “Апастак” бўлиб, парфийча “матн”, ёки бошқа талқинларга кўра “тайин этилган”, “муқаррар қилинган”, “ўрнатилган” маъноларини билдиради. Бу китоб пайғамбар Зардушт (“Авесто”да Заратуштра) номи билан боғланган. Қадим юнон тарихчиси Плутарх Заратуштра Троя урушидан 6 минг йил илгари туғилган деб таъкидлайди. Агар Троя уруши милодий эрадан 1200 йил илгари юз берганини назарда тутсак, Зардушт яшаган давр бугунги кундан 9 минг йил олдин бўлиб чиқади. Аристотель Зардушт вафотини Платон (мил. авв. 428-348 й.) вафотидан 6 минг йил илгари бўлган деб кўрсатади. Гермодор ва Германи Зороастр (юнонча талаффуз) Троя урушидан 5 минг йил илгари яшаган, деб ҳисоблайдилар.

Зардуштийлик дини ва унинг тарихини жиддий ўрганган олим Мэри Бойс бу диннинг шаклланиш даврини мелодий эрадан илгариги XIV—XII асрларга тааллуқли деб топади. Қатор олимлар Зардушт пайғамбарлик эълон қилган даврни мелодий эрадан олдинги VII асрга оид дейдилар.

Ҳар ҳолда ўлкамизга Искандари Мақдуний лашкарлари билан эллинизм таъсири етиб келгунга қадар бўлган энг қадимги мукамал шаклланган диний эътиқод “Авесто” китобларида акс этган “Маздаясна” эътиқоди бўлиб, уни Янги давр фанида кўпинча пайғамбари номи билан “зардуштийлик” деб келишган. Дунёда кенг тарқалган яна бир янглиш тасаввур зардуштийликни фақат Эрон билан боғлаб, “Авесто” маданиятини шу ҳудудгагина алоқадор деб билишдир. Тўғри, сосонийлар империяси даврида (мелодий 224—651 йиллар) Эронда зардуштийлик давлат дини даражасида бўлган. Аммо бу диннинг келиб чиқиши сосонийлардан эмас, ҳатто Искандар Мақдунийдан ҳам илгариги даврга тўғри келиши назарда тутилса, сосонийлар даври зардуштийлиги мутлақо иккиламчи ҳодиса эканлиги аён бўлади.

Зардуштийликнинг ҳақиқий ватани ҳақида “Авесто” китобининг ўз маълумотларига суяниш, бизнингча, энг мақбул йўлдир. “Авесто”нинг бугунгача сақланиб қолган қисмларидан бири “Вендидад” нинг биринчи бобида Ахура Мазда яратган ўлкалар саналади:

1)Арийана Ваэжа, 2)Гава, 3)Моуру (Марғав), 4)Бахди, 5)Нисая, 6)Харойива, 7)Вэкерта, 8)Урва, 9)Хнента, 10)Харахвайти, 11)Хетумант, 12)Рага, 13) Чахра, 14)Варна, 15)Хапта Ҳиндав, 26)Упа Аодшу Рангхайа.

Олимларнинг тадқиқотлари натижасида булар тақрибан ҳозирги қуйидаги ўлкаларга тўғри келиши маълум бўлди: 1)Хоразм ёки Аму ва Сир оралиғи, 2)Сугдиёна, 3)Марғиёна, 4)Бақтрия (Балх), 5)Ниса (Парфия пойтахти — ҳозирги Туркменистоннинг жануби ғарбида), 6)Ҳирот, 7)Кобул, 8)Тус (ҳозирги Эроннинг Хуросон вилояти), 9) Гургон (Астробод), 10)Ҳорут, 11)Гилманд (ҳозирги Афғонистон шимоли), 12)Рей (Техрон), 13)Чехра (Хуросонда), 14)Варна (Каспий денгизи жануби), 15)Ҳинд дарёси бўйлари, 16)Рангҳа дарёси келиб чиқувчи жой. Албатта, баъзи жой номлари ҳануз баҳсли. Аммо “Авесто” китобида санаб ўтилган ерлар бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон (жумладан, ҳозирги Эрон ва Аф-

тоғистоннинг шимолий ўлкалари)ни қамраб олганлиги кўри-
ниб турибди. “Авесто”да Орол денгизи (Ворукаша ёхуд Ву-
рукаша) ва Амударё (Дойтия) ҳам таъриф этилади. Демак,
дастлабки даврларданоқ зардуштийлик ёки аникроғи, “Маз-
дайсна” эътиқоди, эроний ва туроний халқлар қадимдан ара-
ланиб яшаган яхлит бир минтақани қамраб олган ва шу
қудудда тарқалгандир. “Авесто” тили ўша даврлардаёқ жуда
қадимий тил ҳисобланар ва Эрон империясининг расмий
тили бўлмиш қадим форс тилидан ҳам фарқ қилар эди. “Аве-
сто” тили шарқий Эрон тиллар гуруҳига кирувчи суғд, хо-
рasmий ва бохтарий тиллари билан кўпгина умумий жиҳат-
ларга эга. Бу асар Искандар истилоларидан анча илгари 12
минг бузоқ терисига ёзилганлиги кўп манбаларда ёд этила-
ди. “Авесто”нинг энг қадимги ҳисобланган қисмларида те-
мир курул ҳақида маълумот йўқ, аммо сариқ рангли болта
қўқиди эслаб ўтилади. Шу каби далиллар асосида “Авесто”
китоблар мажмуасида акс этган маданиятга бронза асри ма-
даний қатламидан бизгача етиб келган буюк мерос сифати-
ли қўрашимиз мумкин. Милодий эрдан илгариги V—I минг
йилликлар орасида шаклланган бу маданий яхлитлик, ал-
батта, ўз ички такомил босқичларига эга бўлган. Башарият
такмилидаги бу маданий босқичларнинг биринчисини
“Авесто”нинг ўз мазмунидан келиб чиққан ҳолда Жамшид
(Нима) даври, яъни тош асри маданиятига оид деб ҳисоб-
ласак, ундан кейинги босқични шартли равишда бронза асри
ёки илк шаҳар маданияти босқичига тўғри келади, деб қайд
қилиш мумкин. Бу китобда турли қабила асотирлари билан
тинҳид эътиқодидан таълим берувчи қарашлар ўзаро чати-
шиб кетгани сезилади. Бу башарият онгидаги мураккаб та-
факкур жараёни бир неча минг йилларни ташкил этиши
мумкин. Намозгоҳ ва Олтинтепа, Сополли ва Жарқўтон илк
шаҳарларида истиқомат қилган аҳоли ушбу мураккаб маъ-
навий жараёни бошдан кечирганлиги кўпгина ашёвий да-
лилларида кўзга ташланади. Албатта, археологик қазилма на-
тижаларининг тадқиқ ва талқини, қадим матнлар тадқиқ ва
талқинидан жиддий фарқ қилади ва уларни қиёсий ўрга-
нишда баъзан деярли ҳал қилиб бўлмайдиган муаммолар
пайдо бўлади. Аммо на илож, биз Аллоҳ иноятига умид би-
лан ўз ўғмишимизни билиш учун астойдил уринсак, ажаб
эмас, яширин ҳақиқатлар бироз ойдинлашса.

Биз зардуштийлик деб урганган эътиқод тизими асл манбада “Мазда ясна даэна” (Маздага сиғиниш дини) деб аталган. “Мазда” сўзи “билим”, “билимдонлик”, “донолик”, “донишманд”, “оқил” маъноларига тўғри келади. Бу сўз олдида “Ахура” (“парвардигор”, “бутун борлиқнинг эгаси, ҳукмрони”) сўзи қўшилса — Ахура Мазда исми ҳосил бўлади. Шундай қилиб, “олий, илоҳий билимлар эгаси” маъносидаги Ахура Мазда “Маздаясна” динида ягона тангри, борлиқни яратувчи қудратли зотнинг номланишидир.

IX асрда тузилган “Авесто” шарҳига оид “Денкарт” китобида баён этилишича, қадим замонда Наврўз байрамига тайёргарлик кунларида муқаддас хаома ичимлиги тайёрланган коҳинлардан бири Зардушт саҳар палласида дарё ёқасида сув олиш учун тушади. Шу пайт дарёнинг ўртасида нурли сиймо — Ахура Мазданинг Воҳу Маана (Эзгу фикр) исмли малаги пайдо бўлади. Воҳу Маана Зардуштни етаклаб Ахура Мазда ҳузурига олиб боради. Борлиғи эзгу нур билан йўғрилган Ахура Мазда замин у осмондаги барча эзгу нарсаларнинг яратувчиси эканини Зардуштга билдиради. Одамлар орасида Ахура Маздага сиғиниш эътиқодини ёйишга Зардуштни масъул қилиб, уни “пайғамбар”, яъни хабар етказувчи қилиб танлаганини эълон қилади.

Бу тасвир асосида бир қатор тадқиқотчилар “Мазда ясна” дини ваҳий орқали билдирилган илк самовий эътиқод бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар.

Зардушт яшаган даврда аجدодларимиз ҳали ёзувга эга эмас эдилар. Зардушт Ахура Мазда пайғамбарлигига мушарраф бўлиб, у ҳақида, унинг дини ҳақида турли қавмларга хабар етказган замонларда ўша даврнинг турли қабила ва уруғ маъбудларига бағишланган мадҳия-алқовлар, афсун ва асотирлар кенг тарқалган бўлган. “Авесто” китобини тўлалигича Зардуштга нисбат бериш дуруст эмас. Асли “Авесто” таркибида бевосита Зардушт номи билан боғлиқ матнлар “Ясна” китоби таркибига киритилган 17 қўшиқдан иборат “Гоҳ”лар бўлиб, илмий адабиётларда уларни “Гате” ёки “Госе” ҳам дейишади. “Госе” сўзининг сўнгги ундош товуши ўта юмшоқ тиш оралиғи, тил олди сирғалувчи товуш бўлиб, талаффузи инглиз тилидаги th ҳарфлари билан ифодаланувчи товушга яқиндир. Бу товуш тилининг тарихий ривожидан кейинчалик х ҳарфи билан ифодаланувчи товушга айланган

ва бугунги кундаги “дугоҳ“, ”сегоҳ“, ”чоргоҳ“ атамалари таркибида учровчи “муסיқий оҳанг“, ”қўшиқ“ маъносига мос келувчи “гоҳ“ тушунчаси ўша қадимги “госе”дан келиб чиққанлиги. Зардушт “гоҳ“лари мадҳия ва панд йўсинидаги муножотлардан иборат бўлиб, “Авесто” таркибидаги “Ясна” китобининг 28—34, 43—51 ва 53-бобларини ўз ичига олади. Улар асосан Ахура Мазда динини тарғиб этишга бағишланган.

“Гоҳ”ларда Ахура Мазда ваҳийси билан тинч-осойишта яратувчиликка қаратилган ҳаёт, оқил ва адолатли ҳукмдор раҳнамолиги, ижтимоий ва маънавий уюлиш ғоялари ташвиш этилади. Турли хурофотлар, ёлғон ва талончилик, ҳудобоҳуда ҳайвонлар қонини тўкиб, қурбонликлар ўтказиш қаттиқ қораланади. Ҳар бир қабила, ҳар бир уруғ ўзи ўйлаб топган ёлғон маъбудаларга сиғиниб, бефойда қурбонликлар келтириб юрган бир пайтда, Ахура Мазданинг якка-ягона парвардигор, Борлиқнинг донишманд, одил ва оқил мутлақ яратувчи ва идора этувчи эканини эълон этиш, инсонларни ягона тангрига эътиқод этишга чақириш илк бор инсон қалбини илоҳий нур ёритганлигининг далолати бўлиши мумкин.

Агар Зардушт инсоният тарихидаги минглаб пайғамбарларнинг биринчиларидан бўлган бўлса, унинг тақдири ҳам ўша қадим даврларда ўтган ўзга набилар ҳаёти сингари мураккаб ва машаққатли бўлди. “Гоҳ”ларда Зардушт ўзи бунга ишора этади:

*Бошим олиб қайга кетай, қайдан тонай паноҳ,
Ўз қавмимда тан олмаслар, қувлар уруғдошларим...*

Умуман “гоҳ”ларда ҳаётини воқеа — ҳодисаларга ишоралар жуда кўп. Уларда уй ҳайвонларини, моддий нъматларни этишгириш тарғиботи жуда изчил бўлиб, табиат бойликлариини нест-нобуд этиш, талончилик, инсон меҳнатига бепишандилик ёвузлик сифатида талқин этилади. Ҳамма ёвузликларининг боши ёлғончилик ва бебошвоқ ҳаётдадир.

Бу давр, тарих нуқтаи назаридан, милодий эрадан бир неча минг йиллар илгари башарият маданий-маънавий такомиллида юз бера бошлаган эврилиш билан боғлиқ бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоалар ўрнига илк суғорма деҳқончилик

ва хонаки чорвадорлик заминиди шакллана бошлаган илк шаҳар маданияти, давлатчилик асосларининг вужудга келиши, яхлит мафкуравий тизимга эҳтиёж туғилиши каби ҳодисалар билан бевосита алоқадордир.

Зардушт таълимотининг ахлоқий қарашлари ниҳоятда ибратлидир. Маздаясна эътиқодига амал қилган ҳар бир инсон ибодат олдидан қуйидаги ният сўзларини баралла овозда айтмоғи лозим эди:

“Кувонсин Ахура Мазда, энг лойиқ Ҳақ таолонинг иродаси рӯёбга чиқиб, Ангра Майнью даф бўлсин. Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амални алқайман. Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларга бағишлайман. Қабих ўй, қабих сўз ва қабих ишлардан юз ўгираман... Ҳақни шарафлаб дейман: “Ҳақиқат олий неъмат, бу неъматдан ул киши баҳраманд ва савоб унга бўлғайки, у агар энг эзгу Ҳақ йўлида савоб ишдан қолмаса”. Маздага сиғинаман, Зардушт ёвлари бўлган девларга ёвман. Ахура Мазда сўзига даъват этаман, деб имон келтираман... Нурафшон Ахура Маздага сиғинишим туфайли унинг севинчига топинчу ҳамдларим, суюнчу олқишларим бўлсин. “Эзгуликда беназир эгам...” дея бошлайман ушбу ибодатимни...”

Зардушт даврида “Авесто” китоби бирор бир тартибга солиб йиғилганмиди, бунинг аниқ жавоби йўқ. Ҳар ҳолда Зардушт ягона Ахура Мазда номидан пайғамбарлик қилгани, фақат унинг хабарини элга ёйишга урингани эътиборга олинса, дастлабки таълимот кейин шаклланган “Авесто”дан фарқ қилган, унинг таркибидаги муқаддас дуо ва такбирлар ёлғиз Ахура Маздага бағишланган бўлиши керак.

Зардуштдан кейинги асрларда унинг таълимоти ёйилган юртларда маҳаллий элатлар, қабила ва уруғлар орасида тарқалган асотир тасаввур асосидаги мушриклик унсурлари, ҳар бир элатга хос ибтидоий маъбудаларга топиниш хурофий анъаналари аста-секин Маздаясна эътиқоди билан муросага келтирилган. Натижада соф якка худолик тизими қобиғига қадим хурофий маросим ва удумлар ҳам жойлаша борган. “Авесто” китобининг такомил йўли ушбу жараённи бутун ички мукабкалигида акс эттирувчи зиддиятли ва қўп қатламли асотир тасаввурлар ва ягона тангрига эътиқоднинг қоришиқ ифодаси сифатида намоён бўлади. Бу ҳақда илмий адабиётда В.А. Лившиц, С.Н. Соколов сингари таниқли мутахассис олимлар ҳам фикрларини баён қилишган.

“Авесто” китобида ўз аксини топган ғояларни дуалистик талқин қилиш ҳам фанда кенг тарқалган. Бунга маълум даражада “Ясна” китобининг 30-бобидан ўрин олган фанда “илоқий дуализм” деб номланувчи инсонлар оламига хос Яхшилик ва Ёмонлик орасидаги кураш тасвири ҳам сабаб бўлган, дейиш мумкин. Кейинчалик, милодий III асрда яшаган Мониий зардуштийликни ушбу руҳдаги талқинига урғу бериб, ўзининг машҳур монавийлик бидъатини яратди. Унга кўра бу олам икки асос, икки ибтидо, яъни ёруғлик ва тулмай, яхшилик ва ёмонлик орасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Мониий Ахурамазда (Хурмуз)ни ёруғлик ва яхшилик илоҳи, Анграмайну (Ахриман)ни зулмат ва ёмонлик илоҳи деб талқин қилади ва улар ўртасидаги кураш абадий давом этади, деб ҳисоблайди. Авестонинг баъзи жойларини илоҳий учлик руҳида талқин қилишлар ҳам учраб туради.

“Авесто” китоби дастлаб 12 минг ошланган бузоқ терисига ёзилганлиги ҳақида маълумотлар борлигини эслаб ўтдик. Ўша қадим китобда 1200 боб (фрагард) мавжуд бўлиб, қадим юнон тарихчилари хабар беришича, 2 миллион мисра (сатр)ни ташкил этар экан. Бу китобнинг бизгача яхлит етиб келишига Искандари Мақдуний истилолари монелик қилди. Ривоятларга кўра, Искандар китобнинг бир нусхасини Юнонга юнатиб, қолганларини ёқиб юборган. Кейинчалик аршакиийлар шоҳи Валахш “Авесто” китобининг коҳинлар ёдида қолган барча қисмларини тўплаб, асл матнни тиклаш ҳақида фармойиш берган. Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Попокон (227—243) даврида донишманд вазир коҳин Таисур раҳбарлигида “Авесто” матни қонунлаштирилган. Ардашернинг ўғли Шопур (243—273) ушбу китобга кирмай қолган илми нужум, тиб, риёзиёт, фалсафага оид қисмларни тўилаб, қайта кўчиртирган. Кейинги шоҳлар даврида матн яна бир неча марта бойитиб кўчирилган. Ушбу иккинчи қайта йиғилган матн — “Денкард” китобида берилган маълумотларга кўра, 348 бобни ўз ичига олувчи 21 китобдан иборат бўлган. Ҳар бир китоб “наск” деб аталган. “Денкард” китобида ушбу ҳар бир китобнинг мавзу ва мазмуни қисқача баён этилган. Жумладан, 1-наск — саховат, валийлик, савоб ишларининг мазмун ва моҳияти; 2-наск — диний маросим амаллари; 3-наск — Маздаясна эътиқоди моҳияти ва ақидалари; 4-наск — оламнинг яралиши, фано ва бақо, руҳлар-

нинг қайта тирилиши, қиёмат; 5-наск — самовот, осмоний жинслар, 6-наск — покланиш қонун-қоидалари; 7-наск — коҳинлар ҳаёти тартиб-интизоми; 8-наск — ҳуқуқий масалалар; 10-наск — Виштаспнинг шоҳлик замони, унинг Зардушт даъватини қабул қилиши; 11-наск — башарият тарихи; 12-наск — Зардуштнинг эзгу ишлари ва болалик даври; 13-наск — ҳар бир ишда адолат, ўзгалар ҳақидан қўрқиниш, тош-тарози ўлчовида ҳалолик, авлиёлар тарихи; 14-наск — адлиявий ва ҳарбий қонунлар, никоҳда қондошликка қарши қонунлар, дин аҳкомлари; 15-наск — коҳинлар таълими, мунажжимлик ва фолбинлик; 16-наск — мулк ва оила ҳуқуқи; 17-наск — девлар ва жинларга қарши амаллар, расм-русум, таҳорат ва бошқа покланиш қоидалари (ушбу қисм мавжуд “Авесто” матнида “Видевдат” аталувчи бугунгача тўлиқ етиб келган китоблардан бирининг мазмунини ташкил этади); 18-наск — руҳнинг у дунёдаги “саргузаштлари” хусусида бўлиб, 19-наск — Ахура Мазда ва унинг олти улугъ фариштаси — ўлмас муқаддас малоикалар шаънига алқовлардан иборат. Ушбу 21 китобнинг умумий ҳажми олимлар ҳисоблашига кўра 345700 сўздан иборат бўлган.

Араблар босқини натижасида бу кейинги йиғилган китоблар ҳам йўқ қилинган. Ҳозирги кунда фақат “Видевдат” (“Девларга қарши амаллар”) наски тўлиғича ва яна бир неча китобдан айрим қисмлар сақланиб қолган. Бу мавжуд матн 4 китоб, 140 боб, 83000 сўздан иборат бўлиб, сосонийлар даври матнининг бор-йўғи чорак қисмини ташкил этади. Ушбу асарнинг бизгача етиб келган энг қадимги қўлёзмаси 1278 йилда кўчирилган.

“Вендидад” (Ўрта форс тилида “Видевдат”, “Авесто” тилида “Ви даево датем”) китоби 22 боб (фрагард) бўлиб, унинг биринчи боби юқорида санаб ўтилган ўлкалар таърифидан иборат, яъни ўзига хос Авесто жўғрофиясини ташкил этади. Иккинчи бобда афсонавий подшоҳ Жамшид (Йима Хшайта) ҳукмронлигида ўтган башарият тарихи асотир тасаввурларга биноан баён этилади. Учинчи боб деҳқончилик, хонаки чорвадорлик, оила, покиза ҳаёт, оловни улуғлашга бағишланган. Бу боб Ахура Маздага саволлар ва унинг жавоблари асосига қурилган.

Унда, масалан, Зардушт шундай савол беради:

— Эй, моддий оламнинг яратувчиси! Ер юзида қайси ўлка сенга энг мақбулдир?

Ахура Мазданинг жавоби:

— Қаерда тақводор инсон ўзига оила курса, унда олов ва суг, аёл ва фарзандлар, чорва бўлса, ўша ўлка мақбулдир, бундай ўлкада чорва ҳам мўл, аёл ва фарзандлар ҳам мўл, олов ва турли неъматлар ҳам, озуқа ва итлар ҳам мўл, тақводорлик ҳам ортиқдир. . .

Эй, Зардушт Спитама! Қаерда ғалла, ўт — ўланлар, емиш учун турли сабзавот ва мевалар кўп етиштирилса, қўриқ ерлар суғорилиб, ботқоқликлар қуритилса, қўй ва моллар кўп боқилса, улар гўнги ерга (тупроққа) солинса, ўша ўлка энг мақбул ўлкадир. Кимки ерга, эй, Зардушт Спитама, ўнг ва чап қўли билан ишлов берса, ўша, дарҳақиқат барака юмиди.

Севгувчи эр ўз маҳбубаси-аёлини юмшоқ ўринда қандай эркалаб, унга ўғил ё бошқа фарзанд бахш этса, деҳқоннинг ерга ишлов бериши ҳам шунга ўхшашидир.

Шунда ер унга айтади:

— Эй, инсон, сен мени ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан парвариш этсанг, чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан ишлов берсанг, мен сенга мўл ҳосил ва турли неъматлар етказиб берман.

Ким агар бу ерга ишлов бермаса, эй, Зардушт Спитама, агар ўнг қўли ва чап қўли билан ерни парвариш этмаса, ер унга айтади:

— Эй, инсон, сен менга парвариш бермас экансан, билки, абадул-абад ўзгалар эшиги олдида сарғайиб, тиланиб турувчилар қаторида бўласан, сенинг олдингдан эртаю кеч турли таомларни олиб ўтишади (сен эса қараб қола берасан)...

Ким ғалла экса, у тақводорлик уруғини экади, ғаллани ўриб янчишга тайёрлашганда, девларни тер босади, тегирмонни ун тортишга ҳозирлашганда, девлар тоқати тоқ бўлади, ундан хамир қоришга киришганларида, девлар зор қақшаб фарёд чекишади, хамирдан кулча ясаб, тандирга ёпишганда, девлар даҳшатдан уввос тортишади”.

Бу китобнинг қолган боблари покизалик, гуноҳ ва савоб, ҳилол ва харом масалаларига бағишланган бўлиб, улар қаторида оловни, сувни, тупроқни уй ҳайвонлари, турли дарахт ва ўсимликларни улуғлашга бағишланган дуолар ҳам мавжуд. Маздаясна динида покизалик масаласига алоҳида

этибор қаратилади. Масалан, “Вендидад”нинг 17-боби тўлиғича соч ва тирноқлар парваришига бағишланган. 18-бобда Ахура Мазда хабарчиси Суруш ва унинг қуши ҳисобланмиш хўрозга алоҳида этибор қаратилган. 19 — бобда ёвузлик даҳоси, девлар ҳукмдори Ангра Майнйонинг ёлғончилик дени Друж (ҳозирги форс тилида “дуруғ”-ёлғон демакдир) ёрдамида Зардуштни йўлдан оздириш ёки ўлдириш учун ури нишлари тасвир этилади. Зардуштта Ахура Мазда мадад беради. Чексиз замон тимсоли Зурван (Зрвана акарана)га муножот ҳам ушбу бобдан ўрин эгаллаган. Ушбу бобда вафот этганлар руҳи Чинвад кўпригидан ўтиши жараёни тасвирланади. Ёвузлар руҳи бу кўприқдан ўта олмай тубсиз зулматга қулайди, тақводор инсонлар руҳи эса Чинвад кўпригидан эсон-омон ўтиб, Хара тоғига Гаронмана маконига етишади-лар. 20-бобда энг биринчи табиб — Трита ҳақида, 21-бобда эса муқаддас ҳукиз, булутлар, қуёш, ой, юлдузлар, беиоён ёғду ҳақида мадҳиялар, 22-бобда Ахура Мазданинг Ангра Майньюга қарши жанги ва Зардуштнинг бу курашдаги иштироки ҳақида гап боради. Иккинчи сақланиб қолган китоб “Висперед” (ўрта форс тилида Виспарт, “Авесто” тилида “Висператаво”-“Барча қудрат эгалари”) дейилади. Унда “карде” (“Авесто” тилида “керети”) деб аталувчи 24 боб мавжуд бўлиб, тўлиғича дуолар китобидир. Бу китоб бирмунча кейин “Авесто” таркибига қўшилган деб тахмин қилинади. Учинчи китоб “Авесто”нинг энг катта қисми “Ясна” бўлиб, 72 бобдан иборат. Аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, ушбу китобнинг 28—34, 47—51 ва 53-боблари Зардушт “Гоҳ” ларидан иборат бўлиб, илгари улар бошқа китоблар таркибида бўлгани тахмин этилади. Зардушт “Гоҳ”лари “Авесто” таркибидаги энг қадимги қисмлар экани уларнинг тил хусусиятларига кўра ҳам аниқдир. “Авесто” яхлит китоб ҳолига келтирилган пайтлардаёқ ушбу “Гоҳ”лар тилини тушуниш ҳатто “Мазда-ясна” дини қоҳинларига осон бўлмаган.

Зардушт “Гоҳ” ларидан бирида башарият тарихи уч даврга бўлинади: 1-давр — ибтидоий тузум бўлиб, ер юзида эзгулик ҳукм сурган, инсонлар гуноҳ нима билмаганлар. Аммо Вивахвант ўғли шоҳ Йима (Жамшид) “одамларнинг кўнглини олмоқ учун” уларга гушт ейишни ўргатган. Шундан сўнг 2-давр — эзгулик ва ёвузлик аро аёвсиз кураш даври бошланган. 3-давр — келажак бўлиб, эзгулик ёвузлик устидан ғалаба қозонгач бошланади.

Зардушт таълимотига кўра инсонлар ўз амаллари билан эзгулик галабаси учун хизмат этмоқлари керак, ёлгон-ёвузлик кучларига кескин зарба бермоқлари лозим.

“Ясна” китобининг бошқа боблари асосан қурбонлик пайтида ўқилувчи дуолар, турли эзгу зотлар шаънига мадҳиялар, маросим дуолари, муқаддас хаома ичимлиги ва эзгулик хабарчиси Суруш, сув руҳи — Ардвисура Анахита ва олов руҳи Атарни мадҳ этувчи, ёвуз руҳлар-девларни ҳайдовчи дуолардан ташкил топган. “Ясна” боблари “Ҳа” деб аталади. Улар орасида “Ясна хапта хатай” (етти боб Ясна) деб номланувчи қисм мавжуд бўлиб, бу 7 боб Зардушт “гоҳ”ларига тенг тугилади. Ундан муқаддас ҳукиз руҳи ва унинг яратувчисига аталган мадҳиялар ҳам жой олган. “Ясна” китобининг баъзи боблари бир-бирини маълум даражада такрорлайди.

Тўртинчи китоб — “Яштлар” деб аталади. Ундаги ҳар бир боб (“яшт”) алоҳида бир маъбуд ёки маъбудага (“йазат”, форсча “йазид” сўзи шундан; “ясна” сўзининг ҳам келиб чиқиши “яз” ўзагидан бўлиб, бу ўзак “сажда”, “таъзим”, “топинч” маъноларига эга, яъни “йазид” ёки “йазат” нинг асл маъноси “топиниш объекти”, “маъбуд” бўлиб чиқди) бағишланган мадҳия — алқовлардан (“яшт” — “алқов”, “мадҳия”) тузилган бўлиб, жами 22 бобдан иборат. Ҳозирги пайтда Эронда, ҳижрий қуёш йилидаги қатор ой номлари ушбу бобда тилга олинган маъбудлардан баъзиларининг исми билан аталган. Масалан, Меҳр (Митра — нур фариштаси), Тир (Тиштрия — Муштарий юлдузи), Обон (Ардвисур Анахита — сув фариштаси), Фарвардин (тақводорлар руҳи — фравашай сўзидан).

Бу номлар билан аталган маъбудалар 5,8,10,13-“яшт”ларда мадҳ этилади. Бундан ташқари Хурмуз (Ахура Мазда), қуёш (Хуршид — Хваршет), Ой (Мох), Суруш, Баҳром (Варахран—Вертрагна—чақмоқ фариштаси), Хома (муқаддас ичимлик) ва бошқаларга бағишланган алқовлар (гимнлар) ҳам ушбу тўпламдан ўрин эгаллаган.

“Авесто” ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли коҳинлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун кейинчалик унинг ихчамлаштирилган шакли — “Кичик Авесто” (Хурде Авесто) яратилган.

Хуллас, “Авесто” китобида жамланган билимлар тош ас-

рининг охирги босқичи ва бронза асри даврида, яъни 5 минг йилдан ошiq давр ичида Туронзамин ва ҳозирги Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимолий ўлкаларида истиқомат қилган турли элат ва халқлар яратган бой ва ранго ранг маънавий меросни ўзига хос бир яхлитлик ва шу билан бирга ички мураккабликда акс эттирган бўлиб, минг афсуски, унинг жуда кўп қисми бизгача ўша даврлардаги мукамаллигида етиб келмади. Искандари Макдуний истилолари, араблар босқини бу ўринда ҳалокатли таъсир қилди. Аммо бу бой мерос ўша қадим даврлардаёқ дунёнинг турли халқлари маданий тараққиётига катта таъсир кўрсатгани бугунги кун илмига сир эмас. Айниқса, қадим юнон маданияти (фалсафаси, адабиёти, илми) бу таъсирдан баҳраманд бўлганлигига кўплаб гувоҳликлар мавжуд.

Искандардан кейин Туронзамин халқлари маданияти эллинизм унсурлари (юнон маданияти билан Шарқ маданиятининг синтези), буддизм, христианлик (кўпроқ, насронийлик қиёфасида), Ҳиндистон ва Хитойдаги бошқа турли эътиқодлар билан танишди. Маздаясна эътиқоди билан баъзи бошқа қарашлар таъсири остида милодий аср бошларида монавийлик таълимоти юзага келди ва минтақада кенг шўхрат қозонди. Сосонийлар даврига келиб зардуштийлик яна янгидан буюк бир империянинг дини сифатида ҳукм сурди, янги муҳитда ривожланди, баъзи жиҳатлари янгиланди. Ҳақиқатни тан олиш керак, бизнинг бугунги қўлимиздаги маълумотлар Сосонийлар даври ёзма ёдгорликлари орқали етиб келгандир. Бу даврда “Авесто”нинг барча сақланиб қолган қисмлари ўрта форс (ёки пахлавий) тилига таржима қилинди, илмий, диний ва бадий адабиётда “Авесто” матнлари кенг истифода этилди. Араблар Хуросон ва Мовароуннахрни эгаллаганларидан сўнг, кўпчилик ислом эътиқодини қабул қилганда ҳам зардуштийлар Самарқандда, яна бошқа баъзи жойларда яшаб келдилар, ўз эътиқодларидан қайтмадилар. Фақат мўғул босқини Ўрта Осиё ҳудудидаги зардуштийлик жамоаларига тўлиқ барҳам берди, дейиш мумкин. Ҳозир зардуштийлик эътиқодини маҳкам тутганлар, асосан, Ҳиндистонда “парслар” номи билан жамоа бўлиб яшайдилар. Эроннинг жануби-шарқида ҳам анча-мунча бор, деб ҳисобланади. Уларнинг кўпчилиги “Авесто”ни, албатта, мустақил мутолаа қила олмайди. “Авесто” матнларининг талқини тўлиқ

ҳолда қоҳинлар тоифаси қўлида. “Авесто”ни ўрганиш ислом даврининг биринчи босқичида анча кенг йўлга қўйилган эди. Тарихчи Масъудий, Ибн Балхий, Табарий, Беруний ва бошқалар бу китоб ҳақида тайинли маълумотлар келтиришган.

Янги давр Европасида бу китобни ўрганиш XVIII асрдан бошланди ва толмас француз тадқиқотчиси Анкетиль Дюперрон (1731-1805) “парслар” орасида неча йил юриб, “Авесто” тилини ўрганиб. “Авесто”нинг мавжуд китобларини француз тилига таржима қилди ва бу таржима 1771 йилда босилиб чиқди. Ўша даврдан бери бу масалани Европа олимларидан П. Бартоломе, Родэ, Р.К. Раск, Г. Риттер, Э. Бюрнуф, Весторгорд, Ф. Шпигель, Ф. Юсти, С. Дехарле, В. Гейгер, П. Рот, Бенфей, Фр. Виндишман, Х. Бартоломе, М. Хауг, К. Гельднер, И. Дармстетер, Е. Бенвенист, Ф. Альтгейм, И. Гершевич, Н. С. Нюберг ва бошқалар, парсларнинг ўзларидан чиққан бир қатор олимлар, қатор рус шарқшунослари, жумладан, Вс. Миллер, К. Коссович, К. Залеман, А. О. Погодин, В. А. Рагозина, В. В. Струве, С. П. Толстов, Е. Э. Бертельс, Е. Э. Маковельский, С. Н. Соколов, И. С. Брагинский ва бошқалар ўрганиб келишди. “Авесто” китобининг илмий-танқидий матнлари ва бир қанча Европа тилларига таржималари босилиб чиқди. Аммо бу ҳақдаги баҳслар ҳануз тинган эмас.

Хуллас, “Авесто” китоблари мажмуи исломгача бўлган маданиятимиз ва маънавиятимизнинг ҳолатидан бизни анча мукаммал хабардор қилувчи ёзма манба сифатида беқиёс қийматга эгадир ва биз уни жиддий тадқиқ ва таҳлил этмоғимиз жуда зарур. Фақат ундаги баён ва услубнинг ниҳоятда ўзига хослигини унутмай, бу матнлар дастлаб яратилган давр руҳини тўғри идрок эта билмоғимиз тақозо этилади.

3. Тарихан биринчи зиёлилар — пайғамбарлардир. Чунки улар ўз даври ижтимоий муҳити шароитида муайян устозлар мураббийлигида муайян матнларда битилган муназзам билимлар тизимини ўзлаштириш имконига эга бўлмаганлар. Уларга Олий ҳақиқат сирлари бевосита ваҳий тарзида нузул этган. Минтақамиз анъаналарида Муҳаммад (с. а. в.)гача неча минг наби ва расуллар, юзлаб илоҳий китоб ва суҳуфлар нозил бўлгани қайд этилади.

“Авесто”да тош асри маънавияти унсурлари акс этгани-

ни кўрдик. Аммо бу китобда улар асотир кўринишида акс этган ўтмиш хотиралари, холос. “Авесто” маънавиятининг асл моҳияти уларда эмас. “Авесто” китобида аجدодларимизнинг неча минг йиллик маданий мероси ўз аксини топган. Аммо унинг яхлит тизимга уюшуви, бизгача етиб келган асос моҳияти Зардушт номи билан боғлиқ. Зардушт “гоҳ”лари неча минг йиллар давомида уни табаррук тутган инсонлар томонидан илоҳий ваҳий, деб тан олиб келинди. Бугун бу ҳақда аниқ бир нарса дейиш имкондан ташқари. Қуръони каримда Зардушт пайғамбар сифатида, “Авесто” ёки унинг узвий бир қисми илоҳий китоб сифатида эсга олинмаган. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, илоҳий китобда Зардушт ёлгон пайғамбарлар сифатида фош этилган эмас, “Авесто” ҳақида ҳам махсус раддия билдирилмаган. Ушбу сир ёлғиз Аллоҳга аён. Биз эса ақлимиз етган даражада мулоҳаза юритамиз.

Ҳар қандай бўлганда ҳам Зардушт “гоҳ”лари “Авесто” матнининг умумий руҳидан маълум даражада фарқ қилиши аллақачон ушбу соҳа билимдонларининг диққатини тортган. “Авесто” матнларининг қўпчилик қисми, юқорида айтиб ўтганимиздек, инсоният онги такомилида асотир тафаккур босқичини акс эттиради. Зардушт “гоҳ”лари эса тавҳид ғоялари асосига қурилган, яъни олам ва коинотнинг ягона Парвардигоридан хабар беради, уни Олий ва муқаддас (аниқроғи, мутлақ) билим эгаси — Ахура Мазда деб улуғлайди. Шундан келиб чиқиб, иккинчи босқич ибтидосида ҳақиқатда ҳам илоҳий калом (илоҳий нур) турган эмасмикан, деган тасаввур пайдо бўлади. Тош асри, ҳатто Бронза асри одами ҳам ўз-ўзидан Коинотни ҳис қилган, Коинот сирини ўша даврда англаб ета олган деб ўйлашга ақл бовар қилмайди. Зардушт “гоҳ”лари эса коинотдан, чексиз борлиқ ва унинг моҳиятидан сўзлайди, бир сўз билан айтганда, “ғайб сир”дан огоҳ этади. Зардушт таълимоти қайси замонга, қай тарихий муддатга тўғри келади, деган саволга ҳануз бир хил аниқ жавоб йўқ.

Юқоридаги иловадан ҳам маълум бўладики, Қадим Юнон ва Рим маданияти вакиллари Заратуштрани ҳатто Троя урушидан 5—6 минг йил қадим ўтган деб ҳисоблаганлар. Дарҳақиқат, Зардушт “гоҳ”лари тил жиҳатидан “Авесто”нинг асотир тафаккур акс этган қисмидан қадимийроқдир. Бу

Зардуштнинг тафаккурда ўз замондошларидан бир неча аср ёки минг йиллар илгарилаб кетиб қолганини англатадими ёки “гоҳ”лар матни ваҳий бўлиб, Зардушт пайгамбарлик рутбасига сазовор этилганми? Бу саволларга жавоб топиш имкондан ташқари. Аммо бизнинг минтақада милодий эрдан 3—4 минг йил илгари ҳозирги Туркменистон ҳудудида ва милоддан илгари XVIII—XVII асрлар Жанубий Ўзбекистонда илк (ибтидоий) шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаганини археологларимиз далиллаб беришди. Туркменистон жанубида Намозгоҳтепа, Олтинтепа, Ўзбекистонда Сополдигтепа, Жаркўтон ёдгорликлари бу илк шаҳар маданиятининг намуналаридир. Металлургиянинг кашф этилиши, тош қуроллар ўрнини мис ва бронза қуроллари эгаллай бошлагани, тарихчилар шаҳодатига кўра, илк шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаган даврга тўғри келади. Бу босқичда ўтроқ деҳқончилик асосида вужудга келган доимий манзилгоҳлар аста-секин илк шаҳарлар даражасига қараб юксалиб борди. Шаҳарда ҳунармандчилик ривожланиб, турли касбдаги кишиларнинг алоҳида маҳаллаларга бирикуви юзага келди.

Минтақамиз ҳудудидаги қадимшуносларнинг кашфиётирига таянган ҳолда исломгача аجدодларимиз маънавий камолотининг иккинчи босқичи бутунги кундан камида 4—5 минг йил илгари бошланиб, то Искандар Мақдуний замонигача ёки, аниқроғи, Эронда Ҳахоманишийлар (Ахмонийлар) сулоласи империя тузган VI асргача давом этгани ҳақида тахмин қилиш мумкин. Бу босқич дунёни асотир тафаккур доирасида яхлит тасаввур қила бошлаш даври бўлди. “Авесто” китоби ушбу тасаввурнинг меваси, ҳосиласидир. Бу даврда қадим Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида (Месопотамияда) ҳамда Нил дарёси қуйи оқимида қудратли ёзма маданият яратилди, илк давлат тизими шаклланди. Аجدодларимиз бир пайт ўша йирик давлатлар билан турли муносабатларга киришганлар. Улар яратган “Авесто” маданияти маънавий мазмунига кўра, шумер ва аккад тилларида Бобил ва Ашшур давлатлари ҳудудида яратилган асотир маданияти ёдгорликларидан асло кам эмас, балки ортиқ бўлиши мумкин. Аммо, афсуски, Искандар Мақдуний босқини туфайли юртимизнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари шафқатсиз йўқ қилинди, бизгача мукаммал етиб келмади. Бизнинг бу давр ҳақидаги тасаввурларимиз “Авесто” ки-

тобидан бизгача етиб келган жузвлар (қисмлар), ўзга ўлкалар қадим ёзма маданият ёдгорликлари ичидаги маълумотлар ва археологик топилмаларни қиёсий ўрганиш натижасидагина шакл-ланиб бормоқда. Бу даврда илк шаҳарлар маданияти вужудга келди, турли хунарманд тоифалари ажралиб чиқа бошлади, яхлит эътиқод юзага кела бошлади, инсон илк бор Коинот нуридан бевосита баҳраманд бўлди. Асотир тафаккурни, қабилачилик хурофотларини енгиб ўтишга илк қадам — иккиланиш, тойишлар билан оғушта биринчи тетапоя қадам — қўйила бошланди. “Авесто” китобида акс этган воқелик яхлит олганда кўпроқ шу даврга мос келади. Бу даврнинг энг буюк маънавий ютуғи илк бор, гарчи асотир тафаккур билан қоришиқ бир даражада бўлса ҳам боболаримиз руҳида **илм ва имон уйғунлиги** шакллана бошлагани, дейиш мумкин. Агар “Маздаясна”, “Ахура мазда” сўзларида яширинган маъноларни Куръони карим “Бақара” сурасининг 255-ояти (“Оят ал-курси”) мазмуни билан маълум даражада мувофиқ келишига эътибор қиладиган бўлсак, ўша пайтда ҳам инсоний билимлар манбаи ёлғиз илоҳий боқий билим деб тасаввур қилинганини сезамиз. Аммо у даврлар одамнинг аксарияти асотир тафаккур даражасида дунёни тасаввур қилганликлари сабабидан, Зардушт “гоҳ”лари (муножотлари)даги тав-ҳид ғоялари мушриклик адашувлари билан қоришиб кетди.

“Маздаясна” эътиқодининг ахлоқий тамал тоши — “эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал” бирлиги қондаси ҳам шу даврдан келаётган яна бир улуг маънавий қадрият дейиш мумкин.

4. Миллий давлатларнинг шакллана бошлаши миллатнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ ҳодиса. “Авесто” маданиятининг тугал шаклланиши миллоддан илгариги VII—VI асрларда яқунланган ва балки шу даврларда ёзма матнга кўчган бўлса эҳтимол. Ҳар ҳолда Искандар Мақдуний ўлкамизга келганда “Авесто”нинг тўлиқ ёзма матни мавжуд бўлганлиги турли қадим китобларда қайд этилади. Бизнинг минтақада илк давлатчиликнинг юзага келиши ҳам ушбу даврларгача бошланган бўлиб, “Авесто” матнларида илк давлатчиликка оид атамалар ва тушунчалар учраши бежиз эмас. Аммо “Авесто” китобининг тўлиқ шаклланиш даври бўлган бронза асри бошларида асосан, юқорида эслаб ўтганимиз, илк шаҳар-давлатлар мавжуд эди. Улар атрофида эса ҳануз кичик уруғ жамоалари, қабилалар алоҳида-алоҳида, гуруҳ-

гуруҳ бўлиб истиқомат қилардилар. Аста-секин ўзаро яқин жойлашган турли ўлкалар аро маданий, иқтисодий, сиёсий алоқалар вужудга кела бошлади. “Авесто” китобида Олий тангри Ахура Мазда яратган ўлкалар Ариана Ваэжа (Хоразм), Гава (Сугдиёна), Моуру (Марғиёна), Бахди (Бохтар ёки юнонча шаклида Бактрия), Нисая (Ниса — Парфия пойтахти), Ҳаройва (Ҳирот) ва бошқаларни санаб ўтилиши “Маздаясна” эътиқоди дастлаб тарқалган ушбу ўлкалар ягона маданий минтақа, кейинча Мовароуннаҳр ва Хуросон деб аталган сарҳадни ташкил этганлиги маълум бўлади. Шимолда Хоразмдан жанубда Шимолий Ҳиндистонгача, ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқидан Фарғона водийси, Еттисув ўлкасигача, ҳозирги Ўзбекистон чегаралари тўлиқ ушбу ҳудуд ичида жойлашгандир. Ушбу минтақа миқёсида шаклланган маданий-маънавий муҳит аста-секин ўз чегараларини кенгайтириб бориб, бутун Эрон ва Озарбайжонга тарқалди. Эрон ҳудудида зардуштийлик эътиқодига таянган буюк империялар таркиб топди ва улар орқали бу таълимот Месопотамия (яъни Дажла ва Фурот дарёлари оралиғи, ҳозирги Ироқ ва Сурия, қадимги Бобил ва Ашшур), Арабистон ярим ороли, Кичик Осиё (ҳозирги Туркия, қадимда Византия), ҳатто қадим Юнон ва Рум (ҳозирги Италия) чегараларига етиб бориб, ўз таъсирини кўрсатди. Аммо Зардушт ғоялари қадим Юнонда илм-фаннинг ривожига хизмат қила бошлаган бир пайтда бизнинг минтақа халқлари бошига кўп кулфатлар ёғилди. Аввало, Эронда салтанат ўрнатган Ахмонийлар (Ҳахоманишийлар — Куруш, Доро ва бошқалар) қадим Турон юртига кетма-кет босқинлар уюштирдилар. Сўнг Юнонистондан Искандар Мақдуний лашкар тортиб келди. Иккинчи томондан, Хитой хоқонлари гоҳ жосус юбориб минтақа халқлари орасида низо чиқарар, гоҳ ўзи қўшин тортиб келиб, Шарқий Туркистон ва Фарғона водийларини босиб олишга уринар эди. Яъжуж-маъжуж (ёки жуан-жуан)лар шимолдан ҳужум уюштириб турардилар. Энди кичик шаҳар-давлатлар ёки эркин қабила иттифоқлари етарли бўлмай қолди, минтақа халқлари ўз кучли ва бирлашган империясини тузиш заруратини ҳис қила бошладилар. Минтақадаги кичик давлатлар ўрнида милoddан олдинги III асрдан бошлаб хуннлар ҳарбий демократик иттифоқи, сўнгра Кушонлар империяси дунёга келди. Шарқий хунн ҳукмдорлари Хитойгача етиб

борган бўлсалар, Фарбда улар Баламир (374—400), Юлдуз (400—410), Агтила (434—453) каби номдор лашкарбошилар тимсолида бутун Рим империясини ларзага солдилар. Кушонлар империяси милодий эра бошларида ҳозирги Шимолий Ҳиндистон ва Турон ўлкаларини ягона ҳудудга бирлаштиришга муваффақ бўлдилар. Бу икки йирик давлатчилик тажрибаси туркий халқлар иштироки билан бўлган бўлса, кейинроқ бориб туркий элат ўз мустақил империясини тузишга муваффақ бўлди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши шу тариқа амалга ошди. Милодий эранинг V—VI асрларидан бошлаб, гуллаб яшнаган пайтларида Қора денгиз бўйлари ва Дунай соҳилларидан то Жанубий Сибир ва Мўғулистон ерларигача, Волга бўйлари ва Ўрол тоғи этакларидан ҳозирги Шимолий Афғонистонгача ҳукмини юритган Буюк турк хоқонлиги (ёки Кўк турк хоқонлиги — “кўк” бу ўринда “осмоний”, “муқаддас” маъноларини англатади) шаклланди. Бу улуғ империя гоҳ юксалиш ва гоҳ таназзул даврларини бошдан кечириб, то милодий эранинг VIII асри бошларигача мавжуд бўлди. Ушбу даврда умумтурк адабий тили шаклланди, ҳарбий демократия қонунлари аста-секин барқарор давлатчилик қоидаларига айлана борди, махсус туркий ёзув ишлаб чиқилиб, бой адабий ёдгорликлар дунёга келди. Уларнинг жуда кўпчилиги бизгача етиб келмаган бўлиши мумкин, аммо етиб келганларининг ўзини олганда ҳам жиддий маънавий бойлик яратилганлиги ҳар қандай шубҳадан холидир. “Ўғузнама”, “Култегин битиклари”, “Тўнйуқуқ битиги”, “Билка қоғон битиги” сингари йирик тарихий-бадий асарлар ўша давр аждодларимиз тафаккур тарзи, орзу-армонлари, маънавий камолот даражасини акс эттиради. Бизнинг назаримизда, ушбу тош битиклардаги энг муҳим мавзу Ватан ва миллат, мустақил давлатчилик ғояларидир. Улар битик муаллифлари Йўллик тигин, Тўнйуқуқ ва бошқалар қалбида юксак эҳтиросларни туғдирган ва бу туғён уларни ўқиган бугунги китобхон дилига ҳам бундан 12 аср бурун қандай бўлса, худди шундай таъсир кўрсата олади. Будуннинг (яъни, ўша давр тилида — халқнинг) бутунлиги, юртбошининг оқиллиги ва тадбиркорлиги, баҳодирлар шиддати ва шижоати бугунги кунимиз учун ҳам ибрат ва намуна бўлгуликдир.

Ушбу битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олди-

ноқ яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таний бошлаганини ойдин ҳис қиламиз ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади. Бу пайтда туркий халқлар ягона Тангрига илтиқод қилишган. 716—720 йиллар орасида ёзилган “Кичик Култегин битиги” шундай шиддат билан бошланади:

*Тангри тоқ. Тангри инояти билан
Турк Билка қоғон бу ерга ўлтурдим.
Сўзимни тугал эшитгил.*

*Оға-иниларим, ўғлоним,
Бирлашган улусим, будуним,
Ўндаги ҳоким, катта беглар,
Сўлдаги буйруқ тарқатувчи беглар,
Ўтуз
Тўғуз ўғуз беклари, будуни
Бу сўзимни яхшилаб эшит,
Қаттиқла тингла.⁶⁵*

Бу сатрларни 716 йилда тахтга ўтирган Билка қоғон номидан унинг жияни, буюк саркарда Култегиннинг наби-раси улуғ шоир Йўлуғ тигин (тигин — туркийда “шаҳзода” мислини билдиради) ёзмоқда. Бу Ватан ва миллат фидойиси ўз аждодлари, бобоси ва амакисининг шонли курашларига бағишлаб ёзган йирик марсия-достонларида миллат ва халқ бошини қовуштириш учун ўз ҳаётини тиккан баҳодир ва тадбиркор юрт улуғларини мадҳ этди, улуснинг бош манфаати, миллий давлатнинг етакчи гоёси нима эканлигини эркин сатрларда ифодалаб берди:

*Турк будунини бириктириб,
Эл тутунмоғингизни бунда битдим.
Янглишиб парчаланишингизни,
Яна бунда битдим.
Не-не сўзим эса,
Мангу тошга битдим.
Уни кўра билинг,
Эндиги турк будуни, беклар.⁶⁶*

Истеъдодли саркарда Култегин турли туркий қабилаларни ягона халқ сифатида бирлаштириш учун бутун умрини фидо қилди, Турк хоқонлигининг охирги ҳукмдорларидан бўлмиш акаси Билка қоғон салтанатини боболари бошқарган довруғли юрт ҳудудларида сақлаб қолиш учун тинмай турли бузғунчилик тамойилларига қарши аёвсиз жанглари олиб борди. Йўллуғ тигин буюк боболари тимсолида элни ватанга муҳаббат, миллатпарварлик руҳида тарбия қилишга интилади, юрт тинч, халқ ҳаёти фаровон бўлиши учун давлатни бошқарувчилардан, беклардан ва оддий аҳолидан қандай маънавий фазилатлар талаб этилишини улуғ хоқонлар давридан намуна келтириб кўрсатиб беради:

*Билка қоғон эрмиш,
Али қоғон эрмиш,
Буйруқчилари ҳам билка (бўлғон бўлса) эрмиш,
Али бўлган бўлса эрмиш.
Беклари яна, будуни яна тўғри эрмиш,
Шунинг учун анча қўл тутган бўлса эрмиш.⁶⁷*

Демак, ҳукмдорнинг асосий фазилати билимли, фаросатли, шу билан бир пайтда шижоатли ва мард бўлса, лашкарбошилар, амалдорлар ҳам шундай бўлса, беклар, оддий фуқаролар миллат ва Ватанга содиқ, тўғрисуз, гапи билан амали бир жойдан чиқадиган бўлса мамлакат юксалар, эл фароғатда яшар экан. Агар ҳукмдорлар элни ўйламаса, халқ тўғри йўлдан тойса, юрт хароб бўлиб, миллат ўзгалар асоратига гирифтор бўлар экан. Бу азалий ва абадий маънавий қадриятлар бугунги кунимизда ҳам ўз долзарблигини сақлаб келаётгани Ўзбекистон Президентининг қатор асарлари ва маърузаларида ўз акс-садосини топиб келмоқда. Бундан 1300 йил илгари Йўлиғ тигин, Тўйнуққ каби миллат учун қайғурган шоирлари бўлган эл ўзлигини ҳеч қачон йўқотмайди, даҳрнинг минг бир балоларидан омон чиқиб яна юксалаверади.

Хуллас, асотир тафаккур босқичида уруғ жамоаси бўлади, қабилалар бўлади, қабилалар иттифоқи шакллана бошлайди. Аммо миллат тушунчаси бу даврдан анча кейин, миллий давлат шаклланиши билан бир пайтда юзага келади. Масалан, “Авесто” китоби ёзилган тил бирор муайян мил-

латнинг тилига мос келмайди. Эронда Аҳмонийлар сулоласи хукмронлигининг ўрнатилиши минтақа тарихида империялар даврини бошлаб берди. Ўлкамиз халқлари бегона империя даъвогарларининг минг йиллик босқинчилик азобларини кўрди, ушбу курашлар мобайнида мустақил миллат сифатида шаклланиб борди, аввал хуннлар ва Кушонлар таркибида, сўнг мустақил миллат сифатида миллий давлатчиликни — Буюк Турк хоқонлигини вужудга келтирдилар. Бу даврда (V—VII асрларда) туркий адабий тил ҳам шаклланди ва ушбу умумтуркий адабий тил ёдгорликлари бизгача тошбитиклар ва бошқа матнларда етиб келди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб ета бошлагани, турли туркий элатларнинг бир бутун халқ (“будун”) сифатида бирлашуви ҳаёт ва мамот масаласи бўлиб, юзага чиққанлиги ушбу матнлар мазмунида аниқ ифодалангандир. Туркий миллат ўз мустақиллиги учун, элатлар бирлиги учун курашда, аёвсиз жангларда шаклланди.

Таянч иборалар: Миллий маънавият тарихий ҳодиса сифатида, миллатнинг маънавий такомил жараёни, кўп ўлчамли воқелик, миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари, ёзма манбалар ва археологик ёдгорликлар, халқ ижоди ва маросимлар, тарихий ҳақиқат ва афсоналар, қиёсий таҳлил, Фарҳоднинг Юнонга сафари, инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни, Жамшид ҳақидаги асотир, инсон руҳида Она табиатга меҳр уйғониши, яратувчилик меҳнатини улуғлаш, мулки Туронда илк шаҳар жамоалари, Зардуштнинг Ахурамаздага муножотлари (“гоҳ”лар — “Гате” ёки “Госе”) ва “Авесто” матнлари, Зардушт яшаган давр, Зардуштийликнинг ҳақиқий ватани, “Маздаясна” эътиқоди, Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал бирлиги, илм ва имон уйғунлиги, хурофий анъаналар, Моний бидъати ва “ахлоқий дуализм”, миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши, миллий давлатнинг шаклланиши, Буюк турк хоқонлиги (ёки Кўк турк хоқонлиги), турк будуни, умумтуркий адабий тил, Йўллик тигин, туркий битиктошлар, Ватан ва миллат, мустақил давлатчилик ғоялари.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўяхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 462—474.
2. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 132—154, 193—208.
3. “Авесто” яратилганининг 2700 йиллигини нишонлаш тўғрисида. (ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарори.) Т., 29 март, 2000.
4. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т. — “Фан” — 1968.
5. Авесто. Душанбе, 1990.
6. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд, Т., 1991.
7. Қаюмов А. Қадимият обидалари. Т., 1972.
8. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1997.
9. Ўзбекистон ССР тарихи (бир томлик) Т., 1958.
10. Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. М., 1986
11. Бойс М. Зороастрийци. Верования и обычаи. 2-издание. М., 1998.
12. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.

Қўшимча адабиёт:

13. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.
14. Афросиаб (Вып. 1) Т., 1969.
15. Исҳоқов М. М. Халқ даҳосининг қадимги илдиэлари ва илк куртаклари (Зардуштийлик, Зардушт ва “Авесто” ҳақида) // “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 1993, №2.
16. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Т., 1994.
17. Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1992. .
18. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: этнос, языки, религии. М., 1992

19. Мифология Ближнего Востока. М., 1991.
20. Крамер С. Н. . История начинается в Шумере. М., 1991.
21. Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеоантропология Средней Азии. М., 1972.
22. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
23. Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кар-оглы у туркоязычных народов. М., 1968.
24. Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент. Т., 1988.
25. Массон В. М., Сарианиди В. И. Каракумы. Заря цивилизации. Т., 1972.
26. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Т., 1993.
27. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., 1993.
28. Ўлмас обидалар. Т., 1989.
29. Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. М., 1985.
30. Шишкин И. Б. У стен великой Намазги. М., 1977.
31. Дьяконов И. М. Люди города Ура. М., 1990.
32. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972.
33. Стеблин-Каменский М. И. Миф. Л., 1976.
34. Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы. М., 1976.
35. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. М., 1989.
36. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. М., 1986.
37. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. М. 1978.
38. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. Т., 1968.
39. Заблוצка Ю. . История Ближнего Востока в древности. М., 1989.
40. Я. Э. Голосовкер. Теория мифа. М., 1987.
41. Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы. М., 1972.

**8-маъруза. ИСЛОМ МИНТАҚА МАДАНИЯТИ
ДОИРАСИДА МИЛЛИЙ
МАЪНАВИЯТИМИЗНИНГ ТАКОМИЛИ.
ИСЛОМ МИНТАҚА МАЪНАВИЯТИДА СУННА
БОСҚИЧИ**

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Янги эра бошларидан жаҳонда ва минтақада маънавий янгиликлар заруратининг кучайиши ва тавҳид этиқодининг шаклланиши.

2. VIII—IX асрларда ислом минтақа маданиятининг ташкил топиши.

3. Ҳадис илми ва мазҳаблар. Имоми Аъзам ва Имом Бухорий.

4. Шариат ва ислом ахлоқи. Минтақа маънавиятида Расулulloх ибрати.

5. IX асрда илм ва маданият. Туркий тилда исломий шеърят.

1. Исломгача бутун башарият, жумладан, ўлкамиз халқлари жуда узоқ тарихий жараёни бошдан кечирдилар, буюк маънавий камолот йўлини босиб ўтдилар. Аждодларимиз аввало табиат билан муносабатда маълум уруғ, қабила жамоаси таркибида ўзлигини англаб етган бўлсалар, сўнг минтақа миқёсига чиқдилар. “Авесто” маънавияти Ҳиндистоннинг “Веда” маданияти, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур маданиятлари, қадим Юнон ва Рум антик маданиятлари моҳиятига монанд бўлиб, улар сингари тош асрдан бошлаб шаклланиб келган асотир тафаккур асосидаги маънавият эди, унда дунёни, атроф-муҳитни идрок этиш ўзига хос тарзда кечарди. Инсон маънавий камолотининг дастлабки босқичларида бу идрок тарзи анча-мунча ижобий аҳамиятга эга бўлган эса-да, кейинчалик унинг чекланганлиги, ички қусурлари билиниб қола бошлади. Бу маънавий камолотда бўҳрон ҳолатини юзага келтирди, минтақа халқлари тараққиётида маънавий турғунлик хавфи пайдо бўлди.

Навоий тимсолларидан фойдаланиб таъбир этганда, аждаҳони енгиб ўтган Фарҳод олдида энди Ахриман — девни енгиш зарурати пайдо бўлди. Маздаясна этиқоди асотир тафаккур қобиғидан чиқиб кета олмади. Зардуштийлик Эрон

да Сосонийлар даврида яна ҳукмрон дин бўлди. Пайғамбаримиз ҳазрати Муҳаммад (С. А. В.)га ваҳий тушган даврда ҳам Сосонийлар кўҳна ақидаларидан воз кечмадилар. Хусрав II Парвиз Расулуллоҳ даъватини рад қилди ва сулола таназзулини бошлаб берди.

Аммо аҳли башар онгида ўзгаришлар, янгиланишлар давом этар эди. Милоддан аввалги XVIII асрда ҳазрати Иброҳим алайҳиссалом Зардушт сингари илк бора тавҳид нуридан баҳраманд бўлган бўлсалар, XIV асрга келиб ҳазрати Мусо Калимуллоҳ ягона Тангри инончини яҳудий қавмига тарғиб қилди. Милодий эра бошларидан ҳазраги Исои Масиҳ (Рухуллоҳ) ва ул зотнинг ҳаворийлари энди тавҳид эътиқодига бутун башариятни даъват эта бошладилар. Исо (а. с.) номи билан боғланган эътиқод 3 аср халқ орасида ёйилиб бориб, IV аср бошларида Византия императори улуғ Константин томонидан христиан дини сифатида расман тан олинди.

Турон ўлкасида асотир тафаккурнинг мутлақ ҳукмронлиги аслида қай давргача бўлганлигини ҳозир айтиш қийин, аммо милодий эра бошланишидан анча илгариёқ бу ўлка халқлари тафаккурида янгиланиш бошланган эди. Искандар Мақдуний давридан Шарқ ва Ғарб маданиятлари уйғунлигининг ёрқин тимсоли — эллинизм йўналиши шаклланиган бўлса, кейинроқ Маздаясна эътиқодини қайта ислоҳ қилиш орқали монавийлик бидъати вужудга келди. Кушонлар даврида Ҳиндистондан Будда эътиқоди тарқалиб, Византиядан насронийлар кўчиб кела бошладилар. Сибир ва Мўғулистон туркий халқлари Кўк тангри эътиқодини такомиллаштириб бордилар. Ўлкамизда миллий бирлик тамойили кучайиб бориши эътиқодлар хилма-хиллиги билан бир пайтга тўғри келди. Бундай мураккаб маънавий вазиятнинг ҳам ижобий, ҳам маълум даражада салбий оқибатлари ўзини кўрсатмоқда эди. Ижобийлиги шунда эдики, аждодларимиз онгидан асотир тафаккур унсурлари аста-секин сиқиб чиқарилиб, миллий тафаккур етакчи мавқега кўтарилиб борди. Салбий жиҳати шунда эдики, эътиқодда собитлик, дунёни идрок этишда яхлит тасаввурлар тизими йўқ эди. Эски асотир тафаккурнинг инсон онгидаги мутлақ ҳукмронлиги бой берилгач, фақат миллий бирлик, ягона давлатчиликка интилишгина маънавиятдаги умумийликни маълум даражада

сақлаб турар эди. Тан олиш керакки, бундай бўҳронли ҳолат фақат бизнинг минтақага хос бўлиб қолмай, балки бутун аҳли башар қаршисида улуг бир маънавий янгилиниш эҳтиёжи бунёдга келганди.

Инсон дунёни, воқеликни, борлиқ моҳиятини тўлиқ ва тўқис, муайян ва равшан идрок этиши учун яна бир илоҳий иноят лозим бўлди. Инсоният ҳаётидаги бу улуг маънавий янгилиниш Арабистон ярим оролидан дунёга тарқалди. Жохилия (яъни исломдан аввалги давр) арабларини баъзан ялпи ибтидоий жамоа тузумида яшагандек талқин этишади. Бу тўғри эмас. Араб тили қадим Бобил халқи аккадлар ва қадим яҳудийлар тили билан бир гуруҳдаги қардош тиллардан бўлиб, шунинг ўзи араб халқининг қадимийлигига ишорадир. Жанубий Арабистондаги Яман ва Ҳадрамавт ўлкаларида миллоддан аввалги минг йиллик бошида ёзма маданият ва давлатчилик анъаналари яхши ривожланганлиги фанга маълум. Кейинги даврларда ҳам Арабистонда турли подшоликлар мавжуд бўлган. Фақат ўзгалар сингари араблар ҳам Қуръони карим нозил бўлишидан олдин маънавий ва ижтимоий жиҳатлардан бўҳронли ҳолатда эдилар.

Яна бир нарсани қайд этиб ўтмоқ лозимки, арабларда то VII асргача “Авесто” ёки “Ведалар” сингари мукаммал шаклланган асотир дунёқараш тизими мавжуд эмас эди, бу ҳолат, айтиш мумкинки, янги яхлит эътиқод тизимини қабул қилишни маълум даражада осонлаштирар эди. Аксинча, минтақада ва унинг чегараларида тавҳид таълимотига асосланган яҳудий ва христиан эътиқодлари кенг тарқалганлиги ҳам бирмунча жараёни осонлаштирар эди. Ўша даврда араб қабилаларининг ҳолати туркий қавмларнинг Буюк турк хоқонлиги тузилишидан бироз олдинги аҳволига яқин бўлиб, улар олдида ҳам қабилачилик зиддиятларини енгиб ўтиб, ягона миллий давлат тузиш зарурати рўй-рост кўриниб қолган пайт эди.

Аллоҳнинг охирги китоби Қуръони карим 23 йил давомида (610-632) Макка шаҳридаги қурайш қабиласининг ҳошимийлар хонадонига мансуб Амин (ишончли) лақабли Муҳаммад (саллаллоху алайҳи васаллам)га ваҳий орқали нозил бўлди. Муҳаммад Расулulloҳ охирги пайғамбар бўлиб, шу сабабдан бу муҳтарам зотни “Хотимат ун-наби”, яъни “Пайғамбарлар муҳри (ё охиргиси)” деб аташади. Муҳаммад

(С.А.В.) илк оятлар нозил бўлганда 40 ёшда, уйланган, 3 қизларини турмушга чиқарган эдилар. Аёллари Хадича (раниллоҳу анҳо) ўша пайтда 55 ёшларда бўлиб, аввал бошиданноқ Пайғамбаримизнинг рисолатларига ишонч билан қарадилар ва ул кишини доимо қувватлаб турдилар. Биринчилардан бўлиб ислом эътиқодига имон келтирганлар пайғамбаримизнинг яқин дўстлари Абу Бакр, жиянлари Али ибн Абу Толиб, тутинган ўғиллари Зайд ва бошқалар бўлди. Аммо янги эътиқод Пайғамбаримизнинг кўпчилик яқин қариндошлари томонидан ҳам яхши қабул қилинмади. Амакиларининг кўпчилиги аввал қарши чиқишди, улардан энг меҳрибони бўлмиш Абу Толиб бутун умри давомида жиянини ҳимоя қилган бўлса-да, ўзи ислом эътиқодига имон келтирмади. Абу Толиб ва Хадича онамиз вафотларидан сўнг Макка мусулмонлари анча қийналиб қолишди ва Расулуллоҳ дўстлари Абу Бакр билан бирга 622 йил ёз охирларида Макка шаҳридан Мадина (ўша даврда Ясриб)га йўл олдилар. Уларнинг издошлари илгарироқ кўчиб ўтишган эди. Ушбу ҳодиса ҳижрат (кўчиб ўтиш) деб аталади ва ислом тарихида буюк аҳамият касб этади. Муҳаммад (С.А.В.) нинг ўз тутилган шаҳарларини эътиқод йўлида ташлаб чиқишлари билан ислом эътиқоди ғалабаси бошланади, чунки Мадина шаҳрининг кўпчилик аҳолиси Расулуллоҳ даъватларини қабул қилиб, ягона Аллоҳга имон келтирган эди. Ушбу воқеа 16 йилдан кейин мусулмон йил ҳисобининг бошланишига асос бўлди ва шу сабабли мусулмон йил ҳисоби “ҳижрий эра” деб аталади.

Ислом дини асотир тафаккурга энг кескин ва охириги тарбани берди. Қуръони каримда “илм” сўзи асосидаги “алима” (билимоқ) феъл негизига таянган калималар 750 марта учрашлиги илмий тадқиқотларда қайд этилган бўлиб, бу ўзак фақат “Аллоҳ”, “Рабб” (Парвардигор маъносида), “бўлмоқ” ш “гапирмоқ” каби энг кўп ишлатилган ўзак-сўзлардан кейин бешинчи ўринда турар экан.

Расулуллоҳга илк нозил бўлган 5 оят ҳозирги Қуръони карим матни 96-сураси (“Алақ”)нинг биринчи оятлари бўлиб, шундай бошланади: “Икраъ би-исми роббикал-лази халақ!” (“Яратган раббинг номи билан ўқи!”). Орада бир оят ўтиб, яна “ўқи!” сўзи қайтарилади: “Икраъ ва роббикал акрам, аллази аллама бил қалам. Аллама-л-инсона ма лам яълам”.

(“Ўқи! Сенинг ўта қарамли парвардигоринг қалам воситаси билан таълим берди. Инсонга у билмаган нарсаларни ўргатди”). Шундай қилиб, ислом эътиқоди аввал бошиданоқ инсонни ўқиб-ўрганишга, илм воситаси билан дунёни англаб етишга тарғиб қилади. Ислом динининг яна бир муҳим хислати аҳли башар маънавий камолотида тарихий тадрижийликни қатъий қоида қилиб белгилаб қўйилганлигидадир. Бу масала Куръони каримнинг кўп суралари жумладан, иккинчи (“Бақара”) ва учинчи (“Оли Имрон”) сураларининг бошланғич оятларида очиқ-равшан таъкидланган бўлиб, ўзбекча таржимада қуйидагича ифодаланган: “Алиф. Лом. Мим. Ушбу (илоҳий) Китоб (Куръон) шубҳадан холи ва (у шундай) тақводорлар учун ҳидоят (манбаи) дирким, улар ғойиб (диний хабарлар) га имон келтирадиган, намозни мукамал ўқийдиган ва Биз ризқ қилиб берган нарсалардан (садақа ва) эҳсон қиладиганлардир. Яна, улар Сиз (Муҳаммад) га ва Сиздан илгари (ўтган пайғамбарларга) нозил қилинган нарса (илоҳий китоблар)га имон келтирадиган ҳамда охира (қиймат) га қатъий ишонч ҳосил қиладиганлардир. Айнан улар Парвардигорлари томонидан (ато этилган) ҳидоят узрадилар ва айнан улар нажот топувчилардир”. (“Бақара” сураси, 1-5-оятлар). Демак, мўмин бўлмоқнинг асосий шартларидан бири фақат Куръонни эмас, балки ундан олдинги пайғамбарларга нозил этилган китобларни ҳам ягона Аллоҳ томонидан юборилганлигини тан олишда экан.

Кейинги, “Оли Имрон” сурасининг бошланғич оятларида ушбу ғоя янада аниқроқ қилиб тушунтирилади: “Алиф. Лом. Мим. Аллоҳ — Ундан ўзга илоҳ йўқдир. У тирик ва абадий турувчидир. (У) Сизга (эй, Муҳаммад), Китоб (Куръон) ни ҳақиқатан ўзидан олдинги (илоҳий китоблар) ни тасдиқловчи ҳолида нозил қилди. Таврот ва Инжилни олдин нозил қилиши эса, одамларга ҳидоят (манбаи) бўлиши учун эди. (Энди эса) ҳақ билан ноҳақликни ажрим этувчи (Куръон) ни нозил қилди...” (“Оли Имрон” сураси, 1—4-оятлар).

Бу оятларда Куръоннинг Фурқон деб номланиши алоҳида таъкид этилганки, бу ҳам чуқур ҳикматга эга. Тарихий тадрижийлик нафақат Куръонда, балки ундан олдинги илоҳий китобларда ҳам таъкид этилган ва уларда ўзидан кейинги китобларга ишоралар мавжуд эканлиги маълум.

Куръонда қайта-қайта таъкидланишича, ислом динида

Аллоҳ олдидаги энг оғир гуноҳ ширк, яъни ягона Парвардигорга қайси бир зотни шерик қилишга уринишдир. Барча илоҳий китобларда олға сурилган Тавҳид (яратувчининг ягоналиги ва барча мавжудот манбаи эканлиги) ғояси исломда ўзининг олий даражадаги талқинини топган.

Ислом маънавиятининг қирралари ранго-ранг, моҳияти теран. Санаб ўтганимиз илмийлик ва ёзма маданиятга таяниш, тарихий тадрижийлик ва тавҳид изчиллиги шулар жумласидандир. Қуръони карим оятларига биноан инсоннинг ер юзидда халифа эканлигининг бир неча қайта таъкидланиши ислом маънавиятининг энг улуғ қадриятларидандир. Қуръони каримнинг жуда кўп оятларида инсоннинг азиз ва мукаррам қилиб яратилгани, унга ер ва осмондаги барча нарсалар бўйсундириб қўйилганлиги алоҳида ўқдириб ўтилган.

2. Ислом маънавиятининг энг олий нуқталаридан бири қабилачилик хурофотларига узил-кесил барҳам берганлиги, уруғ жамоаси, ягона ажодга бориб тақалувчи ирсий биродарлик ўрнига тавҳид эътиқоди асосидаги инсоний биродарлик жамоаси — “умма” тушунчасининг киритилиши бўлди. Бу ҳодиса аҳли башар маънавий такомилида энг муҳим бурилиш нуқтасидир, аммо ушбу ғоя ҳануз ҳам мукамал англаб етилган, деб бўлмайди.

Ислом маънавиятининг минтақа маънавиятига айланиши осонлик билан бўлгани йўқ, бунинг учун баъзи сиёсий масалалар тўғри ҳал бўлмоғи зарур эди. Пайғамбаримиз умрининг охирларига бориб араб дунёсида “умма” ғояси ғолибликни қўлга киритди, араблар қабилачиликдан ягона миллат даражасига кўтарила бошлади. Бу жараён илк халифалар Абу Бакр ва Умар (разиаллоху анҳума) даврларида ниҳоясига етди. Ягона араб давлати шаклланди. Ислом қўшни мамлакатларни ҳам фатҳ эта бошлади. 642 йилда охириги Сосоний Иездигерд III Наҳованд яқинидаги жангда енгилиб, Хуросонга қочди. 674 йилда араб қўшини биринчи марта Амударёни кечиб ўтиб, Бухорога кирди. Қутайба ибн Муслим (705—717) даврида Мовароуннаҳр араблар томонидан асосан ишғол қилинди. Агар тарихий воқеликни тўғри идрок этадиган бўлсак, бу даврга келиб қадим Турон ўлкасида муайян сиёсий парокандалик ҳолати ҳукм сураб, турли кичик ҳукмдорлар бир-бири билан олишиб ётар, Буюк Турк ҳоқонлиги таназзулга юз тутиб, туркий ва эроний қавмлар-

дан бири арабларга кескин қаршилик кўрсатса, иккинчиси мурасасозлик йўлини тутарди. Барибир босқинчиликка қарши миллий-озодлик кураши тўхтамади, Ислом дини ҳам даставвал маҳаллий халқ онгига жуда қийинчилик билан сингиб борди. Аммо илғор тавҳид эътиқоди эски хурофий ақидалар устидан аста-секин ғолиб келиши табиий эди. Бир қатор туркий ва эроний қавмлар араблар билан ягона эътиқод асосида иттифоқлашув йўлини тутишга мойил бўлиб борардилар. Фақат уммавий халифалардан аксарияти маҳаллий Ажам халқларини араблар билан тенг кўрмаслик сиёсатини тутар ва бу билан халқларнинг ихтиёрий равишда имон келтиришларига маънавий жиҳатдан тўсқинлик қиларди. Бу орада Расулulloҳнинг қариндош ва авлодлари, биринчи навбатда, куёвлари ҳазрати Али (разияллоҳу анҳу) ва амакилари ҳазрати Аббос (разияллоҳу анҳу) авлодлари номидан халифалик тахтига даъвогарлик бошланди. Аббосийлар ўз мақсадларига эришиш учун Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ёрдам истадилар. Асли ажамлик Абу Муслимни имом Иброҳим қўлидан озод қилиб, Хуросонга Аббосийлар фойдасига тарғибот олиб боришга жўнатди. Абу Муслим жуда тез вақт ичида ажам халқларидан катта қўшин тўплаб, Уммавийларга қарши кураш бошлади ва 750 йилда Уммавийлар сулоласи йўқ қилиниб, Аббосийлар халифалик тахтига ўтирдилар. Абу Муслим қўзғолони ғалабаси минтақа тарихида ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Аббосийлар ажам халқлари билан ҳамкорликда ғалабага эришдилар. Ғолиб қўшин таркибида араблардан кўра ажамликлар, яъни форс ва турклар кўпроқ эди. Хорун ар-Рашид замонидан халифанинг шахсий қўриқчилари туркий халқ вакиллари, сарой котиблари ва вазирлар кўпроқ эроний халқ намоёндаларидан тайинланган бўлди.

Шундай қилиб, VIII аср иккинчи ярми — IX аср бошларидан минтақанинг уч буюк халқи — араб, форс ва туркий элатлар аро сиёсий қудратда ўзига хос мувозанат ҳолати вужудга келди. Исломнинг асл ғояси — мусулмон умматининг тенглиги амалда жорий бўлишига воқеъ имкон туғилди. Шу даврдан бошлаб минтақа халқлари орасида ислом динининг нуфузи тез оша бошлади. Ислом минтақа маданиятининг шаклланиш жараёнини шу сабабларга кура VIII аср ўрталари — Абу Муслимнинг Уммавийлар устидан ғалабаси

ва Аббосийлар халифалиги ўрнатилишидан бошлаш мақбул кўрилади. Ушбу минтақа маданияти XIII аср бошларигача индустриал билан юксалди, мўғуллар босқини бир муддат маданий тараққиётга монеталик қилган бўлса ҳам, барибир, XVI аср бошларигача минтақада маънавий юксалиш давом этди. Аммо XVI аср бошларида юз берган катта сиёсий ўзгаришлар натижасида буткул ўзгача ҳолат вужудга келди. Кичик Осиёда Усманийлар, Эронда Сафавийлар, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шайбонийлар, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласи бир неча юз йилга мустақкам ўрнашиб, яхлит ислом маданий минтақаси ўрнига алоҳида давлатлар ҳудудида миллий-маданий ўзига хослик шакллана бошлади. Ўзаро таъсир маълум даражада сақланиб қолган бўлса ҳам, аста-секинлик билан минтақавий умумийликдан кўра миллий ўзига хосликлар қуввати ошиб борди. Бироқ бу ҳолат дарҳол билингани йўқ, балки бир неча юз йилларга чўзилган жараён бўлди. Айтиш мумкинки, XX аср бошларида ҳам Шимолий Африкадан Шарқий Туркистонгача, Волга бўйларидан Бенгалиягача ёйилган ислом минтақа маданиятининг йирик ва нуфузли намояндалари бир-бирларини билар, ўзаро ижодий-маънавий ҳамкорлик ришталарини узмаган эдилар. Буюк Британия ва Россия империализми ҳам уҳдасидан чиқмаган ниятга Шўро ҳукумати эришди — қадим Туроннинг халқларининг қўшни халқлар билан неча минг йиллик маданий-маънавий алоқаларини чўрт узиб ташлади, нафақат қўшнилар билан, балки ўз ўтмиш маданияти билан ҳам бевосита муносабатда бўлиш имконини кескин камайтириб, миллий маънавиятимизни ғарибликка маҳкум этди. Мана энди бугунги мустақиллик шароитида биз неча йиллар кўзимиздан яширин бўлган улкан маънавий захираларни янгидан кашф этмоқдамиз.

Ислом минтақа маданиятининг энг юксак қадрияти тавҳид этиқодини бутун қудрати, мазмуни, амалий моҳияти ва кўлами билан англаб етиш минтақанинг илғор зиё эгалари учун неча асрлик юмуш бўлди. Бу йўлда минтақа маънавияти камолот йўлининг бир қатор пиллапояларини босиб ўтди. Улардан дастлабки поғонасини сунна босқичи, деб аташ мумкин.

3. Пайғамбаримиз ҳаёт вақтларида “менинг сўзларимни бозанг, фақат Аллоҳ оятларини ёзиб олинглар”, деб буюр-

ган эдилар. Шундай қилинди ҳам. Албатта, кимлардир ўз ташаббуси билан у ҳазратнинг айтган гаплари ва қилган ишлари ҳақида муайян маълумотларни қайд этиб борган бўлиши мумкин. Аммо Аллоҳнинг китоби бут бўлмай, ягона ўзгармас матн ҳолига келтирилмай туриб, унга бошқа сўзлар араллашиб кетиш хавфига йўл қўйиб бўлмас эди. Олдинги илоҳий китоблар тажрибаси ҳам шуни тақозо этарди.

651 йилда, халифа Усмон даврида ушбу юмуш мукамал бажарилди. Мусхаф тузилиб, ундан бир неча нусха кўчириб, кўпайтирилди. Ана шундан сўнг VII аср иккинчи ярмидан бошлаб, Абу Ҳурайра (вафоти 676 йил), Анас ибн Молик (вафоти 710 йил), Абдуллоҳ ибн Аббос (619—686), Абдуллоҳ ибн Умар, Жобир ибн Абдуллоҳ каби илк ровийлардан Расулуллоҳ сўзлари ва амаллари хусусида минглаб ҳадислар ёзиб олинди. Абу Саид ал-Худрий, Ибн Шихоб аз-Зухрий сингари илк муҳаддислар етишиб чиқди. VIII аср бошларида Умавий халифаларидан Умар ибн Абдулазиз (717—720) ноибларига Муҳаммад (С.А.В.) ҳадисларини жамлаш ҳақида фармон берди. Абдулмалик ибн Абдулазиз Журайх (вафоти 766), Ар-Рабиъ ибн Субайх каби алломалар ҳадислар жамлаб ёзишга бошладилар. Натижада ҳадис илми ривож олиб, Имом Молик ибн Анас (713—795)нинг “ал-Муватто”, Имом Шофеъий (767—820) ва имом Аҳмад ибн Ханбал (780—855)ларнинг “Муснад” деб ном олган йирик ҳадис тўпламлари яратилди. Ўлкамизда қуйида номлари зикр этилган зотлар биринчи бўлиб ҳадис тўпламларини туздилар: Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий, Исҳоқ ибн Раховайх ал-Марвазий, Имом ал-Хайсам ибн Кулайб аш-Шошӣй ва бошқалар.

Кейинги IX аср ҳадис илмининг “олтин асри” деб шуҳрат қозонган. Чунки бу асрда ҳадисларни тўплаш даври ўтиб, энди уларни манбашунослик ва матншунослик илми қоидаларига мувофиқ таҳлил ва тадқиқ этиш, маълум мазмун асосида тартиб беришга киришилди. Ҳадисшунослик аталмиш жиддий илм йўналиши мукамал шаклланди. Ҳадис таълиф этиш соҳасида “Муснад”, “Саҳиҳ” ва “Сунан” деб номланган йўналишлар вужудга келди. Бу даврда кейинги асрлар учун намуна бўлулик ишончли ҳадис тўпламлари яратилди. Бутун ислом оламида энг нуфузли манба сифатида донг таратган “Кутуби ситта” (“Олти китоб”) муаллифлари

шу даврда яшаб ижод этдилар. Улар: Абу Абдуллоҳ Исмоил ал-Бухорий (810—870), Имом Муслим ибн ал-Хажжож (819—874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824—874), Абу Довуд Сулаймон (817—888), Аҳмад ан-Насоий (830—935), Абу Исо Муҳаммад ибн Йазид ибн Можжа (824—886) каби муҳаддислардир. Олти буюк муҳаддиснинг аввалгиси ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн ал-Муғира ал-Бухорий (810—870) эдилар. Имом Бухорийнинг “ал-Жоме-ас-Саҳиҳ” китоблари бугунги кунда ўзбек тилига таржима қилиниб, 4 жилдда эълон қилинди. Имом ал-Бухорий ўзлари тўплаган 600 минг ҳадисдан 7275 та янги ишонarli “саҳиҳ”ларини мазмунига кўра таснифлаб, буткул янгича тартибдаги ҳадислар тўпламини яратишга муяссар бўлдилар. Ул муҳтарам зотнинг асарлари кейинги муҳаддислар учун барча жиҳатдан ўрнак ва намуна бўлди. Имом Бухорий яратган “Ал-адаб ул-муфрад” (“Адаб дурдоналари”), “Китоби афъол ил-ибод” (“Аллоҳ бандаларининг хулқлари”) каби бошқа қатор асарлар ҳам минтақа халқларини ислом ахлоқи руҳида тарбия қилишда алоҳида аҳамиятга эга.

Дастлаб Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит (699—767) қарашлари асосида сунний йўналишида Ҳанафий мазҳаби шаклланган бўлса, кейин ул зотнинг шогирд ва издошлари томонидан моликия, шофеъия, ханбалия мазҳаблари, шиа йўналишида эса пайғамбаримиз авлодидан олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700—765) номи билан боғлиқ жаъфария мазҳаби вужудга келди.

X—XI асрларда ислом минтақа маънавияти такомилида янги поғонага кўтарилиш бошланди. Ушбу янги босқич таъриф ва тавсифига ўтишдан олдин Сунна босқичининг моҳияти ва унинг миллий маънавиятимиз такомилида тутган ўрни ҳақида икки оғиз сўзлаб ўтсак.

Аввало, бу босқични минтақада манбашунослик ва матншунослик фанининг юксак ривож сифатида баҳолаш лoғим бўлади, чунки Расулуллоҳ ҳадислари Қуръони карим оятларидан кейин мўтабарликда иккинчи ўринда турувчи манба бўлиб, унинг ҳам матни, ҳам исноди (яъни ушбу ҳадис ровийлари силсиласининг нақадар ишончли ва эътиборли эканлиги) ниҳоятда нозик ва жиддий муносабат талаб қилувчи мавзу эди. Бу масалаларда арзимагандек тую-

лувчи янглишиш қандайдир тор илмий мунозарага эмас, балки ҳар бир мусулмоннинг эътиқод амалида жиддий гумроҳликка олиб келиш хавфи бўлгани учун ҳам бу соҳа ўта зукколик ва дақиқликни тақозо этар, муҳаддисга ниҳоятда қатъий қоидаларга риоя этишни буюрар эди. Ушбу оғир шартларга кўникма ҳосил қилиш ислом илмларининг кейинги ривож ва камолотига жиддий замин яратди. Илм нақадар жиддий меҳнат эканлиги ушбу босқичда бутун залвори билан ҳис этилди. Афсуски, совет даврининг ягона ҳукмрон мафкурага сўзсиз бўйсуниб шароитида, айниқса, ижтимоий фанлар соҳасида матн ва манбага жиддий муносабат, жиддий илмнинг ушбу тағзамини анча-мунча эътибордан четда қолди ва замонасозлик руҳидаги олди-қочди шиорбозлик кўп ўринда ҳақиқий илм ўрнини эгаллаб ола бошлади. Бутун биз бу соҳада ҳам, янада аниқроғи, биринчи навбатда ушбу соҳада, миллий маънавиятимиз эришган ютуқларни қайта тиклашимиз, матн ва манбага ёндашувда ўта жиддий муносабатга қайтмоғимиз, бу борада Имом ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Исо ат-Термизий сабоқларини диққат билан ўрганмоғимиз даркор.

4. Сунна босқичининг иккинчи улуғ муваффақияти ислом ахлоқининг минтақада пухта шаклланивидир. Пайғамбаримиз ҳадисларининг энг муҳим ва салмоқли қисми кишиларда юксак инсоний фазилатларни шакллантиришга қаратилган. Ундаги ота-онага муносабат, илмга муносабат, сабр-бардош, шукроналикка даъват, ўзаро меҳр, иноқлик, меҳмондўстлик, етимпарварлик, вафо ва садоқат, меҳнатсеварлик ва ҳалол луқмани шарафлаш, камтарлик, камсуқумлик, самимият ва ростгўйлик ҳислатларининг биринчи ўринга қўйилиши инсоният учун бебаҳо маънавий қадриятлар силсиласини ташкил этади. Қолаверса, ислом ахлоқи маънавий қадриятларнинг тасодифий тўплами эмас, балки муназзам ва мукамал бир тизим ҳолига келтирилгани бўлиб, албатта, бунда буюк муҳаддислар, биринчи навбатда, юртдошимиз Имом Бухорийнинг хизматлари беқиёсдир. Пайғамбаримиз суннатларининг ибратли ўринлари ниҳоятда кўп. Мисол тариқасида у зотнинг аҳли аёлга муносабатига эътибор берайлик.

Ибн Умар разияллоху анху ривоят қиладилар: “Биз, жаноб Расулуллоҳ ҳаётлик вақтларида, “Тағин, бирор балога

гирифтор бўлиб қолмайлик!” деб хавотирланганимиздан, аёлларимизга бирор (қаттиқ) сўз айтиб, бемалолроқ муомала қилишдан қўрқар эдик. Жаноб Расулуллоҳ (С.А.В.) вафот қилганларидан сўнг, аёлларимизга (қаттиқ) гапириб, бемалолроқ муомала қиладиган бўлдик”⁶⁸ Ушбу ҳадис мазмунидан кўриниб турибдики, Пайғамбаримиз аёлларига асло кўпол муомала қилмаганлар, натижада бошқа саҳобалар ҳам ўз аҳли аёлларига эҳтиром ва юмшоқлик билан муомала қилишни ўрганиб борганлар. Дарҳақиқат, Муҳаммад (С.А.В.) бирор аёлнинг кўнглига зарра озор берганлари, хафа қилганлари ҳақида ҳеч бир ҳадисда бирор ишора йўқ, аксинча, аёллар Пайғамбаримизга нисбатан баъзан озор берувчи хатти-ҳаракатга йўл қўйсалар ҳам, у зот ниҳоятда ҳалимлик билан жавоб қилганлар. Албатта, у киши ҳар бир инсон сингари аёлларнинг ҳам ўзига яраша камчилиги бор эканини сезганлар, аммо уриш-сўкиш, қаттиқ гапириш, изза қилиш орқали бу камчиликларни асло тузатиб бўлмаслиги, фақат сабр, юмшоқ муомала ва шахсий намуна билан таълим берилса, таъсирли бўлиши мумкинлигини яхши билган ва бу одобга изчил амал қилганлар. Демак, суннага амал қилган киши, кўп хотин олиш ҳақида эмас, аҳли аёл кўнглини ранжитмаслик ҳақида қайғуриши ислом ахлоқига муносибдир. Жисмоний ва маънавий покликка интилиш ислом ахлоқининг, Расулуллоҳ ҳадисларининг яна бир муҳим мавзу йўналишидир. Таҳорат, ғусл масалалари, мисвокдан фойдаланиш (яъни тишни тоза тутиш) ташқи озодалик талаблари бўлса, ҳаромдан, ёлғон сўз, ғийбат, тухмат, зинокорлик, ўзга ҳақиқа хиёнат, ноҳақлик ва зулмга йўл қўймаслик, улардан қатъий сақланиш ички, маънавий покликка оид талаблардир. Булар барчаси ҳам Қуръони каримда, ҳам Расулуллоҳ суннатларида жуда қатъий қилиб қўйилган.

5. Сунна босқичининг яна бир ютуғи ислом минтақа халқлари маънавий тақомиланинг ушбу биринчи поғонасида шаклланган 5 исломий мазҳаб, яъни ислом эътиқодига оид қарашлар ва амалларнинг баъзи фарқларга эга бўлган беш йўналиши орасида бир-бирини инкор этмаслик ва ўзаро ҳурмат муносабатлари ўрнатилишидир. Бундай вазият осонликча ва бирваракай шакллангани йўқ, албатта. Лекин охир натижада юзага келган бундай ўзаро мурося ҳолати муайян даражада эътиқод масалаларида таассуб (фанатизм) ва бир

ёқлама ақидапарастлик хавфининг олдини олиб, шу билан бирга кейинги ривожланишга замин ҳозирлаган омиллардан бўлди. Муслмон ҳуқуқи — шариат ва фикҳ асосларини шакллантириш ҳам шу даврдан бошланди. Имом Аъзам — Абу Ҳанифанинг яқин шогирдлари Имом Абу Юсуф Ансорий (731—804) ва Имоми Муҳаммад аш-Шайбон (749—805) бу соҳада асосчи бўдилар. Имом Абу Юсуф ислом дунёсининг биринчи қозиулқуззоти (қозилар қозиси — бош қози) қилиб тайинланди. Имом Муҳаммаднинг “Ал-Мабсут” (ёки “Китоб ал-асл фил-фуру” — “Жузъий масалаларнинг асослари”), “Китоб ал-жомеъ-ал-кабир”, “Китоб ал-жомеъ ас-сағир” каби асарлари бу соҳада яратилган кейинги барча ишларга дастуруламал вазифасини ўтади. Сунна даврида пайғамбаримизнинг ҳаёт йўллари ҳақида дастлабки мукамал асарлар — Ибн Исҳоқ (704—707) ва Ибн Ҳишом (вафоти 834 йиллар) “Сира”лари (“Сират ар-Расулulloҳ”) вужудга келди. Бу китоблар оддий таржимаи ҳол эмас, балки Аллоҳнинг пайғомини аҳли башарга етказиш вазифаси юкланган шахс — Расулulloҳ ҳақида бўлиб, диққат марказида рисолат (пайғамбарлик — мессия) масаласи тургани учун асарнинг Муқаддима қисмида Муҳаммад (С.А.В.) дан олдин ўтган пайғамбарлар ҳақида ҳам ахборотлар берилган эди. Ушбу анъана кейинча ривож олиб, ҳазрати Мусо алайҳиссалом ва бошқа пайғамбарлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам батафсил хабар берувчи китоблар яратила бошланди. Бу даврда Муҳаммад (С.А.В.)дан бошланган Куръон тафсирлари анъанаси ҳам ривож олди, кенг маънодаги адаб илмига асос солинди. Ибн ал-Муқаффанинг (724—759) “Ал-Адаб ас-Сағир”, “Ал-Адаб-ал-Кабир” асарлари ёзилди. Халил ибн Аҳмад (718—792) луғатшунослик асосларига бағишланган “Ал-Айн” асари таркибида аруз илмининг назарий асосларини яратиб, ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшуносликка замин ҳозирлади. Кейинги аср охирида Ибн ал-Мутаъз (861—908) адабиётшуносликнинг яна бир таркибий қисми “илми бадеъ” (шеърый санъатлар ҳақида илм)ни кашф этди. Араб мумтоз шеърятининг асосчилари Абу Нувас (762—813), Башшар ибн Бурд (714—784), Абул Атахия (718—825) каби улуғ шоирлар, Ал-Жоҳиз (775—868) каби адиблар шу даврда яшаб ижод этдилар. Шу забардаст сиймолар орасида ислом даврининг илк туркий шоири Адиб Аҳмад ҳам бор эди. Алишер

Навоий гувоҳлик беришича, ислом туркий шеърятининг бу тўнғич шоири ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ан-Нуъмон бин Собит — Имоми Аъзам (699—767)нинг энг сеvimли шогирдларидан бўлиб, кўзи ожиз бўлса ҳам, дил кўзи ниҳоятда равшан ва тийрак эди. Юртдошимиз Адиб Аҳмаддан бизгача туркий адабий тилда ёзилган “Ҳибатул-дақойиқ” (“Ҳақиқатлар тухфаси”) достонининг XV асрда кўтирилган бир неча нусхаси ва Алишер Навоий асарларида келтирилган яна 1—2 парча етиб келган. Адиб Аҳмад биринчилардан бўлиб Расулуллоҳ ҳадисларига шеърий шарҳлар бағишлаган аллома шоирдир. Унинг илм фазилати, жоҳилликнинг касофати ҳақида ўн бир аср илгари айтган ҳикматлари ҳануз долзарблигини йўқотган эмас.⁶⁹

Шундай қилиб VIII—IX асрларда ислом минтақа маданияти шаклланди ва унинг дастлабки босқичи — Сунна — унинг энг олий ютуқларига эришди. Бу ютуқлар, аввало, ислом ахлоқи асосларининг мукаммал тизими вужудга келганилиги, шариат ва фикҳ илми, манбашунослик ва матншунослик назарияси ва амалий тажрибаларининг шаклланиши, адаб илми, дастлабки Куръон тафсирлари, қироат илми, шеърият назарияси, сарфу наҳв (грамматика), луғатшунослик ва бошқа илмларга асос солина бошлаганлиги билан белгиланади. Бундай улуғ маънавий бойликнинг вужудга келиши ва ривожда минтақанинг барча халқлари, айниқса, араб, форс, турк элатларининг ҳиссаси катта бўлиб, жумладан, бизнинг ватандошларимиз — Адиб Аҳмад Юғнакний, Имом Муҳаммад ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий каби алломалар қўшган маънавий улуш бутун жаҳон афкор оммаси томонидан тан олингандир.

Инсоният тарихида минглаб пайғамбарлар ўтган. Уларнинг охиргиси (“Хотимат-ун-наби”) Муҳаммад (С. А. В.) араб қабилаларининг ягона миллат сифатида шаклланишида етакчи ўрин тутди. Аммо Куръони карим асосида шаклланган Таъҳид эътиқоди ва “умма” тушунчалари фақат арабларни бирлаштиришгагина қаратилган бўлмай, балки бутун инсониятни, балки бутун табиат, коинот, Борлиқни яхлит бир моҳият сифатида англаб етиш имконини беради. Аммо бу Олий мазмунга халқлар осонликча етишгани йўқ. Дастлаб, VIII аср иккинчи ярми — IX аср бошларида умумминтақа ислом маданияти шаклланишига ғоявий-сиёсий замин яратилди. Абу

Муслим қўзғолони ва Маъмуннинг (813-833) халифалик таҳтини эгаллаши жараёнида минтақада арабий, эроний, туркий миллатларнинг ўзаро сиёсий-иҷтимоий мувозанат ҳолати вужудга келди. Ҳарбийлар кўпроқ туркий халқлар вакилларидан, вазирлар ва сарой амалдорлари эронийлардан, диний нуфуз эгалари арабдан бўлиши анъанага айланди. Кейинроқ шеърят асосан форс тилида, аниқ фанлар араб тилида ёзила бошланди. Ана шундай шароитда IX-XV асрлар мобайнида турли халқ намояндалари иштирокида ягона минтақа маданияти шаклланди. Ва туркий миллат вакиллари ҳам ушбу умумий меросга сезиларли улуш қўшдилар.

Таянч иборалар: Маънавий турғунлик ҳавфи, асотир тафаккур ва мушриклик, Сосонийлар таназзули, ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломдан ҳазрати Исойи Масиҳгача, Турон ўлкасида миллий бирлик ва эътиқодлар хилма-хиллиги, қабилачилик зиддиятлари, илоҳий иноят ва маънавий янгила ниш, ислом эътиқоди ғалабаси, “ҳижрий эра”, Қуръони каримда илмга эътибор, Ислом динида тарихий тадрижийлик ғояси, “умма” тушунчасининг шаклланиши, Абу Муслим ҳаракати ва Умавийлар сулоласига барҳам берилиши, араб, форс ва туркий элатлар аро сиёсий қудратда мувозанат ҳолати пайдо бўлиши ва Ислом минтақа маданиятининг шаклланиши, сунна босқичи, илк ровийлар, илк муҳаддислар, ҳадис илмининг “олтин асри”, “Кутуби ситта” (“Олти китоб”), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг “ал-Жоме-ас-Саҳиҳ” китоби, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ва ҳанафий мазҳаби, моликия, шофеъия, ханбалия мазҳаблари, Жаъфар ас-Содиқ ва шиа йўналишида жаъфария мазҳаби, манбашунослик ва матншунослик фанининг юксак ривож, ислом ахлоқининг шаклланишида Пайғамбаримиз ҳадисларининг аҳамияти, шариат ва фикҳ асосларининг шаклланиши, “Сират ар-Расулуллоҳ”, Қуръон тафсирлари, адаб илми, Адиб Аҳмад ва илк туркий дoston, Сунна маънавиятининг ўзак моҳияти.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.

2. Имом ал-Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1—4-жилдлар, Т., 1990—1995.

3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳиёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 3—17.

4. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қура-миз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 183—192, 349—354.

5. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—54.

6. Кароматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. Т., 1998.

7. Ҳасанов А. А. Макка ва Мадина тарихи. Т., 1992.

8. Большаков О. Г. История халифата. 1—3 части. М., 1989—1998.

9. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг тако-мил босқичлари. Т., 1996.

Қўшимча адабиёт:

10. Имом ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., 1990.

11. Васлий Самарқандий. Имом Аъзам тарихи. Т., 1995.

12. Мамадалиев С. Имом Бухорий таърифи. Т., 1996.

13. Усманов М. А. Основные этапы эволюции ислама. М., 1978.

14. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. 1995.

15. Журавский А. В. Христианство и ислам. М., 1990.

16. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.

17. Хасанов А. А. Мекка, Мадина и верования арабов на-кануне возникновения ислама. Т., 1994.

18. Усманов М. Ислом ақидалари ва маросимлари. Т., Ўзбе-кистон, 1975.

19. Религиозные традиции мира. Буддизм, иудаизм, хри-стианство, ислам. Бишкек, 1997.

20. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. Т., 1986.

21. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. М., 1990.

22. Абу Фараж ал-Исфাহани. Книга песен. М., 1980.

23. Библейская энциклопедия. М., 1990.

24. Шидфар Б. Я. Абу Нувас. М., 1978.

25. Майоров Г. Г. Формирование Средневековой филосо-фии. Латинская патристика. М., 1979.

26. Из классической арабской поэзии. М., 1979.
27. Петрушевский И. П. Ислам в Иране. Л., 1966.
28. Крывелев И. А. Библия: историко-критический анализ. М., 1982.
29. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. (1—2 книги) М., 1961.
30. Хрестоматия по исламу. М., 1991.
31. Ренан Э. Жизнь Иисуса. Апостолы. М., 1991.

9-маъруза. ИСЛОМ МАЪРИФАТЧИЛИГИ БОСҚИЧИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Мантиқий тафаккур эҳтиёжи.
2. Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг турли йўналишлари:
 - а) калом илмининг ривожланиши ва Мотуридий меросининг аҳамияти;
 - б) ботиния таълимоти ва “Ихвон ус-сафо” энциклопедияси;
 - в) фалсафа йўналиши: устози соний Форобийнинг жамият ҳақидаги қарашлари;
 - г) тасаввуфий қарашларнинг шаклланиши.
3. X—XI асрлар ислом минтақасида илм ва маданият ривожининг юксак босқичга кўтарилиши.

1. Аллоҳ таоло Қуръони карим орқали марҳамат этган мукаммал Тавҳид таълимотини аҳли башар томонидан англаб етишнинг илк поғонаси бўлмиш Сунна босқичи ўзининг инкор этиб бўлмайдиган фазилат ва ютуқларига эга эканлиги олдинги маърузада қайд этиб ўтилди. Бу босқичда ислом маънавиятининг пойдевори ҳисобланувчи шариат аҳкомлари ва ислом ахлоқи шаклланди. Тавҳид таълимотининг илк талқини бўлмиш ушбу қадриятлар тизими умумминтақа маънавиятининг такомилда нақадар муҳим бўлганлиги ҳар қандай шубҳадан ҳолидир. Бу босқич қадриятларини биров бўлса-да инобатга олмаслик ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳам тарих тажрибасида неча бор синалган ҳақиқат. Аммо Тавҳид таълимотини бутун борлиғи, моҳияти билан англаб олиш учун бўлган ҳаракат бу босқичда

тўхтаб қолгани йўқ. Ислом минтақа маънавиятининг такомил тарихи яна бир қатор босқичларни босиб ўтди. IX асрдан бошлаб ушбу маънода янги йўналишлар бўй кўрсата бошлади ва кейинги асрларда улар етакчи мавқега кўтарилди. Масаланинг моҳияти шундаки, Сунна, биринчи навбатда, ибрат асосига қурилган, яъни Сунна Аллоҳ ҳидоят этган Ҳақиқат йўлига (ас-Сирот ал-мустақим — тўғри йўл) Расулуллоҳ Муҳаммад (С.А.В.)нинг ҳаёт ва тафаккур тарзига тақлид этиш, ундан ибрат олиш орқали эришишни назарда tutади. Пайғамбаримиз ва ул зотнинг яқин кишилари (саҳобалари) ҳаёти давомида мусулмон жамоаси (“умма”)га бирлашиб қандай қадриятларга амал қилган бўлсалар, ушбу ишқаш тарзи кейингиларга ҳам ўрнак ва намуна бўлмоғи Сунна маънавиятининг ўзак томиридир. Аммо замон ўзгарувчан, инсон табиати эса беқусур эмас. Пайғамбаримиз вафотидан сўнг унинг энг яқин саҳобалари, ул зот ишонган, таянган, кўнгил боғлаган инсонлар орасида нафақат ички рақобат, баҳс ва келишмовчиликлар, балки қонли тўқнашувлар, ростмана жанглар содир бўлди. Биргина пайғамбаримиз рисолатига биринчилардан бўлиб имон келтирган ҳазрат Али билан бошқа бир гуруҳ, яъни Талха, Зубайр каби саҳобалар орасида юз берган жиддий тўқнашув, унда Талха ва Зубайрнинг ҳалок бўлиши билан алоқадор ҳодисаларни мисол келтирсак, шунинг ўзиёқ воқеликнинг нақадар мураккаб эканлигига гувоҳлик беради. Бунинг устига Пайғамбаримиз ҳаётлик даврларига нисбатан кейинги асрларда минтақа халқлари ижтимоий такомилида катта ўзгаришлар юз берди, уларни инкор этиш, Расулуллоҳ давридаги муслимлар уммасининг ҳаёт тарзига тўлиқ қайтиш, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар тақозосини тан олмаслик кейинги асрлар минтақа аҳли учун имкондан ташқари эди. Бундан ташқари Сунна босқичида Расулуллоҳ ибрати кўпгина саволларга бевосита жавоб топиш имконини берган бўлса, кейинроқ бориб, бирмунча мураккаброқ, жиддий фикр юритишни талаб қиладиган муаммолар пайдо бўла бошлади. Натижада ақл билан, аниқроғи мантиқий тафаккур билан иш олиб боришга эҳтиёж кучайди. Масаланинг яна бошқа жиҳати ҳам борки, Сунна босқичи — ибрат йўли. Агар илм бўлмаса, ибрат тақлидга айланиш хавфи бор. Тақлидчилик эса исломда доим қораланади. Шундай экан, маърифатчилик давр тақозоси, ҳаётий эҳтиёждир.

Асли бу эҳтиёж пайғамбар ҳадисларини тўплаш жараёнидан уларни мавзулар бўйича таснифлаш жараёнига ўтишдаёқ, яъни Молик ибн Анас, Имом Муҳаммад аш-Шайбон, кейинча Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий каби муҳаддис уламолар фаолиятида аён бўла бошлаган эди. Аммо муҳаддислар фаолияти барибир уларнинг тафаккур қудрати натижаларини ёрдамчи мавқеда ушлаб турар, мазмун жиҳати асосан ҳадисларнинг ўзида мужассам эди. Шу билан бирга исломда соф диний мақсадларда ҳам мантиқий тафаккурга таяниш эҳтиёжи аввал бошданоқ мавжуд бўлган. Бунинг сабабларидан яна бирига тўхталиб ўтсак.

Содда бир мушрикни тавҳид имонига келтирмоқ учун, агар Аллоҳ таоло унинг дил кўзини беркитмаган, маънан қулоқларини қар қилмаган бўлса, Қуръон оятларининг Пайғамбаримиз ва саҳобалар тафсири ва талқинидаги баъни, мусулмон жамоаси қўлга киритган сиёсий ва маънавий ютуқлар ибрати балки кифоя қилар. Аммо исломдан илгари шакллланган ўзига хос мукамал тизимга эга бўлган диний таълимотлар, жумладан, Маздаясна (зардуштийлик), Веда китоблари асосидаги ҳиндавийлик, буддавийлик, масихийлик ва ҳоказолар ҳар бири минтақа халқларининг азим бир гуруҳини ўзига жазб этган бўлиб, ушбу эски ақидалар этагини маҳкам тутган шахслар VIII—IX асрларда минтақада кўпчиликни ташкил этарди. Уларни мажбурлаб, қилич билан янги эътиқодга жалб этиш охир-натижада қониқарли бўлмаслиги аён эди. Эътиқод зўрлик билан бўлмайди. Хуллас, Сунна ахлоқи муслимлар жамоасининг ички мувозанати ва интизоми учун зарур бўлса, минтақа ва жаҳондаги ўзга таълимотлар, ўзга ақида тизимларини маънан енгиб ўтиш учун энди мантиқий тафаккур қудрати лозим эди. Дарҳақиқат, IX асрда Эронда, қисман Мовароуннаҳр ва Хуросонда, Маздаясна эътиқоди ҳануз кенг урф бўлибгина қолмай, ҳатто бу таълимот хусусида бугунги кунгача етиб келган муҳим асарлар яратилгани бизга маълум. Худди шу даврда Шарқий Туркистонда монавийлик билъати ва буддавийлик эътиқоди руҳида туркий тилда бой адабиёт яратилди. Кишилар онгига асрлар мобайнида ўрнашиб келган бу сингари кўҳна ақидалар янги изчил Тавҳид эътиқоди билан алмашиши учун Сунна анъанаси кифоя қилмас эди. Бу курашда холис илмий баҳс қуроли бўлиши мантиқий тафаккур қудрати ўта зарур эди.

Демак, Тавҳид таълимотининг тараққиётида маърифатчилик босқичи ҳар жиҳатдан тарихий зарурат бўлиб, бу йўналишдаги ҳаракат Сунна босқичи ҳали етакчи мавқе эгаллаб тургандаёқ бошлангани сир эмас.

Ислом маърифатчилиги ҳақида гапиришдан олдин яна бир масалага ойдинлик киритиб олиш лозим. Нега ислом минтақа маънавияти ривожининг биринчи даврини Сунна босқичи деймиз ва уни IX аср билан якунлаймиз? Чунки ушбу асрда яшаб, фаолият кўрсатган 6 буюк муҳаддиснинг бажарган ишлари ниҳоясига етмай туриб, кейинги босқичга ўтиб кетиш маънавий такомил мантиқига тўғри келмас эди. Қуръони каримнинг қонунлаштирилган матни тайёр бўлиб, ундан нусхалар кўчирилгач, Расулulloҳ ҳадисларини тўплаш, тартибга келтириб, уларнинг ишончли тўпламларини (“Жомеъ ас-Саҳиҳ”) тузиш имкони пайдо бўлди ва кейинги 2 аср шунга сарф бўлди. Шунга қиёсан айтиш мумкинки, 6 буюк муҳаддис имомларнинг ишончли ҳадис тўпламлари ҳозирги мавжуд ҳолатида тартиб берилмай туриб, Тавҳид таълимотининг ақлга, мантиқий тафаккурга таянувчи талқинларига уриниш номукамал хулосаларга олиб келиши мумкин эди. Муътазила йўналишининг янглишувлари бунга мисол бўла олади. Аммо ҳаёт мураккаб, инсон изланишлари назарий мукамалликларни кутиб турмайди. Янги босқичдаги етакчи йўналишларнинг деярли барчаси буюк муҳаддислар фаолияти билан бир замонда, яъни IX асрда пайдо бўла бошлади.

2. Хуллас, иккинчи босқичда ақлга, мантиқий тафаккурга таяниш натижасида ҳақиқатни англаб етишнинг турли мувозий (параллел) йўналишлари шакллана бошлади. Сунна доирасидаги мазҳабларга қараганда энди бу даврда шаклланган фикрий оқим ва йўналишларнинг ўзаро фарқи анча-мунча сезиларли тус олган ва ўзаро мунозара ҳам кучайган эди. Бу даврнинг катта-кичик оқимлари ниҳоятда кўп бўлганлиги сабабли биз фақат энг муҳимларигагина тўхталиб ўтамиз. Уларни танлашда ўз билгимизча иш кўрмаслик учун ушбу даврнинг энг нуфузли намояндаларидан бўлмиш Имом Абу Ҳомид Ғаззолий (1058—1111) ҳамда мутафаккир шоир ва олим Умар Хайём (1048—1122) санаб ўтган йўналишларнинг ўзига диққат қаратсак, кифоя қилса керак. Чунки бу давр ислом минтақасининг тафаккур оламини қамраб

олиш учун ўнлаб эмас, балки юзлаб жиддлар битиш керак бўлади ва бу гаплар асло муболага эмас.

Энг ажойиби шуки, даврнинг энг муҳим йўналишларини ажратиб олишда буюк мутакаллим Ғаззолий ва буюк файласуф ва табиийунчи (табиий фанларни ўрганувчи) Умар Хайём мутлақо бир хил хулосага келганлар. Демак, бу хулоса кўп жиҳатдан ўша даврда мавжуд ҳақиқатни акс эттирган, дейиш мумкин.

Ислом маърифатчилиги даврининг энг буюк алломаларидан бўлмиш Имом Абу Ҳомид Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Ғаззолий ҳақида унинг мухлислари “Агар Муҳаммаддан кейин пайғамбар бўлиши мумкин бўлганда, албатта Ғаззолий бўлур эди”, деб муболага қилишлари бежиз эмас. Ушбу муҳтарам зот ислом минтақа маънавиятининг ўзидан олдинги 5 асрлик такомилени ўз асарларида теран хулосалаб, янги йўналишларни белгилаб бера олган буюк устоздир. “Ал-Мунқиз мин ал-далал” (“Адашувлардан қутқарувчи”) асарида имом ал-Ғаззолий ёзади: “Менда шундай тасаввур шаклландики, Ҳақиқатни изловчилар тоифаси тўрт гуруҳга бўлинди-дилар:

1. Мутакаллимлар...

2. Ботинийлар...

3. Файласуфлар...

4. Суфийлар... ”.⁷⁰

Умар Хайём ҳам ўзининг “Дархостнома” (“Сўралган нарса ҳақида китоб”) рисоласида ушбу йўналишларни ўзгаришсиз қайтаради, яъни мутакаллимлар, файласуфлар, исмоилийлар (яъни ботинийлар) ва суфийларни у ҳам санаб ўтади.⁷¹ Албатта, ҳар бир йўналишнинг таърифи ҳар икки алломада бир хил эмас, чунки уларнинг дунёқарашида ўзаро жиддий фарқлар мавжуд эди. Ҳар икки олимнинг таснифи ўзаро мос тушганлиги аввало ислом маърифатчилиги даврига хос бир маънавий фазилатни муайян акс эттиради: бу даврга келиб ислом минтақа маънавиятида нафақат шариат аҳкомлари талқинида турлича қарашлар, балки янада кенгроқ маънода, яъни Борлиқнинг олий ҳақиқатини излашда бир-биридан жиддий фарқ этувчи турлича йўналишлар вужудга келган ва улар зиёли давраларда ўзаро расман тан олинган эди. Ҳозирги замон тилига ўтириб айтганда, Сунна даврида ислом эътиқоди ақидалари мажмуи бўлмиш

шариат доираси билан чекланган талқинлар плюрализми (ислом динининг беш мазҳаби) шаклланган бўлса, энди иккинчи босқичда Ҳақиқатни англаб етишда турли оқим ва йўналишлар (Тавҳид таълимоти доирасидаги турлича қарашлар) плюрализми вужудга келди. Ушбу ҳодиса ҳурфикрлик анъаналари ислом минтақа маънавиятида X—XI асрлардан янада кенг ривож ола бошлаганини англатар эди.

а) Асли ислом маърифатчилиги босқичида кенг ривож олган кўпчилик оқимлар Умавийлар давридаёқ мустақил бўлиб, ажралиб чиққан мўътазила диний фалсафасининг маънавий таъсири остида юзага келди десак, муболага бўлмайди. Ўз даврида Басра қозиси бўлмиш йирик ва машҳур дин арбоби Ҳасан ал-Басрий (642—728)нинг салоҳиятли шогирди Восил ибн Ато (699—748) бир масалада устози билан баҳслашиб қолиб, тарафдорлари билан унинг суҳбатини тарк этади ва янги мустақил йўналишга асос солади. Иътазала (тарк этиш) сўзидан келиб чиққан ҳолда бу оқим мўътазила деган ном олади. Восил ибн Атога тегишли деб ҳисобланувчи китобларнинг бири “Ат-Тавҳид ва-л-Адл” деб ном олган. Кейинги асрда унинг издошлари Муаммар б. Аббод (вафоти 830 йил), Абу Исҳоқ ан-Наззом (вафоти 845), Абу Ҳузайл ал-Аллоф (749—849) ва бошқалар мўътазиланинг 5 асосий қоидасини ишлаб чиқдилар. Уларнинг биринчиси Ал-Адл (Аллоҳнинг адолати) ва иккинчиси Ат-Тавҳид (Аллоҳнинг ягоналиги) бўлиб, бу икки тушунча ислом минтақа маънавиятининг кейинги ривожид атакчи ғояларга айланди. Мўътазила таълимоти Аллоҳ адолати деганда мавжуд воқеликнинг муайян қонуниятлар асосида ривожланиши ва инсон иродасининг эркинлиги каби ўта муҳим қоидаларни назарда тутарди. Аллоҳнинг мутлақ ягоналиги (Ат-Тавҳид) қоидаси эса, мўътазила талқинида Ягона илоҳий зотни тасаввур этишда асотир тафаккурнинг бутун қолдиқ унсурлари, айниқса, Аллоҳ таоло зотига инсонга хос сифатлар (кўз билан кўриш, қулоқ воситасида эшитиш, қўл билан яратиш ёки тутиб туриш, ақл билан билиш кабилар) нисбат берилишини (яъни антропоморфизмни) тўлиқ инкор қиларди. Мўътазила оқимининг бидъат сифатида қораланишига асосий сабаб бўлган “Қуръоннинг яратилганлиги” (“Худус ал-Қуръон”) ҳақидаги ўзига хос нуқтаи назар ҳам бу йўналишнинг мантиқий тафаккурга таянганлигига ишора қила-

ди. Калом йўналишининг дастлабки йирик оқими бўлган муътазила шаксиз диний фалсафа эди, яъни дин ақидаларини ақл тарозисида ўлчаб талқин этишга асосланган эди, аммо бу оқим вакиллари ислом маърифатининг энг муҳим икки масаласи — Адолат ва Тавҳид тушунчалари талқинида шу даражада илгари кетдиларки, улар изидан ислом маърифатчилигининг буюк тўлқини келиши даврнинг мантиқий тақозоси бўлиб қолди. Халифа Маъмун (813—833) даврида исломнинг муътазила талқини расмий таълимотга айланди ва ҳатто Қуръоннинг яратилганлиги ҳақидаги қарашга қўшилмаган руҳонийлар тазйиқ остига олина бошланди. Бу ҳолат чорак аср давом этди. Ниҳоят 849 йилда халифа Мутаваккил (847—866) Қуръоннинг яратилганлиги ҳақидаги баҳсларни тақиқлаш ҳақида фармон чиқарди. Энди муътазила оқими вакилларининг ўзлари қувғин этилдилар. Аммо фикр тўхтаб қолмади, муътазила оқими ҳам йўқ бўлиб кетмади. Халифа Маъмун ҳомийлигида Бағдодда шаклланган “Байтул-ҳикма” (Донишмандлик уйи, ҳозирги тил билан — Академия) доирасида табиий фанларни ўрганиш кенг йўлга қўйилди. Бизнинг юртдошларимиз Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (780—850), Аҳмад Фарғоний (вафоти 861 йил) ва бошқалар бу давр ислом минтақа маданиятининг фахри эдилар.

Калом фалсафаси Тавҳид таълимотини минтақадаги барча эски ақидалар мажмуидан ҳар томонлама устунлигини ақл ва мантиқ қудрати билан исботлаб бергач, исломнинг маънавий мавқеи беқиёс юксалиб кетди, шу билан бирга Қуръони карим оятларида таъкидланган тарихий тадрижийлик қоидаси чуқурроқ идрок этила бошланди. Аллоҳнинг охириги китоби келтирган маънавий бойликни теран англаб етиш учун исломгача яратилган бутун маданий меросни чуқур ўрганиш ва тўғри талқинда ўзлаштириш лозимлиги маълум бўлиб қолди. Бу билан ислом маърифатчилиги босқичининг иккинчи муҳим хусусияти — ўтмиш меросни ўрганишга жиддий киришиш ва уни янгича асосларда англаб етиш ҳаракати ҳар тарафлама ривожланди. IX асрдаёқ кенг миқёсда таржимачилик фаолияти бошланиб, Хунайн ибн Исҳоқ (810—873), Собит ибн Курра (886—901) каби атоқли ва сермахсул таржимонлар, бутун-бутун оилавий таржимачилик мактаблари етишиб чиқди. Қадим Юнон фалсафий мероси деярли тўлиқ араб тилига таржима қилинди. Қадим

Сурия, Бобил, Эрон, Ҳинд ва бошқа ўлкаларда яралган муҳим манбалар араб тилига ўтирилди. Адабий ва тарихий асарлар, жумладан, Эрон ва Турон тарихига оид манбалар ҳам таржима қилинди. Оғзаки бадиий адабиёт намуналарини ёзиб олиш ва тартибга солиб, мавзулар асосида тўпламлар тузиш авж олди. Бу ишларнинг кўпи давр зиёлиларининг фидокорона меҳнати ва ташаббуси билан амалга ошириларди.

Хорун ар-Рашид, Маъмун каби йирик давлат арбобларидан тортиб турли ўлка ва вилоят ҳокимлари, ноиблари, вазирлар, турли даражадаги зодагон гуруҳларнинг бу борадаги хизматларини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Сунна давридаёқ ислом ҳукмдорлари, олий табақа вакиллари ўрта-сида зиё аҳлини саройга жалб қилиш, шоирлар, муаррихлар, мунажжимлар, фақиҳлар, тиб олимлари, ҳатто риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), адаб илми (филология ва риторика) намояндаларини атрофга тўплаб, уларнинг илмий фаолиятини моддий рағбатлантириш кенг урф бўла бошлаган эди.

Аммо бир ҳақиқатни қайд этиб ўтиш керакки, Сунна ва ҳадис илмининг буюк устозлари доимо саройдан ўзларини четга тортиб келдилар, Абу Ҳанифа ва Имом Бухорий каби ислом оламининг энг ёрқин сиймолари ҳатто қозилик вазифасини бажаришга розилик бермадилар. Маърифатчилар сарой ҳомийлиги бўлмаса, мақсадларига эриша олмас эдилар. Чунки табиий фанлар ва ўтмиш меросни жиддий ўрганиш учун бутун умрни бағишлаш, бундан ташқари турли моддий харажатларни қоплаш керак бўлар эди. Шу сабабли ислом маърифатчилиги намояндаларининг кўпчилиги йирик вакиллари саройда, сарой билан боғлиқ ҳолда ёки саройга яқин доираларда ижод қилишди.

Мўътазила оқими бошлаб берган Калом фалсафасига Хасандан яна икки мустақил йирик оқим келиб қўшилди. Уларнинг биринчиси кўпчиликка маълум бўлган ашъария оқими бўлиб, асосчиси Абул Ҳасан Али бин Исмоил ал-Ашъарий (873—935) номи билан шуҳрат қозонди. Ал-Ашъарий ўзи Басрада мўътазила оқимининг ўша даврдаги етакчи устозларидан Абу Али ал-Жуббайй (вафоти 915 йил) қўлида таълим олган бўлиб, устози бегона эмас, Абулҳасанга ўғай ота бўлар эди. Аммо 912—913 йилларга келиб, ал-Ашъарий мўъта-

зила оқимидан узоқлашиб, Бағдодга кўчиб ўтди ва ўзи янги мустақил таълимотга асос солди. IX асрда мўътазила оқими шаклланаётган пайтда ҳали юнон файласуфларининг мероси араб тилига мукаммал ўтирилган эмас эди. Шу сабабли ай-тиш мумкинки, Тавҳид таълимотининг мўътазила талқини нисбатан мустақил мантиқий тафаккурга таянган эди. Аммо ал-Ашъарий даврига келиб, Афлотун ва Арасту каби улуғ юнон файласуфлари изидан борувчилар пайдо бўлиб, араб тилидаги мустақил ислом фалсафа мактаби шакллана бошлаган ва бу соҳада янгилик яратиш қийинлашган эди.

Ал-Ашъарий ўз таълимотини яратишда Демокритнинг атом ҳақидаги назариясидан фойдалангани ҳақида илмий доираларда мулоҳаза юритилади. Аммо Ал-Ашъарийнинг энг асосий асарлари бевосита бизгача етиб келмагани сабабли бу ҳақда аниқ хулосалар қилиш қийин. Яқин ўтмишда ашъария оқими реакцион ҳисобланиб, аввал фалсафага, кейин мўътазилага ҳам қарши қўйиб келинди. 80-йиллар охиридан бошлаб, бундай ёндошув унча тўғри эмаслиги, мўътазила ва ашъария оқимлари орасида фарқларгина эмас, умумий жиҳатлар ҳам кўп эканлиги кўпчиликка маълум бўлмоқда. Бу оқимнинг кейинги намояндалари ичида Ал-Бақиллоний (вафоти 1013 йил), Абу Исҳоқ ал-Исфарионий (вафоти 1027 йил), Ал-Жувайний (вафоти 1085 йил), Аш-Шаҳристоний (вафоти 1153), Фаҳриддин Розий (вафоти 1209 йил) каби улуғ алломалар ижоди жаҳон илмида кўплаб махсус тадқиқотлар мавзуи бўлиб келмоқда. Айниқса, охирги икки буюк зот ижоди алоҳида эътиборга сазовор бўлиб, уларда фалсафа ва Калом йўналишларининг яқинлашуви кузатилади.

Абул Ҳасан ал-Ашъарий билан деярли бир вақтда бизнинг яна бир буюк юртдошимиз Абу Мансур Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Ҳанафий ас-Самарқандий ал-Мотуридий (870—944) Калом илмининг учинчи мустақил оқими мотуридияга асос солди. Аллома таваллуд топган Мотурид қишлоғи ҳозирги кунда Самарқанд шаҳрининг бир маҳалласига айланган. Ёш Абу Мансур Муҳаммад Самарқандда ҳанафия мазҳаби фақиҳлари қўлида таълим олди ва кейинча ўша ерда ўзи ҳам мударрислик қилиб, фикҳ ва Калом илмини талабаларга ўргатди. Олимнинг асосий асарларидан “Китоб ут-Тавҳид” ва “Китоб таъвилат ал-Қуръон” асарлари бизгача етиб келган. Мотуридийнинг қабри Самарқанднинг машҳур

зиёратгоҳларидан, юзлаб улуг алломаларнинг хоки-поклари жой олган Чокардиза мазориди бўлиб, собиқ тоталитаризм замонида (1948 йилдан кейин) атайин бузиб ташланган бу табаррук қабристон мустақиллик шарофати билан қайтадан обод қилинди. Мотуридия оқими ашъариядан баъзи масалаларга муносабати жиҳатидан жиддий фарқ қилади. Масалан, инсоннинг ирода эркинлиги, яъни ўз ҳаракатларида соҳиби ихтиёр эканлиги мотуридия оқимида тан олинади. Мотуридия оқими ҳанафий мазҳаби доирасида, ашъария эса шофъийлар орасида ёйилган бўлиб, 1040—1044 йилларда Бағдод ва Самарқандда бу таълимотлар расмий ислом ақида ва арконлари сифатида тан олинди ва ҳаётга жорий этилди. Мотуридия оқимининг инсонни соҳиби ихтиёр деб ҳисоблаши ва инсон ақли яхшилик ва ёмонлик (хайру шарр)ни бир-биридан ажрата олади, дейиши ашъариядан фарқли равишда Мовароуннаҳр ва Хуросонда кейинги (XII—XV) асрларда илм-фан равнақ топишига йўл очди. XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларидаги мусулмон Шарқида етишиб чиққан ислоҳотчи уламолар (Муҳаммад Абду, Абдурахмон ал-Кавкабий кабилар) Имом Мотуридий таълимотига асосланиб, шариатдан чекинмаган ҳолда ислом дунёсини ақлга таяниб, замонавий илм-фан ютуқларидан фойдаланиб ва уларни тараққий эттириб, ислом жамияти олға ривожланиши зарурлигини назарий асослаб берганлар, замон талабига жавоб берувчи фатволар чиқарганлар. Бу йўналиш Шайх Сайид Жамолиддин ал-Афғоний, Исмоилбей Ғаспирали, Маҳмудхўжа Беҳбудий каби илғор ислом уламолари фаолиятида янада кенг авж олди.

б) Ислом маърифатчилиги босқичининг иккинчи йирик йўналиши ботиния бўлиб, унинг асосида исмоилия бидъати ётади. Шиъа мазҳабидан ажралиб чиққан бу бидъат намоёндалари бошқа шиалар каби олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700—765) нинг кичик ўғли Мусо ал-Козим (вафоти 799 йил) ни эмас, катта ўғли Исмоилни имомликдаги вояси деб тан оладилар (Исмоил бин Жаъфар отаси ҳаёт чоғида 762 йилда вафот этган). Мисрда Фотимийлар давлат тепасига келгач (909 йил), исмоилийларнинг минтақа бўйлаб фаолияти авж олди ва таъсири ҳам кучайди. Давр ақл ва маънавий тафаккур даври эди. Шунга муносиб равишда исмоилия бидъати тарғиботчилари ўзларининг мураккаб фал-

сафий тизимини ишлаб чиқдилар. Улар билимни зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) даражага ажратдилар. Зоҳирий билим авом учун мўлжалланган бўлиб, асосан шиа мазҳаби шариат аҳкомларига мос келарди. Ботиний билим эса фақат танланган тор доира — хослар орасидагина тарқалиши назарда тутилар ва борлиқни идрок этишнинг мураккаб фалсафий тизимидан иборат эди. Ботиний билимлар қомуси сифатида шуҳрат қозонган буюк мерос — X асрда яратилган 52 рисоладан иборат “Расоили ихвон-ус-сафо ва хуллон ул-вафо” (“Пок биродарлар ва вафодор дўстлар рисоалари”) мажмуаси бўлиб, бу мажмуада 14 рисола риёзиёт (математика)га, 17 рисола табиий фанларга, 11 китоб Олий ҳақиқат сирлари ва яна 10 китоб диний масалаларнинг мантиқий таҳлилига бағишланган эди.

Бу мукаммал қомус исломгача ҳосил бўлган илмий-фалсафий меросни чуқур ўзлаштириш асосида юзага келган бўлиб, минтақа илмининг кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Ботиния йўналиши асосан исмоилия бидъатига боғлаб талқин этилса ҳам, аслида ўша даврларда кўпчилик расмий ақидага муҳолиф қарашлар шу ном остида умумлаштириб талқин қилинганлигини ҳам назардан қочирмаслигимиз керак. “Пок биродарлар” гуруҳидан ташқари исмоилиянинг Ан-Насафий (942 йилда ўлдирилган), Ал-Кирмоний (вафоти 1021 йил) сингари бошқа машҳур назарийётчилари ҳам фанга маълум. Мовароуннаҳрда исмоилия бидъатини тарғиб этган энг буюк шахс шоир ва мутафаккир Носир Хусрав (1004—1088) бўлиб, у Помир тоғлари бағридаги машҳур Бадахшон ўлкасидан эди. У исмоилия қарашларини жиддий фалсафий руҳда талқин қилиб, айниқса, ижтимоий адолат масалаларига алоҳида диққатини қаратди.

в) Учинчи, айтиш мумкинки, ақл қудрати ва мантиқий тафаккурга таянган энг йирик ва энг теран йўналиш — ислом фалсафа мактаби бўлиб, бу йўналиш табиий ва аниқ фанларни ўрганиш билан бевосита боғланиб кетади. IX асрдаёқ фалсафа йўналишининг биринчи йирик вакили Ал-Кинди (800—870) ижод этганлиги маълум. X асрга келиб, бу соҳада ҳам энг буюк алломалар яна бизнинг юртимиз ёки, кенгроқ олганда, Мовароуннаҳр ва Хуросондан етишиб чиқа бошлади. Аввало, юртдошимиз Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобий (873—950)

ни эсга олиш жоиз. У Форобда туркий элатдан бўлган ҳарбий оиласида туғилди. Шош, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида таълим олиб, сўнг Рей, Исфаҳон, Ҳамадон шаҳарларини босиб ўтиб, Бағдодга кириб борди. 70 дан ортиқ тилни, ўз давригача яратилган илмий-фалсафий бойликни чуқур ўлаштирди. Форобий сарой доираларидан иложи борича ўзини узоқ тутган, камтарона ҳаёт кечирган, фақат умрининг охирида Ҳалаб ҳокими Сайфуддавла (943—967) илтифотига сазовор бўлиб, унинг ҳомийлигида бир мунча баракали ижод қилишга муяссар бўлган. Араб дунёсининг Мисрдан тортиб кўп шаҳарларини кезиб чиққан аллома Дамашқ шаҳрида илтифот этган ва ўша ерга дафн этилган.

Форобий 160 дан ошдиқ асар ёзган қомусий билим соҳиб-би эди. У юнон файласуфлари меросини чуқур ўрганиб, уларга шарҳлар ёзди. Айниқса, Аристотелнинг мураккаб фалсафий асарларини батафсил шарҳлаб берди. Унинг шарҳлари асосида катта бир гуруҳ алломалар юнон фалсафа мактаби мазмунини янгича талқинда ўлаштирдилар. Бундан ташқари Форобий илмнинг турли йўналишлари бўйича (фалсафанинг умумий масалалари, билиш назарияси, фанлар таснифи, математика, астрономия, музика, адабиёт назарияси, нотқлик санъати, физика, кимё, тиббиёт, биология, этика, педагогика, ҳуқуқшунослик, давлатни бошқариш назарияси, сиёсатшунослик ва бошқа турли соҳаларда) мустақил рисоалар яратди.

Инсоннинг бахт-саодатга эришуви, фозил жамият ва унинг ҳукмдори ҳақидаги Форобий олға сурган гоялар кейинги аср алломалари томонидан янада ривожлантирилиб, инсоният тарихини тўғри тушуниш ва талқин қилишда янгича ёндошувларга асос солди. Форобий мероси XII—XIII асрлардаёқ лотин, қадимий яҳудий ва бошқа тилларга таржима қилиниб, Европа халқлари маънавиятини бойитишга хизмат қилди.

Форобий ва унинг ижодий фаолияти ҳақида катта монографик рисоалар ўзбек тилида босилиб чиққанлиги учун бу ҳақда ортиқча таъриф шарт бўлмаса керак. Фақат бир нарсаса эътибор беришни бугунги кун тақозо қилади. Алломанинг борлиқ ҳақидаги яхлит тасаввури ва талқинлари со-вет даври ҳукмрон мафкураси талабларидан келиб чиқиб кўп жиҳатлардан чалкаш талқин этилган.

Форобий соф фалсафий Тавҳид таълимотини яратишни ният қилган, десак тўғрироқ бўлар. Унинг мулоҳазалари исломдан ташқарида эмас, балки илоҳий китобда таъкид этилган Тавҳид таълимотини тўғри талқин этишга томон яна бир поғона юқорироқ кўтарилиш, дейиш маъқулроқ кўринади. Шу ўринда Аристотел ва Форобий, кенгроқ олсак, қадим Юнон мумтоз фалсафаси билан ислом маърифатчилиги даврига оид Тавҳид фалсафаси орасидаги нисбат ҳақида баъзи мулоҳазаларга эҳтиёж сезилади. Нега ислом маърифатчилари Ҳомернинг бадий ижодига ёки Эсхил ва Софокл трагедияларига камроқ эътибор бериб, Афлотун ва Арасту фалсафасига айрича диққат қаратдилар? Аввал мусулмон мутафаккирлари юнон бадий адабиётидан хабардор бўлмаганлар деб фараз қилинди, аммо бу нотўғри бўлиб чиқди. Бизнинг назаримизда, масаланинг моҳияти бошқачароқ. Маълумки, қадим юнон маданияти асотир тафаккур босқичида (фикрлаш тарзига кўра олганда “Авесто” маданиятининг мантиқий давоми сифатида) шаклланган. Шу сабабли у давр бадий адабиёти ҳам халққа яхши маълум бўлган асотир тимсолларга таяниб яратилгандир. Фалсафада ҳам то Афлотунга қадар биз шу ҳолатни мушоҳада қиламиз. Афлотун фалсафасида асотир тимсолий қобиқ ёки пўстлоққа айланган. Асл идеализм — бу Афлотун фалсафасидир. Ундаги идеялар олами ҳақидаги тасаввур асотир тафаккур қобиғида янги бир дунёқараш — борлиқнинг фалсафий талқини яралиб келаётганидан дарак беради.

Форобийни ва умуман, X—XI аср мусулмон донишмандларини Аристотел фалсафий меросига жазб этган нарсаси худди шу ҳолат, яъни асотир тафаккурни соф фалсафий дунёқараш енгиб ўтганлиги бўлса, ажаб эмас. Шу нуқтаи назардан Аристотел қарашлари Борлиқ ҳақиқатини очиқ кўз билан, яъни соф ақл кўзи билан идрок этишдаги биринчи қадам бўлиб, Форобий талқинида бу қарашлар соҳиби Биринчи муаллим номини олди. Талқин этувчининг ўзи эса Иккинчи муаллим аталди. Шу ўринда яна Навоий яратган тимсоллар ёдга тушади. Сукрот Фарҳодни минг йил кутганини айтади. Аристотел мероси ҳам турк йигити Абу Наср Муҳаммадни 14 аср кутди. Исломгача аҳли башар фалсафий тафаккури авж нуқтаси билан Тавҳид фалсафасининг соф ақлга таянган ифодаси туташуви шу тариқа амалга ошди.

Форобий тимсолида миллий тафаккуримиз умумбашарий миқёсга кўтарилди, яъни Форобий фалсафаси ўзидан олдинги умумбашарият мантикий тафаккурининг чўққиси — Аристотелнинг борлиқни идрок этиш даражасига етишиб, ундан илгарилаб кетди. Ислои Тавҳид фалсафасининг Форобийдан кейинги тараққиёти бутун башариятни тафаккур тараққиётида янги пиллапоялардан юқори олиб чиқиб кета бошлади. Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997 йил), Абу Али ибн Сино (980—1037), Абу Райҳон Беруний (973—1048) каби юртдошларимиз мероси ушбу юксалиш пиллапояларининг айрим бўғинларини ташкил этади, деб бемалол айтиш мумкин.

Илмий адабиётда араб тили урф бўлгани учун туркий адабиёт бадий ижодга ижтимоий ва фалсафий қарашларни олиб кира бошлади. Беҳуда эмаски, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” достони (1069 йилда ёзилган) кўп жиҳатдан замондоши Абу Али ибн Синонинг фалсафий ва ижтимоий тафаккури даражасига уйғун келади.

Форобийдан бошлаб Ибн Синогача барча файласуфларимиз қомусий билим эгаси эдилар. Беруний умумфалсафий мулоҳазалар билан камроқ шуғулланиб, кўпроқ турли муайян илм соҳаларига аҳамият берган бўлса, Ибн Сино ҳам аниқ ва амалий билимлар соҳасида, ҳам соф фалсафий мушоҳадаларда юксак чўққиларни забт этди.

Шу ўринда Форобий ва Ибн Сино фалсафаси орасидаги аниқ кўриниб турган фарқни қайд этиб ўтиш минтақа маънавияти тараққиётидаги ўзгаришларга эътиборимизни жалб этиши мумкин. Форобий X аср биринчи ярмида ижод этди. Унинг фалсафий тафаккурига тасаввуф таълимотининг жиддий таъсири сезилмайди. Аммо Ибн Сино меросидаги “Ҳайи ибн Яқзон”, “Соломон ва Ибсол”, “Қуш рисоласи”, “Ишқ ҳақида рисола” каби қатор асарларда тасаввуфга оид муаммолар кўтарилади ва уларга фалсафий жавоблар изланади. Масаланинг жиддий муҳокамасига киришмаган ҳолда айтиш мумкинки, бу ўзгариш бежиз эмас эди.

(г) Тасаввуф таълимоти ҳам исломнинг дастлабки асрларидаёқ пайдо бўла бошлаган бўлиб, аввал тақвога ўта қаттиқ риоя қилиш, нафл ибодатларга берилиш билан кўзга ташланган бу йўналиш VIII асрга келиб Робияий Адавия сиймосида илоҳий ишқни улуглашни биринчи ўринга чи-

карди. IX асрдан Зуннун Мисрий (вафоти 859), Хорис Мухосибий (791—857), Боязид Бистомий (вафоти 875 йил) каби суфий шайхлари тасаввуф назариясига илк пойдевор тошларини қўя бошладилар. IX аср охири X аср бошларида Жунайд Бағдодий (вафоти 910 йил), Мансур Халлож (858—922) каби машҳур сиймолар етишиб чиқди. X аср охирида тасаввуф бўйича илк умумлаштирувчи китоблар “Китоб ал-лумаъ фи-т-тасаввуф” (Абу Наср Абдуллоҳ ибн Али Саррож — вафоти 988 йил), “Китоб ат-таарруф ли мазҳаб-ул-тасаввуф” (Муҳаммад ибн Иброҳим Бухорий Калободий — вафоти 995 йил) кабилар ёзилди. Тасаввуф таълимотининг кенг ёйилиши XI асрдан бошланди, дейиш мумкин. Бу аср тасаввуф насрий адабиётининг йирик вакили — Алишер Навоий тарафидан “пири Ҳирот” деб улуғланган Абдуллоҳ Ансорий (1006—1089), форс тилида ижод этган халқчил тасаввуф шеърияти вакиллари Бобо Тоҳир Урён, Абусаид Абулхайр (967—1049), Абдулҳасан Хароқоний (вафоти 1033 йил), Бобо Кухий (вафоти 1050 йил), тасаввуф ҳақида турли рисо-лалар муаллифлари Кушайрий (987—1073), Хужвирий (вафоти 1076 йил), Ас-Суламий (937—1021) ва тасаввуфнинг бошқа машҳур амалиётчи ва назариётчилари яшаб ўтган даврдир. Булар ичида бизнинг диёр вакиллари Арслонбоб ота, Боб Фарғоний, Ҳусам ота кабилар ҳам бор. Кенгайиб бораётган бу янги маънавий жараён ақл ва мантиқий тафаккурни маънавият асоси деб билган, инсонийлик моҳиятини аввало ақлий билимларни ўзлаштириш ва уларни ҳаётга татбиқ этишда қўрган ислом маърифатчилиги босқичи намояндаларига ўз таъсирини ўтказмай қўймади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида зоҳид суфий алоҳида тимсол Ўзғурмиш қиёфасида акс эттирилди. Аммо шунга қарамай, XI асрда хануз ислом маърифатчилиги — файласуфлар, мутакаллимлар, ботинийлар, табиий ва аниқ фан алломалари, қисқаси, ақл ва билимни биринчи ўринга қўювчилар етакчилиқни қўлдан берган эмас эдилар. Бу даврга ўз ижоди билан якун ясаган киши ҳам аслида XI аср охиридаги мантиқий тафаккурнинг энг забардаст вакили Имом Абу Ҳомид Ғаззолий (1058—1111) бўлди. Ғаззолий ниҳоятда бақувват мантиқий тафаккур эгаси, файласуфдир. Ғарбда уни ҳатто материалистик тамойилдаги донишманд деб билишган. Бунинг сабаби, олимнинг “Мақосид ал-фалосифа” (“Фай-

ласуфларнинг мақсадлари”) асари бўлиб, уни ўқиган киши, дарҳақиқат, Ғаззолийни ҳам Форобий ва Ибн Сино йўналишидаги одам деб ўйлаши мумкин. Бу китоб 1145 йилдаёқ лотин тилига таржима қилинган ва араб тилида ёзилган ислом фалсафий меросидан европаликлар биринчи навбатда шу китоб орқали хабар топишган эди. Ғаззолий ҳақида Ҳегел ҳам юқори фикрда бўлган.

Аммо Ғаззолий кейинги “Тахофут ал-фалосифа” (“Файласуфларнинг ўз-ўзини инкор қилиши”) асарида мантиқий тафаккурнинг ички зиддиятларини, ислом маърифатчилиги даври файласуф алломаларининг асарларидаги ўзаро зид келувчи ўринларни чуқур таҳлил қилиб берди. Ғаззолий кўпроқ мутакаллим-файласуф эди, аммо у асарларида мутакаллимларни ҳам аяб ўтиргани йўқ, улар мантиғидаги заиф жойларни ҳам кескин фош этди. Аллома беҳудага “Ҳақиқат изловчилар”нинг турли тоифаларини санаб кўрсатган эмас. Мақсад уларнинг қарашларини бирма-бир таҳлил қилиб чиқиб, ўзаро ички зиддиятларни аниқлаш, орадаги муътадил мувозанат ҳолатини топишга уриниш эди. Ғаззолий фақат файласуфлар билан эмас, балки барча йўналиш вакиллари билан баҳсга киришади, христианларнинг, ботинийларнинг (исмоилия бидъати вакилларининг), суфийларнинг қарашларидаги ифротий (яъни умумий меъёрдан чиқиб кетган) жойларини илмий таҳлил асосида очиб беради. Ғаззолийнинг тафаккури турли назариялардаги ички зиддиятларни теран кўра билиш қудратига эга эди. Унинг Шарқдаги энг машҳур ва кенг қамровли асари “Эҳёи улум ад-дин” (“Диний билимларнинг қайта жонланиши”) бўлиб, бу асарда аллома ўз қарашларини мунтазам бир тарзда баён этган. Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари ислом минтақа маънавиятининг маълум бир босқичи яқунланиб, янги босқич бошланаётганидан ёрқин бир нишона эди. Ғаззолий дунёга келган даврда Салжукийлар ислом минтақасининг катта ва муҳим қисмини қамраб олган, мустаҳкам марказлашган ислом давлатини тузишган эди. Минтақада ҳарбий куч ва ҳокимият тулиқ туркий сулола қўлига ўтган бўлиб, араб халифалари фақат расмий диний пешволик ҳурматини сақлаб қолган, турли давлат ишларини бошқаришда эса кўпроқ янги форс тили қўлланилар эди. Шу сабабли улуг вазираларнинг кўпчилиги форс тилида гаплашувчилардан бўлиб, келиб чиқиши

туркий элат вакиллари бўлган амалдорлар ҳам одатий қоидага кўра давлат ишларига оид ёзувларни форс тилида юритар эдилар. Ғаззолий Хуросонда туркий ва форсий элатлар азалдан аралаш яшайдиган Тус шаҳрида туғилди. У укаси Аҳмад билан эрта етим қолишди. Ғаззолий бошланғич таълимни Тусда олгач, илмини ошириш учун Журжон (Астробод) ва Нишопурга келди ва ашъарий оқимининг атоқли намояндаларидан Имом ал-Ҳарамайн (икки муқаддас даргоҳ имоми) деб шуҳрат топган мутакаллим ал-Жувайний (вафоти 478—1085) қўлида то унинг вафотигача таълим олди.

Кучли мутакаллим ва фикҳ олими бўлиб етишган Ғаззолий улуг вазир Низомулмулк (1063—1092)нинг диққатини тортди ва Низомия мадрасасида дарс беришга жалб этилди. 1095 (488 ҳижрий) йилда кучли руҳий изтиробга тушган Ғаззолий ўзининг бутун мударрислик ва фақиҳлик фаолиятини тўхтатиб, ҳажга йўл олди ва тасаввуф йўлига кириб, 11 йил мобайнида зоҳидлик ва таркидунё билан кун кечирди. Шу давр ичида ўзининг энг машҳур ва мукаммал асари — “Эҳёи улум ад-дин”ни ёзиб тугатди. 1106 йилда Низомулмулкнинг ўғли Фаҳрулмулк илтимосига қулоқ осиб, яна Низомияда дарс беришга қайтди ва шу даврда ўз фалсафий қарашларининг такомил босқичларини акс эттирувчи “ал-Мунқиз мин ад-далал” асарини ёзди. Умрининг охирида яна она шаҳри Тусга қайтиб, суфий хонақоҳини ихтиёр этди ва муридларига суфиёна ҳаёт тарзидан сабоқ бера бошлади.

Ғаззолийнинг бош китоби “Эҳёи улум-ад-дин” тўрт қисм (рубъ-чорак)дан иборат бўлиб, ҳар бир қисм 10 китобдан ташкил топган. Биринчи қисм “Ибодатлар” деб аталади ва унда илм ва ақойид ҳақида умумий руҳдаги муқаддимадан сўнг, таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж, Қуръон тиловати, зикр ва Аллоҳга муножот амалларининг ички моҳияти, руҳий мазмуни асосли равишда очиб берилган.

Иккинчи қисм “Одатлар” деб номланган ва “Таом истеъмол қилиш қоидалари”дан тортиб “Пайғамбарлик ахлоқи”гача. инсон ҳаёт тарзига оид барча муаммолар батафсил таҳлил қилиб чиқилган.

Учинчи қисм — “Муҳликот” (“Инсонни залолатга бошловчи ишлар ва хислатлар”) ҳақида бўлиб, унда кўнғил мўъжизалари ва дил тарбиятига оид суҳбат бошланади ва турли зарарли ҳою ҳаваслар — очкўзлик ва ҳирс, эзмалик,

ҳасад ва нафрат, бахиллик ва дунё тўплашга интилиш, кибр ва мунофиқлик кабилар қораланади.

Тўртинчи қисм — “Мунжиёт” (“Нажотга элгувчи ҳислатлар”) деб унвон олган бўлиб, кўпроқ тасаввуф мақомлари йўналишида — тавба, сабр ва шукроналик, хавфу рижо (ёмон амаллар учун Аллоҳ жазосидан қўрқиш ва яхши амаллар эвазига Аллоҳ иноятига умид боғлаш), зуҳд ва фақр, тавҳид ва таваккул, ишқ, ҳижрон, қаноат, ният, самимият ва ҳақгўйлик, ўз-ўзини эҳтиёт ва назорат қилиш, ўз ҳолини мушоҳада қилиш ва ўлимни ёдда тутиш масалаларига махсус эътибор қаратилган. Асар муаллифи ҳам файласуф, ҳам муқаддас китоблар билимдони, ҳам ҳуқуқшунос-фақиҳ ҳам тасаввуф сирларидан чуқур хабардор аллома, ҳам ахлоқшунос-носиҳ (насиҳат этувчи) сифатида ўзини намоён этади. Китобда ахлоқий, диний, ҳуқуқий, ирфоний тушунча ва муаммолар бақувват мантиқий далиллар ёрдамида жиддий таҳлил этилади ва ишонарли тарзда тушунтириб берилади. Улуғ алломанинг ушбу асаридаги гоёлар ихчамлашган тарзда “Кимёи саодат” номи билан форс тилида ҳам баён қилинган.

IX асрдан авж ола бошлаган Ислом маърифатчилиги X — XI асрлар давомида минтақа маданиятига исломгача башарият яратган бутун маънавий бойликни ўша давр имкони даражасида олиб кириб, уни чуқур ўзлаштириш ва янгича руҳда қайта талқин қилишга эришди. Аммо бу орада ушбу босқичнинг ноқис жиҳатлари ҳам кўриниб қола бошлади. Биринчидан гоёлар хилма-хиллиги ниҳоятда кучайиб, улар орасида баъзан муросасиз кураш ва зиддиятлар авж олиб кетди. Ислом дини ичида турли бидъатлар беадад кўпайиб кетган эди. Иккинчидан, кўпроқ ҳукмдорлар саройида ва хос зиёлилар орасида юқори даражаларга кўтарилган илм ва мантиқий тафаккур мевалари ҳануз Сунна ва шарият босқичида қолиб келаётган оддий шаҳар ва қишлоқ аҳолиси (авом) орасига кўп сингиб бормаган ва маълум маънода, кенг халқ оммаси билан хос илмий доиралар тафаккур даражаси орасида узилиш вужудга келган эди. Сунна йўналиши намояндалари жамиятни ушбу узилиш туғдириши мумкин бўлган маънавий номавзунлик ҳолатидан ҳимоя қилиш ниятида моғуридия ва ашъария Каломига таянган ҳолда халифа ал-Қодир (991—1031) фармони билан имон асосларини ишлаб

чиқдилар ва жорий этдилар. Аммо бу билан фикр ривожини тўхтаб қолгани йўқ. Тавҳид таълимоти заминидан борлиқни англаб етиш турли йўналишларда давом эта берди ва тафаккур ривожини ҳеч қандай фармон билан ушлаб туриш мумкин эмаслиги борган сари ойдинлашиб борди. Учинчидан, Аббосийлар (750—1055), Сомонийлар (874—999), Ғазнавийлар (955—1048), Салжуқийлар (1040—1092) томонидан такомиллаштирилиб, исломгача даврга нисбатан бутунлай янгиланган давлат тизими ва жамият тизими маълум авж палласига кўтарилиб, XI аср охиригача борганда унинг муайян ички зиддиятлари намоён бўла бошлади. Исмоилия бидъатининг яратувчилик фаолияти сусайиб, яширин қотилликлар йўлига ўтиши, улўғ вазир Низомулмулкнинг ўлдирилиши (1092 йил) ва буюк салжуқий ҳукмдори Маликшоҳ (1072—1092) вафотидан сўнг ўғилларининг тож-тахт жанжаллари шу улғайиб келаётган ижтимоий-сиёсий бўҳроннинг нишонлари эди.

Тўртинчидан, шаҳар аҳолиси, айниқса, ҳунарманд-қосиблар ва ўрта ҳол савдо аҳлининг маърифати ва ижтимоий мавқеи юксалиб борар, уларнинг маънавий эҳтиёжлари ва билим даражаси кескин ошиб, ижтимоий фаолликлари ҳар соҳада сезила бошлаган эди. Футувва ва ахийлик жамоалари борган сари кенг таркиб топиб, тасаввуф ғоялари хонақоҳ ва ҳужралардан чиқиб, халқ ичига ёйилди. Хуллас, XI аср охири — XII аср бошларида жамиятнинг маънавий аҳволи янги бир босқичда уйғунлашув ва мувозанатни тақозо этарди. Ғаззолий ижоди ушбу эҳтиёжга энг мукаммал жавоб бўлди. Ўзаро баҳс ва низолар ўрнига эл маънавиятида шундай бир уйғун мувозанат таклиф этилдики, унинг барча тоифа ва йўналишлар, барча ижтимоий гуруҳлар ва фикрий оқимларга ўзаро яқинлашув имконини берувчи қудрати ва мазмун бойлиги яққол сезилди. Ғаззолий ўзининг бош асарида Сунна ва тасаввуф қадриятларини ўзаро уйғун эканлигини исботлаб қўяқолмай, имон, илм ва ирфоннинг яхлитлигини мантиқий асослаб берди. Сунна аҳлини илм ва ирфон вакиллари билан яқинлаштириб, ислом оламида янги босқичдаги маънавий уйғунликни таъминлашга улкан асос яратди. Шу билан бирга Ғаззолийнинг илмий-ижодий фаолияти минтақа халқлари маънавий камолотини ислом маърифатчилиги босқичидан тасаввуф ирфони босқичига узил-

кесил олиб ўтиб қўйишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди, деб ҳам бемалол айтиш мумкин.

3. IX асрдаёқ минтақа бўйича шуҳрат таратган қатор юртдошларимиз — олимлар ва давлат арбоблари — Аҳмад ибн Тулун (835—883), Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (780—850), Аҳмад Фарғоний (вафоти 861 йил), Амажорий Фарғоний, Абу Ҳафс Суғдий (вафоти 832 й.) каби улугъ шахслар етишиб чиқди. Улар сингари ўнлаб улугъ сиймолар минтақа миқёсидагина эмас, балки жаҳон миқёсида ҳам ном қозондилар ва ҳануз аҳли башарга қилган хизматлари унутилган эмас.

Милодий X — XI асрларга ўтгач, энди минтақа миқёсида машҳур шахсларнинг ҳисобига етиб бўлмай қолди, бу даврнинг турли қомуслар ва фарҳангларда номи тилга олинган атоқли намояндалар рўйхати ҳар бир аср учун 150—200 исмдан кам эмасдир. Буларнинг кўпчилиги Хуросон ва Моппроуннаҳрдан етишиб чиққан сиймолар бўлиб, Балхий, Самарқандий, Марвазий, Бухорий, Фарғоний, Хоразмий исбали алломалар сафига энди Шоший, Форобий, Ўзгандий, Журжоний, Термизий, Тусий каби бошқа шаҳарларнинг вакиллари ҳам қўшила борганининг гувоҳи бўламиз. Бу даврда юртдошларимиз илмнинг деярли барча соҳаларига фаол ҳисса қўшиб бордилар. Шеърят ва унга оид илмлар, илми адаб ва ахлоқшунослик, фикҳ, калом, тиббиёт, риёзиёт, Ҳандаса, сарфу наҳв (грамматика), илми нужум, тарих ва жуғрофия, тасаввуф ирфони, фалсафа, қиёсий тилшунослик ва оғзаки ижодни ўрганиш, мусиқа илми, китобат илми ва ҳоказо илмларнинг жуда кенг доираси қамраб олинди, хаттотлик, меъморлик, наққошлик каби турли амалий санъатлар урф бўлди.

Бу даврда адабиёт асосан сарой адабиёти сифатида гуллаб яшнади. Ҳар бир ҳукмдор қошида мустақил адабий мактаблар ташкил топди. Шеърят уч тилда — араб, форс ва туркий адабий тилда яратилди. Бағдодда туркий тил билимдонлари ижод этган бўлса, Бухоро ва Самарқанд, Хоразм ва Тошкентда араб тилида ижод этувчи адиб ва шоирлар етишиб чиқди. Фирдавсий “Шоҳнома”си, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони каби ўнлаб буюк адабий обидалар

шу давр меваларидир. Бу давр сарой адабиётида ишқий газаллар, май ва мусиқа тараннуми, мадҳия-қасидалар ва ҳижо, яъни алоҳида шахсларни ҳажв этиш кенг ривож олган эди. Насрий асарлар рисола тусида бўлиб, кўпроқ панд-насиҳат, дунёнинг ўзгарувчанлиги ҳақида мулоҳазалардан иборат бўларди.

Аҳли башарнинг исломгача яратган ёзма ва оғзаки меросини жиддий тадқиқ этиш натижасида икки муҳим йўналиш вужудга келди. Биринчиси, қадим Юнон фалсафаси таъсирида шаклланган мустақил ислом фалсафаси бўлса, иккинчиси, Сосонийлар даврида яратилган тарихий йилнома-лар — “Худойнамак”лар (Хукмдорлар тарихи)ни жиддий ўрганиш ва араб тилига таржима қилиш натижасида ислом минтақасида аввал араб, сўнг форс тилида мустақил фан сифатида шаклланиб, кенг урф бўлган тарихшунослик, яъни дунё тарихига оид кўп жилдлик асарлар ёзиш анъанаси эди.

Бу даврга келиб бутун минтақа бўйлаб туркий қавмлардан улуғ лашкарбошилар ва ҳукмдорлар етишиб чиқа бошлади. Улуғ туркий сулолалар — Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар дунё сиёсатини шакллантиришда фаол иштирок эта бошладилар. Волгабўйи булғор (туркий) ҳукмдорлари расман исломни қабул қилди. Мисрда IX асрда ҳокимиятга келган турк волийлари бу ўлка ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатдилар. XI аср (ҳижрий V аср) туркий ҳукмдорларнинг минтақа бўйлаб тўлиқ давлат бошқарувига ўтган даври, дейиш мумкин. Қорахонийлар ва Ғазнавийлар бутун Хуросон ва Марказий Осиёни эгаллаган бўлсалар, 1058 йилда Салжуқийлар ҳукмдори Муҳаммад Туғрулбей (1040—1063) Бағдодга кириб келди. Шу йиллардан Аббосий халифаларнинг дунёвий ҳукмдорлик фаолиятига расман чек қўйилди. Аммо уларнинг руҳоний етакчи сифатидаги обрўларига таъжовуз қилинмади. Бу даврда туркий сулолалар таъсири Волгабўйи, Ғарбий Сибир ва Шарқий Туркистон ҳудудларидан то Шимолий Ҳиндистон ерларигача таралди. Кавказорти, Эрон, Шом ва Ироқ туркий ислом сулолалари қўлига ўтди. Уларнинг ҳукмдорлиги аста-секин Миср ва Кичик Осиёгача ёйилиб борди.

X—XI асрлар бутун Ислом минтақасида илм ва маданиятнинг энг гуллаб-яшнаган даври, айниқса, XI аср унинг авж нуқтасига кўтарилган палласи бўлди, дейиш мумкин.

Бу даврда илм марказлари, адабий мактаблар энди бир-икки жойда эмас, балки бутун минтақа бўйлаб ёйилиб кетди. Бағдод, Хоразм, Фарғона, Тошкент, Термиз, Насаф, Марв, Қошғар, Баласоғун, Талас, Волгабўйи шаҳарлари, Нишопур, Исфаҳон, Ҳирот, Журжон, Тус, Рей, Ғазна, Ғарбда Испания ва Шимолий Африканинг турли шаҳарлари илм-маърифат ўчоқларига айланди.

Миллий маънавиятимиз ривожда мазкур босқични — Ислом маърифатчилиги деб номлаш мақбул кўринди. Абу Наср Форобий (873—950), Абу Мансур Муҳаммад ал-Мотуридий (870—944), Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997 йил), Абу Али ибн Сино (980—1037), Абу Райҳон Беруний (973—1048), Юсуф Хос Ҳожиб (1019 йилда туғилган) каби аждодларимиз ижоди ушбу босқичга тўғри келади. Бу босқичнинг асосий хислати ақлга, мантиқий тафаккурга таяниш, ўтмиш (исломгача) инсоният яратган маънавий бойликни ўзлаштириб, янгича талқин қилиш, аниқ ва табиатга оид фанларга қизиқишнинг беҳад кучайиши эди. Бу босқич анъаналари кейин ҳам давом этди. Бу босқичда “Ҳақиқат изловчилар” нинг турли йўналишлари: Калом, фалсафа, ботиния ва тасаввуф мукаммал шаклланди. Бу йўналишлар кейинги асрларда ҳам ривожланишда давом этди (масалан, юртдошимиз улуғ тилшунос ва муфасссир Маҳмуд аз-Замахшарий (1075—1144) XII асрда адаб илми ва мўътазила оқимининг буюк намояндаси бўлиб майдонга чиқди). Шу жиҳатдан Ислом минтақасида илм-фан ривожини фақат X—XI асрлар билан чеклаш, албатта, мумкин эмас, аммо биз ҳар босқичнинг чегараларини белгилашда муайян шартлиликка йўл қўйиб, миллат маънавий камолотининг етакчи тамойилларини ва ички мантиқий ривожини назарда тутдик.

Таянч иборалар: Ислом маърифатчилиги — давр тақозоси, мантиқий тафаккурга таяниш эҳтиёжи, исломгача башарият яратган илмий меросни жиддий ўрганиш, кенг миқёсда таржимачилик фаолияти, Ҳақиқатни англаб етишнинг турли мувозий (параллел) йўналишлари шаклланиши, “Ҳақиқатни изловчилар тоифаси” нинг тўрт гуруҳи, “Ат-Тавҳид вал-Адл”, антропоморфизмнинг инкор қилиниши, мўътазила йўналишининг янглишуви, халифа Маъмун, Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (Донишмандлик уйи), Муҳаммад ибн

Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Калом фалсафаси, Абул Ҳасан ал-Ашъарий, Абу Мансур Муҳаммад ал-Мотуридий, мотуридия ва ашъарияда инсоннинг ирода эркинлиги масаласи, “Расоили ихвон-ус-сафо ва ҳуллон ул-вафо”, Носир Хусрав, ислом фалсафа мактаби, Аристотел ва Форобий, “Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари”, тавҳид фалсафасининг соф ақлга таянган ифодаси, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, илк суфийлар, тасаввуф ирфонининг шаклланиши, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг фалсафа ва ирфонга муносабати, туркий сулолаларнинг дунё сиёсатини шакллантиришдаги иштироки, Низомулмулк, футува ва ахийлик жамоалари, адабиёт ва тарих фанининг ривож, юртдошларимиз — буюк алломаларнинг жаҳон миқёсидаги хизматлари.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 341—343, 462—474.
2. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 183—192.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 33—42.
4. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.
5. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.
6. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993.
7. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр-ул-мулк. Т., 1997.
8. Абу Ҳамид Газали. Воскрешение наук о вере. М., 1980.
9. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.
10. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973.
11. Уватов У. Имом Мотуридий. Т., 1999.
12. Ульрих Рудольф. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. Алматы. — Фонд “XXI век” — 1999.

Кўшимча адабиёт:

13. Абу Али ибн Сина. Избранные произведения. Т. 1. Душ. 1988).
14. Бертельс А. Е. Насири Хосров и исмаилизм. М., 1965.
15. Г. Э. фон Грюнебаум. Классический ислам. М., 1988.
16. Зоҳидов А. Формирование и особенности развития спободомислия в Средней Азии в период раннего средневековья. Т., 1979.
17. Монтгомери Уотт У. Влияние Ислама на Средневековую Европу. М., 1976.
18. Хайруллаев М. М. Мировоззрение Фороби и его значение в истории философии. Т., 1967.
19. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т., 1999.
20. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., 1971.
21. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., 1981.
22. Ал-Моғуридий таълимоти ва унинг Шарқ халқлари миқдонидаги ўрни. (Маърузалар тўплами). Т., 2000
23. Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан. Т., 1990.
24. И. П. Петрушевский. Ислам в Иране. Л., 1966.
25. Васильев Л. С. История религий Востока. М., 1998.
26. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: этнос, языки, религии. М., 1992.
27. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург. 1993.
28. Митрохин Л. Н. Философия религии. М., 1993.
29. Ан-Наубахти. Шиитские секты. М., 1973.
30. Религия в истории и культуре. М., 1998.
31. Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. М. 1960.
32. Морочник С. Б., Розенфельд Б. А. . Омар Хайям. Поэт, мыслитель, ученый. Сталинабад, 1957.

10-маъруза. ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ ВА ИРФОН БОСҚИЧИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Зоҳидлик, ошиқлик ва орифлик. Ибн Сино ва Ғаззолий “Ишқ” ҳақида.

2. Тасаввуф назарияси ва Ибн ал-Арабий мероси. Тасаввуф тариқатларининг шаклланиши.

3. Туркистонда тасаввуф. Яссавия ва Кубравия. Баҳоуддин Нақшбанд ва тасаввуф ирфонининг камоли.

4. Илм ва ирфон. Нафс тарбияси ва Риёзат маърифати.

1. Сўз бошидан таъкидлаш зарурки, зоҳидлик бу — ирфон эмас, аммо тасаввуф зоҳидликдан айру ҳам эмас. Шу нуқтаи назардан Увайс Қараний (вафоти 644 йил), Молик Динор (вафоти 748 йил) каби машҳур сиймолар тасаввуфдан ташқари эмас, аммо асли тасаввуфнинг шаклланишини, бизнинг назаримизда, Ҳасан Басрий (642—728) фаолияти, яъни VIII асрдан, деб белгилагандан кўра, IX аср ўрталаридан, яъни Зуннун Мисрий (796—859), Хорис Мухосибий (791—857), Боязид Бистомий (вафоти 875 йил) ижодларидан бошлаш ўринлироқ бўлса керак. Мулоҳаза шундаки, тасаввуф тариқининг мақомлари тугал бўлмагунича ва муайян тизимга тушиб шаклланмагунича, олдинги салафлар ўрни ҳам муайян бўлмоғи тасаввурдан ташқаридир. Ҳаззолийгача тасаввуф ирфони ислом маърифатчилиги босқичининг йирик йўналишларидан бири сифатида шаклланиб улгурди. Ҳаззолий ўз асарларида Калом, фалсафа, ва бошқа йўналишларни умумий меъёрга келтириб, ҳосил қилган хулосаси ирфон фойдасига эди. Масалан, унинг ишқ турлари ва уларнинг ўзаро нисбати хусусидаги мулоҳазаларини олиб кўрайлик. Ишқ ҳодисаси қадимдан аҳли башарни қизиқтириб келган. Қадим Ҳинд, Хитой, Юнон тафаккур мевалари орасида ёлғиз бани башарга хос бу руҳ, нафс ва жисмни бир нуқтада бирлаштирувчи ҳодисанинг таҳлилига бағишлаб ёзилган талай асарлар мавжуд. Ислом минтақасида бу мавзуга оид Поклик биродарлари яратган қомус таркибидаги рисоладан кейин яратилган яхлит фалсафий асар Ибн Синонинг “Рисола фи-л-ишқ” китобидир. Албатта, бу асарнинг ёзилишига тасаввуфнинг таъсири бор, чунки тасаввуф ирфонида етакчи ўрин тутувчи ҳодиса ишқдир. Аммо, табиийки, Ибн Сино файласуф ва амалиётчи табиб бўлганлигидан ишққа ҳам мавжуд воқеликнинг илмий тадқиқотчиси ва соф файласуф сифатида ёндошади. Тиббиётга оид китобларида инсондаги ишқ ҳодисасини руҳий мувозанат бузилишининг бир тури сифатида шарҳлаган олим, ишққа

фалсафий нуқтаи назардан ёндошганда, Поклик биродарлари ва Форобийнинг бу ҳақдаги фалсафий мушоҳадаларини ижодий ривожлантириб, ишқни руҳий ҳодиса мазмуни сифатида тадқиқ этади. Ибн Сино ишқни (бир нарсага мойиллик маъносида) барча табиат унсурларига хос деб билади ва инсон ишқидаги ҳайвоний ва руҳоний жиҳатларни ажратиб кўрсатади.⁷² Олим фикрига кўра, улардан қайси бири ғолиб келишига қараб, инсон ишқи ҳайвоний ҳирсдан илоҳий ишқ сари улуғлашиб боради. Аллоҳ маърифатига интилиш ишқнинг энг олий даражасидир, деб ҳисоблайди Ибн Сино. Аммо унинг асари чуқур фалсафий мушоҳадалар руҳида ёзилганлигидан оддий халқ намояндалари учун анча мавҳум кўриниши мумкин. Ғаззолий матни ўзгача. “Эҳёи улум-ад-дин”нинг тўртинчи қисми “Мунжиёт” да алоҳида “Ишқ ҳақида китоб” бўлиб, унда бу инсоний туйғу кимга йўналтирилганига кўра таснифланиб, унинг беш тури саналади:

1. Инсоннинг ўз-ўзига муҳаббати.
2. Унинг ўз ҳомийлари, унга меҳр-шафқат кўрсатувчиларга муҳаббати.
3. Унинг умуман инсонларга яхшилик қилувчиларга муҳаббати.
4. Инсоннинг барча ички ва ташқи гўзаллик эгаларига муҳаббати,
5. Моҳият жиҳатдан ўзига ўхшаган зотга муҳаббати.⁷³

Аммо ушбу барча муҳаббат турлари Ғаззолийнинг кейинги мантиқий таҳлили натижасида инсоннинг бутун борлиқ ва мавжудотларнинг яратувчиси ва хожаси Аллоҳга бўлган муҳаббатида ягона олий туйғуга айланади. Алломанинг бу ҳақдаги исбот ва далиллари лўнда ва ёрқин бўлганлигидан тушунарли ва ишонарли чиққан, унинг таъсир кучи ҳам беқиёсдир. Ғаззолий мулоҳазалари салафлари фикридан баҳра олади, аммо унинг талқини ва ифода усули мавҳум фалсафий таҳлиллардан фарқли ўлароқ, оммабоп ва ҳаётга яқинлаштирилгандир.

Шундай қилиб, Ғаззолий тафаккур тарзида салафлари изидан борган ҳолда, биринчидан, мулоҳазаларини оддий инсонларга тушунарли тарзда баён қилишга муваффақ бўлди, иккинчидан, маърифатчиликка маълум даражада яқин ясаб, бу босқич алломалари эришган ютуқларни умумлаштирди ва оммалаштирди. Учинчидан, тавҳид моҳиятини англаб ет-

моқ учун ақл ва мантиқнинг ўзи кифоя қилмаслигини тан олиб, қатъиян тасаввуф ирфони қадриятлари ҳимоясига ўтди. Шулар асосида минтақа маънавиятининг ирфон босқичи сари юксалишига фикрий муҳит ҳозирлади. Ғаззолийдан кейин тасаввуф тариқатларининг кенг миқёсда шаклланишига ўтиши Тавҳид таълимотини англаб етишнинг янги босқичи минтақада ғалаба қилганини англатар эди.⁷

2. Дарҳақиқат, XII асрдан туб ўзгаришлар бошланди. Имом Ғаззолийнинг туғишган укаси Абдулфутуҳ Аҳмад Ғаззолий (вафоти 1126 йил) акаси изидан бормай, сўфийлик йўлини ихтиёр этди. У шайх Абу Али ал-Фармозий (вафоти 1084 йил) ва шайх Абу Бакр ан-Нассож ат-Тусий (вафоти 1084 йил) суҳбатларига ноил бўлди ва Ибн Синонинг “Қуш рисоласи” асарига тасаввуф руҳида жавобия ёзди. XII аср бошларида форс мумтоз шеърининг энг ёрқин юлдузларидан Абдулмажид Маждуд ибн Одам Саной (1048—1140) янги бир анъанани бошлаб берди; у биринчилардан бўлиб аср бошида саройни ва мадҳиягуйликни тарк этиб, шеърятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирди. Шу сабабдан унинг “Сайрул-ибод илал-маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва 10 минг байтдан ортиқ ҳажмдаги “Ҳадоийқ-ул-ҳақиқа” (“Ҳақиқат боғлари”) дostonлари буюк халафлари (издошлари) томонидан суфиёна руҳда талқин этилди. Аср охирларига бориб бу жараён анча кенг ёйилди — ўша давр сарой шеърятининг атоқли вакиллари Анварий (вафоти 1191й.), Ҳоқоний (1120—1199) ва бошқалар бирин-кетин узлатга чекиниб, ўз ҳомийларига мадҳу сано ўрнига жиддий фалсафий қасидалар ёзишга киришдилар.

XII аср биринчи ярмида Ғаззолий қарашлари минтақанинг кўп жойида ҳануз жиддий англаб етилмаган, ҳатто уни қоралаш, рад қилиш ҳаракатлари кўзга ташланар эди. Аммо вақт ўтган сари буюк мутафаккир меросининг қадри ва нуфузи оша борди. Ирфон қадриятлари борган сари кенгроқ инсонлар жамоасини ўзига жалб этиб, турли тасаввуф тариқат ва сулуқлари таркиб топа бошлади. XII—XIII асрлар давомида то бизнинг замонамизгача муайян таъсирини сақлаб келган асосий тариқатлар — Сухравардия (асосчилари Зийауддин Абу Нажиб ас-Сухравардий — 1037—1168, Шаҳобиддин Яҳё ас-Сухравардий — 1155—1191, Шаҳобид-

дин Абу Хафс Умар ас-Сухравардий — вафоти 1234), Қодирия (асосчиси — Абдулқодир бин Абу Солиҳ Жилоний — 1077—1166), Рифоия (асосчиси — Аҳмад бин Али ар-Рифоий — 1106—1182), Яссавия (Аҳмад Яссавий, вафоти — 1166 йил), Кубравия (Нажмиддин Кубро — 1145—1221), Шозилия (Абулҳасан Али аш-Шозилий — 1196—1258), Бадавия (Аҳмад ал — Бадавий — 1199—1276), Дасукия (Иброҳим ад-Дасукий — 1246—1288), Чиштия (Муиниддин Муҳаммад Чиштий — вафоти 1236), Мавлавия (Жалолиддин Румий — 1207—1273) шаклланиб улгурди. Кейинчалик нақшбандия деб шуҳрат топган Хожাগон сулукининг қатор шайхлари — Юсуф Ҳамадоний (1049—1140), Абдулҳолиқ Ғиждувоний (вафоти 1179), Ориф Ревгарий (вафоти 1259 йил), Маҳмуд Анжир Фағнавий (вафоти 1272) кабилар ҳам шу икки аср оралиғида яшаб ўтдилар. Абу Мадйон Шуайб бин ал-Хусайн (1126-1198), Мажиддин Бағдодий (вафоти 1219 йил), Нунус бин Йусуф аш-Шайбоний (вафоти 1222 йил), Абдулфатҳ ал-Воситий (вафоти 1234), Абу Муҳаммад Али ал-Ҳаркулий (вафоти 1247), Толиб ар-Рифоий (вафоти 1284), Абулаббос Аҳмад Санҳожий (1088—1141), Фаридиддин Шакарганж (1175-1265), Нуриддин Муборак Ғазнавий (вафоти 1274), Баҳоуддин Закариё (1182—1268) каби минтақада донг таратган бошқа қатор улуг шайхлар ҳам шу даврда яшаб фаолият олиб бордилар.

Бу икки аср мобайнида ирфоний шеърят ва тасаввуф фалсафаси ҳам юксак чўққиларга кўтарилди. Агар Санойй дostonлари йўналиши ҳақида ҳануз тараддуд мавжуд бўлса, Фаридиддин Аттор (1147-1229) ва Жалолиддин Румий (1207—1273) дostonчилигининг мазмуни соф тасаввуф руҳида эканлиги ҳар қандай баҳсдан холидир. Араб дунёси ушбу асрларда икки буюк зотни — ирфоний ишқнинг оташин куйчиси Ибн ал-Фарид (1181—1234) ва назарий тасаввуфнинг чўққиси бўлмиш “Футуҳоти Маккия” асарининг муаллифи Ибн ал-Арабий (1165—1240)ни етказиб берди. Бугунги кунда Ибн ал-Арабий меросини чуқур ўзлаштирмай туриб, тасаввуф ирфони ҳақида салмоқли илмий мулоҳаза юритиш мушкул эканлиги жаҳон афкор оммасига аёндыр. Бу мураккаб фалсафани англаш ва англатиш учун не-не шарҳлар ёзилмади. Шулар жумласидан форс тасаввуф шеърятининг забардаст шайхларидан Фахриддин Ироқий (1213—1289) ёзган “Ла-

маъот” асари бўлиб, унга шарҳ сифатида Алишер Навоий илтимосига биноан Абдурахмон Жомий (1414—1492) “Ашаъ-от-ул-ламаъот” рисоласини ёзди ва унинг асосида улугъ ва-зирни ирфон фалсафасининг мураккаб сирларига ошно қилди.

3. Тасаввуф ҳақида гапирганда, албатта, туркий тасаввуф намояндлари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Маълумки, Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-маҳабба мин шамойим ул-футувва” асарида туркий тасаввуф шайхлари ҳақида батафсил маълумотлар берган. Бу ўринда биз фақат жаҳон тасаввуф тариқатларидан энг машҳурларининг асосчилари ҳисобланган Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий ва Баҳовуддин Нақшбанд фаолиятларига қисқача тўхталиб ўтамиз, холос.

Шарқнинг машҳур ирфоний муршидларидан бири, Кубравия тариқатининг асосчиси “шайхи валийтарош” деб ном чиқарган Нажмиддин Кубро 1145 йили Хоразмда таваллуд топган бўлиб, 1221 йили мўғул босқинчилари қўлида шайхид бўлган. Нажмиддин Кубро ҳам ориф, ҳам ошиқ, ҳам шоир сифатида машҳур. У рубоийлар, “Фавоих ал-Жамол ва фавотиҳ ал-Жалол”, “Ал-усул ал-ашара”, “Рисолат ал-Хоиф ал-Хаъим мин лаумон ал-лаъим”, “Рисолат одоб уз-зокирин” каби араб тилидаги асарларнинг ҳамда сўфийлар учун форс тилида алоҳида ёзилган қўлланманинг муаллифидир.

У ўз тасаввуф мактабини яратди. Кўплаб муридлар унинг тарбиятида шайхлик мартабасига эришганлар. Нажмиддан Кубро асос солган мактаб бир қанча мустақил шоҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлди ва улар мусулмон Шарқда кенг тарқалди. Жумладан, буюк тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийнинг падари бузруквори, Балх шаҳрининг энг нуфузли уламози Шайх Баҳовуддин Валад, таниқли тасаввуф адиблари Азизуддин Насафий ва Нажмиддин Доя каби ўнлаб ислом оламида шуҳрат таратган шахслар кубравия тариқатининг вакиллари ҳисобланади.

Туркий тасаввуфнинг яна бир йирик вакили Хожа Аҳмад Яссавий Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келди. Унинг вафоти манбаларда 1166 йил деб кўрсатилган. У Бухорода Абдухолиқ Фиждувоний билан биргаликда Юсуф Ҳамадоний мактабида таҳсил олган деб ривоят қилинади. Сўнгра Туркистонга қайтиб, мустақил Яссавия тариқатига асос солди ва ўз таълимоти бўйича муридлар тарбиялади.

Аҳмад Яссавий ислом аҳкомларининг туркий халқлар орасида ёйилишига катта ҳисса қўшди. Ирфоний адабиётда махсус “Ҳикмат” жанрининг яратилиши ҳам унинг номи билан боғлиқ. У ўз ҳикматларида ишқ, поклик, ҳалоллик, ёлғондан сақланиш, киши молига хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ каби кўпгина инсоний фазилатлар ҳақида куйлади. У туркий тасаввуф адабиётида ўзига хос мактабга асос қолди. Туркий дунёда бирор суфий шоир йўқки, унга эргашмаган, ундан ўрганмаган бўлсин.

“Мақомоти хожа Баҳовуддин Нақшбанд” китобида шундай ривоят бор: “Бир куни хожамизнинг шариф суҳбатларида Султон ул-Орифин (яъни Боязид Бастомий)нинг “Бу йўлда юрувчи қанчалик юрмасин, сўнгги қадами-бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади”, деган сўзлари нақл қилинибди. Хожамиз ғайрат юзасидан: “Биринчи қадами Боязиднинг охириги қадами устида бўлмаган кишига Ҳақ субҳонахунинг суҳбати ҳаром бўлсин!” деган эдилар. Ва улар: “Биз интиҳони ибтидода тугаллаймиз”, дер эдилар”.⁷⁴

Ушбу нақлда бир ҳақиқат акс этган: тасаввуф ирфонининг тақомилида Боязид Бастомий (IX аср охири) йўл бошида, Баҳовуддин Нақшбанд (1318—1383) эса йўл охирида туриптилар. Боязид Бастомийнинг охириги қадами, нақшбандия сулуки учун биринчи қадам бўлмоғлиги фарздир, чунки тадрижийлик шуни тақозо этади.

Дарҳақиқат, IX асрдан онгли равишда ривожлана бошлаган тасаввуф ирфони XII—XIII асрларда ўзининг олий босқичига кўтарилиб, нақшбандия тариқатида мукамал ниҳоя топди. Шу сабабли кейинги асрларнинг энг кенг тарқалган (ғарбда Ҳижозу Яман, шимолда Болқону Волгабўйи, жанубда Индонезиягача урф бўлган) тариқати нақшбандия бўлди. Нақшбандия йўли, айтиб ўтганимиздек, Баҳовуддин Нақшбанд ҳазратларидан анча илгари Юсуф Ҳамадоний ва Абдуҳолиқ Фиждувоний (вафоти 1179)лар томонидан “Хожагон” сулуки сифатида асос олган бўлиб, унинг машҳур ўн бир қоидасидан саккизтаси ўша XII асрдаёқ шаклланганлиги маълум.

Нақшбанднинг энг машҳур ибораси “Дил ба ёру даст ба кор” (“Дил ёр билан, қўл иш билан банд бўлсин”) эса энди тасаввуф ирфони ўз асосий мақсадига эришганлигини, яъни Ҳақиқат асрори кўнгиллардан муқим ўрин олган-

лиги ва бу ёғи амалий ҳаракат биринчи ўринга чиқа бошлаганини билдирар эди. Энди суфийнинг “Анахқ”, яъни мен Ҳақиқатни топдим, мен Ҳақ асрорини англаб етишга эришдим, деб ҳайратланиши охириги қадам эмас, биринчи қадам бўлиб қолган эди. Беҳуда эмаски, ҳазрати Баҳоуддиндан нақл этадилар: “Талаб айёмларида Мансур Халлож сифати икки марта менда туғён урди. Бир дор бор эди, икки марта ўзимни дор остига етказдим ва дедим: “Жойинг мана шу дордир! Тангри инояти билан бу мақомдан ўтиб кетолдим. ” Ҳазрати Азизон (Ҳожа Али Рометаний — вафоти 1321 йил) айтган эканлар: “Агар ер юзида Ҳожа Абдуҳолиқ Фиждувоний қалдасаллоҳу сирраҳу-л-азизнинг фарзандлари (яъни, маънавий меросхўрлари — муридлари) дан бир киши бўлганида эди, Мансур ҳаргиз дорга осилмас эди”.⁷⁵ Бу ривоятлар яна бир марта нақшбандия тариқатининг минтақа маънавияти тақомилида ирфон босқичи учун якунловчи ва умумлаштирувчи бўлганлигига ишора этади.

4. Тасаввуф ҳақида охириги пайтда кўп ёзилмоқда. Охириги йилларда филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов бу борада жиддий тадқиқотлар олиб бормоқда. Аввало олим форс тилидаги тасаввуфга оид қатор муҳим манбаларни ўзбек тилига таржима қилди. Кейинча уларни тўплаб, “Комил инсон ҳақида тўрт рисола” номи билан нашр эттирди. Бундан ташқари тадқиқотчининг икки жилдан иборат “Тасаввуф” асари ҳам босилиб чиқди.

Тасаввуф ҳақида (ва умуман, ҳар қандай мавзу хусусида) ёзганда тарихийлик ва матн масалаларига жиддий эътибор бермоқ лозим. Масалан, X — XI асрларда кўчирилган қўлёзма билан XX аср бошларида нашр этилган тошбосма китобнинг маълумотлари мутлақо тенг қийматга эга эмас. Ирфоний гоёлар ривожини фақат тарихий тадрижийликда кўриб чиқишгина ишонарли хулосаларга асос бўла олади. Шу сабабдан ҳозирча фақат баъзи энг умумий жиҳатларга эътибор қаратиш билан чекланишга тўғри келади.

Сунна босқичи — ўғит ва ибрат асосига, ислом маърифатчилиги эса ақл ва мантиқий тафаккур қудратига таянишини кўриб ўтдик. Ирфон-чи? Илм эгаси олим бўлса, ирфон нима-ю, ориф ким? Ўғит ва ибрат ташқи ҳодиса, ақл ҳам мавзуга ташқаридан туриб ёндошади. Ирфон Тавҳид моҳиятини англашга инсоннинг бутун руҳий қувватини са-

фарбар этади, бунинг учун эса аввал руҳий қувватни жамлашга ўрганиш керак бўлади. Худди шу амални, яъни руҳий қувватни бир нуқтага жамлай билиш усуллари икки йўналишда ишлаб чиқа бошлаган сўфийлардан Зуннун Мисрий (796—861) ва Хорис Муҳосибий (781—857)ларни эслаш мумкин. Уларнинг биринчиси маърифат йўлининг ҳол ва мақомларини ишлаб чиққан бўлса, иккинчиси ўз нафсини кузатиш ва назорат қилиш (мувоқаб ва мусоҳаба) қоидаларини — “Илм ал-қулуб ва-л-хатарот” (қалб ва унинг маърифати йўлидаги хавф хатарлардан сақланиш илми)ни ишлаб чиқди. Муҳосибийнинг фикрича, асосий нарса ниятда, аммо инсоннинг покланиши йўлида турли хатарлар, масалан, кибр, риё ва бошқалар мавжуд. Уларни енгиб ўтиш учун инсон ҳар бир қадамни Аллоҳ иродасига мувофиқ босмоғи ва фақат Аллоҳ ризолигини сидқ ва ихлос билан тиламоғи керак. Муҳосибий фикрича, инсон кўнглида илоҳий муҳаббат чироғини ёқувчи ҳам Аллоҳнинг ўзи. Инсоннинг руҳий камолоти тасаввуфнинг асосий мақсади бўлиб, бу йўналишда ҳар бир улўғ шайх ўз тартиб-қоидаларини ишлаб чиқди ва шу асосда турли тариқат сулуқлари шаклланди. Масалан, солиқ ўз нафсини енгиб ўтиш йўлида қандай мақомларни босиб ўтади, деган саволга турли тариқат пирлари турлича жавоб берадилар. Абу Наср Саррож 7 мақом (тавба, вара, яъни парҳезкорлик, зуҳд, фақр, сабр, ризо, яъни Аллоҳ тақдирига ризолик, таваккул, яъни ўзни Ҳаққа топшириш)ни санаб кўрсатган бўлса, баъзи тадқиқотчилар бундан фақат олтитасини, баъзилари хавф ва ражони қўшиб тўққизта мақомни тилга оладилар, ал-Калободий (вафоти 990 йил) 17 мақомни, Абу Саид Майхоний (967—1049) 40 мақомни, Абдуллоҳ Ансорий (1006 — 1089) эса 100 мақомни эслайди. Ибн ал-Арабий “Футуҳоти Маккия”да 19 мақом, 360 та манзил ва работни ажратиб кўрсатади. Агар мақомлар суфийнинг ўз ҳаракати, риёзати билан боғлиқ бўлса (тадбир), “ҳол” тушунчаси Аллоҳ баракати ва марҳаматига алоқадор (тақдир) ҳисобланган. Бундай “файзи илоҳий” солиқнинг поклик касб этган дилини бир лаҳзада чақмоқдек ёритиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Баъзан ҳолни ҳам даражаларга ажратадилар. Назаримизда, гап мақомлар сони ва ҳолнинг даражаларида эмас. Асосий масала кўнглининг покланишида. “Билгилки, кўнгли сайқалланган кўзгудир”, деб ёзади Ибн

ал-Арабий. Ҳадисда айтиладики: “Қалб темирдек занг босиши мумкин.”

Маънавият ҳақидаги суҳбатларимизнинг ибтидосида Шайх Нажмиддин Кубронинг истъодли шоғирди Нажмиддин Доя ҳақида эслаб ўтган эдик. У ўзининг 1223 йили Куняда ёзиб тугалланган рисоласида⁷⁶ Инсон ва унинг моҳияти, Олий ҳақиқат (Ҳақ асрори)га ва Борлиққа муносабати ҳақида шундай мулоҳаза юритади:

Мавжудотлар олами, яъни моддий дунёдан мақсад инсон вужудидир. Икки олам инсон вужуди учундир. Инсон вужудидан мақсад эса Аллоҳ таоло зоту сифатларини англаб етишдир. Буни маърифат дейдилар. Фаришта ва жинлар Аллоҳга ибодат этишда инсонга шерик бўлдилар. Аммо маърифат инсондан ўзга ҳеч қандай маҳлуқотга насиб бўлмади. Ҳақ маърифати юкини кўтармоқ фақат инсон зотига вожиб бўлди. Инсоннинг мумтозлиги шу туфайлидир. Аммо Нажмиддин Доянинг фикрига кўра, Инсон вужудида Ҳақ маърифатини акс эттирувчи кўнгил кўзгуси даставвал фақат имкон даражасида мавжуд, холос. Уни воқеликка айлантириш учун узоқ жидду жаҳд лозим. Кўнгил кўзгуси риёзат билан сайқал топади, инсоннинг маънавий тарбияси, ўз интилиши, пир-тарбиячинининг иршоди нафс тарбияси билан бўлади. Бунинг учун инсон, биринчи навбатда, ҳам жисмоний, ҳам маънавий покланмоғи керак. Тасаввуф тариқати ушбу покланиш йўли бўлиб, уни темирчинининг оловли кўрасига қиёс этиш мумкин. Унда инсон кўнгли аввал мумдек юмшаб, шакл олади, сўнг чиниқтирилади ва сайқал берилади. Охирида кўнгил пўлат кўзгу сингари шундай сайқал топадики, ўзида илоҳий нурни акслантириб, ой сингари нурланиб, ўзи ҳам атрофга зиё тарата бошлайди. Ана шундай кўнгил эгаси комил инсондир.

Ўзбек тилимиз комил инсон моҳиятини ниҳоятда теран ифодалайди — “зиёли”, яъни ўзидан атрофга зиё, нур таратувчи. Зиёли инсон атроф зулматни ёритади, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларни нурлантиради. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда илм, имон ва амал бирлиги вужудга келади. Ҳазрати пайғамбаримиз марҳамат қиладилар: “Ман арафа нафсаҳу, фа қад арафа раббаҳу”. (“Ким ўз нафсини англаб етипти, демак, Парвардигорини англаб етипти”). Мана шу одам ориф, унинг етишган маърифати — ирфондир. Шоир ёзади:

*Эй нухаи номаи илоҳий-ки туӣй,
В-эӣ ойинаи жамоли шоҳи-ки туӣй,
Бирун зи ту нист ҳарчи дар олам ҳаст,
Дар худ беталаб, ҳар он чи хоҳи-ки туӣй.*

(Эӣ илоҳӣй нома нухаси — ўзинг,
Ва ҳукмдор жамоли ойинаси — ўзинг,
Оламда неки мавжуд, сендан ташқарида эмас,
Ҳар неки истасанг, ўзингдан иста, барчаси — ўзинг)

Инсон ер юзида халифа этиб яратилган. Бу жуда жиддий ва офир масъулият. Очик айтиш керак, бундай залворли ва-зифани ҳар бир шахс алоҳида ўзи асло кўтара олмайди. Зотан, халифалик бир кишининг эмас, бутун аҳли башарнинг масъулиятидаги яхлит юмушдир. Биз ҳассос суфийлар хитоби бўлимиш “Анал ҳақ”ни баъзан жўн талқин этамиз. Асли бу сўзнинг юки бениҳоя вазмин. “Лисон ут-тайр”даги Мансур Халлоҷ ҳақида келтирилган ривоят шу жиҳатдан ибратли. Ривоятнинг қисқача мазмуни шундай-ки, унга кўра улуг суфий тавҳид мақомига етишиб “Анал ҳақ!” ибораси тилида такрорланиб қолгач, дин аҳли унга насиҳат қилиб, бу даъводан қайтармоқчи бўладилар, жонингга жабр қилма, дейдилар. Аммо шоир ташбеҳига кўра, Мансур ичган қадаҳ ўта маст қилувчи бўлиб, бу йўлдан қайтиш имкони йўқ эди. Атрофдагилар унинг жонини ўйлашар, унинг ҳаёлини эса буткул бошқа саволлар банд этганди. Мансур ўйлар эди:

Нега Муҳаммад Расулуллоҳ меъроҷ куни Аллоҳнинг чексиз иноятига сазовор бўлиб, тангридан “Эӣ ҳабиб, не истагинг бўлса, айт!” деган хитоб эшитганда, фақат ўз уматининг гуноҳларини афв этишни сўради? Шундай бир беҳудуд илоҳӣй саховат фурсатида Расулуллоҳ дунё яралгандан қиёматгача ўтган барча гуноҳкор бандалар учун Аллоҳнинг раҳматини сўраб олса бўларди-ку, нега ўз қавми билан чекланди экан, деб куюнади. Демак, суфий тавҳид мақомида ўзини бутун башарият, ўтмиш ва келажак учун масъул ҳис қилади. Мана тавҳид маънавиятининг қудрати!

Алишер Навоӣй инсонларни “авом” ва “хос” га ажратади. Биз яқин ўтмишда хослар — зодагонлар, олий табақа, авом — қора халқ, меҳнаткашлар, деб талқин этдик. Аммо

Навоийнинг фарқлаши бундай маънода эмас, “авом” — ўзини ҳали англаб етмаганлар, “хос” ўзлигини англаб етган, демак, воқеан Парвардигорини таниган зиё аҳлидир. Бу олий табақанинг фақат битта Олий имтиёзи бор, у ҳам бўлса Аллоҳ олдидаги маъсулияти оғирроқ, вазифаси жиддийроқдир.

Тавҳид асрорини англаб етиш Сунна билан бошланиб, тасаввуф ирфонида юксак камолотга эришди. Аммо бу йўналишлар ибрат, мантиқий тафаккур ва руҳий камолот сифатида асосан инсоннинг ички тақомилига қаратилган эди. Инсон ўз-ўзини англаб етиш орқали Ҳақ асрорини идрок этишга интилди, аммо инсоннинг якуний мақсади шунда тугайдими? Инсон Тавҳид асрорини ўзи учун англаб етди, дейлик, энди у нима қилиши керак?

Шу саволга тасаввуфнинг охирги тариқати — Нақшбандия жавоб берди: биринчи мақсадга эришилди — “дилда ёр” ҳолати мавжуд, энди ишга киришмоқ лозим — “даст ба кор” га ўтиши керак. “Дилда ёр” ҳолати дилда ғараз, яъни худбинлик йўқлигини кўрсатади, энди “даст ба кор” бўлса, яъни ишга қўл урилса, ўз шахсий ғаразли мақсадлари учун эмас, ҳолис Аллоҳ учун, Ҳақ учун, ҳақиқат ва адолат тантанаси учун амалий ҳаракатга киришилган бўлади. Шу сабабли ҳар нафас “дилда ёр” бўлиши, “Аллоҳ” исми дилда зикр этилиши, яъни “Ҳуш дар дам” қондасига риоя этилиши тақозо қилинади. Чунки Аллоҳ номи бир нафас дилни тарк этса, дарҳол ўрнини ғараз, худбин бир ният эгаллаши мумкин. “Назар бар қадам” ҳам шу маънога яқин туради, яъни беҳуда бирор қадам қўймаслик, ҳар бир амалий ҳаракатнинг Ҳақ йўлида қўйилаётганини таҳлил этиб, диққат билан кузатиб, назардан қочирмай бориш кераклиги иккинчи қоидадир. Учинчи қоида — “Сафар дар ватан”, яъни вужуд ичида турган ҳолда руҳнинг моддийлик балчиғига булғанмаслиги, Ҳақ иродаси моддий ҳою ҳавасларинг ғараздан холи равишда руҳингда ҳукмрон бўлиши лозим. Тўртинчи қоида — “Хилват дар анжуман” Ҳақ асрорини англаб етган орифнинг халқ билан бирга бўлиши лозимлигини, аммо доимо Ҳақни дилда тутган ҳолда халқ билан бирга бўлишни таъкид этади. Тўлиқ “хилват”ни танлаш кибрга, тўлиқ “анжуман”га киришиб кетиш ғаразга етаклаши мумкин, “Хилват дар анжуман” эса мувозанатни сақлаб туриши

демакдир. Нақшбандиянинг ўн бир қоиласини мукаммал шарҳлаш учун алоҳида жиддий тадқиқот лозим, биз фақат ирфон босқичини якунлаб, янги босқичга ўтиш олдидан баъзи мулоҳазаларни қайд этдик, холос.

Шундай қилиб, XII—XIII асрлар Тасаввуф тариқатларининг шаклланиши ва ирфон босқичи, деб аталди. Айтиб ўтганимиздек, тасаввуф ғоялари ва назарияси VIII—IX асрларданоқ шакллана бошлаган бўлса ҳам, фақат Имом Абу Ҳомид Муҳаммад Фаззолий (1058—1111) ижодида ислом маърифатчилиги даври якунлангач, тасаввуф таълимоти ислом минтақасида зафарли “юриш” бошлади ва Борлиқни идрок этишнинг Ирфон йўналиши узил-кесил етакчи ўринга кўтарилди. Буюк тасаввуф шайхлари — юртдошларимиз Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Фиждувоний шу даврда яшадилар. Тасаввуф шеърятининг энг зарбадор вакиллари Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибн ал-Фарид ва ирфоний тафаккурнинг энг буюк намоёнчаси Ибн ал-Арабий ҳам шу муддатда ижод қилдилар. Ирфон йўналиши Борлиқни идрок этишнинг мутлақо ўзига хос йўли бўлиб, Суннадан ҳам, мантиқий тафаккурдан ҳам тамомила фарқ қилади. Бу ҳақда ибратли ривоят бор. Маълумки, олов куйдиради. Буни бизга муаллим тушунтиради ва биз унинг гапига ишониб, “олов куйдиради” деймиз. Бу — Сунна босқичи. Иккинчи босқичда биз тажриба ўтказамиз — қоғозни шам олови тепасида тутсак, қоғоз ёна бошлайди ва биз “олов куйдиради”, деб хулоса қиламиз. Бу — илм дейилади. Ислом маърифатчилиги даври намоёндалари шу йўналишда иш олиб борганлар.

Ирфон босқичи — тасаввуф йўлидир. Суфийлар оловга ўзлари кирадилар ва риёзат чекиб Ҳақни танийдилар. Суфий Тавҳид моҳиятини англашга бутун руҳий қудратини сафарбар этади. Бунинг учун ишни нафсни поклашдан бошламоқ керак бўлади. Тасаввуф тариқатлари маънавий поклашиш йўли бўлиб, ўзлигидан (худбинликнинг барча кўринишларидан) пок бўлган инсон кўнгли Ҳақ зиёсини ўзида акслантира бошлайди. Комил инсон — том маънодаги зиёлидир. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда имон, илм ва амал бирлиги вужудга келади. Бундай инсон ўзидан апрофга зиё тарата бошлайди, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларни нурлантиради.

Таянч иборалар: Зоҳидлик, тасаввуф тариқининг ҳол ва мақомлари, Зуннун Мисрий, Хорис Муҳосибий, Боязид Бистомий, Ибн Синонинг “Рисола фи-л-ишқ” китоби, “Эҳёи улум-ад-дин”да ишқнинг беш тури, Борлиқ ҳақиқатини англаб етишда илм ва ирфон нисбати, Ғаззолий қарашлари — минтақа маънавиятида бурилиш нуқтаси, минтақа миқёсида йирик тасаввуф тариқатлари — суҳравардия, қодирия, яссавия, кубравия, чишғия, мавлавия ва бошқаларнинг шаклланиши, нақшбандия-хожагон сулукининг дастлабки шайхлари, ирфоний шеърият ва тасаввуф фалсафаси, Алишер Навоийнинг “Насойим ул-маҳабба мин шамоийм ул-футувва” асари, Кубравия тариқатининг асосчиси — Нажмиддин Кубро, туркий тасаввуф адабиёти ва яссавия адабий мактаби, тасаввуф ирфонининг такомилида Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг ўрни, “Дил ба ёру даст ба кор”, Ҳақ маърифати, нафс тарбияси ва кўнгилни поклаш, илм, имон ва амал бирлиги, “Ман арафа нафсаҳу, фа қад арафа раббаҳу”. “Лисон ут-тайр”да Мансур Халлож ҳақида ривоят, Алишер Навоийда “авом” ва “хос”, “хуш дар дам”, “назар бар қадам”, “сафар дар ватан”, “хилват дар анжуман”.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 341—343.
2. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 84—102.
3. Каримов И. А. . Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон”— 1998, с. 125—135.
4. 4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон”— 1996, с. 33—42.
5. Комилов Н. Тасаввуф. 1—2 китоблар. Т., 1996—1998
6. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
7. Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в Исламе. М., 1989.
8. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. М., 1980.

9. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989.
10. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳовуддин Балогардон (Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд), Т., 1993.
11. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари. Т., 1996.

Қўшимча адабиёт:

12. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т., 1990.
13. Валихўжаев Б. Хожа Ахрор тарихи. Т., 1994.
14. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Т., 1995.
15. Туркияда яссавийшунослик. (Кул Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва тариқати мавзусида турк яссавийшунослари билан ўтказилган суҳбатлар тўплами) / Суҳбат қилувчи ва нашрга тайёрловчи Н. Ҳасан. / Масъул муҳаррир: С. Сайфуллоҳ. — Т. : Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999, 56 б.)
16. Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Т., 1994.
17. Фаридиддин Аттор. Тазкиратул-авлиё. Т., 1997.
18. Фуад Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. Анкара. 1976.
19. Шайх Нажмиддин Кубро — Қутби Даҳр. Т., 1998.
20. Шайх Нажмиддин Кубро. Т., 1995.
21. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т., 1994.
22. Муҳаммадходжаев А. Идеология нақшбандизма. Душ., 1991.
23. Муҳаммадходжаев А. Гносеология суфизма. Душ., 1980.
24. Эльбрус А. Поэтика и математика. Баку, 1979.
25. Кулизаде З. Хурифизм и его представители в Азербайджане.
26. Из истории суфизма: источники и социальная практика. Т., 1991.
27. Олимов К. Хорасанский суфизм. Душ. 1994.
28. Эккартсгаузен Карл. Ключ к таинствам природы. Т., 1993.
29. Садриддин Салим Бухорий. Дилда ёр. Т., 1993.

11-маъруза. ИСЛОМ МИНТАҚА МАЪНАВИЯТИДА “МАЖОЗ ТАРИҚИ” БОСҚИЧИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Бадиий адабиётнинг минтақа маданиятида тутган ўрни.
2. Минтақа адабиёти Алишер Навоий талқинида.
3. Бадиий тафаккур тариқлари — дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантиришнинг ўзига хос йўллари сифатида.
4. Алишер Навоий “мажоз ишқи” ҳақида.
5. Ислом минтақа маданияти ривожига аجدодларимиз яратган мероснинг ўрни.

1. “Мажоз тариқи” ўзи нима? Нега ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг тақомили ҳақида гапирар эканмиз, алоҳида ва энг мукаммал камолот босқичининг номи сифатида ушбу иборани тилга олмоқдамиз? Бу ибора Алишер Навоий ижодининг сўнгги давридаги қатор асарлари, жумладан, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ва “Муҳокамат ул-луғатайн”ларда тилга олинади ва “Маҳбуб ул-қулуб”да махсус тушунча сифатида таҳлил этилади. Алишер Навоий “Мажоз тариқи” тушунчасини Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг бадиий адабиётга хос махсус йўналиши сифатида талқин этади. Шу сабабли бу сафар суҳбатни умуман бадиий адабиётнинг минтақа маънавиятида тутган ўрни масаласидан бошлаш ўринли бўлади. Минтақа маданиятининг бошқа соҳалари сингари бадиий адабиётда ҳам тил ҳар хил бўлганига қарамай (биз, асосан, минтақа даражасига кўтарилган уч тил — араб, форс ва умумтуркий адабий тилдаги адабиётни назарда тутамиз), ғоялар, тим-соллар олами, сюжетлар, турли бадиий шакл унсурлари (вазн, қофия, бадиий санъатлар), назарий замин кўп жиҳатдан муштарак эди. Умумминтақа маданиятининг бошқа йўналишлари — Сунна, Калом, фалсафа, тасаввуф каби бадиий адабиёт ҳам асрлар давомида ривожланиб келди. Асли ҳар уч тилдаги бадиий адабиёт ҳам исломдан олдин шакллланган бўлиб, табиийки, исломий йўналиш биринчи даврда араб тилидаги адабиётда ўз аксини топа бошлади. Аммо Умарийлар даври сарой адабиётида исломий тус кўпроқ ташқи либос даражасида бўлиб, ал-Ахтал (640—710) ҳатто исломни қабул қилмаган ҳолда ислом халифалари саройида ижод

қилар, ал-Фараздак (641—730) ва Жарир (653—733) ижодларида ҳам ҳануз қабилачилик анъаналари устун эди. Араб мумтоз адабиётида “янгилашиш” ҳаракатини бошлаб берганларнинг аксарияти асли келиб чиқишига кўра соф араб эмас эдилар. Башшар ибн Бурд (714—784) форс, Ибн ал-Муҳаффа (724—759) ҳам Эронда, зардуштийликка эътиқод этувчи оилада туғилган, бу даврнинг энг забардаст шоири Абу Нувас (762—713) нинг ҳам онаси форс аёли эди.

Сунна билан бир босқичда араб насрида адаб йўналиши шаклланишини, ислом даври илк туркий шеърят намунаси Адиб Аҳмад ижоди шунга яқин туришини олдинроқ эслаб ўтган эдик. Бу йўналиш Абул Атаҳия (748—825) ижоди билан ҳамоҳанг бўлиб, Абу Нувасда шаккоклик майллари кучлироқ эди. Умуман, араб тилидаги мумтоз адабиёт гуллаб яшнаган давр сунна ва ислом маърифатчилиги босқичларига кўпроқ мос келади ва унда икки йўналиш ёрқин намоён бўлган: бири сарой адабиёти учун хос бўлган мадҳия, май ва гўзаллар васфи билан йўғрилган шеърят бўлса, иккинчиси, панд-насихат, ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга бағишланган қасида, қитъа ва насрий рисола (нома)лардан иборат бўлиб, дастлабки даврда бу икки йўналиш ҳатто бир-бирига муайян даражада қовушмай турди. Аммо аста-секин ишқий мавзу теранлик касб этиб, адаб йўналиши билан мазмунан яқинлашиб борди ва Абулаъло ал-Мааррий (973—1058) ижодида юксак фалсафийлик, Ибн ал-Фарид (1181—1234) шеъриятида эса ирфоний ишқнинг энг олий қабатларига кўтарилди.

IX—XII асрлардаги адабиёт ҳам илм сингари кўпроқ саройда марказлашган бўлиб, мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳамриёт (май мавзуи), зуҳдиёт (дунё ва унинг ҳою ҳаваслари бебақолиги ва уларга меҳр қўймаслик мавзуи), ҳижо (муайян шахсларга йўналтирилган ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди, яъни бадиий адабиётнинг вазифаси ҳануз иккинчи даражали, амалийроқ кўринишда эди. Шу даврда “энг ёлғон шеър — энг яхши шеърдир” ва “энг рост шеър — энг яхши шеърдир” деган ибораларда ўз аксининг топган шеърятга икки хил ёндошув шаклланиши илмий адабиётларда қайд этилган ва бунга муайян даражада ушша давр адабиётининг мавзу қамрови ва вазифаси, ижтимоий воқеликда тутган мавқеи ҳам сабабчидир. Ҳукмдорни

мадҳ этиш, унинг дилини хушлаш, ҳукмдорнинг ва ўзининг шахсий рақибларини ҳажв этиш VIII—XI асрлар сарой адабиётида етакчи ўрин тутар ва шоирнинг мавқеи ҳам ушбу соҳалардаги ютуқлари билан белгиланарди. Бу давр араб тилидаги шеърят билан бошланиб, VIII аср иккинчи ярмидан туркий тилидаги дастлабки асарлар (Адиб Аҳмад ва Маҳмуд Кошғарий асаридаги баъзи намуналар) пайдо бўлган бўлса, X аср бошларидан Сомонийлар саройида Абу Абдуллоҳ Рудакий етакчилигидаги бақувват форс шеърят мактаби шаклланди. IX—X асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳар уч тилда асарлар яратилган бўлса, XI аср бошларидан араб тили асосан илм тили сифатида сақланиб қолиб, Ғазнавийлар саройида асосан форс тилида ва Қорахонийлар саройида туркий ва форсий тилларидаги шеърят ривож топди. Маҳмуд Ғазнавий саройида шаклланган нуфузли шеърят мактаби намояндалари Унсурий, Фарруҳий, Манучехрий ва бошқалар мадҳиявий қасиданинг мумтоз намуналарини яратдилар. Шу даврнинг ўзида адабиётда маърифатчилик босқичига хос яна бир йўналиш — исломдан олдинги меросни янгича талқинда ўзлаштириш ҳам ривожланиб борди. Араб тилидаги адабиёт вакиллари жоҳилия даври адабий меросини тўплаш ва тартибга солишга жиддий киришдилар. Рум, Эрон, Ҳинд адабиётининг машҳур намуналари араб тилига ўгирилди. Масалан, “Панчатантра” — “Калила ва Димна” “Худойнамак”лар — “Сияр ул-Мулуқ” номлари билан арабчалаштирилди. Кейинроқ бориб Рудакий форс тилида шеърӣ “Калила ва Димна” дostonини яратган бўлса, Унсурий Румнинг лотин ва юнон тилидаги ишқий романлар мавзу доирасида бир неча дostonлар ёзди. Афсус, бу асарлардан бизгача фақат айрим парчаларгина етиб келган. X асрда Дақиқий ва бошқа баъзилар “Шоҳнома” яратишга уриндилар. Ва ниҳоят X аср охири — XI аср бошларида Фирдавсий Тусий (940—1020) ўзининг улуғ эпопеясини ёзиб тугатди. Фирдавсийнинг 60 минг байтга яқин улкан “Шоҳнома” си исломгача Эрон ва Туронда яралган бой маънавий мероснинг ўзига хос бадий қайта ишланган қомусидир. Унинг таркибида юзлаб қаҳрамонлар, ўнлаб алоҳида мураккаб сюжетли дostonлар мавжуд. Унда асотир тафаккур мевалари ва Эрон, Турон халқлари тарихи ўз бадий инъикосини тўлиқ намоён этган.

Фирдавсий асари форс ва туркий тилдаги кейинги неча асрлар бадиий мумтоз адабиётига мавзу ва қаҳрамонлар етказиб берган улуғ хазина бўлди. Форсий тилдаги адабиётда дostonчилик, яъни ишқий, тарихий, қаҳрамонлик дostonлари ёзиш анъанаси минтақа адабиётининг етакчи йўналишларидан бирига айланди. Аммо Фирдавсийга кўр-кўрона эргашганлар, янгича талқин ярата олмадилар, ҳеч қайсиси Фирдавсий шухратига яқин бора олган эмас. Фақат Юсуф Хос Ҳожиб сингари туркий шеърят вакиллари буткул янгича услубда, янгилик яратиш йўлидан борганликлари учун адабиёт тарихида муносиб ўрин эгаллай билдилар.

2. Алишер Навоий Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”сини яхши билади ва чуқур эҳтиром билан ёдга олади. Аммо бадиий ижод тариқи ҳақидаги назарий мулоҳазаларига муайян шоирлар ижодини мисол келтирганда, бирор-бир ўринда Фирдавсийни эсламайди, у санаб ўтган устозларнинг тарихан энг биринчиси Санойидир, чунки форс тилидаги адабиётда “Ҳақиқат асрори”ни (яъни Борлиқнинг моҳиятини) бадиий тарзда англаб етиш ва англатишга илк бор жиддий равишда киришган улуғ мутафаккир шоир Санойи эди. Унинг “Сайр ул-ибод илал маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва “Ҳадоийқ ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғлари”) асарлари номларининг ўзиёқ шоир мақсадини аниқ англатиб турипти. Ўтиборга сазовор яна бир жиҳати шундаки, Навоий Санойи ижодини баҳолашда ўша давр анъанасига зид бориб, уни “ҳақиқат тариқи” суханварлари қаторида эмас, “Ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут” қилганлар сафида тилга олган. Бунинг сабаби, бизнинг назаримизда, XI аср охирларига бориб Абулмажд Санойи биринчилардан бўлиб сарой мадҳиягўйлигини тарк этган ва ижтимоий-фалсафий йўналишни бадиий адабиётта дадил олиб кирганлигида эди.

XII аср охирги чорагига борганда эса саройни, мадҳиявий қасидагўйликни тарк этиб, ижтимоий — фалсафий йўналишга ўтган шоирлар сони кескин кўпайди. XI асрда тасаввуф шеъряти кичик лирик жанрлар (рубойи, ғазал) билан чекланган бўлса, XII асрдан тасаввуфий руҳдаги дostonлар яратила бошланди. Ва низоҳат, XII аср охирги чорагидан бошлаб, форс тилидаги шеърятнинг икки ёрқин юлдузи Нисомий Ганжавий ва Фаридиддин Аттор сиймолари адабиёт осмонида пайдо бўлди.

“Маҳбуб ул-қулуб” рисоласи “аввалги қисм”ининг 16-фаслини Алишер Навоий “Назм гулистонининг хушнағма кушлари зикрида” деб атайди ва шундай бошлайди:

“Ул неча табақадир: аввалги жамоа нукуди кунузи маърифати илоҳийдин ғанийлар ва халқ таърифидин мустағнийлардур. Ишлари маоний хазоинидин маърифат жавҳарин термак ва эл файзи учун вазн силкида назм бермак. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф ва дилписанд ўлдуғи учун оёти каломда нозил бор ва ҳадиси мўъжизни-зомда тилаган топар, чун маал-қасд эмас, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър демас”⁷⁷ (Насрий баёни: Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳ маърифати илоҳий хазинасининг нақдиналари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлардир. Ишлари маънилар хазинасидан Маърифат гавҳарини термоқ ва у гавҳарни эл файз топсин учун назм ипига тортмоқ. Назмларининг ифодаси ғоят қутлуғ ва бениҳоят ёқимли ва улуғ бўлганлигидан илоҳий калом оятлари ва Расулulloҳнинг мўъжизали ҳадислари мазмунини излаган киши улардан топа олади ва қасддан ёзилмагани сабабли эл уларга эҳтиром билдириб, шеър деб аташга журъат этмаслар”.) Алишер Навоий бу тоифани “ҳақиқат тариқининг суханвари”, деб атайди ва улар жумласидан тасаввуф адабиётининг энг буюк сиймолари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий номларини тилга олади. Олим бу гуруҳ вакилларини “авлиёи огоҳ ва машойих ва аҳдуллоҳ”, деб улуғлайди. Атторга “нозими жавоҳири асрор” (“ҳақиқат сирлари жавоҳирларини назмга солувчи”), Румийга “ғаввоси баҳри яқин” (“яқинлик денгизининг ғаввоси”), деб сифат беради. Навоий таърифларининг қанчалар воқеликка мувофиқ эканлигига иқрор бўлиш учун Аттор ва Румий асарларининг номларини эслаб ўтиш кифоя: “Илоҳийнома”, “Асрорнома”, “Мантиқ-ут-тайр” (“Қушлар мантиқи”), “Маснавийи маънавий” ва ҳ. к. Бу асарлар ҳақида Шарқ ва Ғарбда шунча кўп тадқиқотлар амалга оширилганки, биз улардан ўтказиб сўз айтиш қудратига эга эмасмиз.

Навоий “мажоз тариқи” хусусидаги таърифларга ўтиб, ўзи кашф этган ҳақиқатларни шундай баён қилади:

“Яна бир жамоатдурким, ҳақиқат асрориға мажоз тариқин махлут қилубдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар. Андоқки, маоний аҳлининг нуқтапардози Шайх

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ аҳли гуруҳининг покбози ва покрави Амир Хусрав Деҳлавий ва тасаввуф ва диққат мушкулотининг гириҳкушойи Шайх Заҳириддин Санойӣ ва фариди аҳли яқин Шайх Авҳадиддин ва маоний адосига лофиз Хожа Шамсуддин Муҳаммад ал-Ҳофиз.

Яна жамъе бордурларки, мажоз тариқи адоси алар назмига ғолиб ва алар бу шевага кўпроқ роғибдурлар. Андоқким, Камоли Исфаҳоний ва Хоқонийи Ширвоний ва Хожуи Кирмоний ва Мавлоно Жалолиддин ва Хожа Камол ва Анварий ва Заҳир ва Абдулвосиъ ва Асир ва Салмон Соважий ва Носир Бухорий ва Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий”.⁷⁸

(Насрий баёни: “Яна бир гуруҳдурким, Ҳақиқат сирларига мажоз йўлини аралаштирибдурлар ва сўзларини бу услубда боғлабдурлар. Чунончи: маъни аҳлининг нозик сўзлиси Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ гуруҳининг ҳалол ошиқи Амир Хусрав Деҳлавий, тасаввуф ва тафаккур мушкулларининг чигалини ечувчи Шайх Заҳириддин Санойӣ, ҳақиқат аҳлининг яғонаси Шайх Авҳадиддин ва лафз билан маънони англатишга моҳир Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз.

Яна бир қанчалари бордурларки, мажоз йўли уларнинг шеърларида ғалаба қозонган ва улар бу равишга кўпроқ рағбат этганлар. Чунончи: Камол Исфаҳоний, Хоқоний Ширвоний, Хожуи Кирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол, Анварий, Заҳир, Абдулвосиъ, Асир, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котиби Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий”.⁷⁹

Юқорида тасаввуф шеърятининг энг улуғ устозларига “ҳақиқат тариқи суҳанварлари” деб ном берилганини қайд этиб ўтган эдик. Кўрдикки, Навоий “мажоз тариқи”га алоқадор деб ҳисоблаган шоирларни ҳам икки қисмга ажратади. Назаримизда, биринчи қисмда улуғ устозлар, ушбу йўналишнинг қудратини белгиловчилар ёдга олинган бўлиб, иккинчи қисмда ижодий қарашлари ушбу тариққа мос тушувчи минтақа миқёсида номлари маълум бўлган шоирлар сабаб ўтилган.

Энди уларни тарихий тадрижийликда кўздан кечирайлик.

“Ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут” этганларнинг

тарихан биринчиси табиий равишда Санойй (1048—1140) бўлиб чиқмоқда. Ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган Абдулвосиъ Жабалий (вафоти 1160), Анварий (вафоти 1191), Асириддин Ахсикатий (1108—1196), Хоқоний (1120—1199), Заҳир Форёбий (вафоти (1202) ва бошқалар санаб ўтилган бўлиб, бу атоқли форс шоирлари деярли барчаси Санойй сингари умрларининг охирида сарой мадҳиягўйлигини тарк этиб, ижтимоий-фалсафий руҳда қасидалар ёзишга киришганлар. Улар ичида алоҳида йирик достон ёзганлар деярли учрамайди. Буларга XII—XIII аср чегарасида яшаган Камол Исфаҳоний (вафоти 1237) ва XIII асрнинг буюк ахлоқ муаллими Саъдий Шерозий (1189—1292)лар ҳам қўшилади. Яна булар қаторида сурут (“мажоз”) ва маъни (“ҳақиқат”) нисбати хусусида ғоят муҳим фикрни акс эттирган рубоий муаллифи суфий шайхи Авҳадиддин Кирмоний ҳам тилга олинган.

XIII асрдан фақат икки улуғ шоир (Камол ва Саъдий) ёдга олинган бўлса, XIV асрга бориб Алишер Навоий “мажоз тариқи”га мансуб деб ҳисоблаган машҳур шоирлар рўйхати кескин ошиб кетади. Булар аввало Навоийнинг “ҳамсанавислик” ва ғазалнависликда ғоят қадр этган салафи Амир Хусрав Деҳлавий (1253—1325), дунёга донғи таралган Хўжа Ҳофиз Шерозий (1320—1389) ва ниҳоят ғазал ва қасидалар устаси Носир Бухорий (вафоти 1371). XV аср шоирларидан Навоий ўзидан илгари яшаб ўтган Котибий (вафоти 1436) ва ўзи шахсан таниган Шоҳий Сабзаворий (1385—1453) ни тилга олади. “Маҳбубул-қулуб”нинг иккинчи қисми “Ишқ зикрида” бобида “хос ишқ” эгалари қаторида Амир Хусрав ва Хожа Ҳофизлар қаторида Фаҳриддин Ироқий (1207—1289) ёдлаб ўтилса, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” рисола-сида XV аср атоқли туркигўй шоирлардан Мавлоно Лутфий эсланади.

Демак, Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида гапирганида икки гуруҳ шоирлар тилга олинган, биринчи гуруҳи асосан XII асрда яшаган бўлса, иккинчи гуруҳи XIV—XV асрларга мансуб шоирлардир. Булар орасида айрим фарқлар мавжуд бўлиб, суҳбат давомида яна бунга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

3. Бир нарсани афсус билан қайд этиш лозимки, совет даври ўзбек адабиётшунослиги, айниқса, 30-йиллардан бош-

лаб асос этибори билан нотўғри тамойилга йўналтирилди. Бу тамойилнинг моҳияти — бир минтақа адабий меросини ўрганишда, кўра била туриб, буткул бегона анъаналар асосида шаклланган ўзга минтақа адабиёт назариясига таянишдир. Маълумки, бадиий адабиёт амалиёти билан унинг назарияси орасида узвий боғлиқлик мавжуд бўлади. Аммо адабиёт назарияси одатда бир миллат адабиёти тажрибасига эмас, балки муайян маданий минтақанинг етакчи халқлари бадиий ижоди тажрибаларига суянади ва шу заминда яратилади. XIX аср ўрталаригача ҳам яхлит жаҳон маданияти эмас, балки минтақа маданиятлари мавжуд бўлганини назарда тутсак, Европа минтақаси халқлари яратган буюк бадиий мерос Европа адабиётшунослигига асос бўлганлигини, аммо қадим даврлардан Узоқ Шарқ (Хитой, Япония, Корея), Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларининг ҳар бирида алоҳида ўзига хос мукаммал ривожланган адабиёт назариялари мавжудлиги, бу назарий тизимлар ушбу минтақалардаги бутун маданий-маънавий муҳит, жумладан, ушбу минтақа халқлари бадиий тафаккури медаларининг бевосита таъсирида шаклланган ва ўз навбатида ушбу минтақа адабиёти намояндалари ижодига асрлар давомида сезиларли таъсир ҳам кўрсатиб келганлиги бугунги кунда аниқ-равшан исбот этилган тарихий воқеликдир. Бу ҳақда яратилган тадқиқотлар мажмуи илгари кўпроқ Узоқ Шарқ ва Жанубий Осиё минтақаларига оид бўлган бўлса, охириги йигирма йилда ислом минтақа адабиётшунослигини ўрганиш бўйича ҳам жаҳон илмида бир қанча ишлар амалга оширилди. Ушбу илмий таҳлил ва кузатишлар натижасини умумлаштириш, уларнинг такомил тарихини адабий жараён билан боғлаб ўрганиш ҳозирги давр адабиётшунослигининг долзарб масалаларидан бўлмоғи, ҳатто диққат марказига қўйилмоғи жоиз.

Хуллас, ҳар бир минтақа адабиёти ўша минтақада яратилган адабиёт назарияси билан муштарак ҳолда ўша минтақа маънавий қадриятлари муҳитидан ажратиб олинмай ўрганилса, натижалар ҳам асл воқеликка мувофиқ бўлади. Жумладан, ислом минтақа адабиётшунослиги ҳақида қисқача гапириб ўтадиган бўлсак, қуйидагиларни қайд этиш ўринлидир.

VIII—IX асрларданоқ араб тилида ислом минтақа адабиётшунослигининг ўзига хос мактаби вужудга кела бошлади.

Халил ибн Аҳмад (718—786), Ибн Қутайба (828—889), Ибн ал-Мутағз (861—908) ва бошқа иқтидорли назариётчилар қадим юнон поэтикасидан моҳиятан фарқ қилувчи ислом шеърият ва бадиият илмини шакллантиришга киришдилар. Қўп ўтмай бу соҳага Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан қомусий алломалар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусий каби забардаст файласуфлар қадим юнон поэтика илмини минтақа адабий анъаналари билан қиёсий ўрганиб, шеърият илмига оид махсус назарий рисо-лалар яратдилар. X—XV асрларда бу йўналишда ижод этган қатор алломаларимизнинг қомусий асарлари жаҳон маъна-вият хазинасининг боқий мулкига айланди. Масалан, X аср-да яшаб араб тилида ижод қилган ватандошимиз Абу Абдул-лоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмларнинг қалитлари”) асарида адабиётшуносликка оид илми маъоний ва баён, аруз ва қофия, бадиий санъатларга алоҳида боблар ажратиб, бу илмлардаги ҳар бир атамага таъриф ва тавсиф берилган. XI асрда яшаб ижод этган ўрта осийлик аллома Абу Хафс ан-Насафий ўзининг “Мажмаъ ул-улум матлаъ ун-нужум” (“Илмларнинг жам бўлиши — юлдузларнинг чиқи-ши”) қомусий рисоалар тўпламига аруз илмига оид “Мух-тасар ал-аруз ала усул ал-маъруз” асарини киритган. XI аср-да ватандошимиз Абул Ҳасан Наср ал-Марғилоний бадиият илми бўйича араб тилида “Маҳосин ал-калом” асарини таъ-лиф этди. Шу асрда яшаган Абу Қоҳир ал-Журжоний (ва-фоти 1078 йил) Қуръони карим оятларининг юксак бадиий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағиш-ланган “Далойил ул-эъжоз” ва “Асрор ул-балоға” асарлари-да мутлақо ўзига хос бадиий тимсол назариясини кашф этди. XI аср охири — XII асрдан бошлаб форс тилида ҳам поэтикага оид махсус асарлар яратила бошланди. Уларнинг биринчиси Родуёнийнинг “Таржумон ул-балоға” асари бўлса, иккинчиси хоразмлик улў аллома Рашидиддин Ватвотнинг қатор асарлари, айниқса, машҳур “Ҳадоийқ ас-сеҳр фи да-қойиқ аш-шеър” (“Шеърият теранликларида сеҳр боғлари”) рисоласидир. XII—XIII асрларда “араб ва ажам фаҳри” деб донг таратган хоразмлик аллома Маҳмуд аз-Замахшарий “Ал-кустос фил аруз” номли илмий рисоласини ёзди. Унинг ки-чик замондоши ва юртдоши Юсуф ас-Саккокий ўзининг филологияга оид “Мифтоҳ ул-улум” китобининг катта бир

бобини “Шеър илми”га бағишлади. Кейинги асрларда минтақада туркий тилда ҳам адабиёт назариясига оид асарлар яратилди. Жумладан, Мирзо Улуғбек замонида яратилган Тарозийнинг ушбу мавзудаги илгари фанга номаълум бўлган “Фунун ал-балоға” рисоласининг қўлёзмаси бир неча йил олдин АҚШга илмий сафар билан борган тилшунос олим Э. Умаров томонидан топилиб, илмий истеъмолга киритилди. Шундай қилиб, VIII—XV асрларда минтақамизда араб, форс ва туркий тилларда мукаммал бир адабиётшунослик назарий мактаби шаклланган эди. Алломаларимизнинг тилга олинган асарлари кейинги неча асрлар давомида ислом минтақасининг турли давлатларида қайта-қайта кўчирилиб, илм аҳли томонидан чуқур ўрганилди, олий мадрасаларда унинг асосида шеър илми алоҳида фан сифатида ўргатилди. Аждодларимиз яратган бу илм нафақат Хоразм ёки Мовароуннахр, балки бутун ислом минтақасида кенг ўрганилди ва амалда қўлланилди. Ушбу қимматли назарий меросни жиддий таҳлил этиб, алломаларимизнинг хизматларини юзага чиқариш, мумтоз шоирларимиз шеъриятига уни тадбиқ этиш, бадийят илмининг қўз илғамас нозик томонларини ҳозирги замон шоирларига очиб бериш ва уларни ҳам буюкларимиз яратиб кетган улуг меросдан баҳраманд этиш бугунги кун адабиётшунослигининг кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидандир.

Бадий тафаккурнинг ўз қонун-қоидалари бор. Асотир тафаккур, мантиқий тафаккур, ирфоний тафаккур каби бу ҳам борлиқни идрок этишнинг ўзига хос бир йўли (тариқи, усули)дир. XV аср охирида Алишер Навоий ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган бадий тафаккур илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти такомилига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.

Алишер Навоий яратган назария бадий тафаккур тариқи масаласига оид бўлиб, Европада бу илмий йўналиш Шарқдан анча кейин — XVIII асрдан шакллана бошлади ва XX асрдагина якуний натижаларга эришди. Европа адабиётида барокко, классицизм, романтизм, реализм номлари билан аталувчи ҳодисалар Янги даврда пайдо бўлди. Рус тадқиқотчилари бундай ҳодисаларни “литературное направление или течение” (адабий йўналиш ва оқим) деб атадилар ва

кейинчалик шунинг асосида ижодий ёки бадиий метод (творческий или художественный метод) назариясини шакллантирдилар. Афсус, 30-йиллар мафкуравий тазйиқи билан бу назария асосан Сталин томонидан “социалистик реализм” деб сунъий ном остида тикштирилган пролетар реализми методининг тоталитар ҳукмронлигини таъминлаш мақсадларига бўйсундирилгани сабабли, барчанинг жигига тегиб, асл муаммо бир четга сурилиб қолабошлади. Ваҳоланки, адабиёт назариясининг ўзак томири барибир бадиий тафаккур тариқи сифатида шаклланадиган дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантиришнинг ўзига хос йўллари аниқлай билиш ва уни ҳар томонлама шарҳлаб кўрсатишдан иборатдир. Алишер Навоий ушбу назарий масалани XV аср охирида биринчи марта очиқ-равшан белгилаб ва шарҳлаб берган эди.

Қадим юнон тилида “методос” нима маънони билдирса, IX — XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида “тариқ” сўзи ҳам худди шу маънони, яъни “йўл”, “борлиқни англаб етиш ва акс эттиришнинг ўзига хос йўли” маъносини англатар эди. Алишер Навоий ушбу атамадан фойдаланиб, ислом минтақа адабиётида “ҳақиқат тариқи” ва “мажоз тариқи” деб аталмиш икки адабий йўналишни ажратиб кўрсатди ва уларнинг ҳар бирини қисқача таърифлаб берди. Бу ҳодиса Европа адабиётшунослиги эришган ютуқлардан 5 аср илгари юз берган эди. Бадиий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув ислом минтақасида Европадан анча илгари, XII—XIII асрларда бошланган эди.

4. Маърузамиз аввалида биз ислом минтақа адабиётининг ривожига ҳақида гапирар эканмиз, дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантириш нуқтаи назаридан ҳам адабиёт тараққий этиб борганига ишонч ҳосил қилдик. Алишер Навоийнинг назарий кузатишлари билан адабий жараёнининг боришини қиёслаб хулоса қилиш мумкинки, бу тараққиёт икки катта даврга бўлинади.

Биринчиси, VII—XI асрлар бўлиб, бу даврнинг энг юксак намунаси Фирдавсий “Шоҳнома”си дейиш тўғри бўлади. Маърузамиз биринчи саволига жавобда бу даврни қисқача тавсифлаб ўтдик. Алишер Навоийнинг бадиий ижод тариқи-га оид мулоҳазалари бу даврга дахл этмайди.

Иккинчи йирик давр XII—XV асрлар бўлиб, Алишер Навоий юқорида кўриб ўтилган минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларида айтиш шундай: бу давр шоирларига эътибор қаратади. Нега?

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда кечади: бири — инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; иккинчиси — инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати.

Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналиш ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратади.

Санойий ижодида ҳар икки йўналиш аралаш тадқиқ этилган, Навоий ибораси билан айтсак: “ҳақиқат асрорига мажоз тариқи махлут” этилган. Бу улуғ мутафаккир шоирнинг минтақа шеърлятида мавқеи шундай қадар баландки, “ҳақиқат тариқининг суҳанвари” Фаридиддин Аттор ижоди ҳам, ҳамсанавислик анъанаси бошида турган Низомий Ганжавий достончилиги ҳам унинг “Ҳадиқа”сидан сарчашма олади. Жалолиддин Румий ёзган эди:

*Аттор руҳ буду Санойи ду чашми ў,
Мо аз паи Санойю Аттор омадем.⁸⁰*

(Аттор руҳ эди, Санойий унинг икки кўзи,
Биз Санойий ва Аттор изидан келдик.)

Буюкларнинг бирор сўзи беҳикмат бўлмайди. Нега Мавлоно Жалолиддин Атторни “руҳ”га, Санойийни эса “икки кўз”га қиёс этади? “Ҳадоийқ ул-ҳақиқа” асарини Европа шарқшунослари узоқ вақт “тасаввуф қомуси” деб талқин қилишди. Лекин бу асарни диққат билан ўрганган Е.Э. Бергелъснинг гувоҳлик беришига кўра, унда на “тариқат” ибораси учрайди, на “Ҳақ васли” ҳақида сўз боради. “Ҳадоийқ” 10 бобдан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси “тавҳид”, иккинчиси “наът” (пайгамбар мадҳи), учинчиси ақл ва туртин-

чиси илм ҳақида, бешинчиси ишқ ҳақида бўлиб, Санойй Абу Али ибн Синони танқид қилади ва ишқни ақлдан устун қўяди. Олтинчи боб “нафси кулл” ҳақида бўлиб, уни шоир пири муршид қиёфасида тасвирлайди. Еттинчи боб илми нужумга бағишланган. Тўққизинчи боб дўстлик ва душманлик ҳақидаги ҳикоятларни ўз ичига олса, охириги ўнинчи бобда Санойй ўз таржимаи ҳолидан сўзлаб, бу дунёга этак силтаб, зоҳидликни ихтиёр этганлиги сабабларини баён қилади. Шоир фахр билан айтади:

*Йек сухан 3-ин-у олами дониш,
Ҳамчу Қуръони порси донаш.⁸¹*

(Бунда ҳар сўз — бир олам билим,
Худди форс тилидаги Қуръон деб билгудек)

Шоир бу дostonда сўз камолини энг юксак даражага олиб чиққанини таъкидлаб, ўзини ҳазрати Муҳаммад (С.А.В.) га қиёсан “Шоирлар хотами” (охириги якунловчи шоир) деб атайди:

*Хотами анбиё Муҳаммад буд,
Хотами шоирон манам, ҳама суд.*

(Пайғамбарлар охиригиси Муҳаммад эди,
Шоирларнинг якунловчиси менман,
Сўзим бошдан оёқ ҳаммаси фойдали.)

Шоирнинг бу фахриялари лоф эмас эди, дарҳақиқат, Санойй минтақа шеърятининг муайян босқичи учун (аниқ-роғи, шеърятдаги сарой маърифатчилиги босқичи учун) ўз ижоди билан якун ясаб берди ва Ғаззолий сингари ишқнинг ақлдан устунлиги ҳақида хулоса чиқарди.

Ундан кейин, юқорида кўриб ўтганимиздек, замонасининг бошқа етакчи шоирлари ҳам аста-секин саройни ва малҳиягўйликни тарк эта бошладилар. Навоий кўзда тутган “мажоз тариқи”нинг биринчи босқичи асосан ушбу янги йўналишга ўта бошлаган шоирлар ижодидан, яъни XII аср иккинчи ярмидан бошланади.

Санойй ҳам Ғаззолий сингари том маънодаги суфий эмас,

Аммо Санойй бошлаб берган янги босқич унинг издошларида икки йўналишда ривож олди: бири Аттор йўналиши, иккинчиси Низомий Ганжавий йўналиши. Бу икки йўналишнинг фарқи нимада?

Кўрдикки, Санойй “икки кўз”га қиёс этилди. Кўз ташқаридаги нарсаларни кўради, ичкаридан ташқарига йўналган бўлади. Аттор эса “руҳ” — унинг назмдан мақсади “асрор илоҳий адоси” (“илоҳий сирларни баён этиш”) — инсон руҳиятидаги илоҳий асрор пардаларини бирма-бир очиб кўрсатиш. Жалолиддин Румий ҳам шу йўлдан борди. Асли тасаввуф шеърятининг моҳияти ҳам, бизнинг фикри ожизимизча, шунда.

Ирфон — ўзликни англашдир. Мен кимман? Ягона Аллоҳга менинг нисбатим қандай? Тасаввуф шу саволга жавоб қидиради. Унинг жавоби қисқа ва содда қилиб ифодаланганда, қуйидагичадир: Ҳақ — ягона ва мутлақ борлиқ, Аҳад (яккалик, бирлик). Ҳақ ўз жамолини кўрмоқ истайди ва ўзига кўзгу сифатида моддий борлиқни бунёд этади. Суфийлар Ҳақнинг асл зотини Ҳақиқат ва унинг мазҳари, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “мажоз”, деб атайдилар. “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди шундан бошланади. Аммо тасаввуф машойихлари ушбу тазодга турли даврда турлича ёндошиб келдилар. Масалан, буюк тасаввуф шоири Фариддин Аттор энг машҳур асари “Мантиқ ут-тайр”да қушларни Симург сари даъват этувчи Худхуд тилидан шундай хитоб қилади:

*... Эй, гирифтори мажоз,
Аз сифат дуру ба сурат монда боз.⁸²*

(... Эй, мажоз тузоғига илинган,
(ички) сифатдан узоқлашиб,
(ташқи) суратга маҳлиё бўлиб қолган.)

XIII аср бошида Аттор моҳиятга эътибор беришни талаб қилмоқда, “мажоз”, яъни ташқи моддий дунё ҳою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтармоқда. Аммо XIII аср охирида яшаб ўтган шайх Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил) ушбу нисбатни бироз бошқачароқ талқин этади:

*З-он минигарам ба чашми сар дар сурат,
Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.
Ин олами суратесту мо дар суварем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.*⁸³

(Шу сабабдан бошдаги кўз билан суратга тикиламанки,
Суратда маънонинг изи бордир.
Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,
Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас.)

Яъни, инсон Олий ҳақиқатни (Борлиқнинг ягона олий моҳиятини) бевосита унинг мазҳаридан (моддий борлиқда ўзлигини кўрсатиши, зуҳур этиши, намоён бўлишидан) ташқарида кўра олмайди, чунки у ўзи ҳам шу мазҳардан ташқарида эмасдир (“сурат” ичидадир). Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аммо бу хулоса Нақшбандиянинг шиори сингари Ирфоннинг ниҳоясидир. Бундан кейинги босқич тасаввуфдан ташқарида, бироқ тасаввуф босқичини тугал ўтмай туриб, олға силжишга уриниш ҳам мукаммал маънавий такомилни таъминламаслиги аниқ.

Адабиётнинг асосий мавзуси инсоннинг руҳий кечинмалари бўлса, булар ичида энг гўзали, энг юксак даражаси, энг таъсирчани ишқ-муҳаббатга оид кечинмалар бўлиб, шу сабабли ишқ мавзуси бутун замон ва маконлар адабиётида етакчи мавзу сифатида кўзга ташланади. Аммо унга ёндошув ҳеч қачон бир хил бўлган эмас.

Ислом маърифатчилиги босқичининг энг юксак намунаси бўлмиш Ибн Сино фалсафий меросида алоҳида “Ишқ ҳақида рисола” учрайди. Олдинги маърузалардан бирида бу ҳақда батафсил гапирган эдик. Ибн Сино ишққа, бир томондан, тиббиётчи-табиатшунос сифатида ёндошса, иккинчи тарафдан ишқнинг суфиёна талқинларига ҳам эътибор беради. Ғаззолий таълимотида бу ёндошув янада изчил шакл олиб, аллома инсоний меҳрнинг барча турларини охир-натижада Аллоҳга муҳаббат, яъни “ишқи илоҳий” ёки тасаввуфий атамада “ишқи ҳақиқий”га боғлайди. Бу қараш XII—

XIII асрлар давомида етакчи йўналиш бўлиб келди. Бу давр шоирлари икки тоифа бўлиб, биринчилари бутун фикру-ишқлари билан “ишқи ҳақиқий”га интилдилар, “Ҳақ асрори”ни излаш улар учун ҳар нарсадан муҳим бўлди, яъни ишқийрат имкониятларини улар тасаввуф ғояларини ифода-лаш учун сафарбар этдилар. Шу сабабли Навоий уларни “ҳақиқат тариқининг суҳанварлари” деб таъриф этади ва бу йўналишнинг энг атоқли вакиллари сифатида Фаридиддин Ағгор ва Жалолиддин Румийларни кўрсатиб ўтади. Улар билан ҳамзамон яшаган Санойий, Анварий, Хоқоний, Саъдий каби иккинчи йўналиш вакиллари эса “Ҳақ асрори” мавзу-сини “мажоз тариқи”га, яъни инсон ҳаётининг дунёвий му-аммоларига “махлут қилиб” (аралаштириб) баён этдилар, яъни ирфоний ғоялар билан ижтимоий муаммоларни уйғун-лаштиришга интилдилар. Лекин ҳали ирфоний муаммолар-нинг ўзи тугал ечимини топмагани учун, бу шоирлар ижо-дада ирфоний ва ижтимоий масалалар кўпинча ёнма-ён, аралаш (Навоий тили билан “махлут”) изҳор этилар, ҳануз улар етарли даражада уйғунлашмаган эди.

Аммо XIV аср бошларидан бу соҳада жиддий ўзгариш рўй берди. Амир Хусрав Деҳлавий 40 ёшдан ошиб, уч девон ва бир йирик дoston соҳиби бўлгач, Низомий “Хамса”си-нинг моҳиятига алоҳида эътибор қаратди ва астойдил унга жавоб ёзишга аҳд қилди. Ота-боболари шахрисабзлик тур-лиги қавмлардан бўлмиш бу буюк истеъдод эгаси Низомий-нинг “Хусрав ва Ширин” дostonига жавоб сифатида ёзил-ган асарининг муқаддима қисмида яна “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий”дан гап очади ва ўз ижодида узил-кесил “ишқи мажозий”ни бош мавзу қилиб танлаганини баён эта-ди. Шоир бу фикрларини бевосита “Хамса”дан кейин ёзил-ган “Дўвалроний ва Хизрхон” дostonида ҳам яна бир бор таъкид этади.

Навоий онгли равишда Деҳлавий анъанасини давом эт-тирди ва “Хамса”нинг беш дostonида “мажозий ишқ”нинг мукаммал бадийий тасвири ва талқинини яратди. “Хамса” анъ-анасига биз кейинги маърузада батафсилроқ тўхталамиз. Ҳозирча қайд этиш зарурки, «Хамса» дostonлари «мажозий ишқ» тасвиридаги энг мукаммал тизим даражасига кўтарил-ган яхлит бадийият олами бўлиб, уни Борлиқ ҳақиқатининг бадийий модели дейиш мумкин. Бу моделга жон бахш этувчи

ички қувват манбаи эса — ишқ. Ишқни Навоий инсон учун ўзликни англаш йўли, “Ҳақиқат асрори” ганжинасининг калити деб билади. Шоир “Лайли ва Мажнун” хотимасида ёзади:

*Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотинга дарж кимиёлиқ,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолиқ. . .
Хуршеди жаҳонкушоӣ сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.⁸⁴*

Кўриниб туриптики, шоир муҳаббатга ғаройиб кимиё, яъни мисли олтинга айлантира олувчи сеҳрли куч, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу, деб таъриф бермоқда. Бунинг маъноси шуки, Алишер Навоий, салафлари Низомий ва Деҳлавийлар изидан бориб, бадиий ва илмий-ижтимоий тафаккурида «ишқ» тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда «мажозий ишқ»ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчайди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида Низомий ва Деҳлавийлар қаламга олмаган бир мавзуга алоҳида аҳамият берилган ва, айтиш мумкинки, туркий достоннинг мазмун-моҳиятига ушбу мавзу калит вазифасини ўтаган. Бу Фарҳоднинг Юнонистонга сафари ва Суқрот билан учрашувидир. Қадим Юнон фалсафасининг тимсоли этиб танланган Суқрот Фарҳоднинг келажак тақдиридан башорат этар экан, унга насиҳат қилиб, бу дунёнинг ўткинчилиги, инсон ҳаётидан асл мақсад «ишқи» «ҳақиқий», яъни Ҳақ васлига интилиш эканлиги, бунинг учун инсон, аввало, ўзликдан, яъни ўз худбин нафсидан кечмоғи лозимлигини таъкид этади ва дейди:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
 Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий. . .
 Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
 Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар. . .
 Сенинг олингдадир ишқи мажозий,
 Ки жисминг ўртабон сўзу гудози —
 Ҳам овозангни офоқ ичра солғай,
 Ҳам овозинг кўхан тоқ ичра солғай.⁸⁵

Достон мундарижасига кўра, Фарҳод Юнонга Искандар кунусининг сирини ечиш мақсадида борган эди. Сукротнинг “ишқи мажозий” ҳақида гапирганлари айни шу тил-симли кўзгуга алоқадор бўлиб чиқди. Чунки кўзгуда Фарҳод тақдир ақс этган, бу тақдир эса, Сукрот айтганидек, “ишқи мажозий” билан бевосита боғлиқ экан. Шундай қилиб, “мажоз тариқи” шоирлари нуқтаи назарига кўра, Борлиқ сирларини намоён этувчи қудрат — ишқ. Пайғамбаримиз “ал — мажозу қантарат ул — ҳақиқат” (мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) деганлар. Сукротнинг сўзлари ҳам айни шунга ишора этади. Аммо яна бир масалани аниқлаб олиш эҳтиёжи бор. Тасаввуфда “ишқи ҳақиқий” — Ҳақ васлига интилиш, “ишқи мажозий” инсонларнинг бир-бирига, бу дунё ашёларига бўлган ишқи деб талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид қўйиб келинди. Иккинчиси биринчисига ўтиш пули, кўприги бўлиши учун яна қандайдир аниқлик киритиш лозим эмасмикин? Алишер Навоий ижодининг учинчи босқичида — “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини яратиб, ана шу муҳим назарий масалаларни ҳал қилиб берди.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг иккинчи қисми 10 бобини “Ишқ зикрида” деб атади ва унда ишқ тақлифидоғи ўша даврларда мавжуд анъанани такомиллаштириб, шунгача ўзи ҳам ишлатиб келган “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий” тушунчалари ўрнига “авом ишқи”, “хос ишқ” ва “сиддиқлар ишқи” деб номланган янги тушунчаларни киритди:

“Ишққа маротибдур ва ул уч қисм била мунқасим бўлур.

Аввалғи қисм авом ишқидурки, авомуннос орасида бу минҳур ва шоедурким, дерлар: “Фалон фалонга ошиқ бўлуб-тур”. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағаб

ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бари халойиққа суннатдур ва мубоҳ. Ва пастроқ мартабасида паришонлиқ ва мушаввашлиқлар ва бесомонлиқ ва нохушлиқлареки зикри тарки адабдур ва баёни беҳижоблиққа сабаб”.⁸⁶

(Қисқартирилган насрий баёни: “Ишқ уч қисмга бўлилади. Биринчи қисм — оддий одамлар (авом) ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир... Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси — шаръий никоҳдир... Қуйроқ мартабасида жанжал, ташвишлар, кўнгилсизлик ва шармандаликлар кўринадик, бу ҳақда сўзлаш — одобсизлик, баён этиш ҳаёсизликдир”).⁸⁷

“Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”.⁸⁸ (“Иккинчи қисм — алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”).⁸⁹

Матн давомида “ишқ аҳлининг покбозлари” қаторида Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийлар таъриф қилинади. Булардан икки устоз шоир ва мутафаккирни Алишер Навоий “ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилган”лар қаторида эслаб ўтганлигини юқорида таъкид этдик. Учинчи зот шайх Фахриддин Ироқий (1217-1289) бўлиб, бу суфий-шоир ва ирфоний файласуф Ҳамадонда туғилиб, 18 ёшида Ҳиндистонга шайх Баҳуддин Закариё ҳузурига бориб, тасаввуф йўлига киради ва сўнгра Арабистон орқали Кичик Осиёга ўтиб, Қўняда шайх Садриддин Қўнявий суҳбатига эришади. Шу ерда Ибн ал-Арабий ирфонини ўрганиб, унинг руҳида “Ламаъот” китобини ёзади. Алишер Навоий бу китобга қизиқиб, устози Жомийдан унга шарҳ ёзишни илтимос қилгач, Жомий “Ашаъот ул-ламаот” рисоласини ёзиб, ўз шарҳи асосида Навоийга Ироқий ирфонидан таълим беради.⁹⁰ Ироқийнинг

“Ишқнома” деб аталувчи алоҳида маснавийси ҳам мавжуд бўлиб, унда ирфоний ишқ ҳолат ва сифатлари махсус шарҳланган.

Навоий тасаввуф шеърляти намояндалари ижодида акс этган “ишқи ҳақиқий”га қуйидагича таъриф беради: «Учинчи қисм — сиддиқлар ишқидурким, Олий ҳақиқатнинг тажаллиси (нурланиши) жамолиға унинг (моддий олам мавжужоилари қиёфасидаги) кўринишидан ташқари, бевосита мафғун бўлганлар ва ўзларини шу йўлга таслим этганлар ва унбу (олий ҳақиқат жамолини бевосита) кўришга интилиш бехушлигида идрок қилиш қобилияти улардан бегона бўлган. Уларни (Олий ҳақиқатни бевосита) кўриш (истаги) буткул фарқ этган ва улар фарқ бўлишдан ўтиб, ҳалок бўлиш даражасига етганлар»...⁹¹ «Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса — улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга таъсир қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқ ҳужумлари остида йўқолиб битган...»⁹²

Ҳар уч қисм ишқ аҳлига Навоийнинг муносабати улар таърифида сўз танлаш ва қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатишидан ҳам билиниб турипти. «Маҳбуб ул-қулуб» — ижтимоий-тарбиявий асар. Унда муаллиф ўз қарашларини ҳам илмий мантиқий баён орқали, ҳам жумлалардаги таъсирчанлик, бадиий тасвир воситаларининг махсус танланиши орқали изҳор қилган. Шу жиҳатдан шоирнинг учинчи қисмдаги ошиқлар («сиддиқлар»), яъни тасаввуф аҳлига муносабатда улар эътиқодига эҳтиром туйғулари билан бир пайтда уларнинг моддий дунё, реал инсонлар ташвишидан узоқланиб кетганликлари, «халқ ғамидин ғами» йўқлигига муайян иноралар ҳам мавжуд.

Аммо асосий гап бунда эмас. Алишер Навоий то охиригача буларни бўлмиш “Маҳбуб ул-қулуб” ёзилгунга қадар ўзи ҳам “мажозий ишқ» деб ишлатиб келган ҳодисани умри ниҳоясига моҳиятан алоҳида икки турга фарқлаб, бирини “авом ишқи” ва иккинчисини “хавос ишқи” деб номлади. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ ошқоқ туйғуларга йўғрилган «алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ»нинг кўпчилик одатда кўзда тутадиган йигит-қиз ора-сининг оддий “ошиқ-маъшук”ликдан ҳам, Олий ҳақиқат-

нинг мутлақ жамолига ошурфта тасаввуф аҳли интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи мумтоз бир туйғу, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Суқрот тилидан «ҳақиқий ишқ» йўлида бир восита сифатида таъриф этилган «мажозий ишқ» аслида Навоий бадиият оламида мустақил ҳодиса сифатида ўзлигини намоён этди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди. Бадиий ижод мазмунидаги мана шу теранликка эришиш йўли “мажоз тариқи” деб ном олди. Миллий маънавиятимиз такомилидаги ушбу энг юксак босқични алоҳида инсон маънавий камолоти жараёнига татбиқ этсак, уни биз бугунги тилда “меҳр маърифати” деб атаганимиз маъқул.

Навоий шеър ишқ ҳақида бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: «Сўзким дард чошнисидин ҳарорати бўлмағай ва назмким, ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмағай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидур ва қўнгулда ҳаёт нашьаси ишқ ўзидур». Охириги жумла ниҳоятда гўзал ва маъноли — шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқи ишқдан ташқари эмас.

Навоий йигитлик чоғларидан Жомийни ўзига пир тутган, кейинча ундан тасаввуф ирфони бўйича таълим олгани юқорида қайд этилди. “Маҳбуб ул-қулуб”да шоир устозини “ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми ҳар иккаласи тариқида вофий ва шомил”, деб улуғлайди. Дарҳақиқат, Жомий нафақат ирфоний туйғулар ифодасида, балки мажозий ишқ тасвирида ҳам ниҳоятда юксак маҳорат кўрсата олган. Аммо барибир Жомий тасаввуф шоири эканини унутмайди. Юсуф ва Зулайҳо, Лайли ва Мажнун, Соломон ва Ибсолларнинг оташин муҳаббатини эҳтирос билан гавдалантириб бергач, асар охирида барча мажозий тимсолларнинг ирфоний шарҳини беришни унутмайди. Яъни Аттор каби Жомий учун ҳам “мажозий ишқ” рамздир, аллегориядир.

Низомий, Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз эса ундай қилмайдилар, улар учун мажозий ишқ мустақил қийматга эга. Навоий ҳатто “Лисон ут-тайр”да ҳам мажозни аллегория,

рамз маъносида қўлламайди. Мажоз тариқи намояндалари мажозда Ҳақиқат асрорини кўрадилар. Навоий ёзади:

*Кўрмаса ҳусни мажози ичра жуз Ҳақ сунъини,
Ошиқеким бўлса ишқ атвори ичра покбоз.
Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,
Гар сен идрок айласанг, айни Ҳақиқатдир мажоз.*⁹³

Халқимиз айтадики, бир иш қилсанг “хोलисанлиллоҳ” қилгин, яъни холис Аллоҳ таоло йўлида қилинган ҳар бир иш хайрлидир, агар унга худбинлик, гараз аралашса яхши кўринган иш ҳам ёмонликка олиб келади. Навоий ишлатган “покбоз” сифати айни шу холисликни, беғаразликни англатади.

Нақшбандия тариқати ирфоний тафаккурнинг олий чўққиси бўлди. Аммо Баҳовуддин Нақшбанд (1318—1383) яшаган даврни биз кейинги “Мажоз тариқи” босқичига тааллуқли ҳисобладик. Нега? Чунки бу улуғ ирфон муаллимидан бизга ёдгор қолган ҳикматлар — “хилват дар анжуман”, “дил ба ёру даст ба кор” — ўз мазмун-моҳиятига кўра дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлигига эришишга даъват қилади, шуниси билан миллат маънавиятини тасаввуф тариқатлари босқичидан “Мажоз тариқи” босқичига олиб ўтади.

Шундай қилиб, XII асрда Санойи (1048—1140), Низомий (1141—1202), Анварий (вафоти 1191 йил), Ҳоқоний (1120—1199) каби улуғ ижодкорлар бадиий адабиётнинг ўз мустақил тафаккур йўлини жиддий қидиришга киришган бўлсалар, XIII аср охири — XIV аср бошида Амир Хусрав Дехлавий (1253—1325) онгли равишда Низомий “Хамса”-сига жавоб ёзиш билан “мажоз ишқи” ни тараннум этишга киришди. Амир Хусрав “Хамса” си шу даражада шухрат қозондики, ислом минтақа шеъриятида “мажозий ишқ”ни куйлаш ва “Хамса” дostonларига татаббу бағишлаш кенг қўламли анъанага айланди. Шу сабабли XIV—XV асрларни “мажоз тариқи”га мансуб, деб ҳисоблаш ўринлидир.

“Ҳақиқат” ва “мажоз” тушунчалари ўша давр Борлиқни идрок этишнинг тасаввуф ирфони намояндалари таклиф этган ўзига хос ифода воситалари бўлиб, суфийлар наздида Ҳақ — ягона ва мутлоқ Борлиқ, Аҳад (яккалик,

бирлик)дир. Ҳақ ўз жамолини кўриш учун кўзгу сифатида фоний дунёни бунёд этган. Ҳақнинг асл зоти Ҳақиқат ва унинг кўзгудаги акси — мазҳари (зуҳур қилиши) “мажоз” (“иносказание”, метафора), дейилади. Баъзан Ҳақиқат ўрнига “маъно” (маъни) ва “мажоз” ўрнига “сурат” сўзлари ҳам ишлатилади. Ирфон — ўзликни англашдир. Асл суфийлар инсонларни “мажоз”га (суратга) маҳлиё бўлмай, Ҳақиқатни қидиришга, “маъно”га интилишга чақирди. Ҳаққа етишган инсон — Комил инсон, Орифдир. Аммо XIII асрга келиб Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил), Фаҳриддин Ироқий (1207—1289) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “Ламаъот” асарини ёзган Ироқий “мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Алишер Навоий ҳам Амир Хусрав ва Ҳофизлар изидан бориб, “ҳақиқат асрори”ни (сирларини) “мажоз”дан излади. Навоий ғазаллари, таржъебандлари, қитъалари, “Хамса” дostonлари ва, айниқса, “Лисон ут-тайр” асарида “мажозий ишқни” Ҳақиқатга етишишнинг асосий йўли деб талқин этган. “Мажоз ишқи” Навоий наздида инсоннинг инсонга бўлган Ҳақ йўлидаги (халқимиз ибораси билан айтганда “холисаниллоҳ”, яъни холис Аллоҳ йўлидаги) ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир. Ана шундай ишқ намояндаларини шоир “ишқ аҳлининг покбозлари”, деб атади. Ишқни ижтимоий муносабатлар асосида кўришни орзу қилган шоир одамийликни ўзгалар ғамини ўзиникидек билишда деб тушунади:

*Одаме эрсанг демагил одаме —
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.*

Бу машҳур байт “Ҳайратул аброр” дostonининг 13-мақолатидан бўлиб, бу боб тўлиғича инсонларни “нафрасон”, яъни ўзгаларга, халққа фойдаси тегадиган шахс бўлишга даъват этади. Алишер Навоий инсоннинг бу дунёда яшашдан асл мақсади ўзга инсонларга, эл — юртга фойдаси, нафи тегишда деб билади. “Мажоз тариқи” босқичи ислом минтақа маънавияти такомилнинг энг олий поғонаси бўлиб, Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини деб, қараш

мумкин. “Ҳақиқат асрори“, яъни Тавҳид мазмунини “мажоз“, яъни ушбу зоҳир бўлиб турган оламдан қидириш, Ҳақ асрорини англаб етиш учун холис ният, пок кўнгил билан “мажоз”ни, “фоний”, ўткинчи дунё, “сурат”ни тадқиқ этиш, биринчи навбатда, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш, Инсонларни, табиатни тушуниш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини идрок этиш — “Мажоз тариқи”нинг буюк ажодларимиз Хусрав Деҳлавий ва Баҳовуддин Нақшбанд, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида ўзининг энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзгидир. Бу босқич ягона ислом минтақа маънавияти тақомиланинг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуқтага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, қўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат бадиий адабиётда, бадиий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, “мажоз” тушунчаси ўзи бадиий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

5. Миллий маънавиятимизнинг ислом минтақа маданияти доирасидаги тақомилига якун ясаш олдидан бир муҳим масалани аниқлаштириб олишга эҳтиёж бор. Биз ислом маънавияти тақомили ва унинг босқичларини бошдан-оёқ минтақа миқёсида қамрашга уриндик. Ушбу ёндошув қанчалик мақбул, ахир, асл мақсад миллий маънавиятимиз тараққиёти эмасмиди? Гап шундаки, VIII аср 2-ярмидан XVI аср бошларигача миллий маънавиятимиз ягона минтақа маданияти ҳудудида ривожланди ва яхлит ислом минтақа маънавиятининг узвий қисми сифатидагина тараққий этди. Бундай тарихий ҳолат Ўрта асрларда нафақат ислом минтақаси, балки Европа, Узоқ Шарқ, Жанубий Осиё минтақалари учун ҳам хос эди.

Бу давр ислом минтақа маънавиятининг шаклланиши ва тақомилига бизнинг ватандошларимиз сезиларли ҳисса қўшдилар. Сунна давридаги 6 буюк муҳаддиснинг 2 таси бугунги Ўзбекистон ҳудудидан, VIII аср охири IX аср бошларида минтақа адаб илмининг иқтидорли намояндаларидан Адиб Аҳмаднинг илк туркий достони шу ҳудуд билан боғланади, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форо-

бий, Ибн Сино, Беруний каби ислом маърифатчилигининг дунёга номи таралган вакиллари, муътазила йўналишининг сўнгги забардаст вакили, Куръони каримнинг энг муътабар тафсирларидан “Ал-Кашшоф”нинг муаллифи Маҳмуд аз-Замахшарий (1075—1144), Калом илмида алоҳида йўналишга асос солган Ал-Мотуридий, фикҳ илмининг ўнлаб забардаст алломалари, жумладан, бутун ислом дунёси қозиларининг асосий китоби бўлмиш фикҳ илмининг қомусларидан “Ҳидоя фил-фуруъ” ни яратган Бурҳонуддин Марғиноний (вафоти 1197 йил), тасаввуфнинг уч буюк тариқати — яссавия, кубравия, нақшбандия-хожагон асосчилари — Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқа юзлаб тасаввуф шайхлари ушбу замин фарзандларидир. Бутун ислом дунёсида IX—XIII асрларда ҳукмронлик қилган туркий сулолалар ҳам ушбу заминдан чиқиб бориб, дунёни забт этганлар. Агар бутун биз Шимолий Африка ва Испания, Арабистон ярим ороли ва Марказий Осиё ҳудудларида IX—XV асрларда яшаб ўтган алломалар меросини бир-биридан алоҳида ўргана бошласак, тарихий-маънавий воқеликни ҳеч қачон тўғри илғай олмаймиз ва кўп нарсани чалкаштириб юборамиз. Асли Маҳмуд Кошғарий туркий адабий тил ва унинг шеваларига бағишланган китобини Бағдодда ёзган бўлса, Маҳмуд Замахшарийнинг асарлари Хоразм воҳасида араб тилида ижод этилган бўлса, ҳатто XV асрда ҳукмронлик қилган Мирзо Улуғбек ўзининг асарларини араб ва форс тилларида ёзган бўлса, бу уч тил (араб, форс, турк) да ёзилган яхлит маданий мероснинг ягона моҳиятини қандай қилиб бир-биридан ажрата оламиз?

Хуллас, 7 асрдан ошиқ вақт давомида катта бир минтақада ягона маданият, ягона маънавий муҳит шаклланди. Ушбу муҳитда араб, форс, туркий миллатларнинг ўзига хос маънавий дунёси бир-бири билан ниҳоятда яқинлашиб, ўзаро умумий жиҳатлар касб этди. Шу билан бирга уларнинг исломдан олдинги тараққиёти муайян даражада фарқлангани боис ва бошқа турли омиллар туфайли умумий ривожланишнинг миллий талқинларида фарқ бўлиши ҳам табиийдир. Туркий миллатнинг бош бўғини бўлмиш ўзбек халқи миллий маънавияти тараққиётида Алишер Навоийнинг маънавий олами авж нуқтани ташкил этади.

Таянч иборалар: Бадиий адабиётнинг минтақа маданиятида тутган ўрни, араб, форс, туркий адабий тилларда шеъринг мактаблари, минтақа адабиётида мавзулар бўйича икки саткчи йўналиш, Фирдавсий ва “Шоҳнома”, минтақа шеърининг мазмуний такомилотида Санойи бошлаб берган янги босқич, сарой адабиёти ва тасаввуф адабиёти, адабиётнинг асосий мавзусига икки жиҳатдан ёндошув, ҳаким Низомийнинг бадиий тафаккур қудрати, Европа адабиётшунослиги ва ислом минтақа адабиёти, ислом минтақа адабиётшунослиги ва бадиият илми, Абул Ҳасан Наср ал-Марғилонийнинг “Маҳосин ал-калом” асари, Абу Қоҳир ал-Журжоний асарларида бадиий тимсол назарияси, Юсуф ас-Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум” асари, Тарозийнинг “Фунун ал-балог” рисоласи, Навоийнинг “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Маҳбубул-қулуб” ва бошқа асарларида бадиий тафаккур тариқи масаласи, “методос” — “тариқ”, “ҳақиқат тариқи”, “мажоз тариқи”, “Назм гулистонининг хушнама қушлари икрида”, “ҳақиқат тариқининг суҳанварлари”, “асрори илоҳий адоси”. “Ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут” қилганлар, “мажоз тариқи адоси алар назмига голиб”, тасаввуфда “ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди, шайх Авҳадиддин Кирмоний, туркий шеърингта “мажоз тариқи”, ирфоний ғоялар билан ижтимоий муаммоларни уйғунлаштириш, Борлиқ ҳақиқатининг бадиий модели, “Лисон ут-тайр”да шайх Санъон қиссаси, “Маҳбуб ул — қулуб”да ишқнинг мартабалари, “ойинаи жаҳоннамо”, Фаҳриддин Ироқийнинг “Ламаъот” асари ва унга Жомийнинг шарҳи, “меҳр маърифати”, “мажоз” — аллегория ва “мажоз” — метафора, Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Куръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 489—508.

3. Каримов И. А. Биз келажигимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 84—102.

4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—54.

5. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.

6. Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Т. — “Ўзбекистон” — 2000

7. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. М. -Л., 1948.

8. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6, 7, 8, 9, 12, 14-жилдлар. Т., 1990—1998.

9. Алишер Навоий. Асарлар. 13, 15-жилдлар, Т., 1966—1968.

10. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Т., 1959.

Қўшимча адабиёт:

11. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994.

12. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Т., 1989.

13. Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Техрон, 1371.

14. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т., 1983.

15. Куронбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. Т., 1994.

16. Саъдий Шерозий. Куллийёт (дар 2 жилд). Душ., 1988—1989.

17. Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Т., 1994.

18. Фаттоҳийи Нишопурий. Ҳусн ва Дил. Душ., 1985.

19. Фирдавси. Шоҳнома. (дар 9 жилд) Душ. 1987—1991.

20. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., 1996.

30. Бертельс Б. Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1962.

22. Абдурахмони Чоми. Осор. (дар 8 жилд) Душ., 1986—1989

23. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т., 1993.

24. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т., 1979.

25. Румий. Поэма о скрытом смысле. М., 1986.

26. Османов М—Н. О. Стиль персидско-таджикской поэзии (9-10 вв.). М., 1974

27. Трактат ибн Сины о любви. Тб. 1976.

28. Хакани. Ветер в руке. М., 1986.

29. Гулшани адаб. Намунаҳои назми форсу-тоҷик. (ибро-
рат аз 5 ҷилд) Душ. 1975—1977.

30. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърӣ. Т., 1991.

12-март. АЛИШЕР НАВОИЙ МАЪНАВИЯТИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Минтақаи маданияти туркий шеърӣ-нависӣ.
2. “Бадойи ул-бидо”-да тавҳид ғояси.
3. Ҳамсачилик анъаналарининг шаклланиши ва туркий
“Ҳамса”-нинг маънавияти.
4. Навоӣ ва Аттӣ. “Лисон ут-тайр” маънавияти.

1. Алишер Навоӣ аз ҷиҳати Низомӣ ва Амир Хусрав, Аттӣ ва Фаҳриддин Ироқӣ яратган бадиӣ ва ирфонӣ оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди. Юқорида номлари эс-
ланган Саъдӣ, Ҳофиз, Анварӣ, Ҳоқонӣ каби ўнлаб форс
мӯҳтоз адабиёти вакиллари татаббу — ҷавоблар ёзди. Ва аз
муқтақил бадиӣ оламини яратди. Бу олам туркий шеърӣ
оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалин
иҷтимоӣ-ахлоқӣ муаммоларга алоҳида эътибор бериб
келадилар. Адиб Аҳмад (VIII—IX асрлар), Юсуф Хос Ҳожиб
(XI аср), Аҳмад Яссавӣ ва Сулаймон Боқирғонӣ (XII аср),
Қул Али (XII—XIII асрлар), Юнус Эмро (XIII аср), Рабғу-
нӣ (XIV аср) каби буюк сиймоларни етиштирган туркий
нависаи адабиёт XIV асрдан бошлаб гуркираб ривожлана бош-
тади. Дастлаб Хоразм адабиӣ мактаби шаклланди. Унда “Му-
ҳаббатнома” муаллифи Хоразмӣ, Қутб, Сайфи Сароӣ каби
улуғ иҷодкорлар етишиб чиқди.

XIV аср 70-йилларидан минтақаи сиёсий ҳаётида муғул-
лар ҳукмронлиги тугаб, Темурӣлар даври бошланди. Буюк
Соҳибқирон Амир Темур таназулга юз тутган ва парчалан-
ган Ҷағотӣ улусининг ўрнида ислом минтақасининг қалб
қисмини аз ҳудуди бирлаштирган улуғ салтанатни вужудга
келтирди. Фарбда Ироқ ва Сурия ерлари, Эрон, Афғонистон
ва Марказӣ Осиё ўлкаларини деярли тўлиқ қамраб олган бу
мамлакат ислом минтақаи халқларининг ягона сиёсий ҳудудга
охирги марта бирлашуви бўлиб, Темур минтақаи миқёсида
муфозга эга бўлган охирги давлат бошлиғи эди. Унинг дав-

латни бошқариш ва улус осойишталигини таъминлаш йўлидаги хизматлари ислом минтақа маданияти давлатчиликлари соҳасидаги ютуқларининг юқори чўққиси бўлди.

Бу давр минтақа адабий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлди. Низомий ва Амир Хусравлар туркий элат вакили бўла туриб, форс тилида ижод қилган бўлсалар, энди туркий шеърият бутун минтақа ҳудудида ривож ола бошлади. Шерозда Ҳофиз Хоразмий шуҳрат қозонди. Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Табриз, Хўжанд шаҳарлари, Ироқ, Кичик Осиё, Миср, Волгабўйи, Фарғона, Хоразм ўлкаларида туркий тилда ижод қилувчилар етишиб чиқа бошлашди. Сайид Қосимий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий, Юсуф Амирий, Яқиний, Сайид Аҳмад, Хўжандий, Муқимий, Сайид Насимий, Наимий, Камоллий, Латифий, Суҳайлий, Мирзо Ҳожи Суғдий ва бошқа шоир ва адиблар туркий тилда ғазаллар, рубоийлар, қитъалар, қасида ва маснавий, дoston ва насрий асарлар ёза бошладилар. Темурийзодалар, яъни Амир Темурнинг набира-эваралари кўпчилиги туркий назмга майл кўрсатдилар. Алишер Навоий “Мажolis ун-нафоис”да Султон Искандар Шерозий, Халил Султон, Иброҳим Муҳаммад Халил, Абубакр Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Бадиуззамон Мирзо, Абулқосим Бобир, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо ва бошқа қатор амирзодаларнинг шеърларидан намуналар келтиради. Амир Сайфиддин Барлос, Арслон Хўжа Тархон каби нуфузли амирлар ҳам шеъриятга ҳомийлик қилар, ҳам ўзлари ижод билан шуғулланар эдилар.

Жами XV асрда ўтган 50 га яқин туркий шеърият намояндалари Навоий асарларида тилга олинади ва шеърларидан намуналар берилади. Айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро бу соҳада алоҳида хизмат кўрсатди. Алишер Навоийнинг баракали ижодий фаолиятида ушбу улуг туркий шеърият вакили ҳамда ҳомийсининг кўмаги ва далдаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда Кутб ва Ҳайдар Хоразмийларнинг “Хамса” анъаналарини туркий шеъриятга ёйиш ҳаракатлари, Саъдий “Гулистон”и, Атторнинг “Илоҳийнома” (Сайид Қосимий) ва “Мантиқ ут-тайр” (Гулшаҳрий) асарларининг таржима ва татаббулари, Насимийнинг юксак ирфоний шеърияти, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфийларнинг де-

вонлари, Хоразмий, Хўжандий, Амирий ва Сайид Аҳмад “Ишқнома”лари (Муҳаббатнома”, “Латофатнома”, “Тааш-шукнома”, “Даҳнома”), Амирий ва Яқинийларнинг рамзий мунозаралари ва бошқалар туркий мумтоз шеърятни минтақа адабиётининг юксак поғоналарига қўтарган эди. Бу даврда Куръоннинг қатор туркий тафсирлари, туркий тилда пайғамбарлар қиссаси, ахлоқий ва тарихий рисоалар, адабиётшуносликка оид асарлар яратилган эди.

Алишер Навоий бадиий ижод тариқи ҳақидаги ўз назариясини қисман туркий адабиёт вакилларига ҳам татбиқ этади. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида унинг ўзига ота қаторида меҳрибонликлар кўрсатган устози, куштигирлар пири билан бир суҳбати келтирилади:

Паҳлавон навқирон шоирдан сўрайдики, туркигўй шоирлар ичида энг яхшиси ким? Навоий жавобида мавлоно Лутфийни тилга олади. Шунда Паҳлавон Муҳаммад ҳайрон бўлиб, сўрайди:

— Нечук Сайид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

— Хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ, Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди”.⁹⁴

Бу суҳбатдан икки нарса аён бўлади. Биринчидан, “мажоз тариқи” ва “ҳақиқат тариқи” йўналишлари фақат Алишер Навоий тахайюлининг меваси бўлмай, унинг ёшлик давридаёқ илм ва санъат аҳлига маълум бўлган. (Бунга ишоралар “Хамсатул-мутаҳаййирин”да ҳам учрайди.) Иккинчидан, Лутфий ва Насимий каби улуғ туркий тилли шоирлар танлаган бадиий ижод тариқларини бир-биридан фарқ қилиш билан Навоий навқиронлик давридаёқ бу масалада ўзининг аниқ-равшан қарашларига эга бўлганлиги ойдинлашади.

Аммо Паҳлавон ёш дўстига эътироз билдириб: “Сайид Насимийнинг назми зоҳир юзидин мажоз тариқиға шомилдур ва маъно юзидан ҳақиқат тариқиға” дер экан, бу билан Насимий ижоди ҳам Жомийники сингари мураккаб характерга эга эканлиги таъкид этилади.

2. Алишер Навоий минтақа адабиётига шундай бир муҳитда кириб келди. Навоий бадиий олами бениҳоя кенг ва

ранг-баранг. Унинг Борлиқни идрок этиши ижодининг турли даврларида ва турли йўналишларида ўзига хос аксини топган. Биз бир неча намуна келтириш билан чекланамиз. Аввало, шунини айтиб ўтиш жоизки, Навоий ижоди шу пайтгача кўпроқ таркибий жиҳатдан ўрганиб келинди, уни тадрижий жиҳатдан ўрганишга асосан Иззат Султон (“Навоийнинг қалб дафтари”) ва Ҳ. Сулаймонов (“Хазойин ул-маоний” танқидий матни) ишларида ҳаракат қилинди. Ушбу ишларга таяниб хулоса қилганда, шоир бадиий камолотининг биринчи босқичи 1469 йил Султон Ҳусайн Ҳирот тахтини эгаллагандан кейинги бир неча йил орасида шоир ўз қўли билан тартиб берган биринчи девони “Бадойиъ ул-бидоя”да ўз аксини топган, дейиш мумкин. Биз шу мажмуадан икки асарни олиб қиёсий таҳлил қилиб кўрамиз. Буларнинг биринчиси девонни бошлаб берувчи “Ашрақат” ғазали, иккинчиси ушбу девон таркибидаги “Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт. . .” деб бошланувчи таржиябанддир. Биз бу икки асар мазмунига диққат қаратмоқчи бўлганимиз сабаби улардаги бош тимсоллар билан боғлиқ. Бу тимсоллар “май”, “жом” ва “сингон сафол” мажозлари бўлиб, улар бу икки шеър мазмунини бир-бирига боғлаб туради.

Биз доимо Навоийнинг бош қаҳрамони — Инсон деймиз. Менимча, шунга аниқлик киритилса, шоирнинг бош қаҳрамони оддий инсон эмас — Ошиқ инсон, деб қаралса, ҳақиқатга мувофиқроқ бўлар эди. Аммо бу қандай ошиқлик? Биринчи ғазалнинг илк сатрларини ўқийлик:

*Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор-ул-ҳудо,
 “Ёр аксин майда кўр” деб жомдин чиқди садо.
 Ғайр нақшидин кўнгил жомиди бўлса занги ғам,
 Йўқдур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.⁹⁵*

Шеърятнинг, бадиий адабиётнинг қудрати шундаки, ўз қаъридаги сирларни ўзи очади, тилсим ҳам ўзи, бу тилсимнинг калити ҳам ўзида, фақат уни холис назар билан, синчковлик билан, меҳр билан ўқиш керак. Юқоридаги парчада ҳам кўриниб турибдики, биринчи сатрдаги тимсоллар иккинчи сатрда изоҳланган. “Ғайр” — бегона демакдир. “Ғамзудо” — “ғам зангини тозалагувчи” маъносини билдиради. “Май” — “майи ваҳдат” (бирлик, ягоналик шароби), яъни

ирфоний ишқ, “жом” эса “кўнгил жоми” экан. Кўнгил жоми агар бегона акси тушиб занг оладиган бўлса, ушбу ғамдан форигъ этувчи энг мақбул восита ваҳдат майи дейилмоқда. Шеър давомига мурожаат қиламиз:

*Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.*

“Гети” — жаҳон, коинот; “гетинамо” бутун жаҳонни, коинотни акс эттирувчи кўзгу. Ваҳдат майини ичган кишининг кўнгли бутун коинотни ўзида акс эттириш хислатини касб этади. Ҳеч нарсаси йўқ гадо агар ваҳдат майини ичса, Жамшид, яъни бутун ер юзининг подшоҳига айланади (“жоми Жамшид” тимсолига ишора). Аммо “сингон сафол” тимсоли қандай сирни ўзида яширмоқда? Бунни аниқлаш учун энди шоирнинг йигитлик айёмида яратган таржиъбандига мурожаат қиламиз :

*Кетур, соқий, ул майки, субҳи аласт,
Анинг нашъасидин кўнгил эрди маст.
Майким, қилур қуйсалар жом аро,
Ўзи масту, кайфияти майпараст...⁹⁶*

Шеър давомида шоир бошидан кечирган бир саргузаштни ҳикоя қилади:

*Эшит саргузаштеки, бугун менга
Неча майпараст ўлдилар ҳамнишаст...*

Шоир майхонада бир неча майпараст билан бирга ўтиргач, қўлига яна май солинган сопол кўзани олиб, манзили сари йўлга чиқади. Йўлда бир неча “аҳтисоб аҳли” (яъни, шариат қоидаларига шаҳар аҳли қандай риоя қилаётганини текшириб боровчи муҳтасибнинг одамлари) шоирни майхўрликда айблаб, калтаклайдилар. Шоир баданига етган озорни сезмайди, аммо қўлидаги май тўла кўза синганига қаттиқ куюнади:

*Шикастим менинг онча эрмас эди,
Ки май зарфи топди арода шикаст.*

*Чу синди сабу, чорае топмадим,
Мени муфлису, уру, гирёну маст.*

(Навоий қаҳрамони муфлис, яъни бозори касод бўлган, ур, яъни яланғоч, либослари пора, гирён — кўзларида шашкатор ёш ва маст.) Шу ҳолида —

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол.*

Харобот — ҳам вайрона, ҳам майхона, ҳам муғ дайри, яъни оташпарастлар ибодатхонаси, ҳам бу фоний дунё — асли барчаси бир нарса — харобот.

Шоир май истайди, аммо май тўла кўза чил-чил бўлган, унинг қўлида фақат синган сопол парчалари қолган. Ушбу сопол бўлакларини эҳтиёт билан йиғмоқ керак. Қадимги обидаларни тупроқ остидан парча-парча ҳолда топиб, тўплаб, ҳар бирини чанг ғубордан, чиркдан тозалаб, уларни кошин-қор усталар каби бир-бирига мосини аниқлаб, тўғри жойлаштириб, нақшлар яхлитлигини тиклаб, кейин бир асосга тархини чизиб, ўша асосда бир-бирига ёпиштириб, етмаган, топилмаган жойини ўрнига қараб тасаввурда тиклаб, яхлит идиш ҳолига келтирадиган зукко атиқашунос вази-фасини адо этмоқ керак. Ана шундан сўнг бу идиш нима вазифа бажарган, унинг мазмуни, шакли, ундан фойдаланиш қонун-қоидаларини аниқлаш мумкин. Биз ҳам устоз адиб ижодига шундай муносабатда бўлсаккина, у яратган ёки ишлатган ҳар бир тимсол, ташбиҳ, атамаларга ғояти эътибор билан ёндошиб, уларни бир-бирига қиёсан ўрганиб, мағзини чақишга уринсаккина бир натижа чиқиши мумкин. Шеърга қайтамыз. Унинг бир банди тугаб, янгиси бошланади:

*Сафол ичра бир журға лойе манга,
Эрур жоми гетинамойе манга,
Кетирмакка худбинлигим ранжини,
Қани бода янглиғ давойе манга.⁹⁷*

Ҳақиқий ошиқ учун май кўзасининг синиғи — сопол парча юзида сақланган бир қултум май қуйқаси (лойи) ҳам

бутун жаҳонни (балки коинотни) ўзида акс эттира олувчи ваҳдат майи тўла қадаҳ (жом) ўрнига ўтаверади, ўша вази-фани ижро қилаверади.

Бу нима дегани? Борлиқ моҳияти воҳид ва ягона. Аммо инсон ушбу ягона моҳиятни кўз билан кўра олмайди, инсон фақат унинг мажозини — кўзгудаги аксини кўришга қодир. Мажозда, яъни табиат, воқелик кўзгусида тасвир парчаланиб кетган, ваҳдат (ягоналик) зоҳиран касрат (кўплик)га айланган, шу сабабли бу воқеий дунё хароботдир, вайронадир, бутпарастлар ибодатхонасидир, уни ошиқ майхона сифатида кўради, ҳар санамда ягона бир санамни кўриб унга ошиқ бўлади.

Инсон кўнгли ваҳдат майи билан тўла бўлган кўза (сабу)нинг синган бир парчаси, унда бир қултум лойқа аралаш май мавжуд. Ваҳдат майига ташна ошиқ шу май қуйқасини яхшилаб тинитмоғи лозим, шундагина у яхлит кўзгунинг бир парчаси сингари Ҳақиқат нурини ўзида акс эттира бошлайди. Ошиқ унга боқиб маст бўлади, ўзлигини йўқотиб, абадиётга дахлдор бўлиш имконини пайдо қилади. Бундай ошиқлик-мастлик инсон кўнглидан ҳирсу ҳавас зангини, худбинлик (эгоизм) зангини (ранжини, ғамини) ювиб ташлайди. Ғайр (бегона) шу худбинликдир, ширк шу худбинликка дилдан жой беришдир, кўнгил кўзгусини босган занг ҳам ушбу худбинликнинг ўзидир.

Ваҳдат майини ичган ошиққа ҳеч ким жафо қила олмайди, ўзи ҳам бировга жафо қилишдан холи бўлади:

*Чун мен дайр пири вафосида мен,
Фалакдин етишмас жафойе манга.*⁹⁸

Дайр пири — майхона соҳиби, Борлиқ ҳақиқатининг сақловчиси, эгаси. Ошиқ ягона Борлиқ ҳақиқатига, Олий ҳақиқатга хиёнат қилмайди, унинг асрорини англаб етишга интилишдан чекинмайди. Демак, унга ҳам тақдирдан шикоят етмайди, дайр пирига вафодорлик сақлаган ошиққа фақат жафо етказа олмайди. Чунки у худбинлик ранжини енгиб ўтган, ваҳдат майи ёрдамида унинг кўнгил кўзгуси бегона соялардан (ғайр нақшидан) покланган. Бундай кўнгил кўзгуси фанодан бақога юзлангандир.

Бу тимсол ва тасвирлар нақшбандия ирфони доирасидан

туриб илгари интилаётган ошиқ-шоир қалбида туғилиб келаётган мажоз тариқи унсурларидир. Улар келгусида янги пояларга кўтарилиш учун қўйилган илк қадамлардир. 15 ёшида кекса Лутфийни ҳайратга солган илоҳий истеъдод шу тариқа янги уфқларга кўз тикмоқда эди.

3. Маълумки, шайх Низомий “Хамса” ёзишни аввалдан махсус режалаштирган эмас. Аммо шеърятда мутлақо янги бир йўналишга асос солаётганини ўзи сезиб турган. Унинг биринчи достони “Махзан-ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”) деб аталади. Асар илк сатрлари қуйидагича жаранглайди:

*“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким”⁹⁹*

(“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” калимаси
Ҳикматлар эгаси хазинасига калиддир)

Ушбу сатрлар биринчи — “тавҳид” бобига кириш бўлиб, унинг мазмунини яратганнинг ҳамдидир. Шундан сўнг икки муножот, Пайғамбар наъти, меърож тасвирига бир неча боб бағишланиб, кейин шоир замона подшоҳи Фахриддин Баҳромшоҳни мадҳ этишга киришади.

Маълумки, Санойй ҳам асари охирида ўша давр ҳукмдори Абулхорис Баҳромшоҳга мадҳия битган эди. Низомий шу баҳонада ўз достонини Санойй асарига қиёслаб ўтади:

*Он заре аз кони куҳан рихта,
В-ин дуре аз баҳри нав ангихта.¹⁰⁰*

(Ул эски маъдандан олтин қуйганди,
Бул янги денгиздан гавҳар чиқарди)

Ушбу қиёсда Саноййнинг шеърят камолида биринчи босқичнинг якунловчиси бўлгани, Низомий эса янги даврни бошлаб бергани таъкид этилмоқда.

Мадҳиялардан сўнг Низомий “кўнгилни англаш” (“шинохтани дил”) ҳақида бир қатор боблар яратади ва уларда инсоннинг руҳият иқлимлари ажойиб ташбеҳ ва тимсолларда теран таҳлил этилади. Бу ҳолатлар, яъни инсоннинг ўз кўнгил боғида сайр этиши тунда ва хилватда амалга оширилганлиги алоҳида қайд этилади.

Достоннинг асосий қисми йигирма мақолатдан ташкил топган бўлиб, улар Одам Атонинг, яъни Инсоннинг яратилиши, унинг асл моҳияти, бурч ва вазифалари, ҳукмдор адолати, дунёнинг буқаламунлиги, инсонларнинг бир-бирига ва умуман тирик мавжудотга муносабати, жамиятдаги қабилхликлар, дўстлик ва вафо масалаларига бағишланган. Ҳар бир мақолат охирида ижтимоий ҳаётдан бир ҳикоят ибрат йўсинида илова қилинади ва ундан ахлоқий-фалсафий хулосалар чиқарилади. Бу достонда инсон ва жамият, Инсон ва Олий Борлиқ муносабатлари бир-биридан ажралмаган ҳолда, уйғунликда таҳлил ва тадқиқ этилади. Шу жиҳатдан унинг Санойӣ асарига мазмун ва мавзу таркибида ҳамоҳанглиги бежиз эмас. Аммо “Ҳадоийқ ул-ҳақиқа” Санойӣ ижоди учун якуний асар, хулоса бўлса, Низомий учун “Махзан-ул-асрор” ижодий режаларининг бошланиши, илк муқаддима эди. Агар Фаридиддин Аттор бутун умр Инсон ва Олий Борлиқ нисбатини таҳлил этишга уринган бўлса, Низомий ўзининг иккинчи достонидан бошлаб ижтимоий муносабатлар, инсонлараро муносабатлар таҳлилига киришиб кетади. “Хусрав ва Ширин” шохлик ва ошиқлик, адолат ва муҳаббат масалаларини, “Лайли ва Мажнун” ишқ ва оилавий муносабатлар, ишқ ва инсонийлик, ишқ ва урф-одатлар, бир сўз билан айтганда, инсонлар жамоасида ишқ ва ошиқлик мартабаси масалаларини, “Ҳафт пайкар” ҳукмдор ва раият, адолат ва зулм, худбинлик ва фидоийлик, инсоннинг жамият олдидаги бурч ва маъсулияти, инсон бахти ва фожиаи масалаларини, “Шарафнома” ва “Иқболнома” достонлари эса афсонага айланган тарихий Искандар ҳаёти ва тақдири орқали умуман ўша давр ижтимоий ҳаётининг мураккаб ва долғали манзарасини, инсонлар жамиятининг фалсафий ва амалий қиёфасини, моҳиятини очиб беришга қаратилган. Низомий яратган олти достоннинг охирги иккитаси “Искандарнома” сарлавҳаси остида бирлаштирилиб, “Хамса” (Бешлик) га айланди. “Хамса” бадий олами эса ислом минтақа маънавияти такомилида буткул янги босқичнинг ибтидоси эди. Тасаввуф ирфони ислом маърифатчилиги билан деярли бир пайтда (IX асрдан) бошланганидек, бу савфар ҳам Низомий асос солган янги йўналиш “ҳақиқат тарқиқи” (яъни тасаввуф эпик шеърляти) билан деярли бир даврдан бошланди. Аммо “Хамса” йўналиши Низомий ижо-

дида бироз “ўз вақтидан илгари” юз кўрсатган бўлиб, давр тасаввуф босқичи камолотини тақозо қилар эди. Шу сабабли XII аср иккинчи ярмида яратилган Низомий мероси 150 йил улуснинг диққат марказидан четда қолиб келди. Ҳатто XIII асрда ижод этган Саъдий Шерозий яна маълум маънода Санойй анъанасини давом эттириб, ўзининг “Бўстон” ва “Гулистон” асарларини “Ҳадиқа” йўналишда, ўша эркин услубда яратди. Фақат Ҳиндистонни Ватан деб билган форсийзабон турк Амир Хусрав Деҳлавийгина, XIII аср охирида уч девон ва бир йирик дoston яратиб улгургач, 50 ёшга яқинлашганида, яъни XIV аср бўсағасида Низомий “Ҳамса”сига жавоб ёзишга бел боғлади ва 1302 йилга бориб (4 йил ичида) ўзининг жавоб — татаббусини тўлиқ ёзиб тугаллади.

Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида ёзар экан, Низомий Ганжавий номини тилга олишга журъат этмайди, бунинг сабаби улуғ шайхнинг тафаккур олами ҳар қандай қолипларга сиғмаслигини дилдан ҳис қилганидан бўлса керак. Аммо Амир Хусрав Деҳлавий исми сўзсиз “ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилганлар” қаторида шайх Саъдийдан кейинги фахрли ўринни эгаллаган. Бу бежиз эмас, албатта. “Ҳинд сеҳргари” (соҳири ҳинд) нинг ўзига мурожаат этайлик:

*Фидойи ишқ шав, гар худ мажозаст,
Ки давлатро дар-у нўшида розаст,
Ҳақиқат дар мажоз инак надид аст,
Ки фатҳи он хазина з-ин калидаст.¹⁰¹*

(Ўзингни ишққа бахш эт, агар у мажозий бўлса ҳам,
Чунки унда саодат сирлари яшириндир.
Ҳақиқат мажозда шундай ўзини намоён этадики,
Ул хазинани қўлга киритмоқ имкони ушбу калит орқали бўлади.)

Шоир мажозий ишққа шундай таъриф бериш билан ҳам чекланмайди, у ўз давридаги баъзи “ишқи ҳақиқий”дан лоф урувчиларни фош этишни ҳам лозим топади:

*Ту к-аз “ишқи ҳақиқий” лофий, эй дўст,
Хароши сўзане бенмой дар пуст,*

*Ту к-аз бонги саге аз дин шави фард,
Надори шарм аз-ин имони бедард.¹⁰²*

(Эй, сен “ишқи ҳақиқий” дан лоф урувчи дўст,
Баданингга бир игна қадалишини тасаввур қилиб кўр.
Ногаҳон ит “вов” деса чўчиб диндан чиқиб кетасану,
Яна бундай “дардсиз имон” ингни кўз-кўз қилгани уял-
майсанми?)

Бундай мулоҳазалар туғилиши учун Фаридиддин Ағтор, Жалолиддин Румийларнинг юксак ирфоний шеърляти, Ибн ал-Арабийнинг мукаммал ирфоний фалсафаси яратилиб, улаштирилиб бўлинган, Абдуҳолиқ Гиждувоний издошлари учун Мансур Халлож ва Боязид Бистомийларнинг тасаввуфдаги охириги мақоми биринчи мақомга, охириги қадами биринчи қадамга айланган бўлиши керак эди. Низомий даври учун эса “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий” ни бир-биридан фарқ қилишга ҳали жуда эрта эди. Шу сабабли улут шайх меросида биз бундай тазодни учратмадик. Низомийни шоирларнинг ҳеч бир гуруҳига қўшмаслиги ҳам шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг назарий хулосаларда ниҳоятда илмий эҳтиёткорлигига ишорадир. Биз эса “марксистик” таълим олганимизданми, анча ўзбошимча бўлиб қолганмиз. Ҳар ҳолда бу мулоҳазалар дастлабки йўналиш олиш ва тарҳ (лойиҳа) даражасида бўлиб, кейинги муфасссал ва жиддий тадқиқотлар масалага аниқлик киритади, деб умид қиламиз.

Амир Хусрав Деҳлавий “Хамса” си онгли равишда мажозий ишқни куйлашга бағишланган. Ажабланарли жойи шундаки, Низомий Ганжавий дostonларининг бизгача етиб келган энг қадимги қўлёзмалари XIV аср ўрталарига мансубдир. Амир Хусрав “Хамса” сининг сақланиб қолган энг биринчи қўлёзмаси вафотидан 30 йил кейин кўчирилган (баъзиларини Ҳофиз Шерозий кўчирган деб тахмин қилинади). Низомий Ганжавий “Хамса” сининг ҳозир илмий истеъмолда мавжуд тўлиқ нусхалари эса бундан ҳам кейинроқ, 1362—1365 йилларда кўчирилгандир. Улардан кўра қадимийроқ, айниқса, XII—XIII аср нусхалари ҳануз топилган эмас. Шу асосда Низомий “Хамса” сининг кенг урф бўлиши унинг салафи Амир Хусрав Деҳлавий фаолияти билан боғлиқ эмасмикан, деган фараз пайдо бўлади. Чунки Низомийнинг фикрий ду-

нёси жуда мураккаб, уни англаб етиш осон эмас, Деҳлавий “Хамса”си эса, маълум маънода, Низомий бадий олами учун ҳам калит бўла олади. Аниқроқ қилиб айтсак, Низомий маънавиятини тушуниш учун XII асрдан кўра XIV асрда мувофиқроқ фикрий муҳит ҳосил бўлган эди, дейиш мумкин. Амир Хусрав “Хамса”дан сўнг ёзилган тарихий ишқий достони “Дувалроний ва Хизрхон” қаҳрамонларининг муҳаббати ҳам мажозий эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади:

*Чу ишқ андар мажозаш жилвагоҳ дод
Мажозаш бар пули таҳқиқ раҳ дод.* ¹⁰³

(Ишқ ўз мажозиди намоён бўлгани сабабли,
Бу мажоз Ҳақиқатни англаб етиш учун кўприк бўлди.)

Амир Хусрав “Хамса” ғояларининг кенг ёйилиши учун улугъ хизмат қилди. Ундан кейин “хамсанавислик” ва кенг маънода “мажозий ишқ”ни куйлашга бағишланган достончилик анъанаси минтақа миқёсида кўлам касб этди. Навоий эслаган Хожуи Кирмоний ва Салмон Соважий, Котибий ва Шоҳий Сабзаворийлар ушбу достончилик анъанасига мансуб шоирлардир. Ҳофиз Шерозий ва Носир Бухорий ғазаларининг мажозий ишқ тавсифига оидлиги яна махсус тадқиқотларни талаб этади.

“Мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатлари туркий адабиёт доирасида кейинги асрларда Фузулийдан то Нодира шериятигача қўлланилиб келганлиги маълум.

Аммо бу масалага айрича аҳамият берган ва минтақа эмас, жаҳон миқёсида дунёни янгича идрок этиш анъанасига ҳам назарий, ҳам амалий (яъни бадий ижодда) асос солган буюк зот — Алишер Навоий бўлди. Навоийнинг Амир Хусрав Деҳлавий ижодига ихлоси ҳам Амир Хусравнинг “мажозий ишқ”қа бўлган муносабатига боғлиқ, деб ўйлаймиз. Чунки Низомий асос солган “Хамса” анъанасининг алоҳида янгича йўналиш, бадий идрок ва инъикоснинг махсус йўли эканлигини англаб етиб, ушбу йўналишга эл эътиборини тортган Амир Хусрав эди.

Навоий ижодий такомил иккинчи босқичининг таянч устуни — шоирнинг шоҳ асари “Хамса” десак янглишмай-

миз. 888 (1483) йилдан Алишер Навоий ўзининг энг буюк асари “Хамса” туркумини ёзишга киришади ва уни 890 (1485) йилда тугаллайди. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий қомус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросининг деярли ярмини ташкил қилади. Аммо гап ҳажмда эмас. “Хамса” Алишер Навоий ижодининг қалбидир. Буюк бобоколонимиз ўзи тузган биринчи девони “Бадойиъ ул-бидоя” биланоқ туркий тилдаги шеърятни араб ва форс мумтоз адабиётининг энг пешқадам намуналари даражасига олиб чиққан эди. Аммо бу ишлар барчаси “Хамса”-нинг дебочаси эди, холос. Агар туркий “Хамса” ёзилмаса, нафақат бизнинг, туркий халқларнинг адабиёти, маънавияти, балки бутун ислом минтақа маънавияти бугунги яхлитлиги, бугунги тугаллигига эга бўлмас эди, деб бемалол айгиш мумкин. Алишер Навоийдек аслий ошиқнинг дунёга келиши, унга берилган улуг истеъдоднинг моҳияти “Хамса” учундир, бу буюк ижодкор меросининг аввали ҳам, охири ҳам “Хамса” туфайлидир.

Ислом маънавияти намоёндалари ўз ижодларида салафларини инкор этиш, илгари батамом қўрилмаган янгилик яратишга интилиш эмас, балки устозлар яратган маънавий бойликни янада такомиллаштириш, унга янги жило бериш, улар излаган яхлит ва буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза қирраларини кашф этиш, мазмуний бойитиш йўлидан борганлар. Бу том маъноси билан муқаддас анъана бўлиб, исломнинг илоҳий китоби “Қуръони карим”дан сарчашма олади. Дехлавий “Хамса”си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV — XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “Хамса”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Кутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган “хамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида қутаётган эди ва бу қутлуғ ингизорлик бениҳоя эзгу самара берди. Низомий, Амир Хусрав, Алишер Навоий руҳиятлари “Хамса”нинг маънавият майдонида бирлашиб, ягона иқлим, ягона моҳият касб этдилар. Ушбу ягона моҳият бутун ислом минтақа маънавия-

тининг энг буюк чўққисидир. Низомий ва Амир Хусравсиз Навоийни тасаввур этиб бўлмаганидек, Алишер Навоий ижодий меросисиз Низомий ва Амир Хусрав бадиий олами-ни ҳам бутун кўлами билан идрок этиб бўлмайди. Шоир ўзи дostonларини “зоҳир юзидан афсона” деган эди. Афсус, яқин кунларгача мактабларимизда XX аср авлодига “Хамса” дostonлари ушбу “афсона” даражасида, юзаки талқин этилиб, тушунтириб келинди. Мустақилликнинг дастлабки йиллари-да бу эски ёндошувдан қониқмаган баъзи ёш тадқиқотчи-ларимиз Навоийнинг исломий шоир эканлигини, унинг асар-ларидаги тасаввуф ирфони изларини янгидан “кашф” эта бошлади-лар. Ваҳоланки, барча жиддий навоийшунослар бу “янгилик”ларни аввал бошданоқ яхши билишган, тўлиқ идрок этишган, фақат “замона зўрлиги” туфайли, комму-нистик мафкура тазйиқидан навоийшуносликни ҳимоялаш мақсадлари билан баъзи жиҳатларини пардалаб ўтишга, ишоралар билан чекланишга мажбур бўлишган эди. Бугунги му-стақиллик, хурлик замонида энди маънавиятимизнинг асл моҳияти ҳақида очиқ-ойдин гапириш, фикр юритиш имко-нияти мавжуд экан, муаммолар моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, теран таҳлилга ўзимизни ҳам, ёш авлодни ҳам ўрга-тиб бориш айни фарздир. Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари ҳар бири алоҳида неча-неча тадқиқотлар мавзуи бўлиб келди, яна бу иш давом этади. Чунки уларнинг мазмун қабат-лари бениҳоядир. Бу дostonлар шаклан қандай мукамал бўлса, мазмунан ундан ҳам уйғун, коинот сингари муназ-зам ва ҳад-худудсиздир.

Ислом ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз “ал-Хамсату” дейилади, динимизнинг беш устун (рукни) ҳам — тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж — ўзига хос “хамса” (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларининг “Хамса” туркуми сифатида тал-қин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бе-жиз эмас. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достони-нинг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, “Хам-са”нинг ҳар бир достони ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар (фажр), пешин (зуҳр), аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда “Хамса”-ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга

уҳшатади.¹⁰⁴ Бу оромгоҳларни яратиш учун шоир “Билик тахти узра чиқиб ўлтурмаги”, “Хаёл элчисини” ҳар тарафга чоптириши, “жон мулкидан” “маоний сипоҳини” (маънолар лашкарини) гуруҳ-гуруҳ (фавж-фавж) етказиб бериб туриши, маъно лашкарлари жам бўлгач, инсонлар дилини забт этишга киришмоғи, яъни маънавият оламида жаҳонгирлик санъатини намоиш қилмоғи лозим эди. “Хамса” дostonлари ижтимоий ҳаётни, турли тоифаларнинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаларини уларнинг бутун ички дунёси ва руҳияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади, шу билан бирга ундаги барча ботиний ришталар Тавҳид этиқодига бориб уланади.

“Хамса”нинг бадий олами, маълум мақсадга — инсон маънавий камолотини таъминлаш мақсадига йўналтирилган бўлиб, бу йўлда ислом маънавиятининг Сунна (исломий ибодатлар, ислом ахлоқи), Маърифатчилик (мантиқий тафаккурга таяниш, исломгача яралган меросни ўзлаштириш), Тасаввуф ирфони (тариқат мақом ва ҳоллари, пир иршоди, риёзат билан Ҳақ васлига интилиш, шу йўл билан маънавий покланиш) каби турли босқичларини босиб ўтиб эришилган даражадан кейинги, янги босқични англатар эди. Бу босқич ибрат, илм, ирфон йўналишларидан фарқ қилувчи янги йўналиш — бадий тафаккур йўналиши доирасида бўлиб, Алишер Навоий ижодий тақомилининг учинчи даврида ниҳоят унга алоҳида ном берилди.

“Хамса” туркуми алоҳида бир олам. Унинг ҳар бир боби ниҳоятда бой мазмун ва моҳиятларни ичига яширган тилсимдир. Айтишларича, меърож тунида Муҳаммад алайҳиссалом арши аъло остида қулфлоглик бир хона кўриб Жаброндан: “Бу қандай макон?” деб сўрабдилар. Жавоб бўлибдики: “Эй, расулуллоҳ, бу макон теран маънолар хазинасидир ва сенинг умматларинг ичидаги шоирлар тили ушбу хазинанинг калити турур”. Ушбу ривоятдан келиб чиқиб, Низомий ўзининг биринчи дostonини “Махзан ул-асрор”, яъни (илоҳий) сирлар хазинаси, деб атаган эди. Навоий “Хамса”сининг биринчи дostonи “Ҳайрат ул-аброр”:

*Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
Риштага чекти неча дурри ятим*¹⁰⁵ —

кеб бошланади. Низомий ушбу сатрларнинг биринчиси билан “Махзан ул-асрор” ни бошлаб, иккинчи сатрда:

Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким

(Ҳикматлар эгаси хазинаси эшигининг калитидир) деган эди. Навоий аввало ушбу сатрни шарҳлаш учун алоҳида бир боб бағишлайди ва уни ажойиб ибратли тазод — “аҳли қабул” ва “аҳли рад” тушунчаларига нисбатан изоҳлаб беради. Комил инсон тарбияси ушбу илк бобдан бошланади. Инсонни “аҳли қабул” бўлишга даъват этиб, Навоий бобга шундай хулоса ясайди:

*Истабон, эй хаста Навоий, наво,
Бўйла сафарга қилур эрсанг ҳаво,
Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ дегилу қўйгил қадам.*¹⁰⁶

“Ҳайратул аброр”нинг биринчи мақолати Имон ҳақида. Унга шундай батафсил сарлавҳа берилган: “Аввалги мақолат имон шарҳидаким, “Ал-имону ан туъмина биллаҳи ва малоикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва бил-явмил-охири ва бил-қадари хайриҳи ва шарриҳи” демақдан мақсуд бу калимот эмас ва агар аҳли зоҳир муни имон деса, аҳли маъни демас ва улуҳият дарёсиға шинолиғ ажзин зоҳир қилмоқ, малоика ҳавосида бир неча қанот урмоқ ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул жодасида неча қадам югурмак ва қиёмат қойим бўлурида қиём кўргузмак ва қадар бобида алоқадри ҳол тараннум тузмак”.¹⁰⁷ Ушбу сарлавҳани шарҳлашнинг ўзи неча саҳифа бўлиши мумкин, чунки унда зоҳирий имон билан ботиний имон, “зоҳир аҳли” (ташқи тақлид билан чекланувчи инсонлар) нинг имон ҳақидаги тасавури билан “аҳли маъни” (Борлиқ моҳиятини идрок этишга интилувчи, ўзлигини англаган инсонлар) имонни қандай тушуниши орасидаги фарқ бадийий изоҳланмоқда. Мақолатда тирик (жонли, “ҳайвон”) бўлса-ю, гапиришни билса (“нотиқ “ бўлса) демак, инсон деб ўйлаш ниҳоятда хато эканлигидан суҳбат бошланади:

*Сен доғи инсон муни қилсанг гумон,
Билки ҳамон сен-сену ҳайвон ҳамон.
Муники инсон мутафовут эрур,
Тенгри каломи хабар андин берур.*

*Бас киши жазм айласа инсон ани,
Яхши-ёмон ичра тафовут қани?
Бўлмади бас ноқису комилда фарқ,
Топмагай эл олиму жоҳилда фарқ.¹⁰⁸*

Алишер Навоий достони XV аср ижтимоий-маънавий ҳаётининг турли қирра ва жиҳатларини бутун ички мураккаблиги ва ўзаро қиёслари билан қамраб ола билган. “Ҳайрат ул-аброр”даги муаммолар воқелик сингари мураккабдир. Навоийнинг масалаларга ёндошуви ҳатто устози ва замондоши Абдурахмон Жомий қарашларидан ҳам маълум даражада фарқ қилади. Маълумки, Жомий ўз бадий ижодида диний ақидалар ва тасаввуф қоидалари таърифига атрофлича ўрин ажратган. Унинг “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) туркумидаги “Тухфат ул-аҳрор” ва “Субҳат ул-аброр” дostonларида намоз, рўза, закот, ҳаж, узлат, тавба, зуҳд, фақр, ҳавфу рижо, гаваккул каби турли исломий ва ирфоний тушунчалар шарҳига алоҳида боблар бағишланган. Навоий ҳам биринчи дostonининг асосий қисмини имон ва ислом шарҳидаги мақолалар билан бошлайди. Аммо унинг бу борадаги мулоҳазалари анъанавий қарашлардан фарқ қилади.

Намуна сифатида Ислом ҳақидаги боб охирига берилган ҳикоят мазмуни билан танишайлик. Унда машҳур суфий шайхи “Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз била борғони ва Робияи Адавияга Каъбанинг ниёз била келғони” ривоят этилади. Зоҳидликни ихтиёр этган шайх ҳар қадамида икки рақъат намоз ўқиб, 14 йил риёзат чекиб, Макка шаҳрига етиб келиб қараса, Каъба ўз ўрнида йўқ. Шайхнинг “Эй, Аллоҳ,” деб ҳайрат билан қилган нидосига ғойибдан Каъба Робияи Адавияни тавоф қилиш учун кетганлиги ҳақида жавоб бўлади.¹⁰⁹ Робия эса тасаввуфда ишқ йўлини танлаган суфий аёл эди. Навоий ислом ва тасаввуфда зуҳд мақомидан ишқ мартабасини шу даража юксак қўйган. “Хамса” дostonларининг ҳар бир боби шу каби инсоннинг руҳий, маънавий, ахлоқий дунёси, инсонлараро ижтимоий муносабатлар хусусида ўта муҳим, ўта долзарб, ўта мураккаб муаммолар хусусида баҳс қилади. Уларда энг воқеъ ҳаёт тасвири юксак мажозий ишоралар билан ажойиб бир уйғунликда келади. “Хамса”нинг барча дostonларида шу бадий қудрат ҳар бир тимсол, ҳар бир қиёфа ва ҳодисанинг ич-ичидан уфуриб туради.

Иккинчи дoston “Фарҳод ва Ширин”ни олайлик. Низомий ва Деҳлавий тарихий шахс Хусрав Парвиз атрофида суҳбат юритган бўлсалар, Навоий афсонавий ошиқ шахзода Фарҳодни дostonига бош тимсол қилиб танлади. Низомий шахзода ва шоҳ тимсолида оддий инсонни тасаввур қилиб, унинг тантиқлиги, айбу қусурлари самимий ишқи туфайли аста-секин барҳам топиб, оқила Ширин таъсирида Хусравнинг камолот ва фозиллик касб эта борганлигини ибрат қилиб кўрсатишни ният этган бўлса, Деҳлавий ижтимоий мавқе ва муҳитнинг шахс маънавий қиёфаси ва хатти-ҳаракатига таъсирини очиб берди. Навоий, салафлари тажрибасидан тегишли хулосалар чиқариб, шоҳ Хусравни буткул салбий тимсол сифатида талқин этди ва олдинги дostonларда идеал ошиқ, аммо иккинчи даражали қаҳрамон мавқеида турган Фарҳодга асосий диққатни қаратди. Ушбу ўзгаришнинг бош сабаби, Чин шахзодасининг маънавиятидаги етакчи фазилат — унинг ўзлиги (шахзодалиги ва отаси Хоқон мулкига ворислиги)дан буткул воз кечиб, пок ошиқлик ва элга наф етказиш йўлини тутганлиги (тошкесар ва наққошлик хунарини касб қилиб олганлиги) бўлди. Чунки фақат шундай тимсол Навоий гоёларини мукаммал ифодалай олиши мумкин эди.

Дoston қаҳрамони Шириннинг ҳуснига мафтун бўлган Чин шахзодаси эканлигини мактаб дарсликларидан яхши биламиз. Аммо зоҳирий (ташқи) афсона билан чекланмаслик кераклигини шоир ўзи алоҳида уқдирган. Навоий инсоннинг, миллатнинг, башариятнинг маънавий камолоти ҳақида қайғуради. Шахзоданинг дилда ишқ билан туғилиши, унинг Хоқон мулкини қабул қилиб олишдан илгари сирли сандиқ ва ундаги кўзгу тилсимини ечиш қасдида Юнон сафарига йўл олиши, бу йўлда аввал аждаҳони, сўнг Ахриманни, охири темир танли камон отувчини енгиб, донишманд Сукрот билан учрашувга муваффақ бўлиши — бу афсонавий тасвирлар ортида башариятнинг, инсоннинг, аиниқса, туркий элатнинг, ўз моҳиятини англаб етиш йўлидаги камолот босқичларини бир-бир босиб ўтиши бадий-мажозий тасвир этилган эмасми?

Сукротнинг Фарҳодга пурмаъно насиҳатлари ушбу ботиний ишораларга калит бўла олмайдими? Асли сирли кўзгуда Фарҳод Ширинни эмас, аввало ўз тақдирини кўради. Аж-

даҳо ибтидоий жамоа кишисининг асотир (мифологик) тафаккурида жоҳиллик ва ёввойиликни, Аҳриман Авесто маънавиятида зулмат, ёлғончи кучлар тимсолини, камон отувчи темир одам эса қабилалар аро, элатлар аро аёвсиз нифоқлар даври — худбин ва бешафқат талончиларининг мажозий қиёфасини эслатмайдими? Аждодларимиз ўз руҳиятларидаги шундай қаттол ёвларни енгиб, Суқрот қиёфасидаги исломгача башарият эришган илм ва ҳикматни эгаллаб, IX—XV аср ислом маънавиятига етиб келмадиларми? “Хамса” дostonларида бунингдек ботиний маъно қабатлари ихлос билан, салафлар ижодига қиёс билан изланса, чексиз топилади.

“Лайли ва Мажнун” афсонаси форс ва туркий тилларда ўнлаб дostonларга мавзу бўлган. Аммо уларнинг ҳар бири ўзига хос, бетакрор маъно қатламларини ифшо этади. Бу дostonнинг энг асосий хислати — Мажнун ҳам, Лайли ҳам тенг ошиқ, тенг маъшуқ. Бу дoston икки ошиқ Инсоннинг ҳақиқий ишқни англаб етмаганлар орасидаги фожеъ ҳолати тасвирига бағишланган дейиш мумкин. Аммо бу энг умумий таърифдир, ҳар бир дoston талқини эса ўзига хос.

“Сабаъи сайёра” Инсоннинг ҳаёт ва ҳаёл дунёсидаги чексиз адашувларининг мажозий тасвиридан иборат. Бунда яна “аҳли қабул” ва “аҳли рад” орасидаги тазод (зиддият) биринчи ўринга чиқади. Муқбил ва Мудбир, Суҳайл ва Жобир, Жуна ва Жайсур, Маъсуд ва Маллу тимсоллари ушбу икки гуруҳга мансуб бўлиб, ҳаёт синовларидан қандай ўтишига қараб, “аҳли қабул” саодатга, “аҳли рад” эса қилмишларига яраша жазога эришадилар. Ички қиссаларидаги бу тимсоллар асар бош қаҳрамони Баҳромшоҳ учун ҳам ибрат сифатида келтирилади. Аммо ҳукмдор ўз хирсу ҳавасларини жиловлаб ола билмаганлиги, беғуноҳ жонзотлар қонини аёвсиз тўкканлиги касофатидан ўзи ҳам ер ютиб ҳалок бўлади.

Буюк жаҳонгир тақдири ҳақидаги охириги “Садди Искандарий” (Искандар девори) дostonи шаклан маълум даражада “Хамса” нинг биринчи дostonини эслатади. Унда ҳам ҳар бобда турли ижтимоий-ахлоқий мавзудаги фалсафий мулоҳазалар, ибратли кичик ҳикоят ва ҳикмат-хулоса берилади. Шундан сўнггина Искандар ҳаётидан бир воқеа ҳикоя қилинади. Искандар тимсоли яқингача ҳам Е. Э. Бертельс талқинига биноан одил шоҳ тимсоли деб қабул қилиб ке-

линди. Фақат Азиз Қажумов 1975 йилда нашр этилган ушбу мавзудаги махсус рисоласида асли Навоий қаҳрамони мураккаб тимсол эканини, дostonда Искандар қиёфаси тадрижий ўзгаришда очиб берилганини илмий исбот этди.¹¹⁰ Юнон шаҳзодаси аввал шоҳликка ўзини ноқобил деб билган журъатсиз ва камтар ўсмир бўлса, ҳаёт ва фотиҳлик сиёсати тақозоси билан аста-секин ўзбилармон ва шафқатсиз истилочига айланиб боради ва фақат ўлими яқинлашганини сезгач, жоҳ ва кибр йўлидаги бутун уринишлари сароб эканлигини англаб етиб, кўзи очилади.

“Хамса”да мажозий ишқ тасвирланади, инсоннинг инсонга муносабатидан, яъни ахлоқий муносабатларидан бошлаб, ҳукмдорнинг фуқароларга ва, умуман, ҳукмдорликка, тож-гахтга муносабати, ўз навбатида тож-тахтнинг, ҳукмдорлик мавқеининг инсонга таъсири, яъни инсонлар ҳаётига оид ижтимоий, ахлоқий муносабатлар мажмуи Тавҳид эътиқоди нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. “Хамсанавислик” анъанаси ислом минтақа маънавияти такомилининг бадий тафаккурдаги ўзига хос маҳсули бўлиб, шунга яраша муносабатни талаб қилади. Бу анъана тадқиқотчидан ҳам, оддий китобхондан ҳам ҳар бир дostonнинг шакл ва мазмунига алоҳида эътибор талаб қилади, чунки бир мавзуда ёзилган ўнлаб дostonлар диққат билан ўқилса, асло бири-бирини такрор этмагани, балки ўзаро ижодий баҳсда ёзилгани маълум бўлади. Шу сабабдан ҳар бир дostonни ўқиганда ҳам унинг ушбу мавзу силсиласидаги ўрнига, ҳам ҳар бир шоир ижодий меросидаги мавқеига аҳамият қаратиш лозим. Шундагина унинг тамомила ўзига хослиги ва мазмун қамровини англаб етиш мумкин.

4. Ислом минтақа адабиётининг мураккаб хислати, унинг, масалан, Янги давр ғарб адабиётидан фарқи XX асрнинг 30-йилларидаёқ Е.Э.Бертельс томонидан Навоий ва Аттор, Низомий ва Деҳлавий ижодини қиёсий ўрганиш асосида илмий исботланган эди. “Хамса” дунёсида ижтимоий ҳаёт маънавиятдан ажралмас, бир бутундир. Аммо “мажоз тариқи”нинг ислом даври маънавияти тараққиётида янги алоҳида бир босқич, энг олий ва якуний босқич бўлиши учун очиқ-ойдин назарий якун лозим эди. Ушбу вазифани ҳам Алишер Навоий мукамал адо этди. Бу юмуш шоир ижодий такомилининг учинчи босқичида бажарилди. Алишер Наво-

ийнинг ҳаёт йўли ва ижоди ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу масалада, айниқса, шоир ва ҳукмдор, яъни Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро муносабатлари диққатга сазовор. Даврнинг бу икки улуғ шахси орасида дўстлик Алишер ва шаҳзода Ҳусайннинг гўдак ёшларидан бошланган бўлиб, умрлари охирига қадар давом этди. Алишернинг дўстларга садоқати (“Жамолида вафо туғроси пайдо”) ҳар қандай таъриф ва тасаввурдан ортиқроқ ва бу ҳам унинг Борлиққа муносабати ва эътиқоди билан белгиланади. Бу чин инсон нафақат дўстлари, яқинларига, балки барча инсониятга, ҳатто бутун атроф-воқеликка садоқат сақлар эдики, унинг эътиқодида бирор жонзотга, ҳатто буюмга хиёнат Аллоҳга хиёнат даражасида эди.

Султон Ҳусайн ҳақиқий дарвеш-шоҳ эди, маърифатли шоир эди. У ҳам дўстига хиёнат қилган эмас, кўнглида ғараз сақлаган эмас. Аммо ҳукмдорлик қоидалари баъзан аёвсиздир, Ҳусайн эса инсон.

Ҳижрий 892 (милодий 1487) йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бу шаҳар “дорулфатҳ” (Султон Ҳусайн илк ғалаба қозонган шаҳар) деб улуғланар ва кўпинча валиаҳд шаҳзода ҳукмида бўлар эди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жойиз бўлган мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хасос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди. Ўша тарафдан хавф солган муҳолифлар Алишер ҳурматидан хайрихоҳлик муносабатлари ўрнатдилар. Аммо шоир учун ўзи ўрганган муҳитдан ёвуқлик, дўстлар васлига интизорлик дил ранжи эди.

Султон Ҳусайн Шохруҳ Мирзо замонидан вазирлар хонадонига мансуб бўлган Мажиддин Муҳаммадни ўзига яна яқинлаштиргани ҳам дўст рашикга сабаб бўларди. Амири Кабирнинг Мажиддин, Низомулмулк, Хожа Афзал ва бошқа аёнлар, Музаффар Барлос каби нуфузли беклар билан ўзаро муносабатларини холис ва дақиқ ўрганиш икки дўст — шоҳ ва шоир муносабатларидаги мураккаб эврилишларни теранроқ англаб етишга яқиндан ёрдам берса керак. Ҳануз даврнинг муҳим ёдгорликлари — Хондамир ва Мирхонд асарла-

ри на ўзбек тилида, на асл ҳолида босилиб чиққан эмас. Қизиқувчилар фақат Иззат Султон каби баъзи навоийшунослар келтирган парчалар, баъзи тўпламлардаги иқтибослар билан қаноатланишларига тўғри келади.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юма бошладилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий анча ёлғизланиб қолди. Устозлар хотирасига бағишлаб “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Хамсатул мугаҳаййирин” (Жомий ҳақида) асарларини ёзиб тугаллади. Бу асарларда ўша давр воқелигига оид жуда қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадий оламнинг назарий асосларига оид кўп далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Бундай мулоҳазалар адибнинг 80-йиллар охири 90-йиллар бошларида тасниф этилган “Мажолисун нафоис” (“Нафис мажлислар”), “Насоимул маҳабба мин шамойим ул-футувва” (“Футувва бўйларини эслатувчи муҳаббат шаббодалари”) каби насрий рисоаларида ҳам ўз ифодасини топган. Ундан ташқари шоир умри интиҳосида ёзилган форс тилидаги фалсафий қасидалари (“Ситтайи зарурия”, “Фусули арбаъ”) ҳам шоир дунёқарашини равшан англаб етишга ёрдам беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳақиқагни очик баён этишда ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аяган эмас. У Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигини барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан тавсифлаб берди. Султоннинг мард ва шижоатли киши бўлганини, таъби назми борлигини қайд этиш билан бирга, айниқса, подшоҳлигининг кейинги йилларида айш-ишрат ва ичкиликка қаттиқ берилиб кетганини ҳам кўрсатиб ўтади. Умуман, Султон Ҳусайн Бойқародек нозиктаъб одам нега майхўрликка бунча берилиб кетди? Инсон бекорга ўзини ичкиликка урмайди. Биз султон қалбидаги мураккаб руҳий кечинмаларни ҳозир тўлиқ тасаввур қила олмаймиз, аммо темурийлар салтанатининг XV аср охиридан бошланган таназзули биргина ушбу хонадоннинг ёзмиши эмас, балки Ўрта асрлар давлат бошқариш усуллариининг минтақа халқлари маънавий тараққиёт даражасидан анча-мунча орқада қола бошлаганидан нишона эканини эътироф этишга эҳтиёж сезилади.

Султон Ҳусайн ва ўғли Бадиуззамон орасидаги ихтилофлар ахийри бориб фожиа билан якунланди. 1497 йили Астробод ҳокимлиги жанжали ичида Мўъмин Мирзо (Бадиуззамоннинг ўғли, Навоий тарбиясини олган 14 ёшли ўспирин, шоир йигитча) аввал Ихтиёриддин қалъасида маҳбусликда сақланиб, кейин шоҳ бобосининг мастлик билан қўл қўйган фармони асосида қатл этилади. Салтанат келажаги учун ёмон фол даракчиси бўлган бу мудҳиш ҳодиса кекса Алишер Навоийни қаттиқ изтиробга солади. Бу ҳодиса асосида чиқарилган аччиқ хулосалар шоирнинг “васиятнома”си ўрнида ҳисобланган охириги уч асари мазмунига ҳам жиддий таъсир кўрсатди.

1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарлари ёзилди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг энг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн”да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилади, туркий тилдаги шеъриятнинг қудратини таъкидлайди. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: “Чун “Лисон ут-тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен”.¹¹¹ Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеъриятининг устоди Фаридиддин Аттор (1148-1229) яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу-жавоб ёзар экан, Навоий ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида. Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони қай даражада эканлиги ҳақида эди. Навоий асари ҳам асли шу ҳақда. Навоий устоз ва салафига зид фикр билдирмайди, аммо унинг фикрларини такрорламайди ҳам. Асарда Фоний (Навоий)нинг таржима ҳақидаги сўзлари шарҳ, талқин маъносини билдиради. “Лисон ут-тайр”нинг муғлақо мустақил асар эканлигини 1929 йилдаги “Навоий ва Аттор” рисоласида Е.Э.Бертельс қониқарли тарзда исбот этиб берган эди. Ўша рисолада зукко рус шарқшуноси Атторни тасаввуф шеърияти вакили сифатида ёдга олиб, “Лисон ут-тайр” муаллифи ҳақида эса “Навои не был суфием, он представлял собой нечто большее” деб қайд этади¹¹². Навоийнинг дунёни идрок этиш ва бадиий акслантириши юзасидан Е.Э.Бертельс баён этган кўп мулоҳазалар қатори бу

фикри ҳам кейинги тадқиқотчилар диққатини жалб этмади. Албатта, бунинг ўз сабаблари ҳам мавжуд, аммо ҳозир гап у ҳақда эмас.

Атторнинг бошқа дostonларида яхши воқеабандлик мавжуд. Аммо қушлар тилидан ёзилган дostonида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга ургу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадий тасвири ҳам шунга муносиб яратади. Симурғ ва қушлар нисбати ҳақида Аттор:

*Сурати мурғони олам сар-басар
Сояйи уст, ин бидон, эй беҳабар —*

(Оламдаги барча қушлар сурати,
Унинг соясидир, буни билгин, эй беҳабар)

деб тушунтирса, Навоий:

*Барча олам қушларининг сурати,
Билгил, онинг сояйи пурҳикмати —¹¹³*

деб оддий “соя” ўрнига “ҳикматли соя”ни ишлатади. Агар биз “пурҳикмат” (ички мазмунга бой) сўзи фақат “сурат”га қофия керак бўлгани учун ишлатилган деб шарҳласак, Навоий истейдодига шак келтирган бўлур эдик.

Аттордан илгари “Қуш рисоласи”ни яратган Ибн Сино, Аҳмад Ғаззолийлар бош тимсолни “Симурғ” эмас, “Анқо” деб номлаган эдилар. Аттор “Симурғ” тимсоли билан жуда чуқур мазмунга ишора қилди. Аммо барибир энг масъул ўринда:

*Чун шумо симурғ инжо омадид,
Си дар ин ойна пайдо омадид.
Ғар чеҳел, панжоҳ мурғ ояд боз,
Пардаро аз хеш бағушоянд боз.¹¹⁴ —*

(Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг.

Агар яна қирқта ё элликта қуш келса,
Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтардилар) —

деб ўзи топган тимсол қувватини кесиб қўяди. Навоий ун-
дан қилмайди. Навоий 30 қуш (форсча — “си мурғ”) ва
Симурғ (жаҳондаги барча қушлар-нинг афсонавий ҳукмдо-
ри) ни бир сўз сифатида бир хил жаранглашига қайта-қай-
та ўлтиборни жалб қилади. Аммо бу мажозий талқинни яна
жўнлаштириб, демак, ўттиз қуш ўзи Симурғ экан, яъни
улар ҳукмдорини изламаса ҳам бўлар экан, деб тушуниш
шоярни тўғри англаб етишимизга ёрдам бермайди. Навоий-
нинг тимсоллари ҳам, улар орқали англатмоқчи бўлган ба-
дий ҳақиқати ҳам бундай жўнлаштиришлардан беҳад юқори
суряди. Навоийнинг талқинлари тасаввуф адабиётининг ир-
фонини инкор қилмайди, балки инсон маънавиятини ун-
дан да юксакроқ босқичга етаклайди. Аттор XII аср охири
XIII аср бошларидаги тасаввуф адабиётининг намоёндаси
бўлиб, унинг даврида ҳануз Ибн ал-Арабий (1165—1240)
фалсафаси яратилмаган эди. Навоий эса Ибн ал-Арабий ир-
фонини Ироқий талқинида Жомий ёрдами билан чуқур
ушангиргач, кейин қушлар тилида дoston ёзишга киришди.
Шу сабабли, айтиш мумкинки, Алишер Навоий асари зо-
ҳиран Аттор асарига таянган бўлса, ботинан, мазмун моҳия-
тига кўра Ироқий қарашларини ривожлантирган.

Олдинги маърузадан маълумки, бадий адабиётнинг бош
мавзуси инсон, унинг руҳий кечинмалари бўлиб, улар, асо-
сли, икки йўналишда ўзлигини намоён этади: бири-инсон-
нинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбати доирасида;
иккинчиси — инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни
ушан инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муноса-
бати йўналишида. “Мажоз тариқи”нинг моҳияти, унинг жа-
ҳон бадий тафаккур тарихида етишган улуғ мартабаси шун-
даки — унинг асосчилари юқоридаги икки йўналишнинг
уларо теран уйғунлигини сеҳрли бир тарзда таъмин эта бил-
шар.

Навоий Низомий ва Деҳлавий каби забардаст устозлари
яратган анъаналарни изчиллик билан давом эттириб, “Ҳам-
са” дostonларида ўз даври ижтимоий муаммоларининг маъ-
навий моҳиятини чуқур бадий тадқиқ этган бўлса, “Лисон
ул таъйир” дostonида Атторнинг ирфоний мажозларига хиёнат

қилмаган ҳолда уларга бир пайтнинг ўзида ижтимоий жилю бахш этишга муяссар бўлди. Шу тарзда шоирнинг охириги достони ҳам мазмуний теранликда, ҳам шаклий мукамалликда “мажоз тариқи”нинг энг авж нуқтаси даражасига қўтарили.

Асарнинг минтақадаги бадий тафаккур тарихи жараёни саҳнида “Мантиқ ут-тайр” билан батафсил қиёсий таҳлили ва орадаги фарқлар моҳиятини шоирнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали жуда ажойиб кашфиётларга эришиш мумкинлиги шубҳасиз. Бу йўлдаги дастлабки босқич тадқиқотларга таяниб туриб, ҳозирча ушбу ғоят қисқа мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Биринчидан, тасаввуф анъанасидаги солиқнинг Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориг бўлиши ғояси Навоийда шахс сифатида мутлақ ўзликни йўқотиш, ҳатто жисман маҳв бўлиш маъносидан эмас, шахс маънавий камолотининг муайян даражаси сифатида талқин этилади. Иккинчидан, Навоий талқинида Симурғ тимсоли бир пайтнинг ўзида ҳам солиқлар (қушлар) интилган Борлиқнинг Олий моҳияти, ҳам комил инсонлар жамоаси (“си мурғ” — ўттиз қуш) — Форобий тасвиридаги “фозил жамият” орзуси сифатида намоён бўлади. Шу йўл билан Навоий тавҳид ғоясининг Қуръон оятларига мувофиқ энг мукамал ва теран мазмунини бадий тимсол қудрати билан очиб бера олди. Инсон Халлоқи олам томонидан ер юзидан халифа қилиб яратилган. Унинг масъулияти улуг. Жумладан, ер юзидан ижтимоий адолат ўрнатиш масъулияти ҳам ҳар бир инсоннинг зиммасидаги бурч бўлиб, бунинг учун, аввало, у шахс сифатида шаклланиши, яъни маънавий камолот касб этмоғи керак. Шу нуқтаи назардан достоннинг ижтимоий мазмуни ҳақида қуйидагича тасаввур ҳосил бўлади:

Қушлар — инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симурғ сари машаққатли йўли — бахтли ва одилона жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу “одил шоҳ” излаш тариқасида намоён бўлади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиниқиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб “одил шоҳ” орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади. Қушлар мардонавор парвозда давом этиб, “иккинчи фано” босқичига етишадилар:

Мунда гар яхши тахайюл айласанг
 Ёки ишқ сиррин тааммул айласанг,
 Муттасиф бўлсанг сифотиллоҳ ила,
 Жазм этарсен хотири огоҳ ила —
 Ким сен-ўқ сен, ҳар не ким мақсуд эрур,
 Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
 Зотнинг ижмолиға тафсилсен,
 Ҳам вужуд ишколиға таъвилсен.
 Ўз вужудингни тафаккур айлагил,
 Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.¹¹⁵

Бунда шоир ҳар бир қушга мурожаат этиб, “агар сен улуғ орзу йўлида шахсан ўзинг фидоийлик кўрсатмас экансан, ҳаёл ҳаёллигича қолаберади; ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучингга, камолингга таян”, демоқда. Бир сўз билан айтганда, “Олий ҳақиқат мазҳари” сифатида олиб қаралаётган комил ижтимоий тартибни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик қудратига боғлиқдир:

Лек Симурифта истаган ул жамъи тайр,
 Ким сулук ичра риёзат бирла сайр —
 Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
 Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
 Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур.
 Феълга келса даво мақсуд эрур.¹¹⁶

Демак, шоир фикрича, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат — уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидоий фаоллик лозим.

Навоий талқинидаги Симурифта — бутун Инсониятнинг яхлитликда эришуви мумкин бўлган Олий такомил босқичига ҳар бир киши, ҳар бир жамоа ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интиломи, бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симурифта — бир қуш эмас, камолотнинг олий босқичи — Тавҳид босқичига қўтарилиб етган ўттиз қуш («симурф»)нинг бир-

лиги — маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир.

Улуғ шоир асарлари замонамизгача омон етиб келди. Аммо улардаги мажозий қобик кўпинча теран ва эзгу фикрларни ўқувчи кўзидан яшириб келмоқда. Кўп ўринда улар анъанавий талқин қилинмоқда. Шу сабабли бўлса керак, биз — шоир ижодининг тадқиқотчилари — ҳануз унинг сатрлари қатига яширинган улуғ асрор ва рамзларни кашф этишга етарли журъат ва камолот топа олмай қолмоқдамиз, иккиланмоқдамиз, жўн таҳлиллар билан буюк ҳикматлар устоди олдида ўзимизни хижолатда қолдирмоқдамиз. Навоий нега ўттиз қушни бизнинг замонамизгача етказиб келди? Чунки бу “ўттиз қуш” — бу “симурғ” инсониятнинг минг йиллик тарихидан бизгача тирик етиб кела олган, бутун инсониятга бўлган юксак меҳрини улкан қалбларига жо эта олган ва шу билан бақога — абадиятга эришган аждодларимиздир. Улар бутун ҳам тирик. Ва биз билан ҳамнафас, янги тараққиёт уфқларига қараб толиқиш билмай парвоз этиб бормоқдалар, ҳали ҳам бизни олға чорламоқдалар. Бугунги кунда уларнинг кўпгина армонлари қушойиш топа бошлади. Аммо биз — камолот сари интилаётган қушлар — бир нафас йўл машаққатларидан толиқсак, беғамлик, тараддуд ва ё тушқунликка берилсак, Олий ҳақиқат сари интилишдан бир нафас чекинсак, бутун инсониятнинг минг йиллик орзуларига хиёнат қилган бўламиз, боболаримизнинг табарруқ умидига шак келтирган бўламиз. Бунга бизнинг ҳаққимиз борми?

Е. Э. Бертельс 1941 йилда “Навоий дунёқарашига доир” деб номланган мақола ёзиб, унда шоир ижодига Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Ироқийлар таъсирини алоҳида таъкид этган¹⁷ ва бу масалани жиддий ўрганишга чақирган эди. Аммо ҳанузгача на навоийшунослар, на жомийшунослар ушбу муҳим муаммога эътибор бергани йўқ, Жомий асарларининг Душанбеда нашр этилган 8 жилдлик тўпламига “Ашаъот ул-ламаъот” мутлақо киритилмаганлиги ҳам шундан дарак беради.

Навоийнинг охириги асари “Маҳбуб ул-қулуб”ни шоирнинг бутун ижодий меросига ўзи томонидан ёзилган назарий хулоса ва якун, дейиш мумкин. Бу асар мазмуни ниҳо-

ятда бой. Унда XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Ушбу китоб саҳифаларида бадиий тафаккурнинг назарий муаммолари, жумладан, олдинроқ эслаб ўтилган бадиий ижод тариқи масалалари бўйича ҳам олдинги рисола ва шеърӣ асарларда йўл-йўлакай айтиб ўтилган фикрлар умумлаштирилиб, хулосалар чиқарилган. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Санойӣ, Низомий, Саъдий, Амир Хусрав, Ҳофиз асарларида муайян даражада ўз аксини топган ва Алишер Навоӣ ижодида мукаммал даражага етиб, унинг томонидан назарий асосланган мутлақо янги мустақил бадиий тафаккур тарзи “мажоз тариқи” деб ном олди ва унда Ҳақ (Олий ҳақиқат) асрори “мажоз суваратинда” намоён бўлганлиги алоҳида таъкидланди. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи “нақшбандия”нинг “Дил ба ёру даст ба кор” қоидаcига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими “Хамса” ва “Лисон ут-тайр” асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган бўлса, бир қанча рисоаларда муаммонинг назарий жиҳатларига эътибор берилди. Биз юқорида уларни ўз идрокимиз етган қадар шарҳлашга уриндик.

Таянч иборалар: Туркий тилдаги адабиёт, Куръоннинг туркий тафсирлари, Юнус Эмро, Рабғузӣй, Насимийнинг ирфонӣй шеърӣяти, Хоразм адабий мактаби, Темурийлар салтанати даври адабиёти, Султон Ҳусайн Бойқаро даврида шеърӣятга эътибор, Алишер Навоӣйнинг “Мажолис ун — нафоис” тазкираси, “Хамса” анъаналари, таржима ва татаббулар, Алишер Навоӣйнинг Борлиқни идрок этиши, Навоӣй ижодини таркибий ва тадрижий жиҳатлардан ўрганиш, шоир бадиий камолотининг биринчи босқичи, “Бадойиъ ул-бидоя”, “Ашрақат” ғазали, “Кетур соқӣй, ул майки, субҳи аласт...” деб бошланувчи таржийбанд, “вахдат майи”, “кўнгил жоми”, “сингон сафол” мажозлари, бадиий тафаккур қудрати, “Хамса” — Навоӣй ижодий такомили иккинчи босқичининг таянч устунӣ, Низомий, Амир Хусрав, Алишер Навоӣй руҳиятларининг “Хамса” маънавият майдонида бирлашуви, “зоҳир юзидан афсона”, руҳият иқлимлари

тахлили, “қўнгил боғида сайр”, шохлик ва ошиқлик, адолат ва муҳаббат масалалари, давр ижтимоий ҳаётининг мураккаб ва долғали манзаралари, “аҳли қабул” ва “аҳли рад” орасидаги тазод (зиддият), буюк жаҳонгир тақдири, воқеъ ҳаёт тасвирининг юксак мажозий ишоралар билан уйғунлиги, “Хамса” бадиий олами — минтақа маънавияти тақомилида янги босқич ибтидоси, Алишер Навоий ижодий тақомилининг учинчи босқичи, Алишернинг дўстларга садоқати, Султон Ҳусайн руҳиятидаги зиддиятлар манбаи, шоир “васиятнома”си, “ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен”, “Лисон ут-тайр”нинг мустақил моҳияти, Е.Э. Бертельс: “Навои не был суфием”, Навоий талқинида Симург тимсоли, ер юзида ижтимоий адолат ўрнатиш масъулияти, “одил шоҳ” орзуси ва Навоийнинг муносабати, “ҳар не истарсан, ўзингдан истагил”.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1-4 жилдлар, Т., 1990—1995.
3. Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 183—192.
4. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
5. Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960.
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1—16 жилдлар. Т., 1987—2000.
7. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991
8. Низомий Ганжавий. Куллиёт. (дар 5 жилд) Душ., 1983—1984.
9. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
10. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1963.
11. Қаюмов А. Садди Искандарий. Т., 1975.
12. Рустамов Э. Узбекская поэзия в 1-ой половине XV века. М., 1963.

13. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.

14. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., 1998.

Қўшимча адабиёт:

15. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т., 1990.

16. Алишер Навоий. Ҳазоин ул-маоний. 1-жилд. Фаройиб ус-сиғар. Т., 1959, с. V—XXVIII.

17. Амир Хусрау Дихлави. Ширин и Хусрау. М. — “Наука” — 1979.

18. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб, Т., 1978.

19. Конрад Н. М. Запад и Восток. М., 1972.

20. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Т., 1970.

21. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Т., 1970

22. Навоий замондошлари хотирасида. Т. 1985

23. Алиев Г. Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., 1985.

24. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Т., 1961.

25. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1969.

26. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Т., 1963.

27. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т., 1993.

28. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т., 1979

29. Ботирхон Акром. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. Т., 1991.

30. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., 1996.

13-март. ЯНГИ ДАВРДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Алишер Навоий ижодида янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти.

2. Ислом минтақа маънавиятининг Европа маданиятига таъсири.

3. XVI—XX асрлар миллий маънавиятимиз тақомилининг икки босқичи.

4. “Миллий изтироб” шеърляти. Турди ва Машраб.

1. Маънавият — ўзликни англашдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий маънавият тарихи миллатнинг ўзлигини англаш йўлидаги такомил босқичларидан иборат. Аввало инсон уруғ жамоаси, қабила даражасида, сўнг халқ, миллат даражасида ўзлигини англаб етди. Инсоният такомилидаги неча минг йиллар давом этган бу биринчи катта давр миллатимиз учун VI—VII асрларда Буюк турк хоқонлигининг ташкил топиши билан якунланди.

Кейинги давр миллатимизнинг ислом минтақа маданияти доирасида босиб ўтган такомил йўли бўлиб, VIII асрдан XVI аср бошларигача давом этди. Илоҳий китобларда аввал бошданоқ бутун инсоният, табиат ва коинотнинг яхлитлиги, бирлиги ҳақида хабар берилган бўлса ҳам, “ер юзидаги халифалар” аталмиш инсонлар умумбашарий миқёсда ўзаро бир-бирига нисбатини мукаммал англаб етиши учун не-не замонлар керак бўлди.

XIV—XV асрларга келиб тавҳид таълимотини тушуниш энг юксак босқичга кўтарилди. Шу асрда Европа христиан дунёси билан бизнинг минтақа орасида ҳам тарихий-сиёсий, ҳам руҳий-маънавий яқинлашув кузатилади. Сиёсий жиҳатдан бу ҳодиса Амир Темур давлатининг халқаро алоқаларида кўзга ташланса, маънавий жиҳатдан Шарқда Алишер Навоий, Фарбда Пико делла Мирандола (1463—1494) каби буюк сиймолар ижодида ёрқин намоён бўлди.

Шу жиҳатдан Алишер Навоий ижодий камолотининг учинчи, энг юксак босқичи ҳақида яна бироз тўхташга тўғри келади. 1497 йилда темурийзода ўсмир, 14 ёшли Мўъмин Мирзо хоинона қатл этилди. Бу ҳодиса VIII—XV асрларда минтақа миқёсида эришилган буюк маънавий камолот билан сиёсий ҳаёт соҳасидаги ҳануз сақланиб келаётган хуруфий аъъаналар орасида борган сари чуқурлашиб бораётган зиддиятнинг ҳалокатли тус ола бошлаганига яна бир жиддий ишора бўлди.

Мастлик ғафлатида ўз севимли набираси қатлига имзо чеккан Султон Ҳусайн дину имон нималигини билмаган жоҳил ва мутакаббир, худбин ва мустабид шахс эмас, балки Форобий ва Юсуф Хос Ҳожиб тавсиф этган маърифатли ҳукмдор, Навоий орзусидаги дарвеш-шоҳ тимсоли эди.

Бу фожиа ортидаги теран моҳиятни бутун кўлами билан Алишер Навоий тушуниб етди. Навоийнинг васиятномаси

ҳисобланувчи сўнгги уч асари: “Лисон ут тайр” (1498), “Муҳокамат ул — лугатайн” (1499) ва “Маҳбуб ул-қулуб” (1500) ўз мазмун-моҳияти билан, бир жиҳатдан, VIII—XV асрлар ислом минтақа маънавияти такомилга якун ясаसा, иккинчи жиҳатдан, ҳам миллатимиз, ҳам умумбашарият маънавий такомилда учинчи — Янги даврни бошлаб беради. Алоҳида жиддий таҳлил талаб қилувчи бу масалани ҳар томонлама ёритишга интилмаган ҳолда бир неча муҳим нуқталарига тўхталиб ўтамиз.

Алишер Навоий бутун ижодида салафлар анъанасига таянди. Аммо ушбу анъаналар чегарасида турган ҳолда уларга ўз ижодида шундай назму тартиб бахш этдики, бунинг нағижасида мутлақо янги моҳиятлар кашф этилди. Биринчидан, “Лисон ут-тайр”да “мажоз тариқи” воситасида инсониятнинг яхлитлиги ва буни англаб етиш ҳар бир инсоннинг маънавий камолот сари чексиз интилиши орқали юз бериши мумкин эканлиги яна бир карра таъкидланди. Шу билан бирга башарият миқёсидаги мукаммал ижтимоий тизим шаклланиши ундаги ҳар бир шахснинг маънавий баркамоллиги билан боғлиқ эканлиги, бу баркамоллик башариятнинг ҳар бир аъзосига (узвига) нисбатан бегараз ва самимий меҳр масъулияти билан ўлчаниши ёрқин тимсолларда очилди. Айниқса, Шайх Санъон қиссасида бу ғоя муҳим ва муайян бир муаммони — ҳар иккиси ҳам “аҳли китоб” бўлмиш ислом ва христиан дунёси кишиларининг ўз ички руҳиятидаги турли хурофотларни енгиб ўтиб, бегараз ва фидойи меҳр асосида ўзаро яқинлашувлари мумкинлигини кўрсатиш билан ифодаланди. Энди инсониятнинг яхлит моҳият сифатида бирлашуви зўрлик ва босқин асосида эмас, ўзаро меҳр ва бир-бирини тушунишга интилиш, ҳар бир шахснинг маънавий камолоти орқали эришиладиган воқелик экани — Янги даврнинг бу буюк ҳақиқати — 500 йил илгари шундай башорат этилди.

Иккинчидан, “Муҳокамат ул-лугатайн”да Алишер Навоий давр тақозоси билан минтақа бўйлаб сочилиб кетган туркий қавм вакилларининг яхлит маънавий қиёфасини тугал сақлаб қолиш йўлидаги баракали фаолиятига назарий якун ясади. Амир Темур яратган сиёсий-ҳудудий яхлитлик охириги уриниш эканлигини дилдан сезган улуғ шоир Янги давр шароитида маънавий умумийликка интилиш хайрли эканлигини англаб етди ва шуни аниқ назарий асослади.

Учинчидан, “Маҳбуб ул-қулуб” да ўша давр жамиятидаги турли тоифалар ўз салбий ва ижобий хислатлари билан тўлиқ таъриф этилиб, уларнинг ҳар бири жамият тараққиёти ва давлат тизимида қандай ўзига хос вазифа эгаси эканликлари тушунтирилди. Бу жиҳатдан, Алишер Навоий Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк ва бошқаларнинг сиёсий-ижтимоий қарашларини ижодий ривожлантирди. Агар “Кутадғу билиг” муаллифи биринчи ўринга “хос аҳли”нинг тўрт етакчи намояндаси — элик (Кунтуғди — адолат тимсоли), вазир (Ойтулди — бахт, давлат тимсоли), унинг ўғли ва ўринбосари (Ўгдулмиш — ақл, билим тимсоли) ва зоҳид (Ўзғурмиш — қаноат тимсоли)ни чиқариб, қолган ижтимоий тоифаларни уларга тобе тарзда тасвирлаган бўлса, Алишер Навоий 40 бобда барча тоифаларга тенг ўрин ажратибгина қолмай, асосий моддий бойлик яратувчи куч — деҳқонлар ва маънавият аҳли — зиёлилар тимсоли — дарвешларни алоҳида меҳр билан тасвирлади. Яна алоҳида қисмларда энг муҳим ижтимоий-ахлоқий хислатлар моҳияти ва шахс тарбиясига оид ибратли танбеҳлар жой олди. “Маҳбуб ул-қулуб” мундарижаси, “Лисон ут-тайр” достонидаги ижтимоий-сиёсий талқин қатлами билан биргаликда, янгича ижтимоий тизим — фуқаролик жамияти маънавий талабларига ишора этувчи илк куртаклардан бўлиб чиқди. Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий “васиятномаси” Янги давр маънавиятининг ўзак томирларини ўзига хос бадий ва илмий шаклларда илк бор изчил ифода этиш билан ислом минтақа маънавияти ва Янги давр ўртасида мустақкам кўприк бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий ижодининг бу “кўприк”лик хусусияти яхлит олганда шоир илмий изоҳлаб берган “мажоз тариқи” тушунчасида мукаммал ифодасини топди. Биринчи навбатда бадий ижод сифатида мужассамлашган бу тушунча моҳият жиҳатидан бадий тафаккур доираси билан чекланмас, балки “Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқа” (Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) ҳадисига таянувчи алоҳида дунёқараш тизими сифатида инсон ҳаётининг барча жабҳаларига тааллуқли эди. “Мажоз тариқи” намояндалари Ҳақиқат асрорини мажоздан изладилар, “мажоз”да Ҳақиқат изларини кўрдилар ва фано орқали бақога интилдилар. “Мажоз тариқи”да Тавҳид моҳияти Янги давр қадриятларига мувофиқ келувчи янгича талқин олди. Бу оламшумул кашфиёт эди.

Сунна ибрат орқали эътиқод бўлиб, Борлиқнинг ягона Олий Ҳақиқати мавжудлигини тан олиш ва унга чин дилдан эътиқод қилишни тақозо этган, маърифатчилик — инсоният англаб етган барча мавжуд билимлар моҳиятан Тавҳид эътиқодига мувофиқ эканлигини илм ва мантикий таҳлил воситасида исбот қилишга қаратилган, Ирфон Ҳақиқат ишқи алангасига тик кириб бориб, нафсни худбинлик зангидан поклаш ва шу орқали шахснинг Олий Ҳақиқатга дахлдорлигини амалда таъминлаш йўли сифатида ўзини кўрсатган бўлса, “Мажоз тариқи” Ҳақиқат изловчиларни яна бақодан фанога юзлантирди. Ўзлигини англаб етганлар энди ўзгаларни англашга интилиб, ўз қалбига сайқал бериб, унда Ҳақиқат нурининг акс этишига эришганлар. Энди ўзгалар қалбига зиё бахш этишни ҳаёт мазмунига айлантирмоқлари асосий мақсад йўналиши қилиб белгиланди. Навоий ақидасига биноан етакчи қоида “нафърасонлик”, инсон кўнглини англаб етиш ва инсонни меҳр воситасида тарбиялаш эди.

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*¹¹⁸

Яъни, бу фоний дунёда бир кўнгли ўксик инсонга шодлик бағишлаш Аллоҳ Каъбасини, бузилиб кетган бўлса, қайтадан обод қилишга тенгдир. Орифлар кўнгил Каъбасини тошдан тикланган Каъбадан улуғ билдилар. Чунки Иброҳим ва ўғли кўнгилларида нурланган Ҳақ ишқи туфайли Каъба қайта тикланди. Тош Каъба тавҳид эътиқодининг тимсоли бўлса, кўнгил Каъбаси унинг асл макони этиб мўлжалланган. Аммо инсон кўнглини обод этиш осон юмуш эмас. Бунинг учун фоний дунё қонуниятларини янгидан кашф этмоқ керак. Энди фақат Борлиқнинг асл моҳиятини излаш кифоя қилмайди. Фоний дунё унсурларини сурат ва маъни яхлитлигида тадқиқ ва таҳлил этиш талаб этилади. Илоҳий китоблар Борлиқнинг асл моҳияти ва Тавҳид Ҳақиқатидан хабар беришади. Фоний дунё унсурларининг тадқиқи эса инсонларнинг ўз вазифаси доирасидадир. Фақат дилда Ҳақиқат ишқи билан ҳалол ва холис ёндошув лозим. Ҳалоллик ва холислик бўлмаса, ҳақиқат юзага чиқмайди. Инсон йўлдан озади ва ўзгани ҳам ҳалокатга элтиши мумкин. Холисликнинг асосий шарти кибр балосидан истиффор этишдир.

Кўнгилда Ҳақиқатдан ўзга зарра гўбор ҳам бўлмасин. Аммо Ҳақиқат фақат менинг кўнглимда, деб ўйлаган инсон ҳам янглишади. Аҳли башар барчаси Аллоҳнинг халифаларидир. Демак, Ҳақ ягона, аммо унинг турли қирралари турли кўнгилларда қарор топиши мумкин. Агар ушбу асосни сиёсатга татбиқ этсак, ер юзида давлат ҳокимиятининг ҳам ягона манбаи умумхалқ иродаси бўлиб чиқади.

Янги даврнинг моҳияти ушбу икки асос — дунёни сураат ва маъни яхлитлигида ўрганиш ва баҳамжиҳатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён этади. Бу икки асос бир-бири билан узвий чатишиб кетган. Янги давр маърифатчилиги хос ва авом орасидан чегарани олиб ташлашга қаратилди. Бунинг, албатта, ўзига яраша хавфи ҳам йўқ эмас эди. Навоийнинг деҳқонларга берган баҳоси, ижтимоий тоифалар ҳақидаги мулоҳазалари ушбу муаммони тўғри ҳал қилишнинг, назаримизда, энг мақбул йўли эди.

Фоний дунёни сураат ва маъни бирлигида тадқиқ этиш ижтимоий воқелик тадқиқини ҳам тақозо этади. Бу ҳаракат ислом дунёсида Форобийлар давридан бошланган бўлиб, Ибн Халдун ижодида ўз чўққисига эришди. Бу улўғ тарихчи-файласуф тақводор ва художўй киши эди. Унинг ижтимоий-сиёсий тараққиётга оид қарашлари инсониятнинг ибтидоий жамоа тузуми даражасидан шаҳар жамоаси тузуми даражасига қараб юксалиши ва бу икки ижтимоий тузум босқичларининг ўзаро қиёси асосига қурилган эди.

Баҳоуддин Нақшбанднинг “дил ба ёру даст ба кор” қоида-си, Ибн Халдуннинг тарихий тараққиёт ҳақидаги назарияси XIV асрда Амир Хусрав ва Ҳофиз Шерозийлар шеърляти билан бир пайтда шаклланди ва улар жаъми ўзаро уйғунлик касб этди. Шу даврда ҳукмронлик қилган Темур ўзини шоҳ ёки султон атамади, ўлгунича бошқа амирлар қатори Амир Темур бўлиб қолди. XV аср маънавият замони, Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар замони бўлди.

Аммо, афсус, на сарбадорлар, на темурий мирзолар Янги давр давлатчилиги асосларини узил-кесил амалга тадбиқ эта билмадилар. Маънавиятда англаб етилган Ҳақиқат сиёсатга тўлиқ жорий этилмади. XV асрда Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар ижтимоий мўътадилликни сақлаб туришга астойдил интилган бўлсалар ҳам, XV аср иккинчи ярмида Шохруҳ ва Улўғбек мирзолар ҳукмдорлик давридан кейин

бошланган сиёсий парокандалик жараёни борган сари кучайиб борди. На Султон Ҳусайн, на Бобур бу жараённи тўхта-тиб қола билмадилар.

2. XV—XVI асрлар жаҳон тарихида Янги даврнинг бошланиши ҳисобланади. Шу даврдан Европа минтақасида маънавий янгиланишлар палласи бошланди. Асли бу янгиланиш ислом минтақа маданиятининг таъсиридан холи эмас эди.

Ислом минтақа маданияти Волгабўйи, Шарқий Туркистон ва Индонезиядан то Шимолий Африка ва Испаниягача ёйилганлиги маълум. Испанияда араб халифалиги то XIV асргача давом этди. IX асрдан бошлаб ривож ола бошлаган араб-испан мусулмон маданияти XI—XIV асрларда Европа маданиятига айрича таъсир кўрсатди. Испания ва Шимолий Африка ҳудудларида Ибн Туфайл (вафоти 1185й), Ибн Рўшд (1126—1198) Ибн ал-Арабий (1165—1240), Ибн Халдун (1332—1406) каби ислом оламининг буюк алломалари етишиб чикдики, уларнинг ижодий меросисиз минтақа маънавиятини мукаммал англаб бўлмайди.

XI асрдан бошлаб Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Ғаззолий ва бошқа улуғ ислом мутафаккирларининг асарлари лотин тилига таржима қилиниб, христиан маданияти ривожига ҳисса қўша бошладди. Шу даврдан эътиборан, ягона ислом минтақа маънавияти доирасида, икки тамойил шакллана борганлигини бир қатор ҳозирги замон шарқшунослари қайд этадилар. Бу тамойилларнинг биринчиси Абу Али ибн Сино номи билан боғлиқ бўлиб, Хуросон—Мовароуннаҳр ёки шарқий фалсафа мактаби ҳисобланса, иккинчиси Ибн Рўшд ижодида ёрқин намоён бўлувчи ғарбий фалсафа мактабидир. Бу икки тамойил ислом маънавияти доирасида ўзаро чамбарчас боғлиқ ва қатъий чегаралар билан бир-биридан ажралган эмас. Аммо уларнинг кейинги таъсир доираси турлича кечди. Мавжуд воқелик ҳамиша турли нарса ва ҳодисалар, жиҳатлар ва тамойиллардан иборат бўлиб, улар орасида ўзаро зиддият ҳам, уйғунлик ҳам мавжуд. Ибн Сино ва Ғаззолийлар кўпроқ тарафларнинг ўзаро уйғунлигига урғу беришса, Ибн Рўшд орадаги фарқларга эътибор қаратди.

Унинг қарашлари XIII—XVI асрларда Европада “аверроизм” номи билан* катта бир фалсафий анъана ҳосил қилди. Ибн Рўшднинг Аристотел асарларига ёзган шарҳлари Фран-

ция, Италия ва бошқа Европа давлатларининг йирик университетларида ўқитилди. Араб тилидаги фалсафий мерос Сигер Брабантский (1235—1282), Пико делла Мирандола (1463—1494), Пьетро Помпонацци (1462—1525), Жордано Бруно (1548—1600) каби Ўрта асрлар ва Уйғониш даврининг йирик файласуфларига сезиларли таъсир кўрсатди. Сигер Брабантский Ибн Рушд ғояларини Европанинг ўша давр ўзига хос маънавий муҳитига талбиқ этиб, “икки ҳақиқат назарияси” ни ишлаб чиқди. Шу билан бирга араб фалсафаси таъсирида қадим Юнон-Рим мероси билан бевосита танишишга интилиш кучайди. Бу ҳаракат диний ва фалсафий қарашларнинг ўзаро жиддий тўқнашувига олиб келди ва натижада “аверроизм” намояндалари христиан черкови (Рим папаси) томонидан қаттиқ таъқибга дучор бўлди. Сигер Брабантский ўлдирилди. Жордано Бруно ўтда қуйдирилди. Аммо янги кучлар қувват касб этиб борди. Неоплатонизмнинг араб-ислом маданиятидаги талқини таъсирида христиан диний қарашларида янгича ёндошувлар шаклланиб, XV асрда Реформация зарурати пайдо бўлди. Католик ва православ мазҳаблари қаторига протестантизмнинг турли оқимлари (кальвинизм, лютеранлик, англикан черкови ва бошқалар) қўшилди. Бадиий ва фалсафий тафаккур мустақил ривож олиб, Ренессанс ёки Европа Уйғониши вужудга келди. XVII асрдан адабиётда классицизм йўналиши, XVIII асрдан эса Европа маърифатчилиги шаклланди. Нидерландия ва Буюк Британия буржуа инқилоблари Европадаги ижтимоий-маънавий вазиятни тубдан ўзгартириб юборди. Америка кашф этилди. Шарққа юриш бошланди.

3. XVI—XX асрлар миллий маънавиятимиз такомиллини икки катта босқичга ажратиш мумкин. Улардан биринчиси — XVI—XVIII асрларни қамраб олади. Бу босқичда яхлит ислом минтақа маданияти эришган ютуқлар заминада маҳаллий ўлкалар кенг халқ оммасининг маънавий савияси ошиб борди. Бу даврда минтақа сиёсий ҳаётида таназзул ва парчаланиш жараёни кундан-кунга, йилдан-йилга кучайди. Шу билан бир пайтда минтақа халқлари ўтган даврда эришилган юксак маънавий қадриятларни сақлаб қолишга ва ривожлантиришга уриндилар. Шу сабабларга кўра бу жараённи Янги давр маънавиятига ўтиш ёки ислом минтақа маданияти даври маънавий ютуқларининг оммалашуви босқичи, деб аташ мумкин.

✓ Иккинчи босқич — миллий маънавиятимизнинг Янги давр Европа маданияти билан бевосита тўқнашувига оид бўлиб, бу жараён бошланишданоқ фожеъ бир тарзда — қадим Турон халқларининг Россия империяси томонидан босиб олиниши ва 150 йиллик мустамлака ҳолатида мураккаб бир тарзда кечди.

Биринчи босқичга қисқача тўхталиб ўтадиган бўлсак, XVI аср бошларида Эронда Сафавийлар сулоласи ҳокимиятга келиши билан шиъа мазҳабининг давлат дини даражасига-ча кўтарилиши минтақани бир неча сиёсий-маданий қисмларга бўлиб юборди. Туркияда Усмонлилар сулоласи, Мовароуннаҳрда Шайбонийлар, Ҳиндистонда Бобурийлар (Буюк мўғуллар) ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар. Волгабўйлари Москва Руси томонидан босиб олина бошланди. XVI аср давомида Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг қўплаб таниқли ижодкор устоз ва алломалари Шимолий Ҳиндистонга, Бобурийлар саройига кўчиб ўтдилар. Ислом минтақа маданиятининг маркази Шимолий Ҳиндистон бўлиб қолди. Айниқса, шоҳ Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб даврларида (1556—1707) бу ҳудудда ислом минтақа маънавиятининг энг етук анъаналари маҳаллий ҳинд маданияти сарчашмаларидан ижодий озиқланиб, янада юксак чўққиларни забт этди. Бу маънавий юксалишнинг энг олий намунаси Мирзо Абдуқодир Бедил (1644—1721) ижоди бўлиб, ота-бобоси Шаҳрисабз ўзбекларидан бўлган бу буюк мутафаккир “Тилсими ҳайрат”, “Тури маърифат”, “Ирфон” каби бадий-фалсафий асарларида “мажоз тариқи” руҳида акс этган Олий ҳақиқат сирларини янада теранроқ ифода этишга эришди. Шу сабабли бизнинг ўлкада XVIII—XIX асрлар мобайнида махсус “Бедилхонлик” анжуманлари ташкил топди ва улуғ мутафаккир шоирнинг мураккаб бадий-фалсафий сатрлари атрофлича шарҳланди. Ҳиндистонда Бедил анъаналари Мирзо Асадулло Ғолиб (1797—1869) ва Муҳаммад Иқбол (1873—1938) ижодида давом эттирилди. Мирзо Асадулоҳоннинг бобоси ҳам 1730 йилда Самарқанддан Ҳиндистонга кўчиб борган эди. Мирзо Ғолиб биринчилардан бўлиб инглиз мустамлакачиларининг мақсадларини англаб етди ва ҳинд халқининг озодлик учун курашини ўз асарларида улуғлади. Мирзо Ғолиб ва Муҳаммад Иқбол форс ва ўрду тилларида ижод этдилар.

Маънавият аҳлининг сиёсатга кучли таъсири Мовароуннаҳрда XVI асрда ҳам давом этди ва бу ҳолат, айниқса, Махдуми Аъзам (Аҳмад Косоний — вафоти 1549 йил) ва жуйбор шайхлари фаолиятида яққол кўзга ташланди. Абдуллаҳон Соний (1557—1598) ҳукмдорлиги Мовароуннаҳр ўлкасида сиёсий яхлитликни сақлаб қолишга охириги уриниш бўлди.

Бу орада юксак маънавий қадриятларнинг кенг халқ оммаси орасида ёйилиши тобора кучайиб борди. Мажлисий (XVI аср) ва Пошшоҳўжа (XVI аср) лар ижоди орқали халқнинг ўрта табақаси онгида ўз қудратига ишонч кучайиб борганлигини сезиш мумкин. Турли ижтимоий тоифалар ўз мақомларини дадил ҳимоя эта бошладилар. Йилда бир ғарибни подшоҳ сайлаш одати ҳақидаги Мажлисий келтирган ҳикоят халқ иродаси асосидаги янгича бошқарув услуби ҳақида халқ шуурида яратилган илк ибтидоий тасаввурлардан дарак беради.

Шундай қилиб, XVI асрдан сулолавийлик анъанаси кескин таназулга юз тутди. Сиёсий жиҳатдан Мовароуннаҳр учун бу катта йўқотиш бўлди — мамлакатнинг сиёсий яхлитлиги қўлдан кета бошлади. Бу жараёни маънавият аҳлининг сиёсатга фаол аралашуви ҳам тўхтатиб қола олмади. Бу жараён натижасида яхлит ўлка аввал иккига (Бухоро ва Хоразм хонликларига), кейинроқ, XVIII аср бошларида уч мустақил давлатга (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларига) бўлиниб кетди. Бу уч давлат ҳукмдорлари тўхтовсиз бир-бирлари билан жанг олиб борардилар. Ушбу ноиттифоқлик балоси XIX аср иккинчи яримида ўлканинг Россия мустамлакасига айланишига олиб келди. Шу палладан Янги давр маънавий жараёнларининг иккинчи босқичи бошланди, бу ҳақда суҳбат алоҳидадир.

4. Аммо шундай буҳронли ҳолатларда ҳам миллат маънавияти юксалиб борди. Турди Фароғий ва Машрабларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти бунга ёрқин мисолдир. Турди ижодида Навоий бадий тафаккурида олға сурилган гоյ миллий ва сиёсий гоյга айланди. Турди ўз ижодида давр ҳукмдорининг анъанавий ҳуқуқларини очиқдан-очиқ рад қилиб (“Субҳонқулихон ҳақида ҳажвия”) одил шоҳ мадҳияси ўрнига золим ва ноқобил султонни кескин фош этишни мақсад қилиб қўйди. Навоий Баҳроми ва Искандари фожеъ

шахс эдилар, Турдининг “бош қаҳрамони” жирканч ва тубан махлуқ сифатида ҳукм этилди. Турди бекларни ҳам аяб ўтиргани йўқ. (Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да беклар ҳақида ноҳўя сўз айтмайди).

Турди биргина султонни эмас, балки бутун бир ижтимоий тоифани — ўзи ҳам мансуб бўлган аслзодалар — беклар тоифасини фош этади. Уларни “юзи қаро”лик, кўзи кўр, қулоғи қарликда айблайди:

*Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Ғасб ила молин олиб, қўймадингизлар битини,
Қамчилар доғи солиб бўюниға, тилиб бетини,
Ёқдингиз заҳрасини (ичидан) олиб ўтини,
Бўлмади кам бу раият бошида ҳеч таёқ.*¹¹⁹

Қаранг, Бобур Мирзо учун табиий кўринган ҳолат энди Турди учун чидаб бўлмас адолатсизликдир. Бу Янги давр маънавиятидан дарак эди.

Турди сулолавийлик ўрнига, одил шоҳ орзуси ўрнига янги бир жозибали ғоя — Ягона Ватан ғоясини олға суради. Бу Ватанда ҳали ноҳақлик, зулм ҳукмрон, ҳануз бу юрт — “кофиристон”дир, аммо энди сулолавийлик, бекларнинг тор худбинлик манфаатларига қарши қўйса арзигулик улуг бир Воқелик шаклланмоқда — “Ўзбекистондир бу мулк”, дейди шоир ҳам чексиз изтироб, ҳам чексиз умид билан.

*Тор кўнгилли беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидир тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу хитояю, бирни юз, найман деманг.
Қирқу юз, минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг.*¹²⁰

Турди халқ мақоли — “эл работу тўра қўноқ”ни сиёсий эътиқодга айлантирди. Турди маънавиятида Ўзбекистон ва унинг халқи биринчи мақомга кўтарилдилар, ирсий “аслзодалик” ҳуқуқи рад этилди:

Баски бу тийрадарунларда чароғе тилама.

Энди Ҳақиқат йўли саройдан ташқаридадур:

Тўғри йўлни тиласанг уз бу саройдан пайванд.

Энди шоҳ чўпон эмас, халқ ҳам сурув эмас. Хон фақат ўз маишати ғамидаги маҳлукқа айланган:

Арк ичин маҳкам этиб айладим ўзимга ётоқ.¹²¹

Шоир давр ҳукмронининг кайфиятини ниҳоятда аниқ акс эттиради. Энди хон ва амирлар юрт олдидаги масъулиятни мутлақо унутган эдилар, улар “хос аҳли” эмас, оддий “худонинг маҳлуқи” даражасида ўз маишати, айш-ишрати ва худбин интилишларининг қулига айланиб, юрт эгаси бўлиш ҳуқуқини буткул йўқотдилар. Энди янги давр сиёсий қадриятлари замон тақозосига айлана бошлаган эди. Афсус, бу қадриятларни тўлиқ ва мукаммал англаб етиш учун Туркистон халқлари яна бир неча аср жабр чекишлари, жумладан, 150 йил миллий асорат ҳўрлигини бошдан кечиришларига тўғри келди.

Фуқаролик жамиятига ўтишнинг икки жиҳати бор. Биринчидан, агар фуқаро ўзлигини англаб етмаган бўлса, агар у ҳануз ўзини еб-ичиб, “кайфи сафо қилиб” юришдан ортиққа арзитмаса — унинг номи фуқаро (граждан) эмас, оддий бир “худонинг маҳлуқи”дир, бундай инсонлар тўпланса, “халқ” эмас, “оломон” бўлади. Алишер Навоий инсонларни “хос” ва “авом” га ажратар экан, бунда у биз собиқ совет даврида талқин қилганимиздек, “зодагонлар” ва “қора халқ” маъносида эмас, балки ўзлигини англаб етган ва англаб етмаганлар маъносида ишлатган. Араблар исломгача даврни “жоҳилия” деб аташган. Бунда ҳам “жоҳилик” хат-саводи йўқлигини эмас, ягона Аллоҳни танимаганлик, илоҳий каломдан баҳраманд бўлмаганлик маъносида ишлатилган. Халқ ичида “оми одам” деган ибора ишлатилади. “Оми одам”ни — саводсиз, содда одам маъносида талқин қиламиз. Бундай талқин биринчи қарашда “омилик”ни зарарсиз қилиб кўрсатади, аслида “оми одам” ғофил бандадир, бундай авомдан иборат жамият ҳеч қачон фуқаролик жамияти, чинакам фуқаролар жамияти бўла олмайди. Фуқаролик жамияти огоҳ одамлардан иборат бўлмоғи керак. Огоҳ одам ўз инсонлик бурчини теран идрок этади ва унга асло хиёнат қилмайди.

Иккинчидан, юрт ҳокимлари майдалашиб, ўз ижтимоий масъулиятини унутиб, “аркни ўзига ётоқ билиб”, атрофига ҳам ўзи сингари қорин қайғусидан, айш-ишратдан

бошқани билмайдиганларни тўплаб, халқ ва миллат эҳтиёжларига буткул беписандлик билан қарашни одат қила бошласалар, Аллоҳ олдидаги юрт эгаси, деган юксак масъулиятни тамомила унутсалар, улар аслзодалик ҳуқуқидан тўлиқ маҳрум бўладилар. Худди шундай ҳолат Европада кучли ижтимоий пўртаналарга, қонли инқилобларга олиб келди. Барча ҳокимиятнинг ягона манбаи халқ эканлигини Европа миллатлари асрлар давомида фидоийлик билан тинимсиз курашиб, исбот қилдилар.

Аммо ислом дунёсида бундай бўлмади. Таназзул чуқурлашиб бора берди. Сиёсий доиралардаги таназзул XVII асрга келиб аста-секин маънавият оламига ҳам ёйила бошлади. Маънавият арбобларининг аралашуви сиёсатда катта ижобий ўзгаришлар пайдо қилмади, қайтага маънавият оламининг ўз ичида зиддиятлар чуқурлашувига сабаб бўлди. Бобораҳим Машраб фаолияти асл маъноси билан маънавият оламида пайдо бўлаётган ана шундай иллатларга қарши туғён бўлиб чиқди. Турди Субҳонқулихонга қарши қўлида қурол кўтариб исён қилган бўлса, Машрабнинг маънавиятдаги исёни Маҳмуд Султоннинг дорига ўз бошини тутиб беришда намоён бўлди. Чунки маънавият олами қиличбозликни тақозо этмайди, ўзгалар руҳидаги иллатни қилич билан, исён билан поклаб бўлмайди. Машраб ўзини қурбон этиб, ўзгаларга ибрат кўрсатди. “Қиссайи шоҳ Машраб”нинг халқ орасида машҳурлиги бежиз эмас. Халқ ўзининг асл қаҳрамонларини, фидоий фарзандларини яхши танийди ва қадрини жойига қўяди. Абу Муслим, “Шоҳ Машраб” қиссалари, Бедил ғазалларининг шуҳрати халқнинг ўз маънавияти теранлигини сақлаб қолишга интилишидан дарақдир.

Таянч иборалар: Темурийлар даврида Европа билан таърихий-сиёсий, руҳий-маънавий яқинлашув тамойилининг кучайиши, маънавий камолот билан сиёсий ҳаётдаги хурофий анъаналар орасида зиддиятнинг чуқурлашуви, Алишер Навоий ва Янги давр маънавияти, башарият миқёсида мукамал ижтимоий тизим сари интилиш, меҳр масъулияти, туркий қавм вакилларининг яхлит маънавий қиёфасини тугал сақлаб қолиш йўлида, “фозил шаҳар” ғояси ва фуқаролар жамияти, “Мажоз тариқи” — оламшумул кашфиёт, “нафърасонлик”, инсонни меҳр воситасида тарбиялаш, кибр

балосидан истиффор этиш, ислом минтақа маданиятининг Европага таъсири, араб-испан мусулмон маданияти, Ибн Рўшд ва Европада “аверроизм” анъанаси, “икки ҳақиқат назарияси”, Реформация ва Ренессанс, Европа маърифатчилиги ва буржуа инқилоблари, Янги давр миллий маънавиятимиз такомилида биринчи босқич, хос ва авом орасидаги маънавий чегаранинг йўқолиб бориши, ислом дунёсида сиёсий парокандалик ва яхлит минтақа маданиятининг парчалана бошлаши, маънавият аҳлининг сиёсатга аралашуви — Хожа Аҳрор ва Махдуми Аъзам, Шимолий Ҳиндистонда минтақа маданиятининг сўнгги юксалиши — Мирзо Абдуқодир Бедил, “бедилхонлик” анжуманлари, сулолавийлик анъанасининг кескин таназзули — Мовароуннаҳрнинг уч мустақил давлатга бўлиниб кетиши, ноиттифоқлик балоси, Турди Фароғий ижодида давр ҳукмдорлари маънавий қиёфасининг фош этилиши, ягона Ватан ғояси, юрт олдидаги масъулият, юрт эгасининг масъулиятни унутиши, Машрабнинг маънавий таназзулга қарши исёни.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 79—83, 293—312.
2. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 71—75.
4. Мўминов И. М. Танлаган асарлар. 1-том. Т., 1969.
5. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1997
6. Монтгомери Уотт У. Влияние Ислама на Средневековую Европу. М., 1976.
7. Қомиллов Н. Тафаккур карвонлари. Т., 1999.
8. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-китоб, Т., 1978.
9. Турди Фароғий. Девон. Т., 1978.
10. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991.
11. Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. М.,-Л., 1948.
10. Конрад Н. М. Запад и Восток. М., 1972.
11. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.

Кўшимча адабиёт:

12. Амирий. Девон. Т., 1972.
13. Бобир. Асарлар. (3 жилд) Т., 1965.
14. Машраб. Девон. Т., 1989.
15. Мулла Паноҳ Воқиф. Танланган шеърлар. Т., 1969.
16. Нодира. Девон. Т., 1968.
17. Сўфи Оллоёр. Саботул-ојизин. Т., 1991.
18. Равшанов П., Ўроқов Р. Аждодларимиз қадри. Т., 1993.
19. Гёте. Западнo-восточный диван. М., 1988.
20. Стеблева И. В. Семантика газелей Бабура. М., 1982.
21. Жалилов Тўхтасин. Ўзбек шоиралари. Т., 1970.
22. Комрон Мирзо. Девон. Т., 1993.
23. Молла Непес. Лирика. Ашхабад, 1973.
24. Ҳасанхўжа Нисорий. Музаккири аҳбоб. Т., 1993.

14-мәғруза. МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ВА БОЛЬШЕВИЗМ ҚАТАҒОНЛАРИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Янги давр зиддиятлари ва сиёсий қарамликнинг маънавий сабаблари.
2. Миллий уйғониш ва Янги давр маърифатчилиги.
3. Большевизм қатағонлари ва миллий зиёлилар тақдири.
4. «Совет даври» ўзбек зиёлилари томонидан яратилган маънавий меросга муносабат.

1. XIX—XX асрлар давомида фан ва маданият тараққиёти жиҳатидан Европа минтақаси бошқалардан узил-кесил илгарилаб кетди ва натижада “жаҳон фани”, “умуминсоний қадриятлар” деганда биринчи навбатда Европа маданияти унсурлари тасаввур этила бошланди. Янги даврдаги бу минтақанинг ютуқлари кўп жиҳатдан маданий интеграция жараёнлари билан боғлиқ. Бу даврда Европа халқлари (инглизлар, немислар, французлар ва ҳ. к.) минтақа миқёсидаги ўзаро маданий ахборот алмашинув доирасидан чиқиб, ўзга минтақаларда яралган бойликларни ўзлаштира бошладилар. Шарқшунослик кенг ривож олди. Турли фан соҳалари шарқшуносларнинг ютуқларидан ижодий фойдалана бошладилар.

Ислом минтақасида эса XVI асрдан бошлаб маданий-маънавий яхлитликка раҳна солувчи жараёнлар юз бера бошлади.

Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар кураши кейин ҳам давом этди. XVIII аср француз маърифатчилиги заминида шаклланган атеизм йўналиши Гельвеций (1715—1771), Гольбах (1723—1789), Дидро (1713—1784) қарашларидан немис мумтоз фалсафасига ўтиб, Фейербах (1804—1872) орқали Карл Маркс ва Ф. Энгельснинг муросасиз синфий кураш тарғибига қаратилган коммунистик утопиясига олиб келди.

Ислом минтақа маънавиятида бундай зиддиятли ҳолат юз берган эмас. Алишер Навоий ва Мирзо Бедил талқинларидаги Тавҳид таълимоти маърифатчилик ва ирфон босқичларида баъзан кўзга ташланадиган зиддиятли ўринларни енгиб ўтиб, Олий уйғунликка эриша билди. Ислом минтақа маънавиятида “икки ҳақиқат” тазоди эмас, “айни ҳақиқатдир мажоз”. “ал-мажозу қантаратул ҳақиқа” (мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир), деган жумлаларда ўз ёрқин аксини топган уйғунлик, “қарама-қаршиликлар кураши” эмас, “бирлиги” кўпроқ устунликни сақлади. Аммо бу мулоҳазаларни мутлақ ҳақиқат маъносида тушуниш ноўрин бўларди. Янги даврнинг ўзига хослиги шундаки, ички зиддиятлар баъзан жуда кескин юзага қалқиб чиқа бошлади.

✓Умархон саройи илму санъат ўчоғи эди. Шу билан бирга Махмурнинг “Ҳапалак” ва Гулханийнинг Япалоққуш ва Бойўғли ҳақидаги “Зарбулмасал”лари шу даврда яратилди. Увайсийнинг “Анор” чистони ҳам шу давр маҳсули. Биз XIX аср биринчи ярми маънавиятидаги зиддиятларни тўғри англаб етмоғимиз керак. Маъдалихоннинг шоирлиги ва шахсий ҳаётидаги мураккаб жиҳатлар, уламолар билан зиддиятлари барчаси воқеликнинг мураккаблигига ишорадир.

Туркий миллат буюк миллат эди. Тақдир 2 марта бу миллатнинг толеини юксакларга кўтарди. Биринчи марта V—VII асрларда Буюк Турк хоқонлигининг вужудга келиши билан катта бир минтақада миллий давлат, миллий адабий тил шаклланган бўлса, иккинчи марта деярли 1000 йил давомида бутун минтақада сиёсий ҳукмронлик туркий элат намояндалари қўлида бўлганлиги бундан дарак беради. Шу билан бирга 2 марта жиддий огоҳлантириш ҳам берилди. Биринчиси, Хоразмшоҳлар даврида мўғуллар босқини орқали, ик-

кинчи марта Россия империясининг асорати, большевизм қатағонлари ва маккор сиёсати кўринишида. Ислом минтақасида туркий сулолалар бир-бири билан жанг олиб бориб, охир-натижада миллатни пароканда қилдилар. Айниқса, Мовароуннаҳрдаги охирги уч хонлиkning ўзаро можаролари аввал Россияга қарамликка, сўнг ягона Ватан — Туркистоннинг узил-кесил парчаланиб кетишига олиб келди. Бугунги воқеликда туркий элатларнинг янги босқичда яқинлашуви ўзбек халқининг барча дунё миллатлари билан дўстона ҳамкорлигига раҳна солмаган ҳолда асос мақсадларимиздан бўлмоғи табиийдир. Араблар ҳам турли давлатлардан ташкил топган. Аммо ўзаро яқинлашувга ҳаракатлари бор. Барча ислом давлатларининг халқаро ташкилотлари ҳам эзгу мақсадларни кўзда тутиб тузилган. Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида эришган ютуқларини қўлдан бермаслиги керак.

XIX—XX асрлар халқимиз тарихида изтиробли давр бўлди. XVII—XVIII асрларда миллий турғунлик, миллий парчаланиш фожиалари элнинг энг жонкуяр фарзандлари дилини қийноқли дард бўлиб куйдирган бўлса, энди бевосита миллий қарамлик маънавий хўрлик келтирди, халқ ҳам маънавий, ҳам иқтисодий камситилди, эзилди, оёқости қилинди. Элни озод қилишни Феруз ва Фурқатлар маърифатда кўрган бўлса, Муҳаммад Али эшон кабилар халқни бевосита жиҳодга чорладилар. Муқимий тасвиридаги “танобчилар”, “московчи бўйлар” халқни талашда мустамлакачилар билан “мусобақа” қилишган бўлишса, Бухоро амири жадидларни қатағон қилишда большевикларга ўрнак кўрсатди. XVIII—XIX асрлар ўлкамизда таълим тизими ҳам турғунликка юз тутганлигини инкор этиб бўлмайди. Фитратнинг 1912 йилда Истамбулда нашр этилган “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асари XX аср бошларида ўлкамиз маънавий ҳаётида юзага келган бухроний ҳолатнинг аччиқ манзарасини Бухоро амирлиги мисолида шафқатсиз очиб ташлаган. Шу сабабли бугунги мустақиллик шарофати билан ўтмишимизни холис ўрганиш имкони яралган экан, ютуқларимиз билан бир қаторда айбларимиз, хатоларимизни ҳам рўйи-рост кўра олайлик.

Беҳбудий, Файзулла Хўжаев, Фитрат каби миллат ва Ватан фидоийлари жоҳиллик ва ижтимоий адолатсизликни маърифат воситаси билан енга олмагач, аввал Россия мустабидлари, сўнг советлар билан мурса қилишга мажбур бўлди-

лар ва, охир-оқибатда, нафақат эзгу ниятлари, балки та-баррук бошлари ҳам мунофиқлар жодусида қирқилди. XX аср бошларида ярқ этган Миллий ўйғониш ҳаракати “коммунистик пролетар утопияси” йўлида мутаассиб ва мунофиқ тузум томонидан аёвсиз маҳв этилди. Туркистон мухторияти ҳарбий куч билан йўқ қилинди. Ягона замин сунъий равишда бир неча алоҳида “республика”ларга бўлиб юборилди. Турар Рискулов каби маҳаллий сиёсий арбобларнинг далил-исботлари на ўлкага махсус юборилган “шовинист-коммунист”лар, на Москвадаги уларнинг доҳийлари томонидан тан олинмади.

2. Туркистон ўлкаси халқларининг миллий мустақиллик учун кураши икки йўналишда кечди. Биринчиси — қуроли кураш, кўзғолонлар йўли бўлиб, 1892 йилдаги Тошкентда юз берган “вабо кўзғолони” (ёки “тошотар воқеаси”), 1898 йилда Андижон вилоятидаги Дукчи эшон (Муҳаммадали халфа) жиҳоди, 1916 йил мардикор воқеалари, кейинчалик, ўлкада большевиклар ҳукмронлиги ўрнатилишига қарши “босмачилик” ёки қўрбошилар ҳаракати деб ном олган миллий-озодлик кураши ушбу йўналишдаги машҳур воқеалардандир. Иккинчиси, маданий—маърифий йўналиш бўлиб, бу йўлнинг асосий мақсади халқ маданий—маърифий савиясини ошириш, миллий иқтисодни янги излардан юксалтириш йўли билан, вақти келганда ниҳоятда қудратли ҳарбий-сиёсий мавқега эга бўлган Россия ҳукумати билан келишув, мурсайи мадора усулларини қўллаб, Европанинг илғор идора усулларини ўзлаштириб, миллатнинг ҳақиқий озодлигини таъминлаш эди. Бў икки йўл баъзан бир-бири билан яқинлашар, баъзан ўзаро зиддиятга киришар, аммо амалда бир-бирини тўлдириб, қувватлаб боровчи йўналишлар эди. Маърифатчилик йўли Аҳмад Дониш, Фурқат, Феруз каби XIX аср иккинчи ярмида фаолият кўрсатган юрт улуғлари ташаббуси билан бошланиб, XX аср бошида жадидлар ҳаракатида ёрқин намоён бўлди. Ҳар икки йўналиш ҳам XIX аср охирида кичикроқ қўламларда бошланган бўлса, XX асрнинг иккинчи ўн йиллигидан бутун минтақада ялпи ривож олиб, Миллий Уйғониш ҳаракати даражасига кўтарилди. Бир тарафдан Туркия, Миср, Эрон, Хитой каби Шарқ мамлакатларидаги янгиланиш тўлқини, иккинчи тарафдан, Россия ва Кавказорти ўлка мусулмонларининг таъсирида Тур-

кистонда Янги давр нафаси шиддат билан уфура бошлади. Маҳаллий ишбилармонлар Европа билан савдо-сотиқни кенг йўлга қўйдилар, янгича тусдаги ишлаб чиқариш корхоналари — пахта тозалаш, ёғ заводлари қурила бошланди. Банк тизими жорий этилди. 1884 йилда Боғчасаройда нашр этилаётган “Таржумон” газетасига Туркистондан 200 киши обуна бўлди, ўша йилларда Тошкентда Саидгани Саидазимбой, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қози каби илғор фикрли кишилар маҳаллий болалар учун янгича (рус-тузем аталмиш) мактаблар очилишига ҳомийлик қилдилар.

1901 йилдан Қўқон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқанда Ғаспирали Исмоилбек ишлаб чиққан “усули жадид” (ёки усули савтия, яъни савод чиқаришнинг товуш тизими) асосидаги янгича мактаблар иш бошладилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Шакурий, Сиддиқий Ажзий, Ашурали Зоҳидий, Лутфулла Олимий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов каби маърифат фидойилари майдонга кириб келди. Янгича тизимдаги мактаблар учун Исмоилбекнинг “Хўжайи сибён” (Болалар муаллими) асаридан ибрат олиб, Сайдрасул Саидазизий “Устои аввал”, Мунавварқори “Адиби аввал”, Абдулла Авлоний “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” каби ўқув қўлланмаларини яратдилар. Беҳбудий, Фитрат, Ашурали Зоҳидийлар ҳисоб, жуғрофия, адабиёт, тарих фанларидан дарсликлар ёза бошладилар.

1906 йилдан “Тараққий”, “Хуршид”, 1914 йилдан “Садойи Туркистон”, “Садойи Фарғона” ва бошқа қатор газеталар, 1913 йилдан мунтазам равишда Беҳбудий муҳаррирлигида “Ойна” журнали нашр этила бошлади. Янги маърифатчилар томонидан Бухорода 1908 йилда “Тарбият ул-атфол”, Тошкентда 1911 йилда “Турон” жамияти тузилди. Шу йили янги давр тафаккурли ислом уламози, муфти Беҳбудий янги давр ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” миллий фожиасини яратди ва 1914 йилда Самарқанд ва Тошкентда бу ибратли томоша сахна юзини кўрди. Театр томошаси янги давр маърифатчилари томонидан халқ маърифатини юксалтиришнинг энг самарали усули — ибрат мактаби сифатида ҳаётга кенг жорий этила бошлади. 1914—1916 йиллар орасида ўндан ошиқ драматик асарлар Самарқанд, Тошкент, Қўқон ша-

ҳарларидаги театр труппалари томонидан сахнага қўйилди ва халқ орасида шухрат қозонди. Хожи Муин, Абдулла Бадрий, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний каби янги-янги драматурглар бу ишга бош қўшдилар.

Туркистонда Миллий Уйғониш ҳаракатининг улуғ етакчиси ва байроқдори бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий фақат биринчи драматург бўлибгина қолмай, миллий театр санъати назариясининг ҳам илк асосчиларидан ҳисобланади. У ўз вақтида Саидахмад Васлий, Фазлулваҳҳоб қори каби театр санъатини шаръан ҳаром деб исбот қилмоқчи бўлган эски уламоларнинг чиқишларига жавобан исломий манбалар ва мантиқий далилларга таяниб, театр санъатининг “дарсхонаи ибрат” ва шаръан савоб эканлигини исбот қилиб берди.

Россия императори Николай II нинг мустамлака ўлкалар маҳаллий аҳолисини мардикорликка жалб қилиш ҳақидаги 1916 йил 25 июнда чиқарган фармони бутун ўлкада истибдодга қарши умумхалқ қўзғолони бошланиб кетишига сабаб бўлди. Тош, таёқ, кетмон, паншаҳа каби қўлига тушган нарса билан юрт қонини сўриб ётганларга қарши галаёнга кўтарилган аҳоли жуда огир қурбонлар берди. Подшоҳ амри билан 3 мингдан ошиқ киши судга берилиб, 347 киши осиб ўлдиришга ҳукм қилинди.

Жадидлар ушбу стихияли ҳаракатга бошланишидан қарши бўлдилар, улар галаёнларга йўл қўймаслик, қуролсиз аҳолининг қўлида замонавий қурол-яроғ билан юқори ҳарбий тайёргарликка эга бўлган мустамлакачи жазо қўшинларига рўбарў бўлмаслиги учун бутун имкониятларини ишга солиб уриндилар. Чунки уларнинг ақидасига кўра мавжуд шароитда жаҳолат, исён йўли билан миллат ўз мақсадларига эриша олиши мумкин эмас, фақат тинч ислохотлар ва маърифат билан ижобий натижаларни қўлга киритиш мумкин эди. Жадидлар душманнинг маккор ўйинларини чуқур тушунар эдилар. Фитрат ёзади: “Зотан қурол кучи билан бир миллатни йўқ этмак қўлай, бор этмак мумкин эмасдир. Қурол кучи билан ҳеч бир жамоатни маданият сари жўнатиб бўлмайди”.¹²²

1916 йилгача асосан маърифатчилик йўналишида фаолият кўрсатган жадидлар, 1916—1922 йилларда замон талабидан келиб чиқиб, сиёсий ҳаётда ҳам етакчи мақомга кўта-

рилдилар. Туркистон мухториятини оёққа қўйиш йўлидаги уринишларда улар олдинги қаторларда бўлдилар. Пролетар диктатурасини зўравонлик билан жорий қилишга уринган “қизил” шовинистларнинг найранглари-ю, фитналарига қарамай, уларнинг барча тазйиқларига дош бериб, то 30-йилларгача халқ маърифатини юксалтириш, унинг маънавий дунёсини такомил топтириш учун бутун куч-ғайратларини сарф этдилар. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода ва бошқалар яратган ажойиб асарлар халқимизнинг боқий мулкига айланган бўлса, Мунавварқори, Ғози Юнус, Салимхон Тиллахонов, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Заки Валидий Тўғон, Носирхон Тўра, Садриддин Махсум, Тўрақул Жонузоқовларнинг сиёсий-маърифий фаолиятлари Ватан мустақиллиги ва халқ маърифати йўлидаги фидокорлик тимсоли бўлиб қолди.

3. Агар Чор Россияси бизнинг маънавиятимизни турғунликда, қолоқликда тутишга уринган бўлса, большевик-шовинистлар маҳаллий халқларни ўз миллий маънавиятидан буткул бегоналаштириш сиёсатини тутдилар. “Шаклан миллий, мазмунан социалистик”-“совет маданияти” тўлиқ мунофиқлик заминига қурилди. Динни, халқнинг минг йиллик эътиқодини рад этдилар, ўрнига “шахсга сифиниш” баълоси рўбарў бўлди. “Пахта мустақиллиги учун” кураш Туркистон халқларини иқтисодий қарамлик ва ночорлик, ўлка табиатининг вайрон бўлиши, сув, ҳаво ва тупроқнинг заҳарланишига олиб келди. “Халқлар дўстлиги”, “интернационализм” байроғлари остида бутун-бутун миллатлар она юртидан бадарға қилинди, миллий ўлкалар аҳолиси таркибини руслаштириш сиёсати қаттиққўллик ва изчиллик билан амалга оширилди. Бугун ҳам ўша қардош халқлар орасига нифоқ солиш мақсадида сунъий равишда юзага келтирилган ҳолат Марказий Осиё халқларининг яқинлашуви йўлида қийинчиликлар туғдирмоқда. Қозоғистон ва Қирғизистоннинг қатор марказий шаҳарларида маҳаллий аҳоли миқдори камчиликни ташкил этиши натижасида юрт эгалари ўз ватанларида ҳайрон. Иттифоқ даврида республикалардаги барча ҳал қилувчи мансабларда маҳаллий бўлмаган миллат намояндалари ҳукм сураб ва сиёсатни Москва кўрсатмасига биноан олиб борар эдилар. Маҳаллий халқ вакилларида “хўжа кўрсин”га тайинлаб қўйилган раҳбар шахслар барчаси ҳар

қадамда, ҳар сўзда ўзларининг Москва сиёсатига вафодор ва содиқ эканликларини исботлаб туришлари ёзилмаган қонун эди. Бу мунофиқона йўналишдан бир баҳя чекинганларга шафқат бўлмасди. Маданият, мафкура соҳасида фақат узоқдаги “марказ”га таъзим, таги пуч коммунизм ғоясига далил-исботсиз, шубҳа-гумонсиз сажда қилиш, ёлгон “социализм”га мунофиқона мадҳу сано асосий ҳукмрон йўналиш қилиб белгиланган эди.

Тўғри, миллий зиёлиларимиз ажодларимиз меросини ўрганишга анча-мунча ҳаракат қилишди. Аммо бу соҳада ҳам ёлгон аралаштирмай сўз айтиш мумкин эмас эди. Ўтмиш ажодларимиз меросини ўрганиш асосан ўтмишимизни қоралаш, ўтмишдаги тарихимиз “иллатларини” фаш этиш мақсадларига хизмат қилдириларди. Шунда ҳам миқдорий нисбатларга эътибор берсак, неча минг йиллик исломгача маънавиятимиз тарихини ўрганувчи мутахассислар 70 — 80-йилларгача ўлкамизда деярли мавжуд бўлмаган, 1200 йиллик ислом даврини ўрганувчилар бир неча ўн кишидан ошмас эди, аммо 70 йиллик “советлар” даврининг ҳар сониясини турли жиҳатлардан мадҳу сано этиш учун тарих, фалсафа, адабиёт ва бошқа ижтимоий-гуманитар йўналишларда минглаб олий маълумотли мутахассисларни ўз ичига олган маҳобатли “мафкуравий қўшин” сафарбар этилган эди. Қанчадан-қанча иқтидор эгалари ўз умрларини беҳуда оворгарчиликка сарф этганлари бугунга келиб маълум бўлиб турибди. Аччиқ ҳақиқатдан кўз юммаслигимиз керак — бутун юзлаб фан докторлари, минглаб фан номзодлари яна ўша совет даврида рус тилида асосан рус олимлари томонидан яратилган илмий тадқиқотларга таяниб, Европа олимларининг рус тилида босилиб чиққан назарий мулоҳазаларига асосланиб иш юритишларига тўғри келмоқда. Сабаби, улар рус тилидан бошқа тилни, рус ёзуvidан бошқа ёзувни ўрганмаганлар, марксизм-ленинизмдан ўзга таълимотни жиддий ўзлаштириш имконлари бўлмаган. Уларнинг қўплари ҳатто ўз она тилларида ўз фикрларини илмий услубда баён қилишга қийналадилар. Бу қарамлик давридан қолган кўргулик эмасми?

Биз асло бировни айбламоқчи эмасмиз. Аммо ижтимоий фанларимизнинг бугунги аҳволи, маънавиятимиздаги совет тоталитар мафкура ҳукмронлиги юзага келтирган вазият

“чернобил” ҳодисасини эслатади, шу даражада фалокатлидир. Кўпчилик зиёлиларимиз онги ўзлари ҳам яхши тасаввур этмаган миқёсда мунофиқона совет мафкураси билан заҳарланган, жаҳон маданияти, ўтмиш миллий маънавий меросимиз билан “совет” филътрисиз бевосита танишиш имкониятидан тил билмаслик, ёзув билмаслик орқасида маҳрум этилган эди. Мана энди мустақиллик туфайли бу соҳада кескин жонланиш, фаол интилиш юзага келмокда, ёшлар турк тили, инглиз тили, бошқа тиллар орқали жаҳон фанига кириб боришга уринишмокда. Аммо улар кўпчилиги ҳали ёш, вақт эса кам, мустақил илмий методология ҳануз ишлаб чиқилмаган. Очиқ тан олиш керак, бугун аниқ фанлар, табиий-иқтисодий билимлар соҳасида ҳам муаммолар кўп, аммо маънавият, миллий мафкура соҳасида аҳвол ўта мураккаб. XX аср миллий маънавиятимиз улкан ютуқларга эришди, бу соҳада, айниқса, 20—30-йиллар миллий зиёлиларимизнинг жонбозлигини асло унутмаслигимиз керак. Ўша даврда етишган рус зиёлилари ҳам бизнинг тарихимиз, адабиётимизни ўрганишга катта ҳисса қўшдилар, буни ҳам инкор этиш ноинсофлик бўлади. У даврда ҳануз совет тоталитар мафкура механизми пухта созланиб улгурмаган, “ёрқин келажакка” умид билан интилувчи хаёлпарастлар мафкура соҳасида анча-мунча мавқега эга эдилар. Ўша даврда ҳам миллий маънавият учун очиқча кураш хавфли эди, аммо ҳануз “тешик-туйнуклар” тўлиқ беркитилмаган, ҳур фикрни “янги мафкура”га бироз мослаб ўтказса бўларди. 30-йилларнинг ўрталарига бориб, миллий маънавиятимизни тўлиқ синдириб, янчиб ташлашга қаратилган сиёсат изчил амалга оширила бошланди. Асл зиё эгалари отиб, букиб ташланди. Ёзувимиз уч марта қайта ўзгартирилди. Диний эътиқоднинг энг заиф учқунларигача аёвсиз қатағон қилинди. “Миллатчилик” тамгаси энг даҳшатли айблов бўлиб, “халқ душмани” статусини олди. Ҳозир ҳақли савол туғиладики, қайси миллат манфаатини ўйлаганлар қайси халқнинг душмани сифатида жазо олдилар?

4. 50-йиллар иккинчи ярми, 60-йиллар бошларида Сталин шахси фош қилиниши муносабати билан яна бироз “тешик-туйнуклар” очилиб, зиё аҳлига озгина бўлса ҳам эркинроқ нафас олиш имкони туғилди. Албатта, “совет социалистик ғоялари” чегарасида, аммо нисбатан ҳалолроқ,

самимийроқ сўзловчи иқтидорли ёшлар адабиёт соҳасига кириб келдилар, ўтмиш меросимизни ўрганишга ҳам эътибор кучайди. 40 — 50-йилларда Шарқ факултетини битирган кичик, аммо иқтидорли гуруҳ, эски таълимдан баҳраманд бўлган ва тасодифий сабабларга кўра 30-йиллар қатағон машинаси чангалидан тирик қутулиб қолган санокли иккинчи қатлам зиё эгаларига таяниб, эътиборга сазовор ишларни имкон доирасида амалга ошира бошладилар. Баъзи раҳбарлик лавозимидаги кишилар, Ҳабиб Муҳамедов каби фидоийлар “совет социалистик мафкураси”га самимий ишонган ҳолда миллат манфаати учун қайғуриб, миллий маънавият унсурларини имкон доирасида ёш авлод онгига етказишга уриндилар, бунинг учун ҳаракат қилаётган ҳақиқий илм эгалари, зиёлиларга фаолият майдонини эркин қўйиб бердилар. “Хамса”нинг тўлиқ матни, “Ҳазойин ул-маоний”, “Бобурнома”, “Қутадғу билиг” матнлари шундай шароитда нашр этилди, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи шундай имконият доирасида ташкил топди. Аммо барибир, тез-тез кўриб кўрмасликка солишга, билиб билмасликка олишга, Навоийни, Жомийни, Улуғбекни, Нодирани яхши дейиш учун тарихий воқеликка хилоф равишда Атторми, Хўжа Аҳромни, Амир Темурни, Умархонни ёмонотлиқ қилиб қоралашга мажбур бўлинди. Амирий девонини, “Сафарнома” матнини эълон қилишга журъат этган олимлар дўқ-пўписи эшитдилар. Энг ёмони аجدодларимиз мероси асли ҳолича эмас, “кесилган”, “қирқилган”, ҳоким мафкура руҳига мослаб талқин қилинган ҳолда ёш авлодга етказилди. Шу сабабли асл матнни ўқий олмайдиган, эътибор қилишга вақт топмаган, ўша алломалар яшаб ижод этган маънавий муҳитни тўғри идрок этиш имконига эга бўлмаган авлод кўплаб тарихий ҳақиқатга зид “фикр” ва “хулосалар”ни ҳануз чиппачин қабул қилиб, шу асосда мулоҳаза юритмокда, ҳатто бу гумроҳлик заминидида илмий тадқиқотлар олиб боришга уринишлар мавжуд.

Қисқаси, инсон эркин бўлиши учун, унинг маънавияти мустақил ва эркин шаклланиши учун биринчи шарт миллат ва мамлакат мустақиллигидир.

Биз бу мустақилликка 1991 йил 1 сентябрдан эришдик.

Ажаб ҳодисаки, мустақиллик ёмон одамни ҳам яхшилиқ сари унлар экан. Сабаби, инсон боласи табиий шароитда

табiiйлик сари интилади, табiiйлик эса ҳамиша яхшилик, эзгуликдир. Ёмонликни нотабiiй шароит пайдо қилади, миллий қарамлик вазияти шундай нотабiiй шароитни вужудга келтирган эди. Шу асосдан келиб чиқиб, биз бутун ҳеч кимни кечаги айблари учун гуноҳкор этмаганимиз маъқул, фақат ниятлар фарқ қилади, турли инсонларнинг имкониятлари бир-биридан ўзгача эканлиги табiiй ҳолдир.

Биз яқин ўтмишимиз, аниқи, “совет даври”да юзага келтирилган маънавий меросдан асло воз кечишимиз, унга менсимай қарашимиз мумкин эмас. Ҳамза ва Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор адабий мероси ўзбек халқининг маънавият хазинасидан муносиб жой олгандир. Албатта, улар ижодида замонасозлик ҳам, бадиий меъёрга етмаган баъзи асарлар ҳам бўлиши мумкин. Аммо уларнинг бадиий салоҳияти, ўзбек халқи ва Ватанга меҳри, халқ маънавий камолоти учун қўшган ҳиссаси беназир эканини фахр билан тан олсак арзийди. “Совет даври” деб аталган 70 йиллик мураккаб тарихий жараён давомида миллий зиёлиларимиз ҳар бири ташқи имкон ва ички салоҳият даражасида халқ кўнглини ўстириб, маънавий оламини бойитиб келдилар, биз буни эътироф этишимиз ва миннатдорчилик билан улар иззатини жойига қўйиб, асарларини янгича нуқтаи-назар билан янгидан кўриб чиқишимиз лозим. Умуман, большевиклар одадини такрорлаб, бу — мутараққий, нариги — мутаассиб ёки реакцион деб тамға босиш инсофдан ҳам эмас, илмга ҳам мувофиқ эмас. Ҳар тўқисда бир айб. Биз фазилатни кўра билайлик.

Мустақиллик маънавияти халқимизнинг неча минг йиллик мустақил маънавий камолот йўлига таянади, миллий маънавиятимиз такомил босқичларини энг умумий сатҳда бир қур кўздан кечириб чиқишни лозим топганлигимизнинг боиси ҳам ана шунда.

Таянч иборалар: Иккинчи босқич — миллий маънавиятимизнинг Янги давр Европа маданияти билан бевосита тўқнашуви, қадим Туроннинг Россия империяси мустамлакасига айланиши, Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар кураши ва коммунистик утопиянинг пайдо бўлиши, воқеликнинг мураккаб жиҳатлари, халқи-

миз тарихида изтиробли давр, миллий қарамлик ва маънавий хўрлик, Феруз ва Фурқатлар маърифатпарварлиги, таълим тизимидаги турғунлик, “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”, миллат ва Ватан фидоийларининг фожией қисмати, Миллий уйғониш ҳаракати, Туркистон ўлкаси халқларининг миллий мустақиллик учун курашида икки йўналиш, жадидчилик ҳаракати, “усули жадид” мактаблари, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқалар яратган янгича ўқув қўлланмалар, янги матбуот, муфтий Беҳбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” миллий фожиаси ва миллий театрнинг шаклланиши, “дарсхонаи ибрат”, жадидларнинг сиёсий фаолияти ва Туркистон мухториятининг фожеали тақдири, жадидлар яратган маънавий мерос — халқимизнинг боқий мулки, большевик-шовинистларнинг миллатлар маънавиятига мунофиқона муносабати, руслаштириш сиёсати, қардош халқлар орасига нифоқ солиш ҳаракатлари, “халқ душманлари”, инсон эркинлигининг биринчи шarti, “совет даври”да яратилган маънавий меросга муносабат, Ҳамза ва Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор адабий мероси — ўзбек халқининг маънавий хазинаси, миллий зиёлиларимизнинг хизматлари.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 59—67, 475—478.
2. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 132—154, 407—410.
3. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994, с. 110—112.
4. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 86—103.
6. Қосимов Б. М. Беҳбудий. Т., 1997.

7. Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. Т., 1992.
8. Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. Т., 1994.
9. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.
10. Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., 1997

Қўнимча адабиёт:

11. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.
12. Абу Тоҳир Хожа. Самария. Т., 1991.
13. Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Не бўлди, ёрим келмади. Т., 1991.
14. Ўзбекистон шарқшунослари. Т., 1996.
15. Ахундов М. Ф. Обманутые звёзды. Избранное. М., 1963.
16. Горький М. Несвоевременные мысли. М., 1990.
17. Муҳаммад Ризо Огаҳий. Таъвизул-ошиқин. Т., 1960.
18. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т., 1993.
19. Жумахўжа Н., И. Адизова. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. Т., 1995.
20. Содиқ Санжар. Сўз санъати жозибаси. Т., 1996.

15-маъруза. ШАХС ВА МИЛЛАТ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИНИНГ УЙҒУНЛИГИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Маънавият ва маърифат.
2. Исломгача маънавият – асотир тафаккурдан миллий ўзлиқни англаш сари.
3. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз такомилли ва маърифат йўллари:
 - а) Сунна босқичи – Ибрат маърифати;
 - б) Ислом маърифатчилиги босқичи – Илм маърифати;
 - в) Тасаввуф тариқатлари босқичи – Риёзат маърифати;
 - г) “Мажоз тариқи” босқичи – Меҳр маърифати.
4. Янги даврда миллий маънавиятимиз такомиллининг бош муаммоси – сиёсий ва маънавий тараққиёт уйғунлиги масаласи.

1. XX аср бошларида таниқли рус шарқшуноси Олденбург Европанинг маънавият соҳасида шу кунгача қўлга киритган ютуқлари ўтмишда Шарқ маънавияти кўтарилган камолот чўққиларига нисбатан гўдак боланинг “чуғур-чуғури” даражасидир, деган эди. Нега энди? Бизнинг назаримизда, бу хулоса Шарқда кўп асрлик маънавий такомил жараёнида онгли равишда ишлаб чиқилган мукаммал маърифат йўллари, маънавий тарбия восита ва усулларида хайрат заминиди шаклланган бўлиши керак.

Аждодларимиз ташбеҳига кўра, маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури бўлиб, уни ўзида акс эттира олиши учун инсон қалби сайқал топмоғи зарур. Зеро, сайқалланмаган кўнгилни худбинлик занги, ғараз чирки эгаллаб олади ва бундай инсон руҳиятида жаҳолат ва зулмат устунлик қила бошлайди. “Кўнгил кўчалари қайларга бошламайди” дейилганда, ана шу зулматда қолган кўнгил кўчаларидаги адашув, гумроҳлик назарда тутилса керак.

Инсон қалбига сайқал бериш жараёни эса маърифат дейилади. Маърифат маънавият сари элгувчи йўллардан иборат бўлиб, Алишер Навоий “маърифат водийси”ни шундай таъриф этади:

*Водиедур юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул.
Ихтилофи жузв ила кул мундадур,
Ким тараққию таназзул мундадур.
Юз туман раҳрав кўрарсен беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр.
Ўз борур йўлиға ҳар бир муфтахир,
Йўлни айлаб ўз йўлиға мунхасир.
Бу они тутмай мусаллам, ул муни,
Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай, ул буни.¹²³*

(Насрий баёни: Бу шундай бир водийдирки, уни юз туман минг турли йўллар кесиб ўтади, аммо улардан бири иккинчисига сира ўхшамайди. Бутун ва бўлак ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳам шу ерда мавжуд. Тараққиёт ҳам, таназзул ҳам шу жойдадир. Унда сен юз туман йўловчини беқарор бир тарзда, ҳар бири ўзга бир йўлдан кетиб бораётган ҳолда кўрасан. Уларнинг ҳар бири ўзи кетаётган йўл билан

фахрланади, ҳар бири йўлни ўз йўли томонга буради. Бири хуш тутган йўлни иккинчиси хоҳламайди, ҳар бирининг кўзига ўзиники яхши кўринади, бошқасини эса назарга илмайди).

Алишер Навоий ўз мулоҳазалари сўнгида бир гуруҳ сўқир кишиларнинг фил ҳақидаги баҳслари хусусида машҳур ривоятни келтириб, хулоса қиладики, агарчи маънавият йўллари беҳисоб бўлса-да, мақсад ягона — Ҳақиқатни англаб етиш. Инсонларнинг Ҳақиқат ҳақидаги тасаввурлари турлича бўлса ҳам, уларнинг барчаси бир ерга жамланса, умумий тасаввур асл моҳиятга яқинлашади.

Маънавий камолот жараёни турли ўлчамларда амалга ошади. Бири алоҳида шахс умри давомида, иккинчиси — миллатнинг тарихий тараққиётида, яна минтақа миқёсида, умумбашарий миқёсда ва ҳоказо. Бу жараёнлар, албатта, бир-бири билан узвий боғланишда бўлади. Масалан, якка шахс маънавиятининг шаклланиши умуммиллий ва умумбашарий маънавий тараққиёт даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, миллатнинг маънавий тақомили уни ташкил этувчи шахслар маънавий дунёсидаги ўзгаришлар туфайли юз беради. Биз шу пайтгача миллатнинг маънавий тақомили ҳақида сўзладик ва уни уч катта даврга бўлиб кўриб чиқдик. Бу уч давр бир-бирининг узвий давоми бўлиш билан бирга, ўзаро туб хусусиятларига кўра фарқ қилишини ҳам алоҳида қайд этиш зарур.

2. Улардан биринчиси — исломгача маънавият даври — жуда узоқ — бир неча минг йиллар давом этди. Уни инсоннинг гўдаклик, болалик, ўсмирлик йилларига қиёс қилиш мумкин. Ёш болада ҳали мантиқий тафаккур яхши ривожланган бўлмайди, у эртақлар, афсоналарга ишонади, бола учун ҳаёт сеҳрли эртақдек туюлади. Айни шу ҳолат ибтидоий жамоа ва илк шаҳарлар давридаги аксарият инсонлар тафаккурига ҳам хосдир. Гўё гўдак инсон зотини ўз оила аъзолари — ота-онаси, ака-укалари миқёсида, оламни яшаб турган хонадони миқёсида идрок этганидек, ибтидоий одам ҳам ҳали на инсониятни, на миллатни яхлит тасаввур эта олмайди, оила, уруғ, жамоа, қабила, элат даражасида фикрлайди. Мавҳум тушунчаларни идрок этиш бола онги учун оғирлик қилади, худди шунингдек ибтидоий одамлар ҳам ҳар қандай мавҳум тушунчаларни бирор муайян нарса-ҳоди-

сага боғлаб тасаввур этадилар. Айни шу хусусият асотир тафаккур (мифологическое мышление) учун хосдир. Ибтидоий одам учун инсоният — ўз оила аъзолари, уруғ жамоаси (катта оила сифатида), кейинча бориб, қабила, элатдан ташқарида эмас. Қабила бир уруғдан тарқалган ирсий биродарлар уюшмаси деб тасаввур этилади. Мушриклик, бутпарастликнинг ҳам асл сабаби — айна шу асотир тафаккурдир. Чунки пайғамбарлар доимо ягона Тангри номидан сўзлаганлар, фақат ибтидоий инсонлар қадим яҳудийлар олтин бузоққа сизинганидек, ягона Тангри ҳақидаги илоҳий ваҳийни муайян нарсаси билан боғлаб тасаввур этганлари натижасида санамларга сизиниш пайдо бўлган. Ҳар бир қабила ўзи эътиқод қилган Парвардигорини бошқа қабиланикидан фарқ қилади деб тасаввур этиш натижасида, айниқса, шаҳар-давлатдан империялар даврига ўтиш босқичида кўпхудолик тизимлари юзага келади.

Инсон маънавияти такомил топиб борган сари унинг шуури ёришиб, аввал миллат (халқ, “будун”) сўнг минтақа ва, охири, инсоният даражасида ўзлигини англаб борган. Бугун энди коинот даражасида фикрлашга ўтиб, ўзга сайёралардан ўзига тенг ақли мавжудотларни қидирмоқда.

Аммо инсониятнинг болалиги ҳам беҳуда ўтмаган. У биринчи бўлиб, Ватанни, она-заминни таниган, яратувчилик меҳнатини қадрлашни ўрганган. Эзгулик ҳалолликда, рост сўзда эканини, ёмон ният, ёлғон сўз, қинғир амалнинг оқибати вой бўлишини англаб етган. Пайғамбарлар келтирган илоҳий ваҳийга қулоқ тутган, ақли етганча яхшиларга эргашган. Миллий ўзликни таниш ва ягона Аллоҳни тан олиш бир-бирига яқин ва туташ даврларда юз бергани биз учун ибратлидир. Бу даврда маънавий камолот асосан ибрат заминида юз беришини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Бу ҳам болаликка хос хусусиятдир.

Туркий миллатнинг ўзлигини англаш жараёни турли беғона империялар босқинидан юртни ҳимоя қилиш билан боғлиқ равишда кечганлигини унутмаслигимиз керакдир. Шу жиҳатдан ҳам миллий ўзликни англаш ўсмирликдан йигитликка томон улғайиш — балоғат даврига ўхшаб кетади. Айни шу даврда ёшларимиз юрт ҳимоясига тайёргарликни ўтайдилар, Ватан нима эканлигини ўзлари учун амалда янгидан кашф қиладилар.

3. Асотир тафаккур ҳукмронлигидан эътиқодий бағрикенглик аро миллий тафаккурга ўта бошлаган туркий элатлар тавҳид эътиқоди туфайли қўшни халқлар билан ягона маданий минтақага бирлашдилар. Ушбу ягона маданий бирлик доирасида миллий маънавиятимиз янги уфқлар сари юксалиб борди. Биз VIII—XV асрларни ўз ичига олган ушбу қутлуг даврни 4 босқичга ажратиб ўргандик. Аммо бир нарсани, албатта таъкидлаб ўтиш жоиз. Ислом минтақа маданияти ўзидан олдинги даврда инсоният эришган барча ютуқларни чуқур ўзлаштирди, мушриклик эътиқодининг рад этилиши асло қадимги маданият самараларини ёппасига рад этиш деб тушунмаслик керак. Қолаверса, ислом минтақа маданияти доирасидаги миллий маънавиятимиз ривожининг биринчи поғонаси бўлмиш сунна босқичи, биринчи навбатда, ибратга қурилган бўлса ҳам, ҳеч қачон илмни, риёзатни, меҳрни инкор этган эмас. Кейинги босқичларнинг ҳам етакчи тамойилларига биз алоҳида урғу берганлигимиз олдинги босқичдаги тамойиллар йўқ бўлиб кетганини ёки назардан четда қолганини билдирмайди. Миллий маънавиятимиз тараққиётининг ҳар бир даври, ҳар бир босқичи ўта мураккаб мазмунга, турли тамойилларининг ўзаро узвий туташган муайян уйғунликдаги тизимига эга бўлиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида ўрганиш лозим. Аммо биз масалани илк умумий ёндошув даражасида талқин этганимиз сабабли, энг ёрқин тамойилларни ёритишга интилдик ва қўп нозик жиҳатлар сояда қолиб кетганини тан олиб ўтамыз.

Бугунги кунда биз “маърифат” тушунчасини баъзан тор талқин қилиб, илм ўрганиш, турли соҳалардан билим ҳосил қилиш деб ўйлаймиз. Асли ақл билан англаб етиладиган билимларни ўзлаштиришга интилиш “маърифат водийсида”ги бир йўналиш, холос. Форобий сингари файласуфлар, Юсуф Хос Ҳожиб каби аллома шоирлар ақлни, мантиқий тафаккур йўли билан ўзлаштирадиган билимларни инсонни бахтсаодат сари элтувчи асосий йўл деб тушунганлар. XVIII—XIX аср Европа маданиятида ҳам шу фикр етакчи бўлди. Аммо кейинги даврларда қўп аждодларимиз илм йўлини етарли деб билган эмаслар.

а) Муҳаддислар наздида ҳазрати пайғамбаримиз ибрати инсон маънавий камолоти учун бош маёқдир. Шу сабабли улар умр бўйи риёзат чекиб, ҳадис тўплаганлар, уларни

тахқиқ этиб “саҳиҳ“, яъни ҳақиқий, ишончлиларини “заиф”ларидан ажратиб таснифлаганлар. Натижада, инсон ҳаёти учун ниҳоятда муҳим муаммоларга жавоб бера оладиган исломий ахлоқ-одоб қоидалар тизими вужудга келган. Ибрат йўли бугун ҳам шахс маънавиятини шакллантирувчи муҳим йўналишлардандир.

Асли маърифатнинг илк йўли ибратдир. Гўдак ёруғ дунё юзига келиб, яшаш ишқи билан ҳаётга интилар экан, ишни ибратдан бошлайди, она ибрати, ота ибрати, акалар ва опалар, бувилар ва боболар ибрати билан воқеликка ўз муносабатини шакллантира бошлайди. Бу дунё асли инсонга ибрат учун яралган. Дарахтларнинг қуёш сари бўй чўзмоғи — ибрат, жониворларнинг ўз тақдирига ризолиги — ибрат, тоғлар устиворлиги — ибрат, уммонлар теранлиги ибрат, қуёш ва ой хизмати, кеча ва кундуз навбати — ибрат. Пайғамбарлар сидқи. валийлар каромати, алломалар илми, зоҳидлар тақвоси. ошиқлар ишқи. эранлар жасорати. ташаббускорлар ғайрати, оқиллар тадбири, ҳаё эгаларининг андишаси, сиддиқлар ибоси, оналар меҳри, оталар бағрикенглиги, гўдаклар беғуборлиги, кексалар улуғворлиги — барча-барчаси инсон учун ибратдир.

﴿﴾ Ёмондан ёмонликни англаб, ундан қайтмоқ ибрат, яхшидан яхшиликни англаб унга эргашишмоқ-ибрат. Ўғрининг тақдири — ибрат, фоҳишанинг фожиаси — ибрат, фотиҳлар умри — ибрат, сотқинлар тубанлиги — ибрат. Нима ибрат эмас? Барчаси ибрат.

Ибрат ола билмоқ — маънавият, кўриб — ибрат олмаслик — маънавий сўқирликдир. Аммо ибрат тақлид эмасдир, ибрат ўрнига тақлид — дил кўзининг кўрлигига далолатдир, қачонки, кимдаки, қаерда, қайси замонда ибрат ўрнини тақлид эгаласа, маънавиятнинг ўлгани — ана шу. Масалан, Пайғамбаримизнинг аёлларга муносабати. Ул ҳазратнинг аёлларга бўлган шафқати, меҳри, ҳилми, садоқати, адолати — ибрат. Ул ҳазрат ҳаёти воқелигидан фақат кўп хотин олишга рухсатни кўриш — ҳамоқат, ул ҳазратни кўп хотинликда айблаш — мусулмон учун хиёнат, ўзга учун туҳмат. Ҳар икки охири ҳукм — моҳиятдан узоқ зоҳирбинлик ва жаҳолат, шайтон васвасасидир. Бир неча аёлга уйланиб, уларга пайғамбар шафқати, меҳри, адолати ва ҳимматини кўрсата оламан деб, ўз-ўзига фириб бериш — такаббурлик,

шаҳватпарастлик ва ғафлатнинг биргалашиб инсоф ва инсон тафаккури устидан ҳукм ўрнатиши, инсон маънавий ҳалокатининг ибтидосидир.

б) Маърифатнинг яна бир буюк ўчоғи илмдир. Илмни Шахс камолотининг иккинчи босқичи деб ҳисоблаш мумкин. Агар боланинг илк тарбияси кўпроқ атрофидаги катталардан ўрганиш, ўқиган-эшитган эртак қаҳрамонларидан ибрат олиш асосида бўлса, ўсмир ёшига ўтишидан унинг шуурида ҳаёт ҳодисаларига таҳлилий ёндошув уйғонади. Мактабда ҳам шу сабабли алоҳида фан асосларидан таълим бериш 6—7-синфлардан бошланади. Махсус илмларга чуқур кириб бориш эса олий ўқув юртларида амалга оширилади. Демак, илмий тафаккурнинг шаклланиши балоғат ёши билан боғлиқ. Албатта, ҳаётга илм асосида ёндошув барчада бир хил даражада бўлиш қийин. Ҳақиқий илмга қобиллик алоҳида истеъдоддир.

Илм — тафаккур билан бўлади, ахборот йиғиш илмга тайёргарлик бўлиши мумкин, ундан ортиқ эмас. Умр бўйи таом пиширмак учун сабзи-пиёз арчиб овора бўлган, аммо олов ёқиб, қозон қиздирмаган одам очликдан ўлар, аммо қорни тўймас. Илм — асли аждодлар ибратидир, ўтганлар, биз кўрмаганлар ҳақида хабар орқали ибратдир. Пайғамбаримиз ҳаёти — ибрат, Имом ал-Бухорий ҳаёти ва фаолияти ибрат, “Жомеъ ас-Саҳиҳ” китоби эса илмдир. Форобийнинг илм йўлидаги фидоийлиги ибрат, “Фозил шаҳар фуқароларининг қарашлари” рисоласи эса илмдир. “Қонун фи-т-тиб” — илм, Ибн Синонинг илмга чанқоқлиги эса ибратдир.

Биз Форобий ва Ибн Сино илмини ўзлаштиришга астойдил бўлмасак, аммо фарзандимизга уларни ибрат қилиб кўрсатсак, “Жомеъ-ас-саҳиҳ”ни ўзлаштирмасдан пайғамбаримизга меҳру садоқатдан лоф урсак, риёдир, мунофиқликдир, бу билан фақат ўзимизни инсонлар ва Аллоҳ олдида шарманда қиламиз, гуноҳларимизни кўпайтирамиз, жаҳолатимизни фош этамиз. Аммо жаҳондаги барча илмларни инсон эгаллаб улгура олмаслиги ҳам маълум. Дунёнинг иши илм ва фаросат билан бўлур. Дарвоқе — фаросат ҳам Аллоҳнинг инъоми — маънавият нуридир. Инсон ўзига нима ва қай даражада лозим эканлигини фаросат билан (ва фаросатига яраша) аниқлаб олади. Содда бир мисол: Ибн Синонинг “Қонун-фи-т-тиб” китобини мукаммал ўзлаштирма-

ган кишини айблаб бўлмас, Инсон маънавий камолоти — бу билан белгиланмас. Аммо ҳар бир шахс ўз соғлигининг қадрига етиш даражасида, ҳар бир она ўз фарзандини соғлом вояга етказиш зарурати даражасида тиб илмидан баҳраманд бўлмоғи айни маънавий камолотга ишорадир.

Илм — ҳосил қилинган билимни идрок этмоқдир. Аммо илмни фақат рисолалардан, қоғоз юзидан қидирмоқ ҳам етарли эмас. Саводсиз деҳқоннинг зироат илми баъзи ўқиб-уқмаган ёлгон академикникидан бир неча бор юқори ва мукамалроқ бўлиши мумкин. Ер илми, табиат илми — ёлғиз китобдан ўзлаштирилмайди, ерга, табиатга, ҳар бир кўкат ва жонли мавжудотга меҳр билан, эътибор ва идрок билан белгиланади.

Саркардалик илми, умуман, раҳбарлик илми — санъат даражасидаги илмдир, ҳарбий маҳорат ҳақида минг бир китобни ўқиган одам лашкарни жабҳада ғалабага еткиза олишига ҳеч ким кафолот бера олмайди. Бир сўз билан айтганда, илм фақат китобда эмас, аммо китоб ўқимай илмга эришаман, дейиш ҳам оқиликдан ташқаридир.

Халқимизнинг VIII—XV асрлар ягона ислом минтақа маданияти доирасида маънавий камолоти миллатимизнинг бугунги маънавий қиёфаси шаклланивида айрича аҳамиятга эга бўлди. Бу давр аجدодларимиз меросидан хабардорлик, ушбу маънавий такомил жараёнини тўғри идрок этиш миллий маънавиятимизнинг таркибий жиҳатлари ҳақида салмоқли тасаввур беради. Ислом минтақаси доирасидаги яхлит маънавий такомил жараёни — инсоннинг ўзлигини англаш йўлидир. Бу йўлнинг асл моҳияти Тавҳид эътиқоди бўлиб, уни ибтидода ибрат даражасида, ахлоқий камолот эгаларига эргашув тариқасида қабул этилган бўлса, кейинроқ ақл, мантиқий тафаккурга таяниб, умумбашарият яратган яхлит илмий ва маданий меросни англаб етишга интилиш кучайди. Борлиқнинг ягоналиги ҳақидаги илмий-фалсафий тасаввур шаклланди, ягона борлиқ моҳиятига қарашлар хилма-хиллиги идрок этилди. Эътиқод илм билан мустаҳкамланди. Инсон ўзини ва воқеликни тушунишда асотир тафаккур босқичидан илмий тафаккур босқичига кўтарилди.

В) Аммо илм, ақл қудрати инсон ва жамият маънавий такомил учун етарли эмаслиги сезилиб қолди. Ирфоний такомил, риёзат йўли минтақа халқлари маънавиятида тобо-

ра кенг кўлам касб этди. Ҳақиқат ишқи ирода қудратини синай бошлади. Инсон ҳақиқат йўлида ўзликдан кечишни ўрганди. Диллар худбинлик зангидан поклана бошлади. Албатта, орифлик ҳар кимга ҳам насиб этмайди, валийлик рутбаси бугунги бизнинг тасаввурларимиздан беҳад юқоридир. Лекин маънавият ҳақиқат йўлида руҳият сафарбарлиги эканлигини аждодлар бизга англади.

Тасаввуф аҳли, яъни сўфийлар, ибрат ва ақлга, билимга таянишни етарли деб топмай, риёзат йўлини, руҳий сафарбарлик, ирода қудратини намойиш этиб, нафсни поклаш йўллариини ишлаб чиқдилар. Тасаввуф маърифати ўзи бир ҳудудсиз олам. Унинг ўз мақом ва ҳоллари мавжуд. XII—XIII асрларда ўндан ортиқ тасаввуф сулуклари (йўллари) шаклланган. Жумладан, Марказий Осиёнинг ўзида Яссавия, Қодирия, Кубравия каби турли йўналишлар кенг урф бўлган. Буларнинг ҳар бирига батафсил тўхталинса, сўз узаяди. Риёзат чекиб кўнгилни поклаш, уни худбинлик зангидан тозалаш тасаввуф сулукларининг асл мақсадидир. Инсон ўз бошига тушган, ҳаётида рўй берган қийинчиликлар, турли бало-ю кулфатларга чидаши, тоқат қилиши сабр-бардош дейилади. У ҳали риёзат эмас. Ҳақ йўлида онгли равишда инсон ўз олдига улуг бир мақсадни белгилаб, унга етишиш учун ихтиёрий равишда барча қийинчиликларни бўйинга олиб, тўсиқларни енгиб ўтиб, олға интилишигина риёзат бўлади. Инсон риёзат чекмай умуман бирор нарсага эришиши қийин. Халқимиз шунинг учун, содда қилиб, “жондан кечмасанг, жонона қайда”, дейди. Дарҳақиқат, риёзатсиз на у дунё, на бу дунё саодати инсонга насиб бўлмайди.

Аллоҳнинг инояти билан тасаввуф ирфони бизнинг заминда такомил чўққисига кўтарилди. Ҳазрати Баҳовуддин касб этилган ирфоний қувватни эзгулик йўлида амалий фаолиятга татбиқ этишга даъват этди. Хўжа Аҳрор ва Жомий, Алишер Навоий ва Махдуми Аъзамдек маънавият дарғалари ушбу йўлда юксак намуна кўрсатдилар.)

Тасаввуф ирфонида аввал зуҳду тақво этакчи мақом тутган бўлса, кейинроқ илоҳий ишқ тушунчаси юқори ўринга кўтарилди. Бу туйғу охир-натижада инсонни фанодан бақога олиб чиқувчи асосий восита деб топилди.

г) XIV асрга келиб Марказий Осиёда тугал шаклланган нақшбандия сулуки ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд олға сур-

ган машхур “дил ба ёру, даст ба кор” шиори орқали маънавий камолот эгаларини янги, юқорироқ босқичда амалий фаолликка ундади. Айни шу даврдан мумтоз адабиётда янги йўналиш, Навоий таъбири билан айтганда, “мажоз тариқи” шакллана бошлади. Бу йўналишнинг моҳиятида янгича талқин этилган “мажоз ишқи” ётади. Ҳанузгача мумтоз адабиётимизга доир тадқиқотларда Алишер Навоий аниқ фарқлаб берган “ҳақиқат тариқи” ва “мажоз тариқи” йўналишлари мавжудлиги жиддий эътиборга олинмайди, “мажоз ишқи” ибораси жўнгина “дунёвий ишқ” деб талқин этиш билан чегараланади. Дарҳақиқат, ирфоний адабиёт намояндалари “мажоз” тушунчасини шундай тушуниб ва тушунтириб келганлар. Аммо мумтоз адабиётда Амир Хусрав Дехлавийдан бошлаб “ишқи мажозий” тушунчасининг талқини ўзгара бошлади. Алишер Навоий умрининг охирида ушбу янгича талқин моҳиятига илмий аниқлик киритиш мақсадида “ишқ” ни икки (“ишқи ҳақиқий” ва “ишқ мажозий”) эмас, балки уч қисмга ажратиб: “авом ишқи”, “хос ишқи”, “сиддиқлар ишқи” деб атади. Шундай қилиб, ҳам биз “дунёвий муҳаббат” деб таърифлайдиган “авом ишқи” дан, ҳам “илоҳий муҳаббат” деб ажратадиган “сиддиқлар ишқи” ёки “ишқи ҳақиқий” дан фарқ қилувчи алоҳида маънавий воқелик — “хос ишқи” мавжудлиги аниқ бўлди. Унинг асл моҳияти поклик, беғаразлик билан боғлиқ. “Хос ишқ” эгалари инсонга, бутун воқеликка “Олий ҳақиқатнинг мазҳари” (инсон кўзига намоён бўлиши) деб қарайдилар ва шунга мувофиқ муносабатда бўладилар. “Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир”, дейилиши шундан. Улар фанода бақони севадилар, инсонга “ҳақиқат асрорининг ганжинаси” бўлган кўнгил мулки туфайли меҳр кўядилар.

Алишер Навоий бадиий-фалсафий ижодида миллат маънавияти ўзининг энг олий босқичига кўтарилди. Буюк шоир пок инсоний меҳрни маънавиятнинг тугросига айлантирди. Навоий маънавияти тимсолида эътиқод ва илм, ирода қудрати ва меҳр, фидоийлик ва донишмандлик ягона моҳият касб этиб, миллат маънавиятини камолотнинг олий босқичига олиб чиқди.

Асл маъносига диққат қилсак, ўзбек тилидаги “меҳр” сўзи Навоийлар даврида “мажоз ишқи”, “хос ишқи” деб таърифланган туйғунинг моҳиятини ифодалайди. Русларнинг

аччиқ мақолларидан бирида “любовь зла” ... дейилган жумла бор. Ўзбекнинг “меҳр” тушунчасида ана ўша “зло” йўқ, ғараз йўқ. Ота ва она меҳри, фарзанднинг ўз қиблагоҳи ва волидасига бўлган меҳри, оға-ини, опа-сингиллар аро меҳр, Ватан меҳри, табиат ва ундаги турли жонзотларга нисбатан меҳр туйғуси, дўст меҳри — буларнинг барчаси ғараздан холи, табиий ва самимий меҳр намуналаридир. Нафақат инсон боласини, балки турли ҳайвонларнинг жажжи болачаларини кўрганда инсон дилида ажиб ширин туйғу кўзголади. Бегуноҳ гўдакнинг маъсум қиёфаси, жовдираб сиздан меҳр кутиб турган кўзлари инсонни бефарқ қолдирмайди, беихтиёр жилмаясиз, эркалаб сўзлар айтгингиз келади. Меҳр туйғуси инсон учун улуғ илоҳий туҳфадир. Бу туйғудан инсон ўзини маҳрум қилса, бу дунёнинг ўзида дўзах азоби ўртанишида қолади. Чунки инсон бировга меҳр бахш этмай, бировдан меҳр кўрмай яшай олмайди.

Риёзат йўли ва меҳр туйғуси барча ёш учун хосдир. Аммо инсон оила қургач, унинг ҳаётида ҳалол ризқ билан турмуш ўтказмоқ, фарзанд тарбияси билан шуғулланиш каби жиддий синовлар пайдо бўладики, булар энди ибрат ва илмнинг ўзи билан бўладиган савдолар эмас. Илм йўлида ҳам риёзат чекилади, аммо ҳалол ризқ билан рўзгор тебратиш, солиҳ фарзандлар ўстириб, вояга етказиш бу аслида Борлиқ ҳақиқатини амалий фаолият жараёнида бутун вужудингиз билан ҳис қилишга олиб келувчи ҳақиқий маърифат мактабидир.

Инсоннинг 30-40 ёшлик даврлари асосан риёзат билан ўтса, ҳақиқий бегараз меҳр туйғуси одатда 50 ёшлар атрофида шаклланади, дейиш мумкин. Бобо ва бувининг набирага меҳри айти шу бегараз меҳрнинг ёрқин намунасидир. Ўгил-қиз мени қариганимда боқади, парвариш қилади деб умид қилиш мумкин. Набиралар деярли бобо-бувиларни боқмайдилар. Чунки уларнинг қўлидан бир иш келгунча катта авлод борми-йўқми? Аммо “набира боладан ширин” дейлиши бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам чол-кампирларнинг набираларга меҳри инсоннинг янги тугилиб келаётган ҳаётга бегараз муҳаббатидир. Албатта, айтганларимиз оддий бир ҳаётий мисол. Асли меҳр туйғуси ниҳоятда улуғ инсоний ҳиссиётдир. У ҳақда Алишер Навоийдан ўтказиб сўз айтиш қийин.

Хуллас, “маърифат” Ҳақиқатни англаб етиш йўли бўлиб,

ўзлигини англаб етган инсон Ҳақни англаб етади, уни тасаввуф истилоҳида Ориф дейдилар, ҳозирги тилимиздаги “зиёли” тушунчаси асли ушбу даражада бўлмоғи керак, фақат “интеллигент” (яъни ақл соҳиби) эмас. Маънавий баркамоллик ҳам шунинг ўзидир. Ибрат, илм, риёзат, меҳр барчаси маърифат йўллари бўлиб, инсон уларнинг барчасини босиб ўтмай туриб баркамол бўлмайди, мукаммал маънавий қиёфа касб этмайди.

4. Янги даврнинг маънавий моҳияти икки асос : 1) дунёни сурат ва маъно яхлитлигида ўрганиш ва 2) баҳамжиҳатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён этишини айтиб ўтдик. Ислом маънавиятининг асл мазмунига мувофиқ келувчи ушбу ҳақиқатни англаб етиш учун ислом минтақасининг илғор зиё эгалари 7 аср изландилар ва, ниҳоят, Алишер Навоий олға сурган “мажоз тариқи” тафаккур тарзида илк бор ушбу натижага етиб келинди. Шу билан буюк бобоколониимиз ислом минтақа маънавиятининг асл мағзини миллий маънавиятимиз ўзак томирига айлантириб берди ва бизнинг онгимизни, тафаккуримизни Ўрта асрлардан Янги даврга олиб ўтиб қўйди. Фақат буни англаб етишга биз учун яна 500 йил керак бўлди.

Агар темурий шаҳзодалар лоақал кенжа ўғил Шохруҳ даражасида оқил бўлганида, агар фақат шеърят ва санъатгина эмас, сиёсат борасида ҳам Тавҳид идроки ғалаба қилганида биз бугун улўғ бир миллат, буюк бир салтанат соҳиблари бўлур эдик. Афсус, Алишер Навоий ва Мирзо Бобурнинг армонлари 500 йил орқага сурилиб кетди. Инсон димоғида кибр балоси жойлашган. Зухд ва кибр, меҳр ва шаҳват орасидаги чегарани доим ҳам инсон зоти тўғри белгилай билмайди. Темурий шаҳзодалар бари шоир эди, билим ва завқ эгаси эдилар. Аммо уларни жоҳ кибрга, шайдолик шаҳватга етаклади. Улар дарвеш-шоҳ бўлмоқчи эдилар, аммо кибр ва шаҳват залолатга маҳкум этди.

Балки Соҳибқирон Темур Боязидни армонда қолдириб, Ҳақ иродасини адо этгандир. Ҳар ҳолда Европа XIV — XV асрлардан ўзига ўзи ҳисоб бера бошлади. Ислом минтақа маданияти XI—XVI асрлар давомида Европага катта таъсир кўрсатди. Айниқса, “аверроизм” анъанаси 10 аср ғафлат уйқусига чўмган христиан оламини Реформация ва Ренессанс (Европа Уйғониши)га олиб келди. Реформация, яъни хрис-

тиан динидаги ислоҳчилик ҳаракатлари Европанинг ўз хатоларини англаб ета бошлаганидан дарак эди. Афсус, биз мусулмонлар кибрга берилдик. Ўзимизга ошиқча маҳлиё бўлдик. XV—XVI аср чегараси ислом минтақаси учун маънавий такомилнинг авж нуқтаси бўлган бўлса, Европа учун маънавий юксалишнинг авж олиш нуқтаси бўлди. XVI асрдан минтақамизда таназзул, Европада юксалиш бошланди. Бу, аввало, Аллоҳнинг иродаси. Аммо биз бандалар ҳам ўз айбу хатоларимизни тўғри англаб етишга уринмоғимиз фарзидир.

Нидерландия ва Буюк Британия буржуа инқилоблари, XVIII аср француз маърифатчилиги ва ниҳоят Буюк француз инқилоби Европадаги ижтимоий-маданий муҳитни буткул ўзгартириб юборди. Америка кашф этилди, Осиё ва Африка давлатлари сари юриш бошланди. XIX—XX асрлар давомида Европада аниқ ва табиий фанлар, саноат ва техника соҳасида эришилган оламшумул ютуқлар бу минтақани жаҳонда пешқадамликка олиб келди ва натижада бугунги кунда “жаҳон фани”, “умуминсоний қадриятлар” деганда, биринчи навбатда, Европа маданияти унсурлари назарда тутилладиган бўлди.

Европа бутун дунё халқлари эришган маданий-илмий бойликни фаол ўзлаштирди. Ориенталистика (шарқшунослик) кенг ривож олди ва унинг ютуқларини барча соҳалар ижодий ўзлаштириб бордилар.

Ислом дунёси маънавияти IX—XV асрларда юксак камолот босқичларига кўтарилган бўлишига қарамай, бу минтақада сиёсий структура негизи Тавҳид эътиқодига мувофиқ ўзгармаганлиги жуда оғир оқибатларга олиб келди (Бу ўзгариш Европада амалга ошди).

Сиёсий тафаккурда қабилачилик даври асотир тафаккур қолдиғи бўлмиш сулолавийлик анъанаси ва “фарр” хурофотининг тўлиқ енгиб ўтилмаганлиги ислом минтақасидаги Ўрта асрлар сиёсий маданиятининг катта қусури бўлди. На сарбадорлар, на темурийлар бу қусурни узил-кесил енгиб ўта билмадилар.

Албатта, бу даврда ҳам миллат маънавияти маълум маънода ривожланишда давом этди. XVI—XX асрларни маънавий такомил нуқтаи назаридан 2 катта босқичга ажратдик. Биринчи босқичда маънавиятнинг оммалашуви борган сари

кенг миқёс касб этиб, хос ва авом орасидаги фарқ борган сари камайиб борди. Тан олиш керакки, бу жараён икки томонлама намоён бўлар эди, яъни кенг халқ оммаси маънавияти юксалиб бориши билан бирга, зодагон тоифалар маънавияти ҳам муайян даражада авомлашиб борганлигини кузатиш мумкин. Бу жараёни Турди ва Гулханий каби алломалар ўз ижодида ёрқин ифодалаб бердилар. Бу босқични миллатимиз учун Янги давр маънавиятига ўтиш босқичи, деб аташ мумкин.

Бу даврнинг энг катта ютуғи Ватан туйғусининг шаклланиши — “Ўзбекистон” тушунчасининг истёъмолга кириши бўлди.

Ислом минтақасида XVI асрдан бошлаб, дезинтеграция (ягона минтақа маданиятининг турли ўлка маданиятларига парчаланиши) жараёни кучайиб борди. Эронда Сафавийлар, Кичик Осиёда Усмонли турклар, Мовароуннахр ва Хуросонда Шайбонийлар салтанати ўрнашди. Темур авлоди Бобурийлар тимсолида Шимолий Ҳиндистонда 300 йил салтанат юритди ва бу қадим ўлкани ислом минтақа маданиятининг энг илғор анъаналари ўчоғига айлантирди. Шарқий Туркистон Хитой империяси, Волгабўйи турклари эса Россия асоратига дуч келдилар. Шундай қилиб, “жоҳ бадмастлиги”нинг кибри ва ғафлати оқибатида буюк туркий миллат парчаланиб кетди.

Шайбонийлар давлати ҳам 100 йилдан ошиққа дош бермади. Ягона ўлка икки хонлик ва бир амирлик аро талошда қолди. Бу ноаҳиллик балоси охир-оқибат ягона Ватанни босқинчиларга қурбон қилди.

Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар курашининг мантиқий хулосаси бўлмиш коммунистик утопиянинг муваққат сиёсий ғалабаси, асосчилар умид қилганидек, Фарбий Европа мамлакатларида эмас, балки сиёсий қолоқ ўлкаларда юз берди. Натижада Марказий Осиё халқлари икки томонлама жабр кўрдилар. Хур ва озод жамият ваъда қилган болшевойлар қадим Турон элатларини сунъий равишда бир-бирига қарши қўйиб, узил-кесил парчалаб ташлашга муваффақ бўлдилар. Турар Рискулов, Мустафо Чўқай, Заки Валидий Тўғон каби миллат жонкуярларининг уринишлари ўз вақтида бесамар қолди. Орадан 70 йил ўтди, ёлғон ваъдалар заминига қурилган “советлар” тузуми барибир емирилиб кетди. Қадим Туркистоннинг ягона

заминида мустақил давлатлар қад кўтарди. Бугунги сиёсий воқеликда мавжуд имкондан фойдаланиб, ўзаро яқинлашув, қардошлик алоқаларини ривожлантириш йўлини тутиш ягона тўғри сиёсат эканлиги аён бўлиб қолди. Бу йўлда маънавий, маданий бирлик сари интилиш, неча минг йиллар давомида вужудга келган яхлит маънавий меросни чуқур ўзлаштириш ва уни яхлит сақлаб қолиб, янги босқичда ривожланишини таъминлаш барчамиз учун ҳам фарз, ҳам қарз, келгуси авлодлар олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Миллатимизга Ҳақ таоло яна бир имконият берди. Агар ўтмиш хатоларни инобатга олсак, маънавий камолот ютуқларини тиклай билсак, иншооллоҳ, бу сафар саодат йўлдошимиз бўлғай.

Инсон фитратида уч қусур бор — кибр, шаҳват, ғафлат. Бу қусурлар инсон табиатининг зотий хусусиятлари билан туташ. Шу сабабли улардан буткул қутулиб бўлмайди. Фақат ҳушёр бўлиш ва “Беайб парвардигор” эканини асло унутмаслик керак. Маънавиятнинг моҳияти меъёрни сақлай билишда.

Ўрта асрлар маънавий ҳаётида “хос” ва “авом” тушунчалари кенг урф бўлди. Яъни “хос аҳли” юксак камолот босқичларига эришди, аммо “авом” кўп жиҳатдан ибрат босқичида қолиб кета берди. Тасаввуфдаги мурид ва муршид муносабатлари ҳам айни шу маънавий тенгсизликка ишора қилади. Пирнинг кўнглидан кечгани кўпчилик муридларга қанчалик аён бўлган, ёлғиз Аллоҳга маълум. Албатта, маърифат йўлларида ҳар ким иқтидорига яраша бир даражага эришади, аммо маънавий камолот жамиятда фақат тор доиранинг ўз “ички ҳолати” миқёсида қолиб кета берса, умумижтимоий ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги бузилади. Маърифат тарқатиш йўли билан сиёсат ва иқтисод соҳаларида ҳам умумижтимоий ўзгаришлар содир бўлишига эришиш эса маънавият аҳлининг масъулиятидир.

Фақат хос аҳлига таяниб эркин ва ҳур жамият қуриш қийин. Оддий меҳнаткаш ҳам фақат самимий эътиқод эгаси бўлибгина қолмай, илм ва ирфондан бохабар бўлмоғи, ўзи яшаётган жамиятнинг баланд-пастини тушуниб (иқтисодий ва ҳуқуқий билимларни эгаллаб), атроф воқеликка онгли ва фаол муносабатда бўлмоғи, ҳозирги тил билан айтганда, фуқаролик жамиятининг, ҳақиқий демократик тузумнинг пойдеворидир.

Аллоҳга минг шукурлар бўлсин-ки, Мустақиллик шарофати билан миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан бево-сита қониб-қониб оби ҳаёт шиммоғимиз имкони яралди. Бугун энди эътиқод ва илм, ирода қудрати ва меҳр, Ватан ва халқ, табиат ва башарият, бир сўз билан айтганда, Олий ҳақиқат олдидаги инсоний масъулият бир бугун моҳият си-фатида ҳар бир шахсининг, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси-нинг маънавиятини ташкил этмоғи керак. Миллий маъна-вий меросимиз бизга табиат ва миллат, башарият ва коинот олдидаги бурч ва масъулиятимиздан сабоқ беради. Миллат маънавияти ўз тарихий шаклланган қиёфасига эга, шу би-лан бирга моҳиятан умумбашарий қадриятларга асло зид эмас, балки мувофиқдир. Зотан, башарият асли бир ота-онанинг болалари эмас-ми? Маънавиятимизнинг асос қирралари — эътиқод ва ибрат (Сунна), илм ва мантиқий тафаккур (ис-лом маърифатчилиги), ҳақиқат ишқи йўлида руҳият сафар-барлиги ва ирода қудрати (тасаввуф ва ирфон), пок инсо-ний меҳр ва ижтимоий фаоллик (“мажоз тариқи”) — бир-бирини инкор этмайди, балки буларнинг бири кимда кам бўлса, унда маънавий тўқислик бўлмайди.

Инсон маънавияти минг бир сифат, беҳисоб жиҳат ва қирралар билан жилоланади: ҳаё ва андиша, вафо ва садо-қат, ўқтамлик ва ташаббускорлик, ҳиммат ва саҳоват, журъат ва шижоат, орият ва ҳокисорлик, босиқлик ва ҳилм, фаро-сат ва заковат, балоғат ва фасоҳат, мардоналик ва масъули-ят ва ҳоказо... Хуллас, жами инсоний фазилатлар маънавият дарақчиларидир. Уларнинг ҳар бири орқали инсон ботиний дунёси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Маъ-навиятнинг ўзак томири эса Ҳақиқат ишқи, мьеёр ва уйғун-ликда ифодаланади.

Таянч иборалар: Маънавий такомил ва маърифат йўлла-ри, маърифат — инсон қалбига сайқал бериш жараёни, маъ-навият сари элтувчи йўл, Алишер Навоийда “маърифат во-дийси”нинг таърифи, мақсад — Ҳақиқатни англаб етиш, маънавий камолот жараёнининг турли ўлчамлари ва улар-нинг ўзаро узвий боғлиқлиги, миллатнинг маънавий тако-мили ва уни ташкил этувчи шахслар маънавий дунёсидаги ўзгаришлар, инсон онгида асотир тафаккур ҳукмронлиги — инсониятнинг болалик даври, шахсининг оила, қабила, мил-лат (халқ, “будун”), минтақа, инсоният, коинот даражаси-

да ўзлигини англаб бориши, яхшиларга эргашиш — ибрат маърифати, юрт ҳимояси, миллий ўзликни англаш — балоғат даври, эътиқодий бағрикенглик, тавҳид эътиқоди ва янги уфқлар, қадимги маданият самараларини чуқур ўзлаштириш, турли тамойиллар ўзаро уйғунлиги, ибрат — маърифатнинг илк йўли, ибрат ва тақлид, илм — маърифатнинг буюк ўчоги, балоғат ёши ва илмий тафаккурнинг шаклланиши, Борлиқнинг ягоналиги ҳақидаги илмий-фалсафий тасаввур, риёзат йўли, Ҳақиқат ишқида руҳият сафарбарлиги, орифлик — валийлик рутбаси, фанода бақони севиш, ирфоний қувватни йнсоний ва ижтимоий камолот йўлида амалий фаолиятга татбиқ этиш, меҳр — маънавият туғроси, ислом минтақа маънавиятининг асл мағзи, Европа халқларининг оламшумул ютуқлари, ориенталистиканинг ривожига, “фарр” хурофоти, зодагон тоифаларнинг авомлашиши, “жоҳ бадмастлиги”, туркий миллатнинг парчаланиши, муросасиз синфий кураш тарғиботи, ёлғон ваъдалар заминига қурилган тузум, Мустақиллик шарофати, инсон маънавиятининг минг бир сифати, меъёр ва уйғунлик.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Куръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1—4-жилдлар, Т., 1990—1995.
3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 87—99.
4. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 324—346.
5. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
6. Маънавият иймондан бошланади. “Гулистон”, 1995, №1
7. Маънавий камолот омиллари. Т., 1995.
8. Содиқова Т. Меҳр қолур. Т., 1997.
9. Усмонов М. Яхши фазилат инсонга зийнат. Т., 1992.
10. Фафуров И. Миллатнинг билтурланиши. Т., 1995.

11. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.

Қўшимча адабиёт:

1. Маънавият ва комиллик. 3-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги маркази). Т., 1997.

2. Роузенталь Ф. Торжество знания. М., 1978.

3. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. М., 1980.

4. Философия любви. М., 1990

5. Мусурмонова О. Маънавий бир бутунлик ва миллий истиқлол мафқураси. Т., 1995.

6. Иброҳимов А. Поклик – миллий тикланиш куртаги. // “Тафаккур”, №6, 1996,.

7. Столович А. М. Жизнь, творчество, человек. М., 1985.

8. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. 1995.

9. Очилов С. Мутсақиллик маънавияти ва тарбия асослари. 1997.

10. Усмонов Р. Саодатнома. Т., 1995.

11. Файбуллоҳ ас-Салом. Эй умри азиз. Т., 1997.

12. Файбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т., 1997.

13. Жумабоев Й. Ҳаёт мазмуни ва комил инсон муаммоси. Т., 1997.

14. Митрохин Л. Н. Философия религии. М., 1993.

15. Васютинский Н. Золотая пропорция. М., 1990.

16. Выготский Л. С. Психология искусства. М., 1987.

17. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. М., 1992.

18. Рижский М. И. Книга Иова. Новосибирск, 1991.

19. Фролов И. Т., Юдин Б. Г. Этика науки. М., 1986.

20. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назария-сига чизгилар. Т., 1998.

21. А. Мец. Мусульманский Ренессанс. М., 1973.

22. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.

23. Г. Э. фон Грюнебаум. Классический ислам. М., 1988.

III. ҚИСМ

ИНСОН РУҲИНИНГ БОРЛИҚ ҲАҚИҚАТИ БИЛАН УЙҒУНЛАШУВИ ЁКИ ОЛИЙ МАЪ- НАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР

16-маъруза. БОРЛИҚ ҲАҚИҚАТИ ВА МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР. ВАТАН ТУЙҒУСИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Олий маънавий қадриятлар — Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат — Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида.

2. Ватан туйғуси — Олий қадрият. Миллий маънавиятимизда «Ватан» тимсол-тушунчасининг маъно жилолари.

3. Инсоннинг моддий борлиққа маънавий муносабати. Экологик муаммоларнинг ҳал этилишида маънавият омили.

4. Табиатга мулкӣ муносабат. Унинг маънавий жиҳатлари.

1. Европа илмида аксиология фани бор. Ўзбекчага уни қадриятшунослик деб таржима қилишади. Қадр тушунчаси асли моҳиятига кўра маънавиятга алоқадор. Чунки қадр тушунчаси фақат Борлиқ моҳияти билан уйғунликда шаклланади. Бутун олам ягона Тангрининг махлуқидир, у томонидан яратилган. Аллоҳ бир заррани ҳам беҳуда, бемақсад яратмайди, демакки, мавжуд Борлиқдаги ҳар бир ашёнинг, нарса-ҳодисанинг ўз қадри бор. Айни шу ҳақиқатни, яъни Борлиқдаги мавжуд нарса-ҳодисаларнинг беҳуда яратилмаганлиги, ҳар бирининг ўз вазифаси, мавқе ва мақоми бор эканлигини англаб етиш туфайли инсон онгида муайян қадриятлар тизими шаклланади. Табиийки, бу тизим ўта мураккаб ички қурилишга эга, шу сабабли ҳар қандай назарий ёндошув ўз мақсад йўналишига мувофиқ равишда ушбу тизимнинг муайян унсурларига биринчи даражали аҳамият ажратади.

Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг куч-қудрати бўлиши учун, инсонга ботиний қувват бағишлашга қодир манбага айланиши учун Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил қилиши, яъни боқий моҳият билан туташуви керак бўлади. Лекин шу уйғунлик қандай шаклланиди, унинг муайян поғоналари, идрок этиш даражалари ҳақида сўз юритиш мумкинми? Биз ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларидан келиб чиқиб, улар билан уйғун равишда Борлиқ ҳақиқатини англаш жараёни бўлмиш Маърифат йўллари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилдик. Улардан — ибрат, илм, риёзат ва меҳрни алоҳида ажратиб кўрсатдик. Аммо булар Борлиқ ҳақиқатини англаш сари олиб борадиган йўллар, холос. Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашувига элтувчи поғоналар эмас. Борлиқ ҳақиқати чексиз, инсон уни ҳеч қачон тугал англаб ета олмайди. Аммо инсониятнинг неча минг йиллик маънавий камолот таржибаси беҳуда кетган, деб тасаввур қилиш ҳам гумроҳлик бўлур эди. Минг йиллар давомида инсон Борлиқ ҳақиқатини англаш сари интилар экан, қандайдир натижаларни қўлга киритгани шубҳадан ҳолидир. Ана шу қўлга киритилган маънавий қадриятлар мажмуини муайян яхлит тизимлар поғонадорлиги сифатида тасаввур қилсак, Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашув босқичлари кўз олдимизда намоён бўлади. Албатта, бу тизим ҳам ҳар қандай инсон билимлари каби нисбийдир, кўпроқ ўзимизнинг миллий маънавиятимиз анъаналарига таяниб шакллантирилгандир. Балки бошқа миллат, бошқа минтақа вакиллариининг тасаввурлари бошқачароқдир. Хатто ўзимизнинг миллий анъаналаримизни ҳам ҳар ким ўзича тасаввур қилиши мумкин. Алишер Навоий ҳазратлари ёзганларидек, Ҳақиқат йўллари ҳадсиз-ҳудудсиз.

Биз ушбу қисмда Президент асарларида баён этилган мулоҳазаларга таяниб, уларнинг ажлодларимиз яратган бой мерос ва халқимиз тилида, дилида, мақол ва маталлари, урф-одат ва анъаналарида тирик сақланиб келаётган миллий маънавиятимизнинг бош тамойилларини теран акс эттиришларидан келиб чиқиб, Шахс ва миллат маънавий камолида беш даража, беш поғона сифатида беш улуг маънавий қад-

рият, беш маънавият майдонини ажратиб олдик. Булар — Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат деб аталди. Буларнинг ҳар бири бир пайтнинг ўзида ҳам Миллат маънавиятининг бош таянчлари, ҳам уларнинг ҳар бири алоҳида бир тизим, мураккаб ички мундарижали маънавий тимсол-тушунчалардир.

Маънавият ҳақида баҳс юритилар экан, ўзак тушунча Шахс эканлиги шубҳасиз. Маънавият асли шахсдан ташқарида бўлмайди, чунки у инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури. Илоҳий оятга таянувчи бу мажозий таъриф миллий маънавиятимиз такомил босқичлари лавомида шаклланган ва турлича тарзда қатор алломаларимиз меросида ўз ифодасини топган. Биз уни ҳозирги замон илмий тилига кўчириб, инсон руҳиятида акс этган Борлиқ ҳақиқати, янада аниқроғи Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик деб таърифладик.

Аммо шунга қарамай, тан олиш керакки, ҳар бир шахс муайян маконда туғилади ва ҳаёт кечиради. Унинг руҳияти ушбу маконда шаклланади, шу ўлка унга Ватан саналади, кўнгил дунёсида унга маънавий муносабат юзага келади. Дилида Ватан туйғуси шаклланмаган инсонни ҳали Шахс сифатида тасаввур этиш қийин. Демак, шахс маънавий камолоти аввалида ўз киндик қони тўкилган заминга меҳр, унинг руҳидаги Она-табиат билан уйғунлик ётади.

Миллат маънавиятини ушбу миллатга алоқадор шахслар маънавий дунёси мажмуи ташкил этади, дедик. Аммо улар сони чексиз, чунки миллат маънавияти унинг бутун ўтмиши, бугуни ва келажagini қамраб олади. Ўз навбатида бугун кўз очиб дунёни кўриб турган барча инсон у ёки бу муайян миллат маънавиятидан ташқарида бўла олмайди. Масаланинг мураккаблиги шундаки, ҳеч бир инсон ўзи мансуб миллат маънавиятини ота-онадан қон билан, ирсий қабул қилиб олиши кафолатланмаган. Агар ўзбек тўлиғича рус маданияти муҳитида тарбияланса, унинг руҳида ўша миллат маънавияти шаклланади. Чунки ҳар бир шахс маънавияти ушбу инсон тарбия топган маънавий муҳит билан бевосита алоқадордир. Демак, шахс маънавий тўқислигининг иккинчи нишонаси унинг ўз миллий маънавиятига алоқадорлиги, уни қай даражада руҳига сингитиб олганлиги билан боғлиқ экан. Албатта, Ватанга меҳр энди миллий маънавиятнинг ҳам узвий қисми эканлиги ўз-ўзидан равшан.

Инсон Ватанни таниди, миллатни суйди. Бўлдимми? Ўз шахсий манфаатидан ўзгани тан олмайдиган, ҳис қилмайдиган одам — соф жаҳолат бандасидир. Аммо миллий худбинлик баъзан шахсий худбинликдан кўра хавфлироқ бўлиши мумкин. Бунга ҳам башарият тарихида истаганча жоғеъ ҳодисалар гувоҳ. Айниқса, Янги тарихда. Ўзгани севишга ҳеч кимни мажбурлаб бўлмайди. Аммо инсон руҳида доимо Адолат туйғуси ҳукмрон бўлмоғи керак. Бу — айна маънавият. Буни аслида учинчи ўринга қўйиш ҳам дуруст эмасдир. Аммо адолат юзасидан қайд этиш керакки, дилида Ватан туйғуси бўлмаган, ўз миллатини суймаган инсон ўзгаларга нисбатан сидқидилдан адолатли бўлишига ҳам бовар қилмайди.

Шу билан бирга инсон руҳида табиатга нисбатан, ўзгаларга нисбатан меҳр ва адолат туйғулари шаклланиши учун унинг моддийлиги, ундаги нафс, яъни гафлат, шаҳват ва кибр доимо ҳалақит бериб туришини ҳам инobatга олиб, ҳаётга сергак боқиш лозим. Ушбу иллатлар ҳар бир инсон фитрати билан боғлиқ бўлгани туфайли, инсон моддий мавжудот сифатида тирик экан, улардан буткул қутулиш умиди хомхаёл, фақат уларни мувозанатловчи куч керак, айна шу куч — маънавиятдир. Маънавият — инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дедик, яъни инсон руҳи Борлиқ ҳақиқатини англаб етсагина, ўзига сингдирсагина, у билан уйғунлик ҳосил қила олади. Демак, энг олий поя — Ҳақиқат. У Борлиқнинг моҳиятидир. Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги ҳар кимнинг, ҳар миллатнинг тасаввурлари турлича бўлиши табиий. Бир киши барчанинг кўнглини била олмайди. Аммо бизнинг суҳбатимиз миллий маънавиятга оид бўлгани вазидан Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги тасаввурларни ҳам ушбу ҳудудда қидирганимиз мантиқан ўринли деб ҳисобладик.

Маърифат маънавий камолот йўли сифатида алоҳида шахс руҳига алоқадор жараён, миллат маънавиятида эса ушбу жараённи таъминловчи усуллар, восита ва имконлар ҳақида сўз юритиш мумкин. Ирода қудрати, ирфон ва риёзат, меҳр бевосита шахснинг фардий (индивидуал) тажрибасига кўпроқ алоқадор бўлгани сабабли, биз асосан илм йўлидан бориб мулоҳаза юритишимизга тўғри келади. Олдиндан айтиб қўйиш керакки, Ватан ёки Адолат туйғуси ҳақида ушбу китобда ёзилганларни ўқиб чиққан одам дарҳол Ватаннинг қадрига етадиган, ёки Адолатга хиёнат қилмайдиган бўлиб

қолади деб тасаввур қилиш илм қудратига ошиқча бино қўйиш бўлур эди. Ҳар бир инсон Ватан, Миллат, Адолат тимсол-тушунчаларининг ўз руҳида пойдор маънавий қадриятларга айланиши учун ўзгалар ибратида синаши, бу йўлда риёзат чекиши, уларга нисбатан кўнглида меҳр уйғониши зарур. Бунга турли сабаблар, турли воситалар билан эришилади. Биз тузган матнлар эса фақат таълим воситаси холос.

2. Ҳануз хотирамизда, мустақиллигимизнинг иккинчи йили Президент «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби «Мустақил Ўзбекистонни ривожлантириш-нинг маънавий — ахлоқий негизлари» деб номланган бўлиб, унда санаб ўтилган 4 негизнинг бири «Ватанпарварлик» эди.

Дарҳақиқат, ҳар бир шахс учун ўзликни англашнинг ибтидоси Ватан туйғусидир. Бу муқаддас туйғу ҳақида саноқсиз китоблар ёзилган. Ватан тушунчаси кенг қамровли, кўп маъноли тушунча. Инсон ўз киндик қони тўкилган, туғилиб ўсган диёрини Ватан дейди, аммо ҳар бир инсон бу тушунчага ўз маънавий камолот даражасига кўра қамров беради. “Ўз уйим — ўлан тўшагим”, дейди биров, бошқаси туғилган шаҳар ёки қишлоғини Ватаним, юртим, дейди. Аммо қандай талқин этилмасин, муҳими, Ватан тушунчаси маънавий муносабатни билдиради, яъни у маънавий қадриятдир, Ватан туйғуси инсон маънавий камолоти даражасидан хабар бергувчи илк муҳим нишонадир.

Ватан тушунчаси кенг қамровли, дедик, яъни у маънавий қадрият сифатида инсон онгида ҳар хил тажассум топади, вазиятлардан келиб чиқиб, турлича талқин этилади. Агар уларнинг барчаси назарга олинмаса, қиёсий таҳлилдан ўтказилмаса, ёш авлод руҳига сингимайди, оддий бир шиор даражасида қолиб кетаверади. Қани, миллий маънавиятимиз анъаналарида «Ватан» деганда ким нимани тушунади — бир кўздан кечирайлик-чи?

Аввало, тасаввуф шайхлари — нақшбандия пирлари наздида руҳ учун бадан — Ватан. «Сафар дар Ватан» дейди ҳазрати Баҳоуддин устозлар изидан бориб. Яъни инсон руҳи баданни, моддий вужудни тарк этмаган ҳолда Ҳақ билан бирлашуви, кўнгил кўзгусини поклаб, унда Ҳақ жамоли акс этишига эришуви лозим. Бу Тавҳид эътиқодининг бош талабидир. Инсон Аллоҳ томонидан моддий вужуд сифатида

яратилган, уни моддий эҳтиёжларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Фақат инсон ўз вужудини пок сақлаши керак. Шу нуқтаи назардан таҳорат шунчаки расмийчилик эмас, балки Покланишнинг ибтидоси, бошланишидир. Инсон ўз вужудини, ундаги ҳар аъзони пок сақлашга, эҳтиёт қилишга Ҳақ олдида масъулдир. Аجدодларимиз бу масалага алоҳида эътибор беришган. Нопок вужудда пок руҳни тасаввур қилиб бўладими?

Халқимиз «фалончи ватанли бўлипти, ўзига бир ватан солипти» дейди. Бу энди Ватан сўзининг иккинчи маъноси — турар-жой, обод маскан, ҳар бир инсон аҳли оиласи билан паноҳ топувчи гўша. Модомики, инсон моддий вужуд экан, бир обод гўшага, аҳли хонадон билан истиқомат қилувчи муайян маконга эҳтиёжи бор. Ўзбек доимо бу маънодаги ватанга эътибор ажратиб келган, қаерда қўним топса, ўша ерни обод қилган, болам-чақам деб иморат солган, боғ, чорбоғ яратган. Уйи йўқ одамга Ватан меҳри ҳақида гапириб кўринг. Агар у фидойи бўлса, демак, миллат унинг қадрига етмапти, агар дангаса, укувсиз бўлса, демак, ўз қадрини ўзи ҳали англамапти. Халқ сўққабош одам ҳақида «бедананинг уйи йўқ, қайга борса битбилдиқ» дейди. Шундай экан, уй — жой солиш, биринчи навбатда, инсоннинг ёлғиз ўзини ўйлаши эмас, балки аҳли оиласи, фарзандлари ҳақида қайғуриши, демак, меҳр масъулиятининг дастлабки тетапоялари.

Ватан тушунчасининг янада кенгроқ талқини — ҳар бир инсон учун ўз туғилиб-ўсган диёри, ўлкаси — қишлоғи, шаҳари, қасабасидир. Инсон ўз киндик қони тўкилган юрти — қишлоғи, шаҳарига нисбатан алоҳида меҳр туяди, ундан узоқлашса, интилади, соғинади. Ўзга шаҳарда ҳамқишлоғини кўрса, қариндошини кўргандек бўлади, унга талпинади. Бу — табиий туйғу.

Уруғ-жамоа, илк шаҳар жамоаси даврида, дарҳақиқат, туғилган қишлоғи, униб-ўсган шаҳари инсонга Ватан бўлган. Шахс бўлиб шаклланаётган маънавият эгаси, ўз шаҳри, қишлоғи, овулини Ватан деб билган. Аммо бу ҳолат миллий маънавиятимизнинг 5-3 минг йил аввалги камолот даражасидир. Бугунги авлод ўша 3 минг йил илгари ютуқ ҳисобласа бўладиган даражада қолиб кетса нима бўлади? Бугун менинг Ватаним Қўқон ё Самарқанд, Қарши ё Наманган эмас

— балки Ўзбекистон аталмиш мустақил юрт, мустақил мамлакатдир. Ҳар ким ўзи яшаб турган қишлоғи, шаҳарининг ҳар бир кўчасини, ҳар бир гузарини, ариғи-анҳорини, суви-ҳавосини пок тутишга интилноғи, шунга ҳисса қўшмоғи ҳам фарз, ҳам қарз. Аммо Ватан тушунчаси том маъносида ўзи фуқаро бўлиб ҳисобланган мамлакатга тааллуқли эканини бир зум унутмаслиги керак. Маҳаллийчилик, оила, қариндош-уруғ манфаатларини халқ ва миллат маанфатларидан ортиқ қўйиш, уларни зидлаштириш маънавий ноқислик нишонларидир.

Нега Ватан тушунчасининг бош маъноси — мамлакат, миллий давлат билан бир келади? Чунки, бунда Она-замин ва миллат тушунчалари бирлашади, уйғунлашади. Миллат туйғуси бўлмаган инсонда ўз оиласи, туғилиб ўсган шаҳар-қишлоғига интилиш бўлиши мумкин, аммо том маънодаги Ватан меҳри бўлмайди, фидоийлик даражасидаги Ватан туйғуси унга ёт бўлади. Миллат туйғуси Ватан туйғуси билан бирлашган жойда ҳақиқий Шахс вужудга келади, маънавий камолот, юксак масъулият ҳисси шаклланади.

Ватан меҳри олий қадриятдир. Бугунги кунда Она-сайёра барча бани башарга ягона Ватан эканлигини, уни пок сақлаш, унинг бойликларини асраб-авайлаш инсоният учун ҳаёт-мамот масаласига айланиб бораётганлигини барчамиз сезиб турибмиз. Аммо, барибир, ўз Ватанини севмаган, миллатининг қадрига етмаган инсон ўзганинг ҳам, башариятнинг ҳам, куррайи замин ободлигининг ҳам қадрига етишига ишониш қийин. Ватанга садоқат ҳақиқатга садоқатнинг, миллатга меҳр аҳли башарга меҳрнинг ибтидосидир. Бусиз на адолат ғалаба қилади, на ҳақиқат юзага чиқади, на инсоннинг ўз шахсига эҳтироми шаклланади. Ватан меҳрини йўқотган шахс оёғи остидаги заминни йўқотади, бўшлиқда муаллақ қолади. Ватанга муҳаббат аждодлар меросига қизиқиш, миллий маънавиятдан баҳрамандлик, ўз шахсий салоҳиятига ишонч, умумбашариятга ҳурмат, келажак олдида масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Мустақиллик маънавияти Ватанга муҳаббатдан, миллат манфаатларига садоқатдан бошланади, ҳар бир шахснинг ўз ички имкониятларини Ватан манфаати йўлида унумли ривожлантириши билан намоён бўлади. Унда миллий маънавий меросдан мукамал баҳрамандликка интилиш умумбашарий қадриятлардан оғиш-

маслик, ўзга миллатлар маданияти, ўзга минтақа ва ўлкаларда эришилган илғор тажрибаларни ижодий ўзлаштириш иштиёқи билан уйғунликда тўлақонли тажассум топади. Бир сўз билан айтганда, ҳақиқий имон Ватанга меҳрдан, Ватан ва миллат, мамлакат ва халқ олдидаги юксак масъулият ҳиссидан бошланади.

Ватан поклигини сақлаш, Ватанни турли ғаразли кирдикорлардан муҳофаза қилиш, Ватан манфаатлари, миллат манфаатларини теран англаб етиб, келажак авлодга — фарзандларимизга озод ва обод Ватанни мерос қолдириш учун барча истеъдод ва имкониятларимизни ишга солиш — бизнинг Ҳақ олдидаги энг улуғ масъулиятимиз эмасми?

3. Ватан меҳри мавҳум туйғу эмас. У Ватан олдидаги масъулиятдир, унинг келажаги, обод ва фаровонлиги йўлидаги фидойи меҳнатдир, Она-табиатга эъозли муносабатдир. Зеро, қадам босиб турганимиз Она-тупроқ бўлмаса, қайси Ватан ҳақида сўзлаш мумкин.

Бугунги кунда ҳар бир шахс ўзини инсон сифатида табиатнинг бошқа мавжудотларидан ажратади, муайян миллат вакили сифатида бошқа халқлар ва элатлардан фарқини сезади ва, ниҳоят, аҳли башар сифатида ўзга инсонлар билан умумий жиҳатлари, Она сайёранинг онгли фарзанди сифатидаги ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳақида бош қотиради. Табиат олдида ҳар бир алоҳида шахс масъулдир, чунки у ер юзидаги халифадир, ҳар бир элат ва миллатнинг ўзи яшаб турган табиий макон — Она Ватани олдида масъуллиги бор, аммо, барибир, биз яшаб турган ер курраси ягона макон ва масканимиз экан, аҳли башарнинг унинг олдидаги масъуллиги ҳам яхлитдир. Бугунги инсон аҳлининг қудрати қаршисида табиат ожизланиб қолганлиги — умумбашарий муаммо ва умумбашарият учун таҳликали вазиятдир. Ақл — маънавиятга дахлдор, аммо маънавият ақлдан иборат эмас. Маънавият мувозанатни сақлай билишдадир ва ақлнинг бугунги қудрати инсон маънавиятининг ўзга жиҳатларига ҳам жиддий эътиборни тақозо қилади. Зотан, ақл ва худбинлиكنинг бирлашуви яхшиликка олиб бормайди. Бунинсоннинг табиатга муносабати доирасида кўриб чиқайлик.

Бепоеън коинот миқёсида инсон зоти истиқомат қилиб турган ер курраси кичик бир зарра, холос. Шу жиҳатдан қараганда, сайёрамиз аҳли башар учун яхлит Ватандир. Одам

Ато ва Момо Хавонинг фарзандлари бугунги кунда тақдир тақозоси билан турли миллат ва элатларга бўлиниб, турли ўлкаларга сочилиб кетмишлар. Жумладан, туркий элатларнинг асл ота юрти Туркистон янги аср бошларида большевизм “доҳий”ларининг ғаразли найранглари оқибатида парчалаб ташланди. Бугунги воқелик ушбу ўлкада бир қатор мустақил давлатларнинг шаклланганлиги билан ифодаланади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё деб аталаётган ушбу минтақанинг қоқ марказидан жой олиб турибди.

“Ўзбекистон” номи бугун ҳам жуғрофий ҳудуд, ҳам жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлмиш сиёсий бирлик, ҳам ушбу диёрнинг барча аҳолисини қамраб олувчи яхлит ижтимоий воқеликни англатади. Ана шу Ватан учун борлиғини бағишламаган ўзбек — ўзбек эмас. Аммо ҳамма гапни бирдан айтиб бўлмайди. Биз суҳбатни, биринчи навбатда, ўзимиз истиқомат қилиб турган атроф-воқелик, табиий муҳит, яъни Она-ерга муносабатдан бошлаганимиз дуруст. Инсон маънавиятининг биринчи ўлчови унинг Она-заминга, табиатга муносабатидир, десак муболаға бўлмайди.

Эслаб ўтиш жойизки, табиат, моддий борлиқ ҳам, маънавий моҳият ҳам бир манбага — Халлоқи оламнинг қудратига туташади, ўшанинг ҳосиласидир. Ҳаётда асли жуда оз миқдорни ташкил этувчи даҳрийларгина ҳақдирлар, илоҳий қудратга ишонган дунё аҳлининг кўпчилиги эса янглишади, деган ақида нималарга олиб келганини кўрдик. Кўпчиликнинг зиддига иш қилиш эмас, кўпчиликни тушунишга интилиш хайрли амал эканлигига иқрор бўлиш пайтимиз келди. Зотан, улуг аждодларимиз шу йўлдан борганлар, миллий маънавиятимиз шуни тақозо этади. Аждодларимиз ақли ва салоҳиятига бовар қилсак, улар бу дунёни “суврат” деб, “мажоз” деб, “кўзгу” деб атайдилар. Дарҳақиқат, инсон дастлаб кўз очгач, дунёга, атроф-табиатга кўзгудек муносабатда бўлади, ундан ўзини излайди, ўзини табиат орқали англаб етишга интилади. Худди ана шу даврдан миллий маънавият шакллана бошлайди. Ҳар бир элат, ҳар бир халқ доимий истиқомат қиладиган макон ўзга ўлкалардан нимаси биландир фарқ қилади, ажралиб туради. Туркий элат яшаган табиат шароити, албатта, тарихда доимо бир тусда бўлмаган, туркий қавмлар Волга ва Ока бўйлари, Шимолий Кавказ, Босфор кўрфази қирғоқлари ва Онадўлида, Эрондаги Ур-

мия кўли ва Кавказ ортидаги Кубо водийси, Хуросон ва Туроннинг обод воҳалари, Тангри тоғ этаклари, Иртиш ва Энасойни ўраб турган қуюқ ўрмонлар бағрида, Ўрхун ва Ёйиқ дарёларидан сув ичган дашту далаларда ҳаёт кечирганлар. Аммо Ғарбий Мўғулистондан Азов денгизигача, Ўрол тоғларидан Шимолий Афғонистонгача чўзилган улуғ бир сарҳаднинг кўпчилик қисмида қуёш нури мўл, Аллоҳнинг оби раҳмати танқисроқ, яйловлар беҳудуд, табиий ўрмонлар сийракроқ, чўл ва саҳролар бепоён, водий ва воҳалар ноёброқ, тоғлар баланд, аммо абадий музликлар камроқ сақлангандир. Шулар барчаси бир бўлиб инсоннинг табиатга муносабатида ўзига хос қадриятлар тизимини шакллантирган. Аждодларимиз оби ҳаёт аталмиш сувни, бизни боқувчи она-замин тупроғини, қуёш ва унинг инсон қўлига ўрганган парчаси — оловни муқаддас санаб эъзозлаганлар. Сабаби, худди шу табиатнинг асос унсурлари инсон ҳаётини таъминловчи бош омиллар эканлиги неча минг йиллик ҳаёт тажрибасидан уларга аён бўлган.

Демак, инсон табиат, атроф-муҳитни тушунишга интилиш ва у билан амалий муносабатларга киришиш жараёнида ўз моддийлигини таъминлаб ва ўзлигини таниб борар экан, инсон ва табиат орасидаги муносабатларнинг маънавий жиҳатлари ҳақида сўз юритиш ўринлидир.

Инсон ўзликни англаш жараёнида маънавий камолотга эришади. Исломида башарият эришган маънавий мувозанат асотир тафаккур даражасида бўлди. Асотир идроки илмий идрокдан жиддий фарқ қилади. Инсоннинг табиат билан дастлабки муносабатлари фаол моддий муносабатлар бўлиб, яхлит асотир тафаккур тизими ушбу муносабатларнинг неча минг йиллик тажрибаси натижасида шаклланди. Бу тизим “Авесто” китобида, Геродотнинг “Тарих”идаги маълумотларда, қадим туркий битикларда, халқ яратган оғзаки адабиёт намуналари, мақол ва маталларда ўз ифодасини топган.

“Авесто” китобида табиатга муносабат икки жиҳати билан намоён бўлади. Бири — табиат унсурларини муқаддаслаштириш, иккинчиси — инсоннинг табиат билан моддий яратувчилик муносабатларини муқаддаслаштириш. Масалан, Ардвисурага бағишланган бешинчи яштда сув улугланади, унинг дон ундириши, чорва ташналигини қондириши, инсон бойлигига барака келтириб, мулкани кўпайтириши,

ўлкаларни гуллаб-яшнатиши тилга олинади. Аммо бу сув мавхум тушунча шаклида эмас, тўлиб оқаётган улкан дарё тимсолида намоён бўлади. Заратуштра макони қадим Хоразм эканини ёдга олсак, қут-барака манбаи ҳисобланган бу азим дарё Амударё (Жайхун, Ўқўз дарёси, "Авесто"даги номланиши "Дойтия")дир.

"Авесто" матнлари мураккаб мазмунга эга. Биргина ушбу алқов (яшт) мазмунини тўлиқ олиб таҳлил эта бошлаганда неча қабат мазмунлар силсиласи очила бошлайди. Биз фақат энг қадимий мазмун қабатига нигоҳ ташлаб ўтдик. Умуман, "Авесто" мазмунини инсон маънавий тақомили нуқтаи назаридан таҳлил этиш ниҳоятда қизиқарли ҳулосаларга имкон бериши шубҳасиз.

Геродотнинг "Тарих" асаридаги қадим асотирларни туркий битиклар билан қиёсий ўрганиш осмон, ер ва инсон муносабатлари тарзида акс этган "табиат (ер) — инсон — маънавият (осмон)" уйғунлигини аجدодларимиз қандай ҳис этганлигидан хабар беради.

*"Юзада кўк тангри
Остида қора ер қилинди,
Иккиси аро киши ўғли қилинди".*

деб бошланади Култегин катта битиги.¹²⁴ "Ирқ битик"да ҳам инсон ўз тақдирини табиат кўзгусидан қидиради.

Исломгача туркий битикларда миллий тафаккур, юнонларда мантиқий тафаккур шакллана бошлади. Аммо исломгача шаклланган фалсафий тафаккур таркибида асотир тафаккур унсурлари кучли таъсир қудратини сақлаб қолгани ўша давр матнларида очиқ намоён бўлади (масалан, Платоннинг "идеялар дунёси", ёки "Авесто" даги турли моддий ҳодисалар моҳияти билан боғлиқ "илоҳа"лар).

4. Ислом даврига келиб инсоннинг табиатга муносабатида янги босқич бошланди. Қуръони каримнинг нозил бўлиши асотир тафаккурга охириги ҳал қилувчи зарба бўлди. Одам Ато авлодлари ер юзига халифалик масъулияти билан яратилганликлари ҳақида аниқ хабар берилди. Бу инсон тафаккурининг янги ривожланиш даражасига мувофиқ келувчи маънавий вазифа бўлиб, энди фақат яратувчилик меҳнати билан фахрланиш, ер, сув, оловни эъзозлаш кифоя қилмас эди.

Ислом минтақа маданиятида аста-секинлик билан инсон онгидаги асотир тафаккур унсурлари илмий ва бадий тафаккур қудрати билан сиқиб чиқарилди. Асотир тафаккур ўрнини илмий тафаккур мустақкам ва асосли эгаллай бошлаганлиги сабабли энди атроф-воқелик билан муносабатларни ҳам илмий асосга қўймоқ тақозо этиларди. Бу масъулиятни тўқис-туғал англаб етиш осонликча кечгани йўқ. Бу даврдаги инсоннинг табиатга муносабатида бир неча йўналишни тилга олиб ўтиш лозим.

Биринчиси, тавҳид таълимотидан келиб чиққан ҳолда инсон ўзини табиатнинг узвий бир қисми сифатида англаб етиши бўлиб, бу ҳолат тафсилотларининг таҳлили асосан ислом маърифатчилиги вакиллари томонидан амалга оширилди.

Иккинчиси, инсоннинг ер юзида халифалиги, яъни инсоннинг табиат соҳиби эканлиги масаласи. Бу масала мулк муносабатлари билан боглиқ равишда ислом даврида асосан фикҳ илми алломаларининг диққат марказида бўлди. Ерга, сувга, маъданларга инсоннинг мулкий муносабатлари даражаси бу йўналишдаги муҳим муаммолардан бўлиб, вақф масаласида бевосита маънавият ва иқтисод нисбатига оид масалаларга туташиб кетади.

Қуръони каримнинг “Мулк” сураси шундай бошланади: “Таборақ-ал-лази би-ядиҳи-л-мулк ва ҳува ало кулли шайъин қодийр” (Абдулазиз Мансур таржимаси: “ (Мутлоқ) ҳукмронлик “қўли” да бўлган зот — Аллоҳ баракотли (буюк)дир ва У ҳар нарсага қодирдир”). Бу ягона Аллоҳнинг сифатидир. Бутун борлиқни у вужудга келтирган, демак, борлиқ унинг тасарруфидадир. Инсон эса — унинг ер юзидаги халифаси. Ҳар бир инсоннинг моддий борлиқни тасарруф этиш ҳуқуқи ушбу мантиқ асосида белгиланади. Адолат ҳар бир шахснинг унга Аллоҳ ато этган қудрати ва салоҳиятига яраша, меҳнатига лойиқ мулк эгаси бўла олиш ҳуқуқидадир. Инсон ўзи яратмаган, ўзи ярата олмайдиган нарсаларга мутлақ эгалик қилиши жоизми? Албатта, унинг меҳнати ва салоҳияти билан яратилган нарсалар унинг инон-ихтиёридан ташқари ўзгалар тасарруфига зўрлик ёки тазйиқ билан ўтказилиши адолатсизликдир. Табиий бойликлар эса Яратганнинг мулки, муқаддас мулк. Ер, сув, қазилма бойликлар, табиий ўрмон ва ҳоказолар Халлоқи олам томонидан ўша заминда яшовчи

аҳоли фойдаланиши учун яратилган бўлиб, давлат қонунлари ва халқаро келишувлар асосида тасарруф этилмоғи лозим. Табиатни ўзбошимчалик, зўравонлик ва тазйиқ йўли билан инсон эҳтиёжига мослашга уриниш ўта хавфли таъмоилдир.

Табиий муҳитга авайлаб-эъозлаб муносабатда бўлиш, ер, сув, ҳаво поклиги фақат биз учун, бугунги авлод учунгина эмас, неча минг йиллик келгуси авлодлар учун ҳам аталган эканлигини ниҳоятда ҳушёрлик билан ёдда тутиш, демакки, ўта қатъий қоидалар билан муҳофаза қилиш лозимлиги миллий маънавиятимизнинг табаррук анъаналаридандир. Ердан, сувдан оқилона фойдаланиш зарур — маълум ҳудуд ёки дарё, сой, кўл, денгиз хусусий мулк бўлиши, яъни тўлиғича якка бир шахс инон-ихтиёрига ўтиб, ободу вайронлиги унинг иродаси, хоҳишига мутлақ боғлиқ бўлиб қолиши Борлиқ ҳақиқатига зиддир. Ҳатто давлат ёки умумхалқ мулки деб ҳисобланиши ҳам — шартли ҳолат. Шу маънода-ки, ҳеч бир давлат, ҳеч бир халқ ўз келажак авлодини, келажак инсониятни Аллоҳ яратган табиий имкониятлардан маҳрум этишга ҳаққи йўқ. Ҳар ким бир нарсани яратса, ўша унинг мулки бўлсин — хоҳласа сотсин, хоҳласа бузиб ташласин. Аммо шундай деймиз, бу қоида ҳатто буюк истеъдодлар қудрати билан яратилган бойликларга ҳам тўлиқ дахлдор эмас. Чунки истеъдод Аллоҳ инъом этган неъматдир, демак, бу истеъдод меваси ҳам ўз қиймати, аҳамиятига кўра камида умуммиллий, кўп ҳолларда умумбашарий мулкка айланади. Демак, на уни яратган инсон, на бошқалар бу мулкка шикаст етказишга ҳуқуқли бўлмай қолади. Истеъдод эгасининг башарият олдида, Аллоҳ олдида алоҳида маънавий масъулияти мавжуд. У ўз истеъдодини Аллоҳнинг немати сифатида қадрлаши, уни ботил ҳаёллар ихтиёрига бериб қўймаслиги, белгисиз муносабатда бўлмаслиги керак. Ҳар ким ўзидаги яширин истеъдодни излаши, топиши, тарбиялаб камолга етказиши, миллат ва башарият маънавий раънақи учун ҳисса бўлиб қўшиладиган воқеъ бойликка айлантириши вожибдир. Истеъдод эгаси эл эъзозига лойиқ. Ўз истеъдодларининг қадрига етмаган халқ эса, шубҳасиз, таъназулга юз тутати.

Учинчи муҳим жиҳат — инсоннинг табиат олдидаги масъулияти ва табиатга меҳр масаласи бўлиб, бу муаммо “Авес-

то”да асотир даражасида ҳал қилинган бўлса, ислом даврига келиб кўпроқ бадий тафаккур ихтиёрига ўтди ва “мажоз тариқи” босқичида мукаммал ҳал қилинди. Янги давр Европасида, айниқса, марксистлар тафаккурида, илм ва имон, ақл ва туйғу, мулк ва меҳнат, моддият ва маънавият аро зиддият, кураш етакчи ўрин эгаллаб, фақатгина ижтимоий тараққиётни инқилоблар орқали амалга ошириш эмас, балки табиатни ҳам ўзбошимчалик, зўравонлик ва тазйиқ йўли билан инсон эҳтиёжига мослаш ҳаракати расм бўлди. Ислом минтақасида алломаларимиз уйғунлик ва яратувчиликни биринчи ўринга қўйиб, ўзни ва ўзгани тушунишга интилиш, жумладан, табиат ва инсон муносабатларини асл моҳиятига мувофиқ англаб етиб, шунга яраша муомалани шакллантиришга интилдилар.

Навоий наздида табиатнинг бирор унсурига онгли равишда зарар етказиш Аллоҳга хиёнат даражасида тушунилар эди. Шу маънода Ватанга хиёнат ҳам фақат жанг пайтида душман тарафга ўтиб кетиш эмас, биринчи навбатда, Онаер, сув, ҳаво, тупроқни қадр этмаслик, уларни булғаш, миллат мулкига зиён етказиш, авлодлар ҳаққига хиёнат қилишда деб анланган. Миллий маънавиятимиз учун табиатга муносабатда Янги даврга ўтиш босқичининг Навоийдан кейинги ривожини назарий жиҳатдан Бедил меросидан ва амалиётда Миллий Уйғониш намоёндалари фаолиятдан қидириш мақсадга мувофиқ бўлса керак. Мана шу табаррук таълимлар бугунимиз учун ҳам маънавий тарбиянинг ибтидолари ҳисобланмоғи керак. Шундагина Ватан обод, Инсон руҳи пок ва баркамол бўла бориши мумкин.

Таянч иборалар: Аксиология — қадриятшунослик, қадр тушунчаси, қадриятлар тизими, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари — мураккаб ички мундарижали маънавий тимсол-тушунчалар, Ватан меҳри — олий қадрият, тасаввуф шайхлари наздида руҳ учун бадан — Ватан, Ватан туйғуси — шахс маънавияти шаклланишининг ибтидоси, инсоннинг ўзи яшаб турган моддий маконга маънавий муносабати, “Ўзбекистон — Ватаним маним”, Ватан ва миллат туйғуси, Ватанга муҳаббат миллат манфаатларига садоқатдан бошланади, инсон ва табиат орасидаги муносабатларнинг маънавий жиҳатлари, инсон учун табиат

— кўзгу, туркий қавмлар яшаган диёр, инсоннинг моддий борлиқни тасарруф этиш ҳуқуқи, Ватанни пок сақлаш масъулияти, авлодларга озод ва обод Ватанни мерос қолдириш, Она-ер, сув, ҳаво, тупроқни булғаш — авлодлар ҳаққиға хиёнат.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1—4-жилдлар, Т., 1990—1995.
3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 59—67.
4. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
5. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 104—139.
7. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 37—38.
8. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 74—85.
9. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев А. Ватан туйғуси. Т., 1996.
10. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Т., 1996.
11. Шайхова Х., Назаров Қ. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. Т., 1992.

Қўшимча адабиёт:

12. Ўлмас обидалар. Т., 1989.
13. Қайумов А. Қадимият обидалари. Т., 1972.
14. Геродот. История. Л., 1972.
15. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т., 1994.
16. Ватан саодати. Т., 1998.
17. Содиқова Т. Меҳр қолур. Т., 1997.

18. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т., 1998.
19. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назария-сига чизгилар. Т., 1998.

17-маъруза. ИНСОН ВА ШАХС

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Инсон қадри ва Шахс масъулияти.
2. Ирсият, руҳият, маънавият. Инсон табиати ва Аллоҳнинг иноятлари.
3. Одоб, ахлоқ, маънавият. Маънавий тарбия восита ва усуллари поғонадорлиги.
4. Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулияти. Оила маънавий муҳити. Шахс, миллат, башарият.

1. Инсон ва маймун орасида қандай фарқ бор? Марксизм асосчилари тахминий мулоҳазаларга таяниб, маймунни бевосита инсонга аجدод қилиб кўрсатдилар. Бу фараз на манتيқий, на илмий-амалий ишончли далиллар топмади. Аммо шундай бўлса ҳам биз Аллоҳнинг бу икки махлуқи орасида муайян нисбат бор деб ўйлаймиз. Маймун Аллоҳнинг халифаси бўлмиш Инсонга ибрат учун яратилган. Дарҳақиқат, улар — ўхшаш. Қўл, оёқ, бош... Тирик маймунлар жуссаси ҳам, икки оёғда юра олиши ҳам инсонга монанд. Фақат маймун ҳар қандай ҳайвонот дунёсининг вакили каби инстинктга бўйсуниб, ўйсиз яшайди. Мен бу дунёга нима вазифа билан келдим, деб ўзига-ўзи савол бермайди. Унда ор-номус, ҳаё-андиша, имон-диёнат йўқ. Бу нарсаларни ҳеч ким маймундан кутмайди ҳам. Халқимиз тақдирчини бежиз маймунга ўхшатмайди. Чунки ҳар бир Инсон ўз мустақил тафаккури, маънавияти, имони ва иродаси билан, яратувчилиги ва масъулияти билан Шахсдир. Эҳкида соқол бўлгани ёки тўти гапиргани билан инсон бўлиб қолмайди.

Ҳар бир Инсон зотида «билкувва» (яъни потенция даражасида) маънавий камолот имкони бор. Аслида Инсон, бизнинг мавзу нуқтаи назаридан, маънавий камолот имкониятига эга бўлган моддий мавжудотдир. Инсоннинг ижтимоий мавжудот эканлиги ҳам унинг маънавий камолот имконига эга эканлигидан келиб чиқади. Бу — умуман инсон моҳияти.

Шахс — ўз маънавий камолот имкониятларини юзага чиқара бошлаган инсон. Бу ҳодиса — ўзликни англаш деб айтилади. Демак, Шахс — ўзлигини англай бошлаган инсон, дейиш ҳам мумкин.

Ҳуқуқшунослар тилида “жисмоний шахс” ва “ҳуқуқий (юридик) шахс” тушунчалари мавжуд. Худди шунга монанд маънавият нуқтаи назаридан ҳам шахс тушунчаси икки ҳолатни кўзда тутди. Биринчиси, биз ҳар бир инсонга шахс сифатида ёндошувимиз зарурати. Чунки ҳар бир инсоннинг шахс бўлиш имконияти бор. Бу имконият унга яралишдан Халлоқи олам томонидан берилган. Шундан келиб чиқиб, биз ҳар бир инсонга Шахс деб қарашимиз жоиз, зоҳирий кўз билан боқиб, ундан хатолар излашимиз, унда маънавий ноқислик кўришимиз Инсон одобиға, маънавият талабларига хилофдир. Баъзан дилидаги яширин хазинани неча йиллар Инсон ўзи билмайди, унга ташқаридан кўз ташлаб, биз қайдан биламиз. Айни шу ўринда қадр тушунчасига тўхталиб ўтиш жоиз.

Қадр ўзликни англаш жараёнида пайдо бўлади. «Мен Аллоҳ томонидан ер юзида халифа этиб яратилганман», деб ўзликни англаб етиш — ўз қадрини тўғри баҳолашнинг пойдеворидир. Аллоҳга ишонган одам Тангрининг ваҳийсига ҳам ишонади, демак, юқоридаги сўзларни ҳақиқат деб қабул қилади. Иккинчидан, ўз қадрини англаб етиш баробарида инсон ўзга инсонлар ҳам ер юзида халифа эканлигига имон келтириб, уларнинг ҳам қадрини ўзидан кам билмайди. Учинчидан, у Аллоҳ яратган барча мавжудотнинг айни Ҳаққа тегишли эканлигини англаб етгани учун қадр қилади, беҳудада бирор нарсани зое қилишни ўзига эп кўрмайди.

Ҳар бир инсон ўз қадрини умумий бир тарзда эмас, муайян ва аниқ ўлчовларда англаб етмоғи керак. Ҳақиқий Шахс даражасига етишган инсон ўз қадрини, шу билан бирга ёруғ оламдаги барча ашё ва мавжудотлар қадрини муайян даражада англаб етган, шу асосда жамиятнинг фаол аъзосига айланган инсон бўлади. Қадр тушунчаси маърифатнинг турли босқичларида турли даражада муайянлашиб боради. У имон, илм ва амал даражаларида англаб етилиши мумкин. Борлиқ ҳақиқатига ўз нисбатини тўғри англаб етмаган ва комил эътиқод ҳосил этмаган инсон ҳануз гофилдир. Имон даражасида барча мавжудот қадри Аллоҳ инъоми сифатида,

барча инсон қадри имкон (потенция) даражасида намоён бўлса, илм даражаси ҳар бир муайян инсон ва ашё қадри ҳақида аниқ билимлар ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлади. Ўзлигини англаш даражаси, Борлиқнинг моҳиятини англаш йўлидаги ижтиҳоди ва амалий фаоллиги билан боғлиқ равишда инсоннинг инсондан фарқи, ҳар бир инсоннинг кечаги ҳолатидан бугунги ҳолати орасидаги фарқ доимий ўзгариб боради. Учинчи, энг юксак ва масъулиятли даража, — амал. Бу жуда қийин савдо. Билиш ва амал қилиш орасида яна неча қайта илмга қайтилади, қайта таҳлил этилади, ҳар сафар чуқурроқ англаб етиб борилади. Ва амал риёзатини чекишда меҳргина кўмак бера олади. Меҳрсиз на имон бақувват бўлади, на амал риёзатиға инсон бўй беради.

Аммо инсоннинг фазилатларига қараб (имон-этиқоди, илми, амалий кўникмалари, ахлоқий сифатлари ва ҳоказоларга кўра) қадрланиши ўз-ўзидан моддий эмас, маънавий кўринишда бўлади. Моддий қадрланиш эса илмнинг амалга татбиқ этилиши билан боғлиқ. Инсон ўз имкониятларини амалга татбиқ этишдан аввал ўз қадрини илм босқичида англаб етиши лозим. Бу билим амалий фаолиятда икки шартга риоя этишни тақозо этади. Биринчи шарт — инсон ўз қадрига номуносиб ишни ўзига раво кўрмаслиги керак, яъни ўз илм савияси, имони, жамиятдаги мавқеига номувофиқ амални содир этмаслиги керак. Иккинчиси — инсон ҳеч ким билан ўз қадрига нолойиқ шароитларга рози бўлиб битим тузмаслиги керак, кенгроқ маънода олганда, ўзганинг унга нисбатан нолойиқ хатти-ҳаракатлар содир этишига йўл қўймаслиги лозим.

Инсон ўзи ва ўзга қадрини таққослаб ўзаро муомалаларга киришганда, маънавиятдан сиёсатга ўтилади. Инсон ўз моддий табиатини ҳам ҳисобга олиб, ўзгалар билан муносабатга киришувида иқтисодий муносабатлар юзага келади. Аммо, билиб қўйиш керакки, инсон иқтисодий, сиёсий ва маънавий майдонда доимо бир хил қадр топа бермайди. Инсон маънавий камолотини белгиловчи омиллардан бири унинг ушбу уч йўналишда ўз қадрини уйғун сақлай билиши билан ҳам белгиланади. Маънавий камолотни фақат маънавият йўналишда ўз қадрини юксалтира билиш деб тасаввур этиш — бир ёқламалиқдир.

Борлиқ ўзи тавҳидни (ягоналикни) тақозо этади. Бу яго-

наликда энг ибтидоий маконда силжиш ҳаракатидан энг олий маърифат йўлларигача бир пайтнинг ўзида мавжуд. Фақат инсоний мантиқнинг муайян даражада чекли эканлиги боис, биз тасаввур этган замон ва маконда ҳар бир нарс-ҳодисанинг ҳар бир ҳолати камолотнинг муайян босқичи доирасида тасаввур қилинади.

Аллоҳнинг барча китобларида уқдирилган, аждодларимиз асрлар давомида англаб етган ва имон келтирган Борлиқ ҳақиқати Тавҳид ҳақиқатидир. «Тавҳид» сўзининг маъноси ягоналик ва яхлитлик, яъни миллий маънавиятимиз талқинига кўра, дунёдаги жонли ва жонсиз, ҳаракатда ва сокинликда кўринган, ўтмиш, бутун ва келажакка оид нарс-ҳодисаларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, ягона манба ва маншага оидлиги, уйғунлиги ва яхлитлигидир. Бу моҳият аждодларимиз меросида «ваҳдатда касрат, касратда ваҳдат» (бирликда кўплик, кўпликда бирлик) жумласида ифодаланади. Тавҳид ҳақиқатининг моҳияти шундаки, Борлиқнинг ҳар бир узви, қисми, зарраси ўзгалари билан боғлиқ, ўзаро алоқадордир. Шу сабабли Борлиқдаги ҳар бир зарра ўзгариши бутун Борлиқни ўзгартиради, ҳар бир заррадаги ўзгариш эса, ўз навбатида, бутун борлиқдаги ўзгаришдан келиб чиқади. Бу умумжаҳоний қонуният аро Инсон зотига алоҳида имтиёз ато этилган — унинг иродаси эркин, унга онгли ва ихтиёрий ҳаракат қилиш имкони берилган. Демак, онгли ва ҳур зот сифатида Инсон ҳар бир қадами учун бутун Борлиқ олдида масъул, ҳар бир хатти-ҳаракатига Аллоҳ олдида жавоб беради.

Маънавият шу сабабли ҳам аввало масъулиятдир.

Аллоҳ мўминга беш вақт намозни фарз қилган. Бу инсоннинг ўзи учундир, Халлоқи оламнинг бизнинг ибодатимизга эҳтиёжи йўқ. Мўмин киши беш вақт намозда руҳан покланади, маънавият нуқтаи назаридан, намоз ҳар бир мусулмоннинг ўз қилган ишлари, қўйган қадамлари учун ягона Аллоҳ олдида сарҳисобидир. Ҳар бир саждага бош қўйган инсон Ҳақ олдида юзма-юз туриб, бутун мен Борлиқ ҳақиқати олдидаги масъулиятимни қандай адо этдим, деб ўз кўнгли олдида ҳисоб беради, сабаби, унинг кўнгли ягона Ҳақнинг маконидир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз мавқеи ва мақомидан келиб чиқиб, доимо бир нарсани бизга — юрт-

дошларига таъкидлашдан чарчамайди. Ҳар бир инсон «ўз мустақил фикрига, собит эътиқодида, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётӣ-миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам ирода»га, яъни бир сўз билан айтсак, мустақил маънавиятига эга бўлмоғи керак.¹²⁵

Маънавият инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади. Унинг яшаш тарзи, қилган ишлари, яратган асари, меҳнатининг натижалари атроф-воқеликка муносабати — барча-барчаси инсон маънавиятининг қўзғусидир. Олимнинг кашфиёти, шоирнинг шеъри, бастакорнинг мусиқаси маънавий дунё даракчиларидир. Аммо дид бўлмаса, идрок ва билим етишмаса, уларни сезиб олиш, англаб етиш мушкул. Демак, ўзганинг маънавий камолот даражасини ҳис қилиш учун ўзингда ҳам етарли савия, баркамоллик бўлмоғи зарур.

2. Мустақил шахс — маънавий камолотнинг муайян даражасига етишган инсондир. Маънавий камолотнинг чегараси йўқ. Шу сабабли унинг муайян даражаси деганда нимани тушунмоқ керак? Бу йўналишда бирор аниқликка эришиш учун суҳбатни инсон табиати ва унга маънавиятнинг нисбати мавзусидан бошламоқ мақбул кўринади.

Гўдакликдан ўсмирликка ўтишда инсон руҳининг мустақил «мен»лиги шаклланади экан, унда ўз моддий мавжудлигига нисбатан масъулият ҳисси пайдо бўлади. Шу даврда у изланади, «Мен кимман?» деган савол уни қийнайди. Бу саволга инсоният тарихида турли жавоблар мавжуд. Масалан, даҳрий-материалист айтади: «Сен бошқа барча жонзотлар янглиғ биологик мавжудотсан, еб-ичиб, уйланиб, ўзингдан зурриёт қолдириб, бу дунёдан тугал ўтиб кетасан, Шу сабаб — дунёдан оладиганингни олиб қол, бахт — оний лаззатдадир». Марксист айтади: «Сен ёки пролетариатсан — дунёдаги барча ўзинг сингари йўқсиллар билан бирлашиб, хусусий мулкка қарши аёвсиз кураш олиб борсанг — авлодларинг коммунизмда яшайди, ёки сен буржуа синфи вакилсан, феодал сингари, қулдор сингари тарихан ўткинчисан, агар ихтиёрий равишда ўзлигингдан кечмасанг, аёвсиз синфий курашда йўқ қилинасан». Динни зоҳирий талқин этувчи айтади: «Сен Аллоҳнинг бир ожиз бандасисан, Яратгандан қўрқ, унга ибодат қил, жаннатга тушасан». Бошқа турли талқинлар ҳам кўп. Умумлаштириб айтсак, бу борада ҳар бир инсоннинг ўз қараши бор дейиш ҳам мумкин.

Тавҳид имони асосида шаклланган миллий маънавияти-миз учун аёвсиз «қарама-қаршилик» ва улар орасидаги «муросасиз кураш» тушунчалари моҳиятан ётдир. Жумладан, шахс ва жамият, миллат ва башарият манфаатлари биз учун ўзаро зид эмас, балки уйғун ва моҳиятига қўра бир-бирига мувофиқ бўлиб, уларни зидлаштириш қандайдир ёвуз кучларнинг қабих найранглари эмас, балки кўпроқ ҳодисаларни фақат ташқаридан, юзаки бир тарзда кўриб, улар моҳиятидаги ўзаро туташликни пайқамай шошқалоқ хулосалар чиқариш натижасидир. Асли воқелик, Моний тасаввур қилганидек, эзгулик ва ёвузликнинг мутлақ кураши асосига қурилган эмас, биз дуч келган зиддиятларнинг аксарияти эса, агар чуқурроқ таҳлил этилса, ягона Аллоҳ ҳақиқатини инсонлар ноқис тушунганлиги, охиригача мулоҳаза юртишга тобу тоқати етмаслиги, жиддий риёзат чекишга бўйни ёр бермай, муаммоларни енгил-елпи зоҳирий ҳал қилиб ўтиб кетишга мойиллиги туфайли юзага келиши маълум бўлади.

Инсоннинг яралиши ҳақида, унинг табиатидаги азалий мураккабликни изоҳлаб, Алишер Навоий ёзади:

*... Ўйлаким душман яратиб ўтқа сув,
Ерни ҳам туфроққа айлаб адув.
Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,
Бўлуб инсон хилқатида муттаҳид...*¹²⁶

(Мазмуни: Ўйлаб қара, Халлоқи олам сувни оловга душман қилиб яратди, шамолни ҳам тупроққа ёв қилди, аммо яратувчининг қудратини кўргилки, ана шу бир-бирига зид тўрт унсур инсон вужудида бир бутун бўлиб бирлашди.)

Бу ерда моддий дунёнинг, табиатнинг асосий тўрт унсури (элементи), уларнинг бир-бирига зидлиги ва инсон жисми ушбу кўпқутбли зиддият ҳолатидаги унсурларнинг ўзаро уйғунлашуvidан вужудга келгани ҳақида таъкидланиши бежиз эмас.

“Зубдат ул-ҳақойиқ” рисоласида Азизуддин Насафий шу ҳақиқатни илмий тил билан баён қилган. У ўзидан олдин ўтган алломалар фикрини умумлаштириб, инсон мизожини белгиловчи тўрт моддани табиатнинг тўрт унсури билан мувофиқлиги ҳақида ёзади. Унинг фикрича ўт (савдо) — тупроқ мизожига, балгам — сув мизожига, қон — ҳаво мизо-

жига ва сафро — олов мизожига мувофиқ келади. Маълумки, инсон озикланади ва озуқа унинг танасига ҳазм бўлиб, инсон жисман ўсади. Ўсиш хусусияти туфайли инсон жонсиз табиат, яъни маъданлардан фарқ қилади. Ана шу ўсишни бошқарувчи механизмни “Зубдат ул-ҳақойиқ” муаллифи ўсимлик руҳи деб атайди. Ўсимлик руҳи жонли табиатдаги турли кўкатлар, дарахтлар ва инсон учун умумийдир. Дарахтлар ўсади, аммо мустақил равишда ўз маконини тез ўзгартира олмайди, бошқа жонзотлар билан фаол мулоқотга кирмайди. Бу хусусиятлар энди ҳайвонга хос бўлиб, шу сабабли инсондаги сезгиларни — кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид ажратиш, бадани билан сезиш хусусиятлари ҳайвон руҳига оид ҳисобланади. Сезги органлари ҳайвон руҳини қўзғотади. У туфайли инсонда манфаатдорлик ва ҳузурланишга интилиш, зарар ва хатарга қарши қўзғалиш пайдо бўлади. Насафий улардан биринчисини ҳирс (нафс), иккинчисини ғазаб қуввати деб атайди.¹²⁷ Булар ҳайвонларнинг ҳаёт фаолиятида етакчи ўрин эгалловчи ҳислатлардир. Бугунги кун Европа фани уларни инстинкт деб атайди. Демак, шахсий фойдани ва зарарни билиб, биринчисига табиий интилиш ва иккинчисига қаршилиқ кўрсатиш ҳали инсонликдан дарак эмас, балки инсоннинг ҳайвонлар билан умумий томони экан.

Тараққиётнинг материалистик талқинида механик ҳаракат, физикавий ўзгаришлар, кимёвий жараёнлар заминида биологик ҳаёт вужудга келиши таъкидланади. Ўсимликлар ва жонзотлар қатори инсон ҳам биологик мавжудот сифатида тан олинади. Аммо ушбу биологик мавжудот жамоа бўлиб яшаш хусусиятига эга ва шу сабабли у бир пайтнинг ўзида ижтимоий мавжудот ҳамдир. Гуё ушбу мантиқда ҳеч баҳсга ўрин қолгани йўқдек. Аммо бир савол борки, унга материализмда ҳеч қачон қониқарли жавоб топилмайди: «Нега материя ҳаракатланади ва нега айни камолотга интилади, борган сари мураккаб жараёнларга киришиб, бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиб, юксалиб боради? Юксалиб қаергача боради ўзи?» Ана шу саволларга Тавҳид таълимоти мукамал жавоб беради. Юксалишнинг сири бу ёруғ оламнинг яралиши билан боғлиқ. Олам яралишидан мақсад ўзи юксалишидир.

Насафий мулоҳазаларини кузатишда давом этамиз. Ҳайвон руҳи фақат атроф-воқеликдаги аниқ (конкрет) нарса-

ҳодисаларни идрок этади, уларнинг ўзига кўриниб турган фойда-зарарини англайди. Инсон руҳи эса моддий муайян нарсаларни ҳам, улар ортидаги умумийликни ҳам англаб ета олади. Ушбу хусусияти туфайли у имон, эътиқод эгаси бўла олади, иродасини эркин идора эта олади, онгли равишда риёзат чекишга қодир. Борлиқ моҳиятини англаб етишга, яъни маърифатга ва меҳрга қодир. Инсонда тақводор бўлиш, нарсалар моҳиятини англаб етувчи олим бўлиш, ориф ва ҳатто валий даражасига етиб каромат кўрсатиш имкони ҳам мавжуддир. Ҳақ таоло набий ва расул (пайғамбар)ларни инсон зотидан танлади, уларни илоҳий ҳақиқатга дохил бўлиш даражасигача мушарраф этди.

Инсон аталган мавжудот учун ирсият белгиси ҳам бегона эмас. Унинг руҳияти икки асосда шаклланади. Бири — ирсият ва иккинчиси ижтимоий таъсир ва тарбия. Европа илмида ирсият фани бугунги кунда юксак ривожланиш нуқтасига кўтарилган, шу сабабли биз бу соҳага кўп ҳам дахл қилмаганимиз маъқул. Аммо миллий маънавиятимизга оид бир ҳикмат бор-ки, уни эслаб ўтмасак, маънавият ҳақида мулоҳазаларимиз мукамал бўлмайди. “Ҳаромдан ҳазар” дейди халқимиз. Ҳар бир инсон бу синов дунёсида ҳалолга интилиб, ҳаромдан четланиб яшашга уринмоғи лозим. Бу маънавият қондасининг ирсиятга икки жиҳатдан бевосита алоқаси бор.

Биринчиси шуки, эр киши аҳли оиласини, фарзандларини ҳалол касб билан едириб-ичираяптими ёки ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилмасликка ўргатаяптими? Ҳаромдан бўлган ҳар нарса ҳаромга тортади. Инсоннинг хулқиға ҳаром аралашса, унда ҳаром ишларга мойиллик уйғонади. Демак, фарзандини ҳалол ризқ билан боқмаган киши унинг маънавий камолини ҳам хатар остига қўяди. Ирсият бузилади.

Мусулмонлар учун бир қатор моддий ва ғайри моддий тақиқлар мавжуд, яъни уларга баъзи таом, ичимлик, гапсўз, хатти-ҳаракатлар ҳаром қилинган. Қуръонда аниқ айтилган истеъмол учун ҳаром ҳисобланувчи нарсалар шахс маънавиятига ҳам бевосита, ҳам билвосита таъсир қилади. Масалан, маст қилувчи ичимликлар инсон маънавиятига ҳам бевосита уларни ичган пайтнинг ўзида салбий таъсир ўтказиб, турли ғайри ахлоқий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, ва энг хавфлиси, келажакда ичувчи-

нинг фарзандлари ирсиятида жиддий қусурлар шаклланишига сабаб бўлиб, зурриётини бахтиқаро этиши, жамиятнинг маънавий ҳаётига ҳам зарар келтириши мумкин.

Биз ичкилик, тўнғиз гўшти сингари таомлардан ўзини тиймаганларни қоралаймиз. Аммо баъзан мусулмонлик даъво қилган ҳолда Аллоҳ китобида рўйи рост тақиқ этилган кўп хатти-ҳаракатлардан ўзимизни тиймаймиз. Жумладан, ёлғон сўзлаш, ғийбат, тухмат, ўзга ҳаққиға хиёнат, тамаъгирлик, кибру ҳаво, турли маънавий бузилишлар исломда ва миллий маънавиятимиз анъанасида кескин қораланиб келинишига қарамай, кечаги кунимизда, очиғи, одатий кўникмаларга айланиб қолаёзган эди ва бугун ҳам улардан батамом фориғ бўла олганимиз йўқ. Энг ачинарлиси, биз уларга шунчалик кўникиб қолганмиз-ки, ўзимиз қилмаган тақдирда ҳам ўзгалар қилмишига муроса билан қараймиз. Асли биз бепарво қарайдиган бундай иллатлардан сақланиш ҳар бир инсон учун маънавий нуқтаи назардан баъзи моддий тақиқлардан муҳимроқдир (ўз вақтида Исо алайҳиссалом ҳам буни таъкид этган эдилар). Айниқса, порахўрлик ва зинокорлик энг хавfli ва ашаддий фасод бўлиб, инсон маънавиятини буткул хароб этувчи омиллардандир. Баъзилар қонунга чап бера олса, кўнгли хотиржам бўлади. Аммо фосиқ киши ўз қилмишларини Ҳақдан ва халқдан яшира оладими?

Иккинчи жиддий муаммо никоҳнинг муқаддаслиги масаласига доир. Маълумки, исломда зино, яъни эркак-аёлнинг никоҳсиз қўшулуви энг оғир гуноҳлардан (гуноҳи кабиралардан) ҳисобланади. Бунинг сабаби, эркак ва аёл табиатидаги зотий фарқлар билан изоҳланади. Ҳаётда эр киши табиатан эркинроқ яратилган. Шу сабабли унинг маънавий масъулияти ҳам жиддийроқ. Эркак ва аёлнинг бирга яшашга аҳдлашуви, кўпчилик халқлар одатига кўра, жумладан, исломда ҳам гувоҳлар иштирокида Аллоҳнинг номи билан расмийлаштирилади ва тўй бериб элга овоза қилинади. Чунки расмий никоҳсиз дунёга келган бола кўпинча жамиятда ўз муносиб ўрнини топмайди, ўзини маънавий камситилган ҳис қилади. Бу номукаммаллик тўйғуси унинг хотирида жамиятга зид иш тутиш тамойилини пайдо қилиши мумкин. Бадий адабиётда ҳам бунга талай мисоллар мавжуд. Агар бундай шахслар кўпайса, жамият ҳаёти издан чиқиш хавфи туғилади. Шу сабабли ҳар бир инсон келгуси авлодлар ҳаққи

ўз ҳаётини аввалбошдан тўғри изга солишни режалаштирмоғи ва бу йўлда масъулият билан иш тутмоғи лозим. Жаҳоннинг баъзи мамлакатларида никоҳ масаласига муносабат ўзгариб бормоқда. Инсоннинг жисмоний ва маънавий балоғати орасидаги нисбат билан боғлиқ бу муаммони аҳли башар жиддий ўйлаб кўрмоғи жоиздир.

Аллоҳ инсонни ўзининг эрка бандаси, халифаси — яъни бу дунёдаги ўринбосари қилиб яратган экан, унга жуда кўп иноятлар ато этган. Масалан, ирода эркинлиги. Инсон ҳайвонликка қараб юрадим икки олий маънавий сари интиладими — ўзи танлаб олади, биров уни мажбур қилмайди.

Иккинчи бир имконият — илм, дунёни билиш қобилияти. “Қисаси Рабғузӣ” да баён қилинишича, Одам яралишида фаришталар Азозилнинг сўзига кириб, Одамни ғийбат қиладилар. Шунда Аллоҳ таоло Одамга “Асмо” илмини ўргатиб, сўнг фаришталарга қатор нарсаларни кўрсатади ва “ушбу нарсаларни отини билсангиз айтинг”, деб мурожаат қилади. Фаришталар, “биз буларни билмаймиз”, деб ожиз қоладилар. Шунда Одамга буйруқ бўлади, у кўрсатилган нарсаларни бирма-бир “бу тош, бу сув, бу дарахт” деб донадона айтиб беради. Аллома юртдошимиз ёзади: “Хитоб келди: “Эй фаришталар, сизларга айтмадимму ман билганни сизлар билмассиз деб. Эмди сизга маълум бўлдимки, Одам олим турур, сиз обидсиз. Менинг ҳазратимда минг обиддан бир олим фозилроқ турур. Қайда обид эрса, олимга хизмат қилмоқ керак. Ул маҳдум бўлсун, сизлар ходим бўлунг. Ул масжид бўлсин, сизлар сожид бўлунг. Одамга сажда қилинг”.¹²⁸ Шундай қилиб Рабғузӣ Куръони карим оятларига таянган ҳолда, инсоннинг улуғлиги унинг дунёни билиш қобилиятида, илмида деб хулоса қилади.

Аллоҳнинг яна бир инояти — инсон руҳининг бақога дахлдорлигидир. Барча жонзот ўлгач, тупроққа қоришиб кетади. Инсон танаси ҳам шу жумладан. Аммо инсон руҳи абадиятга дахлдор. Чунки инсонда яратувчилик қобилияти бор. У моддий ва маънавий бойликлар яратади. Шу билан ўзини абадиятга дахлдор этади. Инсон ўзининг жисмоний ўлимини билади. Баъзи калтафаҳм моддийончилар унинг жисмоний ўлимини руҳият учун ҳам сўнгги нуқта деб тушунадилар. Ваҳоланки, ушбу талқин инсонни ҳайвон билан тенглаштирувчи, уни алоҳида моҳият сифатида инкор қилувчи

бадбин ёндошувдир. Инсон маънавияти физиологик эҳтиёжлар даражасидаги нарса эмас. Инсон ўз жисмоний ўлимини, бу имтиҳон дунёсига фақат бир марта келишини билиш баробарида, руҳнинг абадиятга дахлдор эканини ҳам ҳис қилар экан, унда маънавий камолот истаги пайдо бўлади. Ана шу имкон, яъни алоҳида шахснинг маънавий камолот имкони инсон учун Аллоҳнинг энг улуг иноятидир. Ушбу имкон туфайли инсоният ўзгача бир эзгу олам — Маънавият оламига дахлдор бўлади ва унинг руҳи мангулик касб этади.

Тавҳид моҳиятини англаб етган инсон қалбида улуг бир туйғу — меҳр туйғуси уйғонади ва унинг бутун борлигини чулғаб олади. Меҳр туйғуси санаб ўтилган уч буюк имконни ўзаро уйғунликда бирлаштириб, инсон кўнглини, Навоий ибораси билан айтганда, “ҳақиқат асрорининг ганжинаси” га айлантиради. Зеро, бу уйғунликсиз Маънавият олами зуҳур этмайди.

3. Биз болага одоб ўргатамиз. “Қани амакингга бир салом бергин”, деймиз. Одоб маънавиятимизнинг либосидир. Баъзи ҳолатларда либосга қаттиқ эътибор берилади. Масалан, дипломатия одобининг ўз қонун-қоидалари бор. Баъзан эса маънавият фидойилари умуман либосга эътибор бермайдилар. Тасаввуфнинг маломатия тариқида ҳатто ички кибрни енгил, риё (иккиюзламачилик, мунофиқлик)дан қочиш учун ташқи одобга зид ишлар қилганлар. Нотаниш инсон биринчи бўлиб, қадди-қомати, ҳусни, кийиниши ва одоби билан диққатимизни тортади. “Вой, анови кишининг кўполлигини, кийган кийими ҳам бир аҳвол экан”, дейишади расида қизлар бир-бирига шивирлашиб. Ёки навқирон йигитлар ўтиб кетаётган гўзал чехрага маҳлиё бўлишади. Унинг сарв қомати, дид билан кийиниши, лола юз, сунбул сочлари, хумор кўзу қуюқ киприк, ҳилол қошлари нигоҳимизни яшнатади. Агар бунга ҳаё ва андиша ҳам қўшилса, кўнглини тамом забт этди, деяверинг.

Инсонни таниш одобдан бошланса, у билан мулоқот давомида ахлоқий хислатларини била борасиз. Ваъдага вафо қиладими, дўстга садоқати қандай, ҳиммати ва саҳовати, журъати ва шижоати, ўқтамлиги ва орияти — барча ахлоқий фазилатлари бирма-бир кўз олдингизда намоён бўла боради.

Бу фазилатлар мажмуи замирида эса яхлит шахс маънавияти нурланади.

Ахлоқ маънавиятга нисбатан сурат, ташқи жиҳат бўлса, одоб ўз навбатида ахлоқий фазилатларнинг юзага чиқишидир. Шу сабабли инсонни англаб етиш одобдан ахлоққа, ахлоқдан маънавиятга қараб теранлашиб боради. Аммо шу билан бирга ахлоқ одобга нисбатан, маънавият эса ахлоққа нисбатан кенг қамровли моҳиятлардир. Инсон одоби унинг барча ахлоқий фазилатларини намоён эта олмаганидек, шахснинг барча ахлоқий сифатларини бир ерга жам этганда ҳам барибир, унинг маънавий дунёсини тўлиқ қамраб олган бўлмайсиз. Асли маънавият Ҳақ нурунинг кўнгил кўзгусида акс этиши бўлганлигидан муайян маънода кўнгил эгасининг ўзига ҳам охиригача маълум эмасдир, ғайбга туташидир. Алломалар инсон кўнглини тилсим атайдилар. Кўнгил кўзгусидаги маънавият нури туфайли ҳар бир инсон ўзи сеҳрли тилсимга айланади, моҳиятан чексизлик касб этади.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асаридан юқорида бир парча келтирган эдик. Энди унинг давомига эътибор қаратамиз:

*“... Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда безъаз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рўзи махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзига тилисм.
Ҳам тилисм ул маҳзан узра, ҳам амин,
Офарин сунъунгга, эй жон офарин.
Айлаганда розининг ганжини арз,
Не само айлаб қабул, они не арз,
Ғайри инсонким қилиб они қабул...”¹²⁹*

(Мазмуни: Бутун оламини яратишдан мақсад Инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир. Унинг кўнгли Ирфон хазинаси бўлди ва бу тилсим ичида Ҳақ ўзини яширди. Шундай қилиб, бу ажойиб жисм, яъни инсон вужуди махфий хазина сирини ўзида яширган ва ул хазинани сақловчи тилсимдир. Инсон ҳам бағрига хазина яширган тилсим, ҳам ул хазинанинг посбони, ишончли эҳтиётловчисидир.

Эй инсонга жон бахш этувчи, бундай яратган муъжизангга офаринлар бўлсин! Ҳақ ўз сирининг хазинасини таклиф этганда, на ер, на осмон уни қабул этишга ботинмадилар, фақат инсонгина уни қабул этди...)

Демак, инсон кўнгли ирфон хазинаси, Ҳақ сирини ўзида яширган тилсим экан. Инсон шу сабабли буюкдир. Ирфон Ҳақ сирини қалб билан англаб етиш бўлиб, унга эришган шахс Ориф дейилади. Ҳақ сири Тавҳид маърифатидир. Тавҳид — ягоналик, яъни бутун борлиқнинг ягона, яхлит моҳияти. Бу олий ҳақиқатни бутун кўлами ва теранлиги билан тушуниб етиш осон эмас. Бунинг учун инсон атрофвоқелик, табиатга, ўзга инсонлар, башариятга, Ватан ва миллатга, ота-она, фарзанд, дўстга нисбатан ҳуқуқ ва бурчларини мукаммал англаб етмоғи, ўзининг ички қудрати ва салоҳияти, руҳияти, ирода ва ҳимматини қалбан ҳис қилмоғи зарур. Ҳар бир инсон бу ёруғ оламга, бу синов майдонига бир олий вазифа билан келган. Ўша асл вазифаси нима эканини топа билмаса, тушуниб етмаса, бу дунёдан нотамом ўтиб кетмоғи мумкин.

*Дунёдан нотамом ўтмоқ баайни,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ*

деб огоҳлантиради улуғ шоир.

Руҳ тарбияси ва унинг ирсиятга таъсири ҳақида аждодаларимиз кўп ибратли китоблар қолдирганлар. Жумладан, XIII асрда яшаб ўтган Шайх Нажмиддин Кубронинг истеъдодли муриди Нажмиддин Доя қаламига мансуб “Мирсод ул-ибод мин ал-мабда илал-маод” (Аллоҳ бандаларининг бошланғичдан тугалланишгача бўлган ҳаёт йўли) рисоласида руҳшунослик ва инсон маънавий такомили ҳақида муфассал таҳлил ва мулоҳазалар мавжуд. Бу китобнинг миллат маънавий такомилига таъсирини билган Хоразм хони Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) XIX асрда махсус топшириқ бериб уни форс тилидан ўзбекчага ўтиртирган ва китобат эттирган. Рисоланинг биринчи боби — дебоча, 5 фаслдан иборат иккинчи боби эса инсон руҳининг табиати, руҳ ва тан нисбати каби масалаларга оид бўлиб, моҳиятан руҳшуносликка муқаддимадир. Китобнинг энг асосий қисми — учинчи боб — 20 фаслни ўз ичига олади. Унда инсон тарбияси-

нинг асосий масалалари қамраб олинган. Олимнинг фикрига кўра, энг аввало, инсон танасини тўғри тарбияламоғи лозим. Муаллиф танани руҳнинг ғилофи (қолипи) деб ҳисоблайди. Уни пок тутмоқ, ҳалол меҳнатга, тўғри турмуш тарзига одатлантирмоқ лозим. Иккинчи навбатда, руҳиятни (кўнгилни) покламоқ талаб этилади. Унинг биринчи босқичи, Доянинг тасаввурига кўра, шариат босқичидир. Уни темир маъдани (рудаси) дан соф темир моддасини ажратиб олиш жараёнига қиёслаш мумкин. Иккинчи босқич, яъни пўлат эритиш, ундан кўзгу яшаш, тоблаш ва сайқаллаш ишлари моҳир усталарнинг зукко маҳоратини талаб этади. Шу сабабли ўтмишда бу юмушлар тариқат сулукларида, улуг шайхлар назоратида амалга оширилган. Тариқат, яъни маънавий камолот йўли, инсон нафсига қайта ишлов бериб, уни аввал мумдек юмшатиб, кўнгил (дил) ойнасини бунёд этувчи оловли кўрага ўхшатилади. Кўнгил кўзгусига шундай сайқал бериш лозимки, у ўзида илоҳий нурни акслантириб, ой сингари ўзи ҳам атрофга нур тарата бошласин. Албатта, ҳар бир инсон мустақил ва самимий равишда бутун вужуди билан Борлиқ ҳақиқати сари интилмас экан, ҳеч қандай маънавий камолотга эришиб бўлмайди. Маърифат жараёни руҳиятда кечади, ташқи воситалар бир кўмак, холос.

4. Шахс маънавиятининг турли қирралари бор. Уларнинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталиш, алоҳида таҳлил зарур. Аммо бу мавзуларни бир китобда қамраб олиш имкондан ташқари, зеро шахс маънавиятининг муфассал таҳлили катта-катта рисоаларни талаб этади. Биз бу ўринда, ҳам намуна сифатида, ҳам бугунги шароитда ниҳоят даражада долзарблигини назарда тутиб, фақат бир муаммога тўхталиб ўтамиз. Шахс маънавиятининг бош белгиси, илгари ҳам айтиб ўтганимиз, масъулият туйғусидир. Масъулият туйғусининг турли жиҳатлари, даражалари мавжуд. Уларнинг энг асосийси ва бугунги кун воқелигида энг муҳими, назаримизда, Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулиятидир.

Ўзликни англашнинг поғоналари бор. Шахснинг ўзлигини англаши унинг ўз инсонлик моҳиятини англай бориши билан белгиланади. Инсон моддий вужуд экан, аввало, ўзининг моддий маконсиз мавжуд бўла олмаслигини англаб етса ва унга нисбатан кўнглида масъулият уйғонса, ушбу масъу-

лият маънавият аталмиш ботиний қувватга дастлабки туташувни ҳосил қилади. Инсонни Шахсга айлантирувчи маънавий камолотнинг биринчи поғонаси шудир. Айни шу поғонада Ватан туйғуси шаклланади. Биз бу ҳақда олдинги маърузада батафсил гапирдик.

Шахснинг моддий вужуд эканлиги, ундан шу моддий вужудни ҳимоялаш, тирик сақлаш, яъни ўз мавжудлигини таъминлаш эҳтиёжини пайдо қилади. Инсон — ҳайвон эмас, аммо фаришта ҳам эмас. Унга фақат биологик мавжудот деб қараш етарли бўлмаса-да, аммо моддий мавжудлигини таъминлаш эҳтиёжи ва ўзидан сўнг зурриёт қолдириш вазифаси ҳар бир инсонда мавжуд эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Инсон ўз моддий мавжудлигини умр бўйи, узлуксиз таъминлаб боришга мажбур, бусиз у ўзга ҳеч қандай вазифани бажара олиш имконини топмайди. Аҳли башар наслининг ворисийлигини таъминлаш ҳам инсон бўйнидаги қарзидир.

Маълумки, бу икки эҳтиёж бошқа жонзотларда — ўсимлик ва ҳайвонларда ҳам мавжуд. Улар ҳам ўз моддий мавжудлигини таъминлаб, ўзидан кейин насл қолдиришга уринади. Зоҳирбин моддиончи худди ана шу ўхшашликка асосланиб муайян хулосалар ҳосил қилади. Аммо имон эгаси учун бу ўринда инсон ва ўзга моддий мавжудотлар орасида жиддий фарқ кўзга ташланади. Ҳайвон топганини ейди. Унинг учун «ўзга ҳаққига хиёнат», «ҳалол» ва «ҳаром» тушунчалари йўқ. Ўзлигини англаб етган, Ҳақни таниган инсон эса ҳалол меҳнат билан ризқи рўз яратади. У хоҳ деҳқон, хоҳ косиб, хоҳ тижоратчи-тадбиркор бўлсин, тирикчилик йўлида уринар экан, бир ўзи ва аҳли оиласигагина эмас, бутун жамият, ўзи сингари барча инсонларга манфаат келтиради, ҳалол меҳнати натижасига кўра эзгулик йўлида риёзат чекади. Агар ҳар бир ҳайвон зоти ўзи учун буюрилган доирада кўкатлар ёки ўзга жониворларни тутиб еб, ўз нафсини қондирса, инсон, биринчи навбатда, яратувчи. У ер ҳайдаб, уруғ тикади, ниҳолни парваришлаб, ҳосил ундириб, ризқини меҳнати билан ҳалоллаб истеъмол қилади. Агар инсон ушбу энг биринчи вазифасини юксак мавқеига мувофиқ бажармаса, фақат роҳатини ўйлаб, ҳар қандай йўл билан бўлсин, нафсини қондириш пайида бўлса, у тезда ҳайвондан ҳам тубанлашиб кетиши ҳеч гап эмас. Барча махлуқот Аллоҳ бу-

юрганини бажаради, бунга шак йўқ. Аммо ҳайвонот ва наботот оламида ҳар бир жинс ва тур Ҳақ томонидан қатъий белгиланган вазифасини олишмай бажарса, инсон ирода эркинлиги туфайли ҳаётдаги вазифасини имон-этиқодидан келиб чиқиб ўзи ихтиёрий белгилайди. Айни шу ирода эркинлиги инсондан ўз хатти ҳаракатига онгли ёндошувни тақозо қилади. Ўзлигини англашга уринмаса, нафсига эрк берса, бани одам учун нафақат мечкай, ароқхўр ва нашаванд, балки ўғри ва муттаҳам-каззоб, фоҳиша ва қотилга айланиш хавфи доим таҳдид солиб туради. Шундай разолатлардан инсонни ҳаё ва андиша, инсоф ва ор-номус сингари соф инсоний хислатлар сақлайди, имон-этиқод нури уни солиҳлар йўлига ундайди.

Демак, барча жонзотлардан фарқли равишда инсоннинг ҳар бир қадами маънавий ўлчамларда баҳоланади. Унинг моддий эҳтиёж ва интилишларининг ҳам маънавий мезонлари мавжуд бўлиб, моддий ҳаётни давом эттириш мақсадида ейдиган бир бурда нони ҳам «ҳалол-ҳаром»лик жиҳатидан баҳо олади ва тақдирига таъсир кўрсатади.

Баҳовуддин Нақшбанд ҳазратлари Пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадисларига қўп ишора этмишлар: «Ал-ибодату ашарату ажзоин, тисъатун минҳо талаб-ул-ҳалоли ва жуъун воҳидун минҳо соир-ул-ибодоти», яъни «ибодат ўн қисмдур, унинг ўндан тўққизи ҳалол ризқ топиш ҳаракатида, бир қисми эса бошқа ибодатлардаир».¹³⁰ Демак, ҳалол ризқ йўлида уриниш Аллоҳга қулчиликнинг, Ҳақ йўлидаги ибодатнинг асосий қисмини ташкил этар экан.

Ҳар бир инсон зиммасида иқтисодий мустақиллик масъулияти бор. Ҳеч ким ўзга бир киши мени боқиши (иқтисодий жиҳатдан таъминлаши) керак деб ҳисоблаши керак эмас. Лекин бунинг баъзи шартлари ҳам мавжуд. Ҳар бир инсон ўз иқтисодий мустақиллигини таъминлаши учун, мулкни эркин тасарруф этиш имкониятига эга бўлиши керак. Совет даврида хусусий мулк ҳуқуқининг йўқ қилиниши айнан ана шу имкониятдан инсонларни маҳрум этди ва натижада ҳар бир инсоннинг мустақил Шахс бўлиб шаклланиши учун энг муҳим омил бўлган иқтисодий мустақиллик масъулияти гуйғуси қаттиқ зарбага учради. Мулкни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқидан ажралган инсон шахс сифатида шаклланишнинг асосий заминини қўлдан берган, фазода муаллақ қолган мав-

жудот аҳволига тушган эди. Мустақиллик бизни шундай хатарли ҳолатдан олиб чиқиб кетди.

[Ҳар бир эр киши ўз оиласини (рафиқаси, балоғат ёшига етмаган фарзандлари, кекса ота-оналари, баъзан ёш ука-сингиллари ёки бошқа яқин қариндошларини) иқтисодий жиҳатдан таъминлаш ҳаракатида бўлмоғи керак. Бироқ, оила аъзолари ўз боқувчисини ошиқча харажатларга мажбур қилмасликлари ҳам талаб этилади.

Совет даврида бизда эркак ва аёл тенг ҳуқуқлиги мавжуд деб жаҳонга жар солдик. Асли шу тўғрими? Қонун олдидаги ҳақ-ҳуқуқ нуқтаи назаридан тўғри. Аммо тенг ҳуқуқлилик ҳар жиҳатдан жўн талқин этса бўладиган тенглик эмас. Аёл ва эркакни Аллоҳ таоло кўп жиҳатдан фарқли қилиб яратган. Шу сабабли жўн талқин этиладиган “тенглик” кўп ўринда аёлнинг зарарига ишлайди.

Аёлнинг моҳияти меҳрга оид, аёл руҳи ва жисми меҳр билан йўғрилган. Шу сабабли табиатан фарзанднинг онада ҳақи кўп. Онасиз фарзандни тасаввур этиб бўлмайди. Гўдак то ўсмир ёшига етгунча онанинг етовида бўлади. Ҳатто 5-6 ёшли боланинг ҳам тилини тушуниб, кўнглини ола биладиган, гўдак учун ҳар жиҳатдан она ўрнини боса оладиган оталар ҳаётда унча кўп учрамайди. Эркак — кўчанинг одами. Уларда одатан ҳис-туйғудан кўра ақл-идрок, мантиқий тафаккур кучлироқ. Ўғил бола ўсмир бўлиб, ўзлигини таний бошлагач, отага интилиши кучаяди.

Аёл аввало она, уй бекаси, меҳрибон ҳамшира, эгачи-сингил, жонсарақ бузи, яъни меҳр чашмасидир. Уйнинг саришталиги ундан, эркакнинг кўнгил хотиржамлиги, фарзанд кўзининг нури аёл туфайлидир.

Аммо 70 йиллик советларча “тенглик” даврида аёл шахтёр бўлди, механизатор бўлди, йўл қурувчи, бетон қуювчи бўлди, жазирама саратонда пахта чопиқ қилди, той-той пахтани терди, ташиди, чувиди. Отилиб чиққанлари ҳақини таниганлари пионерликдан комсомолга, комсомолдан партияга ўтиб, қўл силтаб эркакларга ваъз ўқиди. Аммо аёлликдан уларни биров озод қилмади, илло, Аллоҳ буюрганини бандаси бекор қила олмайди, уй бекалигини, оналигини, ошпазлиги, кирчилигини “иккинчи смена” да бажарди. Эркак — аёл “тенглиги” шу эдими?

Аммо фалокатнинг асоси бунда эмас. Аёлни ўзига “тенг”

билган эркак “ола хуржун”нинг оғирроқ қисмини аёлга юклашни машқ қила бошлади. Оиланинг иқтисодий, молиявий таъминотининг “тенг” ярмини аёлга юклашни ўзига эп қўришга ўрганди.

Ахир Аллоҳ эр кишини беҳуда “салти-сувой” қилиб қўйипtimi? Аёл фарзандларини эплаб, хонадон саришталигини таъминласа, эр киши қўчадан топиб-тутиб келишни бўйнига олиши лозим эмасми? Инсон туғилиб вояга етгач, балоғат ёшидан биринчи навбатда ўзининг иқтисодий мустақиллик масъулиятини бўйнига олмоғи, эр киши оила қурса, аҳли аёли, норасида фарзандлари таъминотини ташкил этмоғи — ҳам қарзу ҳам фарз эмасми? Баъзи хотини, боласини бозорга чиқариб қўйганлар балки ночордир, аммо танижони соғ бўлса, бутун имкониятларини ишга солиб, ўзини бу шармандаликдан қутқармоқнинг астойдил ҳаракатига тушмоғи керак эмасми?

Ким “хотин киши ишламасин” деса бекор айтибди. Рағбат бўлса, истеъдод бўлса ишласин, элга нафи тегсин. Аммо аёл кишининг ишлаши, пул топиши ихтиёрий бўлмоғи керак, эрнинг масъулиятсизлиги натижаси эмас. Яна бир айбимиз — ўғил фарзандимиз ўттизга кирса ҳам “бола” деб қараймиз. Бу ҳам янги “ўзбекчилик” касалликларидан, аммо “миллий маънавият” га бундай “эркалик” ларнинг алоқаси йўқ.

Бозор иқтисоди фарзандларимизни эрта улғайтира бошлади. Бунга минг шукрона айтсак арзийди. Албатта, сигарет, сақич, “муздек айрон” сотиш нуқтаи назаридан эмас. Балки ўз келгуси ҳаётини тўғри қўришга масъуллик ҳисси теранлашаётгани кўзни қувонтиради.

Аёл кишининг масъулияти эса, биринчи навбатда, унинг иффаотида, ҳаёсида, саришталигида, ҳаётдаги ўз вазифасини чуқур тушуниб, унга мувофиқ йўл танлаши, ўзини фарзанд тарбиясига, бекаликка, оналикка тўғри тайёрлаб боришида кўринади.

Аёлларимиз ўта истеъдодли. Уларни қадрлашимиз, истеъдоди камол топишига имкон яратишимиз лозим. Аммо “олахуржун”ни, марҳамат қилиб, ўз елкангизга олинг, омон бўлгур алп йигитлар!

Аммо оила иқтисодини таъминлаш ҳали камоли маънавият эмас. Маънавият — аҳли оилани ҳалол ризқ билан бо-

қишда. Демак, тақвонинг бошланиши ҳалол ризқдан. Агар инсон беш вақт намозни канда қилмаса, рўза тутса, закот берса, ҳаж зиёратига ҳам етишса-ю, ризқига ҳаром аралаштирса, киши ҳаққига хиёнат қилса, бировни алдаб пул топса, тамагирлик билан кун ўтказса — натижа маълум. Алишер Навоий “Насойим ул-маҳабба. . .” асарида ёд этган аксари машойихлар луқма ҳалоллигига алоҳида аҳамият берганлар, тер тўкиб касби қор қилиб, ўз маишатларини таъминлаганлар. Афсуски, 70 йил давомида ҳалол меҳнат қилганлар эмас, “йўлини топганлар” айшини сурди ва инсонлар онгида бу вазият жуда оғир асорат қолдирди. Ҳаромдан қўрқмайдиган одам жамият учун хавфли одамдир. Ҳаромдан қўрқмаслик ёки жаҳолат, ёки мунофиқликдир.

Инсон иқтисодий мустақиллик масъулиятини ҳис қилмаса, ҳалол ризқ изламаса, ундаги қолган барча яхши хулқлар, гўзал одоб ўз тароватини, самимиятини, қийматини йўқотади. Аммо инсон топганини уйига ташигани билан маънавий юксаклик касб этмаслиги аниқ. Ҳар ишда меъёр тузук. Ўздан, аҳли оиласидан ортириб, миллат хизматини гарданга олиш чинакам мардоналик белгисидир. Фақат бир шарт бор. Мен миллатга хизмат қилаяпман, менинг тирикчилигимни давлат таъминлаб қўйсин, деб даъво қилиш, ҳатто кўнгилдан ўтказиш маънавий ожизликка ишорадир. Аҳли оилага, бола-чақа, ота-онага, миллатга, башариятга хизмат ҳолис ва самимий бўлади. Ўтмиш алломалар ибрати, боболар васияти бу

Таянч иборалар: Инсон ва маймун орасидаги фарқ, маънавий камолот имконига эга бўлган моддий мавжудот, ҳар бир инсонга Шахс сифатида ёндошув зарурати, ўзликни англаб етиш — ўз қадрини тўғри баҳолай билиш, инсоннинг инсондан фарқи, илм ва амал, маънавий қадрланиш ва моддий қадрланиш, ўз қадрига номуносиб ишни ўзига раво кўрмаслик, Тавҳид ҳақиқати, Инсоннинг ирода эркинлиги, ибодат — руҳий покланиш, инсон маънавиятининг қўзғуси, маънавий дунё даракчилари, эзгулик ва ёвузлик кураши — инсоннинг жаҳолати, руҳнинг даражалари — “ўсимлик руҳи”, “ҳайвон руҳи”, “инсон руҳи”, ирсият ва ижтимоий таъсир, “ҳаромдан ҳазар”, никоҳнинг муқаддаслиги, “одам олим турур”, инсон руҳининг бақога дахлдорлиги, одоб — маънавиятнинг либоси, ахлоқий фазилатлар

замири — маънавият нури, инсон кўнгли Ҳақ сирини ўзида яширган тилсим, “дунёдан нотаом ўтмоқ”,. Нажмиддин Доя руҳ тарбияси хусусида, шахс маънавиятининг турли қирралари, инсоннинг ўзи ва аҳли оиласи олдидаги иқтисодий мустақиллик масъулияти, ҳалол меҳнат — ризқи рўз воситаси, эзгулик йўлида риёзат, моддий эҳтиёж ва интилишларнинг маънавий мезонлари, мулкни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқи, аёлнинг моҳияти меҳрга оид, эркак — кўчанинг одами, бозор иқтисоди ва фарзандлар тарбияси, миллат хизмати гарданга олиш — мардоналик белгиси.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1—4-жилдлар, Т., 1990—1995.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992.
4. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 3—17, 72—82, 405—441.
5. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
6. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76—103, 360—362.
8. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбекистон”-1996, с. 39—55, 156—187.
9. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд Т. — “Ўзбекистон” — 1997, с. 166—191, 207—217.
10. Соғлом авлод орзуси. Т., 1998.
11. Маънавият — масъулият. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги маркази). Т., 1997.
12. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991.
13. Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. Т., 1990.
14. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., 1996.

15. Содиқова Т. Меҳр қолур. Т. 1997.

Қўшимча адабиёт:

16. Одобнома. Т., 1992.

17. Оила ахлоқи ва одоби. Т., 1995.

18. Азизиддин Насафий. Зубдатул-ҳақойиқ. Т., 1995.

19. Усманов Р. Саодатнома. Т., 1995.

20. Файбуллоҳ ас-Салом. Эй умри азиз. Т., 1997.

21. Файбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т., 1997.

22. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т., 1993.

23. Идибеков Н. Этика Насриддина Туси в свете его теории свободы воли. Душ., 1987.

24. Эркаев А. Маънавият — миллат нишони. Т., 1997.

25. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., 1998.

26. Бобомуродов А. Ёслон одоби ва маданияти. 1995.

27. Очилов С. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Т., 1995.

28. Столович А. М. Жизнь, творчество, человек. М., 1985.

29. Садриддин Салим Бухорий. Дилда ёр. Т., 1993.

30. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари. Т., 1996.

31. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., 1998.

18-мәғруза. ШАХС ВА МИЛЛАТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Шахснинг миллат олдидаги масъулияти.
2. Ижтимоий фаоллик — маънавият белгиси.
3. Шахс эрки ва қонун устиворлиги.
4. “Ҳақ сўзни беркитманг”.

1. “Қачон халқ бўласан, эй сен, оломон!” деб ҳайқирган эди ичи куйиб кетган шоир халқимиз мажбурий манқуртлаштирилган бир даврда. Элат миллат бўлиши учун, мавҳум қиёфали “оломон” асл маънодаги “халқ” қа (“будун”га) айланиши учун, аввало ушбу мамлакатнинг ҳар бир фуқароси

Шахсга, мустақил маънавият эгасига айланиши керак. Ватансиз Шахс бўлмаганидек, инсон Шахс бўлиб етишмагунча, элат миллатга, оломон халққа айланмайди. Шу сабабли миллат ҳақида гапиришдан аввал Шахс ким деган саволга дастлабки жавобларни излаш зарур бўлди.

Маънавият инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик экан, демак, биргина Шахс миллат ҳақида ўйлай бошласа — миллатнинг шакллана бошлагани шудир. Билка ҳоқон, Култегинлар руҳидан нималар кечгани бугун бизга Йўлуғ тигин тошга битиб қолдирган ёзувлардан маълум. Миллатнинг улуғ шоири “турк будуни”нинг тақдири ҳақида дилдан куюниб, авлодларга васият қолдиргани миллатнинг ўша даврлардан шаклланганлигининг ишончли далили эмасми?

Шахс ва миллат маънавияти бири бирини тақозо этувчи ҳодисалар. Ҳар бир шахс “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”, дейди Президент.¹³¹ Бошқача қилиб айтганда, шахс маънавияти воқелиқда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Ҳар бир алоҳида шахс ўз мустақил маънавий дунёсига эга, миллат маънавияти эса, мутлақ маънода ушбу миллатга мансуб барча шахслар маънавияти асосида асрлар, балки минг йиллар давомида шаклланиб боради. Шу билан бирга, воқеан ҳар бир шахс маънавиятининг шаклланувида миллат маънавиятининг таъсири етакчи мавқе эгаллайди. Миллат ўз маънавий бойлигини қанча унутса, келаётган авлод шу даражада манқуртлашади, ўзлигини танимайдиган даражага келади. Миллий маънавиятнинг келажак авлодларга тўлақонли, мукаммал етказилиши учун бош омил миллатнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигидир. Миллатнинг йўлбошчилари — унинг сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳадаги етакчилари руҳиятида уйғун баркамоллик, Ватан ва халқ олдидаги масъулият ҳисси қай даражада эканлиги ҳам кўп нарсани белгилайди. Миллатнинг ўзлигини таниши унинг умумбашарий миқёсда ўз ўрнини, мақом ва мавқеини, бурч ва масъулиятини қанчалик англаб етиши билан боғлиқ. Ҳар бир шахснинг, элат ва миллатнинг Ҳақ олдида масъулияти бордир, умумбашарий миқёсда вазифаси ва мақоми мавжуддир. Миллат ўзлигини англаб етмаган бўлса, у ҳали миллат эмас, маънавий

таназзулга юз тутса, миллат сифатида ўзлигини бой бера бошлайди.

Маънавият дунёсида яратувчилик учун эрк лозим. Қўлиқдан, қарамлиқдан озод бўлиш руҳ эркинлигидан бошланади. Руҳ эркинлиги эса ўзликни англашдан келиб чиқади. Инсон том маъноси билан шахс аталмоғи учун мустақил маънавиятга, яъни ўзи эркин белгилаб олган мустақил камолот йўлига эга бўлмоғи керак. Аммо шу билан бирга дунёда ҳеч бир инсон ёлғиз ўзи мавжуд эмаслиги ҳам ҳақиқат. У табиат билан, ўзга инсонлар билан, Борлиқ ҳақиқати билан чексиз боғланувчи ҳалқалар орқали туташ. Шу сабабли шахс мустақиллиги ва эркинлигини бурч билан уйғунлаштирмай, ҳар қандай мутлақлаштиришга уриниш гумроҳликка олиб боровчи йўлдир.

Ҳар бир инсоннинг табиатда ҳам, жамиятда ҳам ўз муайян ўрни, шунга яраша вазифаси бор. Фақат инсонга уларни танлашда маълум эркинлик берилган. Ирода эркинлиги ана шу ўз йўлини ўзи танлай олиш ва ўз маънавий дунёсини мустақил ярата билиш имконида намоён бўлади.

Ҳар бир инсоннинг мустақил маънавий дунёси нисбий тушунчадир. У ҳар бир оиланинг ўз яшаш жойи, хонадони ёки қўргони бўлгани кабидир. Бу қўргон ичида ҳам ҳамма жойдаги каби ҳаво, сув, инсонлар, емиш ва жиҳозлар мавжуд. Аммо уларнинг жойлашуви, таомнинг тайёрланиши, ўзаро муносабат ва бошқаларда ўзига хослик, бошқа хонадонларга ўхшамаган жойлари бор. Бир хонадонда оддийроқ, одмироқ жиҳозлар кўрсангиз, бошқасида сифатлироқ, ноёброқ ёки гаройиброқ жиҳозга кўзингиз тушади.

Хонадон ва қўргонлар маҳалла ва мавзеларни, улар ўз навбатида катта бир шаҳарни ташкил қилганидек, турли шахслар маънавияти ўзаро уюшиб муайян тоифалар маънавиятини, булар охир бориб миллат маънавий дунёсини ташкил этади.

Давлат ва миллат тушунчалари бир-бири билан боғлиқ. Буни ҳамма билади. Аммо ҳеч бир давлатда ягона миллат яшамайди. Шу сабабли давлат ва миллатнинг ўзаро боғлиқлиги доимий нисбийдир. Шу нисбийликда давлат мустақиллиги кўпроқ иқтисодий омил билан, миллат мустақиллиги маънавий омил билан туташдир. Мустақил маънавият мил-

лат мустақиллигини, мустақил иқтисод эса давлат мустақиллигини таъмин этувчи кучдир.

Миллат маънавияти бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда ҳам тугал яралмайди, тугал йўқ бўлиши ҳам қийин. Агар алоҳида фавқулодда чоралар кўрилмаса. Шу сабабли сиёсий мустақилликнинг бой берилиши бирданига миллатнинг йўқ бўлишига олиб келмайди. Аммо шундай хавф мавжуд, муайян шароитларда баъзан ўта жиддий хавф туғилиши бегумон. Ўзбек миллати кейинги бир асрдан ошиқ вақт ичида худди шундай жиддий хатар тазйиқида яшади. Яратганга беадад шукурлар бўлсинки, ушбу таҳлика бошимиздан ариди.

Ўзбек маънавияти ниҳоятда теран томирларга эга. Биз кўпинча тил туташлигидан келиб чиқиб, ўзимизни туркий миллат деб атаймиз. Бу — тўғри. Аммо агар биз маънавиятимиз илдиэларини фақат турк тилидаги манбалардан қидирсак, ўзимизни ўзимиз ниҳоятда камбағаллаштириб қўйган, кемтик бир меросга даъво қилган бўлур эдик. Бу борада биз буюк аждодларимиздан ибрат олсак арзийди.

Халқимизнинг буюк алломалари Ал-Бухорий, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Форобий кабилар араб дунёсининг илм марказларида таълим олиб, узоқ вақт ўша ерларда араб тилида ижод этишган. Уларни кечагина ғаразли қутқуларга учиб, бирини қозоқ, бирини тожик, бирини ўзбек деб таллашиб юрдик. Ваҳоланки, араблар булар бизнинг алломаларимиз, деб ҳурмат қилса, эроний халқлар ўз маънавиятига эш билади, шу билан бирга барча туркий халқлар ҳам уларни ўзиники деса тўла ҳақлидир.

Мозийда ислом маданияти доимо ягона минтақа маданияти бўлиб келган, Ҳирот ва Хамадон, Бағдод ва Бухоро, Миср ва Кошғар, Булғор ва Хоразм илм ва маданиятда бир-бирларидан айру яшамаганлар. Узоқ Испаниядан Шарқий Туркистонгача, Волга бўйи ўлкаларидан Шимолий Ҳиндистон диёригача турли халқ ва элатлар ягона маънавият оламидан баҳраманд бўлганлар.

Ўзбек миллий маънавияти ҳудудсиз уммонга туташган бир баҳрдир. Хоразмда туркий салтанат бўлмиш хоразмшоҳлар саройида хизмат қилган Рашидиддин Ватвот ўзининг XII асрда ёзилган “Халодийқ ас-сеҳр фи-дақоийқ аш-шеър” (Шеърят назокатларининг сеҳри боғлари) асарида шеърый

санъат ҳақида гапириб, аввал Куръондан ва Расулulloҳ ҳадисларидан, сўнг машҳур араб шоирларидан, шундан кейингина форс шеърятидан намуналар келтиради. Алишер Навоий эса ўз устоз ва салафлари қаторида Лутфий ва Насимийлар билан бир қаторда Санойий ва Низомий, Саъдий ва Амир Хусрав, Мавлавий ва Аттор, Ҳофиз ва Жомийларни тенг ёд этади. Тасаввуфнинг тариқатлари ҳақида ёзганда туркистонлик яссавия ва нақшбандия билан бир қаторда ҳиндистонлик чиштия тариқати намояндаларини ҳам бирма-бир тилга олиб ўтади, қадим Юноннинг буюк ҳакимларини Куръонда қайд этилган пайғамбарлар билан бир китобда йўқлайди. Демак, биз ҳам бошқача йўл тутсак, мақсадга эриша олмаймиз.

Асли башарият маънавий олами турли минтақа маънавиятларининг уйғун ҳамкорлигидан вужудга келар экан, ислом ва насоро дунёси, ҳинд ва хитой маънавияти ўзаро яқинлашувдан фақат ютади. Аммо ягона тил, ягона мафқуранинг зўрлик асосидаги тазйиқи ўрнатилса, у — ёмон. Тақдир экан, собиқ СССР аталган ҳудудда турли халқлар зиёлилари бир тилдан фойдаланиб, 70 йил ҳамкорлик қилишган бўлса, бунинг эвазига яралган бойлик ушбу халқларнинг маълум даражада умумий мероси ҳамдир. Бугун биз буни инкор қилсак, фойда қилмаймиз, фақат тўқ мағизларни пучидан, пуфлаб шиширилган мафкура оқовасидан ажратиб ола билмоқ зарур. Қолаверса, бугун биз билан елкадош турган юртимизнинг ўзга тилли зиёлилари ҳам миллий маънавиятимизга ҳисса қўшишлари табиий. Фақат бир меросни иккинчи меросга зид қўймаслик лозим.

Хуллас, ўзбекнинг миллий маънавияти неча минг йиллик тарих ва мураккаб тақдирга эга бўлган, турли халқ ва минтақа маданиятларига эш бўлиб келган гўзал ва рангоранг дунё бўлиб, унинг таркибидан не-не буюк шахсларнинг маънавият оламлари жой олган.

Яна бир ҳақиқатни унутмайлик. Анъанага кўра қадимдан Мовароуннаҳрда турли сиёсий-ҳудудий бирликлар (давлатлар) доимо кўпмиллатли бўлган. Аввал Турон, кейинча Туркистон аталган ўлкада фақат туркий қавмлар эмас, турли эроний тилларда гаплашувчи қабилалар, юнонлар, ҳиндлар, араблар, мўғуллар ва ҳоказо халқларнинг вакиллари истиқомат қилиб келишган. Минтақамиз халқлари доимо

Ўзаро ҳурмат-эҳтиром билан тинч-тотувлик, иттифоқликда яшаб келишган, ўзаро келин олиб, қиз беришган. Сиёсий ҳокимият учун кураш фақат сулолалар аро мавжуд бўлиб, миллий зиддиятлар бизнинг халқларимиз учун умуман бе-гона бўлган. Бу анъана бугун ҳам биз учун қадрли бўлиб, давлатимиз сиёсатида ўз аксини топмоқда. Ватан хавфсизли-гини кенг маънода тушуниш, унга таҳдид этиши мумкин бўлган асосий хавфлар ва уларни бартараф этиш йўллари Президентимизнинг китобларида мукаммал таҳлил этиб бе-рилган.

Бугунги мустақил Ўзбекистон халқи турли тилда гапла-шувчи, турли диний эътиқод, турли маънавий қиёфа, тари-хий ўтмишга эга бўлган инсонларни ягона Ватанда бирла-шувидан ташкил топгандир. Уларнинг аксарият кўпчилиги азалдан ушбу заминда яшаган элатлар намояндаси бўлса, баъзилари ўзга ўлкалардан турли сабаблар билан, турли та-рихий шароитда бу юртга келиб ўрнашиб қолгандирлар. Ал-батта, аксарият фуқароларимиз ўзбек тилини ўз она тили деб билади, шу сабабли бу тил давлат тили, турли элат вакиллари аро расмий мулоқот воситаси ҳисобланади. Бу дунё амалиётида қабул қилинган табиий ҳол. Масалан, Америка Қўшма Штатларида ҳабаш ҳам бор, ўзбек ҳам, поляк ва украин ҳам етарли. Аммо барчалари ўз уйида қандай тилда гаплашишларидан қатъи назар, бу мамлакатда расмий муло-қот учун инглиз тили қабул қилинган. Бунини ҳеч ким ўз инсоний ҳуқуқларининг қандайдир тарзда чекланиши деб билмайди. “Миллий” сифати бугунги кунда икки маънода қўлланилади, бири — тил, тарих, маънавий қиёфа умумий-лиги асосида ягона миллатга мансуб деб ҳисобланувчи ин-сонлар гуруҳига нисбатан бўлса, иккинчиси, ягона давлатга бирлашган муайян мамлакатнинг барча фуқаролари бирлаш-масига оид нарсаларга нисбатан ишлатилади. Маса-лан, миллий бойлик, миллий манфаатлар, ялпи миллий маҳсулот ва ҳ. к. сингари. Биз ҳар бир инсонни Шахс деб қарашимиз лозим, деб айтдик, чунки унга шундай имкон берилган. Худди шу тарзда биз ҳар бир Ўзбекистон фуқаро-сини ягона Ўзбекистон халқининг таркибида деб ёндошмо-гимиз зарур. Чунки Ўзбекистон фуқаролигини ихтиёрий ра-вишда қабул қилган ҳар бир шахс онгли равишда ўзини Россия ёки Тожикистон, Корея ёки Арманистон мамлака-

тига тааллуқли деб эмас, айнаи Ўзбекистон диёрига мансуб билмоқда, ҳар бир ўзбекистонлик бу билан фахрланиши керак. Сайидлар пайғамбар авлоди, ҳужалар саҳобалар зурриётларидир. Аммо бугун барчаси ўзини араб эмас, ўзбек деб англайди. Демак, улар ўзбек миллатига тегишли. Қадим хоразмликлар, Сугдиёна ёки Паркана аҳли қайси тилда гаплашган бўлмасин, бугун уларни биз — ўзбеклар ўз аجدодларимиз деб биламиз. Шундай экан, бугунги мустақил ўлканинг ҳар бир фуқароси Ўзбекистон аталмиш Ватан олдида, миллат ва халқ олдида масъудир.

2. Маънавият имон, илм, риёзат, меҳр билан бўлади. Аммо у, аввало, масъулиятдир. Илм ва имон инсонга масъулият юкини юклайди, уни риёзат ва меҳр билан умр довоңларидан елкалаб ўтилади. Инсон Шахс бўлиб шаклланар экан, йилма-йил ўзлигини англаб боради, бу ўзликни англаш давомида маънавий камолот поғоналари бўйлаб юксалади.

Кўпчилик инсонлар онгли умрининг ўндан тўққизи ризқи рўз ҳаракати, оила парвариши билан ўтади. Аммо инсоннинг бу ёруғ дунёдаги вазифалари фақат шундан иборат десак, етарли бўлмас.

Буюк аждодимиз Абу Наср Форобий «Фозил шаҳар аҳлининг қарашлари» китобининг 26-бобида ёзади: «Ўз табиатига кўра ҳар бир инсон шундай тузилганки, у ўз мавжудлигини таъминлаш ва комил мартабага эришиш учун жуда кўп нарсаларга эҳтиёжи бор. Бу нарсаларни унинг бир ўзи ҳосил қила олмайди ва уларга эришиш учун муайян бир кишилик жамоасига эҳтиёж сезади. Бу жамоанинг ҳар бир аъзоси ўзига ва ўзгаларга зарур бўлган бирор-бир маҳсулот, ашё ёки хизматни таъминлайди ва натижада ҳар бир кишининг эҳтиёжлари тўлиқ қондирилиш имкони пайдо бўлади»¹³². Шу маънода бундай жамоанинг ҳар бир аъзоси бир-бирига нисбатан бурчлидир. Агар бундай жамоада ҳар бир инсон Ҳақ олдидаги масъулиятини тўғри англаб, камолот сари ўзи интилар экан, ўзгаларнинг ҳам худди шундай интилишига кўмакдош бўлишга астойдил уринса, натижада «фозил шаҳар» (жамият, миллат, мамлакат) вужудга келади.

Ҳар бир инсон бу ёруғ оламда ҳалол-пок умр кечириши учун атроф воқелик, яъни ижтимоий муҳит нисбатан мувофиқроқ ёки номувофиқроқ бўлиши мумкин. Ҳалол ризқ

топиш, ўзи ва оиласи иқтисодий мустақиллигини таъминлаш инсоннинг Шахс сифатидаги энг биринчи вазифаси бўлса, унинг иккинчи муҳим вазифаси ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш ишида иштирок этишидир. Ижтимоий ҳаёт бугунги шароитда ягона давлат ҳудудида кўпчилик томонидан қабул қилинган ўз қонун-қоидаларига эга. Ана шу муайян мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида умуммиллий фаровонлик ва юксалиши йўлида фаол иштирок этиш вазифасини фуқаролик масъулияти дейиш мумкин.

Одатда кўпчилик ҳалол ризқ топиш ва оила ташвишларини ҳал қилиш вазифасини ўз гарданида деб билади. Аммо фуқаролик масъулиятига кўп ҳам эътибор бермайди. Диний ибора ишлатсак, гуё фуқаролик масъулияти «фарзи кифоя»га ўхшаб қабул қилинади. Кимдир жамият камолоти учун бош қотираяптими, демак, бизга иш қолгани йўқ, деб ҳисобланади. Давлат бошлиғи (у шоҳми, султонми, президентми — қатъи назар), вазирлар, турли даража амалдорлар, қозилар (судьялар), яъни давлат ва жамият ишларини бажариш бевосита мансаб вазифасига кирувчи шахсларга жамиятни такомиллаштириш масъулияти ҳам тўлиқ юклаб қўйилади-да, жамиятнинг бошқа аъзолари «ўз бола-чақа ташвиши, рўзғор ғамида» юраверадилар. Бу ҳам бир жамият. Аммо фуқаролари руҳида ижтимоий фаоллик, масъулият бўлмаса, бу жамиятнинг комиллик даражаси на Форобий орзу қилган «фозил одамлар шаҳри» ва на бугунги идеал «фуқаролар жамияти» талабларига мутлақо жавоб бермайди. Бундай жамиятда сайловлар ўтказилиши, парламент ташкил топиши, давлат ва ҳукуматнинг турли даража арбоблари сайлаб қўйилиши мумкин. Аммо бундай жамиятнинг оддий сайловчиси сайловда номзоди қўйилган бир неча арбобдан қайсиси ўзи даъво этаётган ўринга энг муносиб эканлиги ҳақида воқеаликка мос ва мантиқий далилланган ўз хулосасига эга бўлмайди. Демак, бундай шароитда давлатнинг масъул мақомларига ким сайланиб қолиши кўпинча тасодиф орқали ҳал қилинади, турли сиёсий ўйинлар туфайли юз бериши ҳам мумкин.

Агар Аллоҳнинг инояти билан яхши ва муносиб киши сайловда ютиб кетса, халқнинг омади, аммо шундай бўлмасачи? Яна кўпчилик «ўз бола-чақаси ғамидан, турмуш таш-

вишидан» бўлагини ўйламаган инсонлар бошларига кулфат тушса, у ёки бу амалдорнинг «адолатсизлигидан» шикоят қиладилар, замондан, раҳбарлардан нолийдилар, кимлардандир нажот кутадилар. «Мен шу кунгача фақат ўзимни ўйладим-ку, жамият қаёққа кетаётгани билан бир пуллик ишим бўлмади-ку, энди биров мени ўйлаши керак деб даъво қилишга нима ҳаққим бор?» деб ўзига савол бермайди.

Балки бизнинг охирги 5 аср давомида бошимизга тушган савдоларнинг сабаби ҳам айна шу ҳолатда яшириндир. Маҳдуми Аъзам — Мовароуннаҳр тасаввуфининг сўнгги улуғ назариётчиси — суфийнинг, яъни маънавий етук кишининг сиёсатга фаол аралашувини жоиз топган эди. Аммо, назаримда, XVII—XVIII асрларда, яъни Европа ва Америка халқлари ижтимоий-сиёсий соҳада фаоллашуви астойдил авжланган даврда бизнинг халқларимиз кўпчилиги — хунук ибора бўлса ҳам балки қўллаш керакдир — «ижтимоий-сиёсий танбаллик»ка, ҳаракатсизликка берилдилар. Аниқроғи, ижтимоий камолот йўлларида сусткашлик кўрсатдилар. Натижа маълум. Шу сабабли ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг Юрт мустақиллигини мустаҳкамлаш, миллат тақдирига куюнчаклик билан муносабатда бўлишига эришиш орзусида тиниб-тинчимаган Президентимиз ҳар бир маъруза, ҳар бир суҳбатида бизни фаолликка, ижтимоий фидокорликка ундайди.

Яна Устоди сонийга мурожаат этамиз: «Инсонлари ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш учун бирлашган шаҳар — фозил шаҳардир ва саодатга эришиш мақсадида бир-бирига ёрдам берувчи инсонлар жамоаси — фозил жамоадир. Барча шаҳарлари саодатли бўлиш йўлида бир-биридан ёрдамини аямагувчи халқ (миллат) — фозил халқ, фазилатли миллатдир. Шундай равиш билан агар бутун олам аҳли бир-бирига саодат йўлида холис кўмаклашувга тайёр бўлса, курраи замин фозил инсонлар маконига айланади».¹³³ Ушбу фуқаролик масъулиятини тўлиқ англаб етмас эканмиз, бизнинг Шахс сифатидаги маънавий камолотимиз ҳам тугаллик касб этмайди.

3. Фуқаролик масъулияти нима? деган саволга энг умумий тарзда ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш жараёнида иштирок этиш вазифаси деб жавоб бердик.

Энди ушбу масалани муфассалроқ кўриб чиқайлик.

Аввало, қайси касбда бўлмасин ризқини ҳалол топиб ейиш ҳаракатида бўлмаган одам ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш эмас, уни бузишга, издан чиқаришга «ҳисса» қўшади. Шу сабабли ҳам ҳалол ризқ топиш шахс маънавиятининг ҳам, фуқаролик масъулиятининг ҳам пойдеворини ташкил этади.

Иккинчидан, қонунларга тўлиқ риоя этиш. Бунинг учун, аввало, мамлакат қонунларини яхши билиш талаб этилади. Ўзи қонунга риоя этишни лозим билмаган одам бошқалардан адолат умид қилишга ҳақлими? Аслини олганда, «мен бугун қонунларга риоя қилсам, эртага бирваракай ҳамма нарса яхши бўлиб кетади», деб ўйлаш воқеликни жуда жўн тушуниш бўлар эди. Аммо бир нарса аниқ: агар ҳар бир фуқаро «фақат мен қонунга риоя қилишим шартми, аввал бошқалардан бўлсин», деб мулоҳаза юритса, юртда ҳеч қачон барқарорлик, ижтимоий хавфсизлик, балки, умуман, оддий яшаш имкони ҳам бўлмайди. Жамиятда аксарият кўпчилик қонунларга риоя қилган жойдагина муайян ривожланиш, такомил умиди бўлиши мумкин.

Баъзан, зоҳирий назарда, қонунга сўзсиз риоя этиш шахсий ва оилавий манфаатларга зид кўриниши мумкин. Шу асосда баъзи «диалектик тафаккур мухлислари» шахс ва жамият манфаатлари орасидаги зиддиятлар муаммосини олға суришади. Асли бундай ёндошув мутлақо ноўрин ва беасос. Чунки жамият манфаатларига зид бўлган ҳар қандай ҳаттиҳаракат асл моҳиятида ҳар бир алоҳида шахс манфаатига ҳам зид бўлиб чиқади ва, билъакс, ҳар бир шахс манфаатларига зид нарса охир-оқибат жамият манфаатларига ҳам зиддир. «Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур», деган машҳур сатрлар фозил шаҳар қонуниятлари эмас, жоҳил шаҳар бошбошдоқлиги асосида яшовчи жамиятга тааллуқлидир. Нодон одамгина мен қонунга риоя қилсам зарар кўраман, деб мулоҳаза қилиши мумкин. Чунки нодон одамнинг энг асосий хислати бошқаларни ўзидан кўра аҳмоқроқ деб ўйлашида намоён бўлади. У мен бошқаларни алдаб, ўз ишимни битириб кета оламан, деб ҳаёл қилади. Жоҳил жамиятда икки нодон бирлашиб, қолганларни алдаб кетиш режасини тузишади. Қолганларнинг кўпчилиги уларнинг иши битганини кўриб, ўзларининг тўғри ҳаттиҳаракатларини «нодонлик» ва қонун бузувчиларнинг жиноятини «ишбилармонлик», деб ўйлай

бошлашса, тез кунда «жоҳил шаҳар» разолат ва бадбахтлик шаҳрига айланади. Бундай жамиятда барча бадбахт ва ожиз бўлиб, бир-бирини айблашдан боши чиқмайди, бу билан иш ўнгланиш ўрнига баттар хароблашади.

Совет давлатида коммунистик идеологиянинг тотал ҳукронлиги сабабли амалда 250 млн. аҳоли устидан якка бир шахс — КПСС бош секретарининг мутлақ ҳокимлиги вужудга келган бўлиб, адолат тарозуси фақат ўша лавозимни эгаллаган одамнинг қўлида ҳисобланарди. У қандай ҳукм қилса, шу — охириги ва мутлақ ҳақиқат деб қабул қилинишидан ўзга чора йўқ эди. Шу сабабли ҳамма жабр қўрганлар ёки бирор имтиёздан умидвор бўлганлар КПСС Марказий Комитетига, шахсан бош котиб Фалончиевга мурожаат қилиш учун интилар эдилар. Бу буюк аллома назаридаги «адашганлар шаҳри»нинг яққол намунасидир. Охири бориб бундай «адашганлар шаҳри» ҳам разолат ва бадбахтлар шаҳрига айланиши ва ҳалокатга юз тутиши амалда ўз тарихий исботини топди.

Аслида адолат ҳар бир инсоннинг қалбида бўлади. Ҳар бир фуқаро аввало адолатни ўз кўнглидан ахтариши керак. Агар жамиятдаги ҳар бир адолатсизлик сабабини қидирган фуқаро биринчи навбатда ўз виждонига, қалбига мурожаат қилса, ўзи дуч келган адолатсизлик илдизини аввало ўзидан қидирса, адолатни қарор топтириш учун курашни ўз камчиликларини тузатишдан бошлаш лозим деб ҳисобласа — фуқаро масъулияти айни шу дақиқадан унинг руҳида уйғонган бўлади.

Қонунга риоя қилиш бу йўлдаги дастлабки қадамдир. Тан олиш керак, халқимизнинг кўпчилигида фозил шаҳар аҳолисининг дастлабки икки муҳим сифати — ҳалол ризқ топиш учун интилиш ва қонунларга риоя этиш, улардан бош товламаслик хислатлари мавжуд. Булар шу даражада муҳим фазилатлар-ки, жамият барқарорлиги, миллат ҳамжиҳатлиги, давлат хавфсизлиги кўп жиҳатдан шу икки хислатнинг жамият аъзолари хатти-ҳаракатида устиворлиги билан боғлиқдир. Аммо бу даражада тўхтаб қолиш фозил жамият учун етарли эмас. Жамият ҳаёти фақат адолат асосида қурилиши мумкин. Бошқача ҳолатда жамият иложсиз ҳалокатга маҳкум. Аммо адолат масаласида ажаб бир муаммо мав-

жуд. Юзаки қараганда ҳамма адолат тарафдори, адолатсизликка барча қарши. Шундай экан, нега жамиятда адолатсизлик юз беради? Масаланинг бир нозик жиҳати бор. Адолат тарозуси ҳар бир инсоннинг барча фазилат ва нуқсонларини, истеъдод ва камчиликларини аниқ «вазнини» белгилаб, ўшанга яраша ҳар бир шахснинг ижтимоий қийматини ўлчайди ва баҳолайди. Яна бунинг устига унга мавжуд ютуқ ва камчиликларига яраша ажрини ажратиб беради. Яъни фақат инсонга маънавий баҳо берибгина қўя қолмай, унга умумижтимоий моддий неъматлардан ҳам ўз «вазнига» яраша улуш белгилайди. Бунда шахснинг ўзи ўзига берган баҳоси эмас, жамиятга етказган нафи ҳисобга олинади. Ана шу ерда зоҳирий зиддият юзага чиқади. Жоҳил одам ҳар вақт ўзини энг оқил, энг истеъдодли, умумижтимоий бойликдан энг катта ҳиссага ҳақдор, деб билади. Бунга ҳозирги замон ижтимоий тафаккурида кенг урф бўлган қатор тушунчалар моҳиятини тушуниб-тушунмай ғализ талқин қилиш оқибатлари ҳам баъзан таъсир кўрсатади. Масалан, «гуманизм» ва «ижтимоий адолат» тушунчаларини боқимандалик кайфиятларида, «демократия»ни шахсий масъулиятсизликка баҳона сифатида ўз фойдасига буриб сафсатабозликка айлантиришга уриниш ҳолатлари, «эътиқод» туйғусидан ақидапарастлик руҳидаги даъволар учун фойдаланиш, қон-қариндошлик меҳрини ўзгалар зарарига суиистеъмол қилиш ҳаракатлари жамиятда у ёки бу даражада кузатиладиган ҳолатлар бўлиб, бундай тамойилларнинг авж олиши жамиятни айни «жоҳиллар шаҳри»га айлантирувчи омилдир.

Ҳар бир инсон ўз хос табиати йўналишида истеъдод эгаси қилиб яратилган. Агар у ўзлигини англашга уринса, ўзига энг мувофиқ истеъдод йўналишини албатта топади. Фақат жамият муайян ақидани зўрлик билан унга сингитишга уринмаса бўлди. Бунинг учун мустақил Ўзбекистон асосий қонунида аниқ кафолатлар белгиланган. Бирор бир диний ёхуд фалсафий ақида асосида Ўзбекистон фуқароларига муайян имтиёз ёки чеклашлар жорий қилиниши мумкин эмас.

Инсон ўзлигини қанча барвақтроқ англаб етса, жамиятда шунча тез ўз ҳақиқий ўрнини топиб олади ва ҳаётини тўғри изга сола билади. Бунинг учун ота-она, жамиятдаги мутасадди шахслар кўмаклашувлари табиий. Барча махлу-

қотнинг тақдири Аллоҳ таоло иродасидан ташқари эмас. Аммо инсон ер юзидаги гуноҳ ва савоблари учун Яратган олдида масъул экан, демак, синов майдони бўлмиш бу ёруғ дунёда муайян маънода ўз тақдирини ўзи белгилайди. Инсоннинг ирода эркинлиги шу ерда. Агар жамиятда ўз ўрнини вақтида тўғри белгилай олса, бу дунёсини ҳам, у дунёсини ҳам обод қилади, агар ўз тақдирига беписандлик билан ёндошса, ўзини ҳар икки дунёда хароб қилади. Миллий маънавиятимизнинг хос фазилатларидан бўлмиш Аллоҳга таваккул эса ҳаёт машаққатларини сабр-бардош билан енгиб ўтишга ҳозирликни билдиради, фаолиятсизликни, фикрий танбалликни эмас.

Ҳар бир инсон бахтга интилади. Бунинг устига эртага эмас, шу бугундан бошлаб бахтли яшашни хоҳлайди. Бу истагига дабдурустдан эриша олмагач, айбдор қидиради. Ана шунда унинг олдида икки йўл намоён бўлади: бири бошига тушган ҳаёт синовлари учун кимни бўлмасин бировни айбдор деб билиш, яъни айбни ўзидан ташқаридан қидириш; иккинчиси. ишлари юришмаётганлик сабабларини ўз камчиликларидан деб билиб, сабр-тоқат ва матонат билан уларни тузатишга, ҳаётини яхши томонга ўнглашга ўзини сафарбар этиш.

Маълумки, биринчи йўл охир натижада фақат вазиятни мураккаблаштиришга олиб келади, иккинчи йўлгина инсонни ижобий ютуқларни қўлга киритишига сабаб бўлиши мумкин. Тўғри баъзи одам уруш-жанжал билан ҳам бир нарсаларга эришаман деб ўйлайди. Аммо бу йўл билан қўлга киритилган биргина «ютуқ» ўз орқасидан минг касофату кулфатни бошлаб келиши ҳеч гап эмас. Чунки ёмонлик йўлидан яхшиликка эришиб бўлади деб тасаввур этиш, ўта хавфли ва ҳалокатли хом ҳаёлдир. Инқилоб йўли билан гўё «катта ютуқ»ларни қўлга киритган большевиклар охир натижада ўзлари бир-бирларини қириб битирдилар ва башарият бошига ҳам не кулфатларни келтирдилар. Шундай экан, ҳар ким жамиятни камчиликлардан халос этмоқчи бўлса, аввал ўз айбу хатоларини ўнглашдан бошласин, жамият камолотини орзу қилса, ўз маънавий камолоти йўлида жидду жаҳд кўрсатсин. Чунки жамият шахслардан ташкил топади ва ушбу шахсларнинг маънавий қиёфаси умумжамоанинг маънавий ҳолатини белгилайди.

Албатта, бу қоида жуда умумий ва жўн кўринади. Ҳаёт эса мураккаб. Ҳаётда ўзи ҳеч ҳаракат қилмай, фақат бировларни айблаб ўтираверадиган одам деярли учрамайди. Одамлар бор — ўта ҳаракатчан, бошқаларнинг айбу хатосини кўрсатиш баробарида ўзлари ҳам жамиятга наф етказиш учун муайян ижобий ишларни бажариб борадилар. Бошқа бир тоифа кўп ҳам ўзгаларни айбламайди, ўз ҳаётий қийинчиликларига кўпроқ ўзини сабабчи деб билади, аммо барибир ўрганган ҳаёт тарзини кескин ўзгартирмайди, на ташқи шароитни, на ўз аҳволини ўнглаш учун фаол ҳаракатга киришмайди. Орада яна неча тоифа бор. Бироқ шу нарса аниқки, таъсир акс таъсир кўрсатади, хайрихоҳлик яхшиликка элтади, душманлик курашни кучайтиради. Кураш эса бузғунчиликдир. Албатта шаҳар марказида бир беўхшов иморат хуснбузардек туриб қолган бўлса, уни бузиб ташлаб ўрнига яхши бир бино тиклагимиз келади. Аммо бузишга киришишдан илгари обдон ўйлаб, чамалаб, кенгашиб кўрмоқ зарар қилмайди, балки озгина таъмир билан шу иморатнинг ўзига хусн киритиш мумкиндир. Қолаверса, бизнинг дидимиз, гўзаллик ва уйғунлик хусусидаги тасаввуримиз мукамалми?

4. Инсон — «хом сут эмган банда» сифатида ҳеч қачон камчиликлардан холи бўлмайди. Демак, «мен ўзим мукамал эмасман-ку», деган андиша билан жамиятда бирор камчилик кузатсак ёки бизга шундай туюлса, фикримизни очиқ баён қилишдан тийилганимиз маъқулми ёки бирор чора кўриш керакми? Бирор ўзга шахснинг айбу хатосини кўргудек бўлсак, уни қандай билдириш лозим? Ёки мен аввал ўз хатоларимни ўнглашим керак, деб индамай ўтиб кета бериш керакми?

Фарбда сўз эркинлиги масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Масала, дарҳақиқат, муҳим. Аммо бир жиҳати бор. Агар сўз эркинлиги ҳуқуқидан бировни кўпчилик орасида обрўйини тўкиш, изза қилиш, ҳатто турли миш-мишлар тарқатиш билан одамлар орасида шубҳа-гумонлар туғдириш учун фойдаланилса-чи? Тўғри, ҳар ким ўз обрўйини ҳимоя қилиши учун суд бор, адвокатлар хизматидан фойдаланиш мумкин. Ривожланган мамлакатларда бу каби воситалар кенг қўлланилади. Аммо маънавий омилнинг ўрнини улар боса олармикин?

Тавҳид маънавиятида сўз эркинлиги муаммоси бикр ҳал қилинган. Аллоҳнинг китобида бу ҳақда аниқ кўрсатмалар мавжуд. «Бақара» сурасининг 42-оятида «Ҳақни ноҳақлик билан қориштирмангиз ҳамда билатуриб ҳақиқатни яширмангиз», дейилган. Қуръон оятларининг тафсирини ҳар давр ва замон кишилари ўз тушунчалари ва ўша давр шарт-шароитидан келиб чиқиб талқин қилганлар. Миллий маънавиятимиз нуқтаи назаридан ёндошсак, Ҳақ Аллоҳ таолонинг ҳақиқатидир ва ундан ҳар қандай чекиниш ноҳақлик, ўзига ёки ўзгага зулм бўлади. Ҳаққа қандай етишиш мумкинлиги ва бу ҳақиқатдан узоқлаштирувчи омиллар нималардан иборат эканлиги тасаввуф таълимотида мукаммал шарҳ этилган. Суфийларнинг минг йиллик ирфоний тажрибасини бир жумла билан ифода этилса, Ҳақ сўз — холислик ва хайрихоҳлик билан, ягона Аллоҳ ризолиги йўлида айтилган сўз, ноҳақ сўз эса, ҳар қандай ғараз, худбин ният аралашган сўз бўлиб, ғийбатга, душманликка, ғаразли амалларга олиб келади. Ғаразли ниятда ҳатто бировга ширин сўз айтилса ҳам, у аччиқ мева беради. Умуман инсонга эмас, иллатга қарши кайфиятда бўлиш хайрлидир. Инсонни унга ёпишган иллатлардан фарқ қилиш керак. Инсонни ердаги халифа деб қабул қилиб, унга ярашмаган, кўнгил кўзгусини хира тортириб турган чангу ғубордан покланишига кўмак етказувчи хайрихоҳлик билан йўғрилган маслаҳатлар бериш, яхши муносабат билан унинг қалбида эзгулик сари интилиш туғдиришга уринмоқ айни савобдир. Ҳар қандай ғазаб билан, тоқатсизлик билан айтилган гап эса акс таъсир туғдиради, душманлик кўзғатади, зеро ёмон кайфият яхшилик сари элмайди.

Аммо ҳақ сўзни хайрихоҳлик билан айтиш ҳали барча ишни ўнгловчи восита эмас. Жамиятга наф етказишнинг энг муҳим ва энг унумли йўли — муайян камчиликларни фазилатларга ўгиришнинг амалий воситаларини қидириб топиш ва уни амалга татбиқ этишдир.

Президент ижобий (фойда келтирувчи) муҳолифат (конструктивная оппозиция) деганда айни ана шу йўналишда натижали юмушларга қўл урганларни назарда тутади. Мақсад нима ўзи — жамият камолотини таъминлашми ёки барқарорликни издан чиқаришми? Ҳамма гап шунда. Ижтимоий фаол Шахс ўзининг ҳар бир қўймоқчи бўлган қадамини

келажак натижаси ҳақида жиддий ўйлаб кўрмоғи дуруст. Қадамни қўйгач, оқибатга қараб яна бир карра ўзи учун ҳулоса чиқарса — янада яхши.

Ҳар бир инсон зоти маънавий қиёфаси туфайли шахсдир. Ҳайвон ўлгач, тупроққа айланади, инсонни эса унинг маънавияти бақога элтади. Миллат ҳам шундай. Бугунги мустақиллик шароитида юртбошимизнинг миллий маънавиятга айрича эътибори шу сабаблидир. Аммо ҳақиқий озод фуқаролар жамияти ташкил топиши учун миллатнинг ҳар бир аъзоси, шу азиз Ватаннинг ҳар бир фуқароси ўзлигини англаб етишга интилоғи, ўз улуғ мақомига муносиб амал қилоғи тақозо этилади. Ўзбекистоннинг буюк келажаги масъулияти ҳар биримизнинг зиммамиздадир.

Таянч иборалар: “Халқ” ва “оломон”, элат ва миллат, Шахс — мустақил маънавият эгаси, шахс маънавияти миллат маънавиятидан айру эмас, ҳар бир шахс маънавиятининг шаклланувида миллат маънавиятининг таъсири, миллатнинг умумбашарий миқёсдаги мавқеи ва мақоми, бурч ва вазифалари, миллатнинг Ҳақ олдида масъулияти, шахс эркинликлари ва бурчлари мутаносиблиги, ҳар бир инсоннинг мустақил маънавий дунёси, миллатнинг маънавий мустақиллиги, ҳудудсиз уммонга туташган баҳр, миллатнинг бағрикенглиги, “миллий” сифатининг икки маъноси, “фозил шаҳар аҳли”, фуқаролик масъулияти, «ижтимоий-сиёсий танбаллик», миллат тақдирига куюнчаклик, ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш жараёнида иштирок этиш, қонунларга риоя этиш зарурати, шахс ва жамият манфаатлари орасидаги зиддиятлар муаммоси, «жоҳиллар шаҳри», разолат ва бадбахтлик шаҳри, «адашганлар шаҳри», ҳар бир инсон бахтга интилади, ёмонлик йўли билан яхшиликка эришиб бўлмайди, тавҳид маънавиятида сўз эркинлиги, «Ҳақни ноҳақлик билан қориштирманг», “билатуриб ҳақиқатни яширманг», Ҳаққа етишиш йўллари ва ҳақиқатдан узоқлаштирувчи омиллар, инсонга эмас, иллатга қарши кайфиятда бўлиш, қалбда эзгулик сари интилиш уйғотиш, камчиликларни фазилатларга ўгиришнинг амалий воситалари, Ўзбекистоннинг буюк келажаги масъулияти.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Куръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992.
3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 319—329, 442—461.
4. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 293-312, 355—369, 405—406.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76—85.
6. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 58—70, 249—264.
7. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—54.
8. Каримов И. А. . Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 25—30, 318—320.
9. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972.
10. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назария-сига чизгилар. Т., 1998.

Қўшимча адабиёт:

11. Ғофуров И. Миллатнинг биллурланиши. Т., 1995.
12. Имомназаров М. Шахс маънавияти ва фуқаро масъулияти // “Халқ сўзи” газ., №10, 15 янв. 1999.
13. Имомназаров М. Шахс маънавияти ва қонун устуворлиги // “Халқ сўзи” газ., №24, 5 фев. 1999.
14. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т., 1996.
15. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. Т., 1999
16. Абдурахмонов Ф. Мустақиллик ва миллий манфаатлар. Т., 1994.
17. Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., 1998
18. Қорабоев У. Миллатнинг камолоти. // “Мулоқот” жур. №2, 1999

19-март. АДОЛАТ — ИЖТИМОИЙ ҲАЁТДА МАЪНАВИЯТНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Адолат муаммоси. Сиёсат ва ахлоқ.
2. Қадр тушунчасининг сиёсатдаги инъикоси.
3. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилиги масаласи.
4. Қонун ҳукмронлиги — сиёсатдаги маънавият.

1. Адолат муаммоси доимо инсониятнинг диққат марказида бўлиб келган. Бу тушунча сиёсатшунослик фанининг бош мавзуларидан бири эканлиги яхши маълум. Аммо адолат аввало маънавий қадриятдир. У аслида маънавиятнинг ижтимоий ҳаётдаги зуҳуридир. Бунга буюк аждодларимизнинг кўп асрлик мероси гувоҳ. Албатта, ижтимоий ҳаётда адолатнинг қай даражада барқарор бўлиши башарият маънавий тақомилининг турли давларида, турли минтақаларда турлича омилларга боғлиқ бўлган. Масалан, ибтидоий жамоа одами ўз уруғи ва қабиласи кўламида фикр юритган бўлса, қадим Юнонистонда бошқачароқ, Ўрта аср христиан дунёсида бир хил, ислом минтақасида ўзгача бир тусда талқин этилган. Адолат муаммосининг яна бир мураккаблиги у турли соҳаларга татбиқ этилганда турлича талқин этилади. Масалан, миллий (аниқроғи, миллатлар аро) адолат, диний (динлар аро, турли дин вакиллари аро, турли диний тизимлар нуқтаи назаридан) адолат, иқтисодий адолат, ижтимоий (яъни турли ижтимоий тоифалар аро) адолат, қозиликдаги (икки даъволашувчи шахс аро) адолат ва ҳ. к. Буларнинг ҳар бирида адолат тимсоли ўзига хос тарзда тасаввур этилади. Қазоватда, мисол учун, Европа анъанасига кўра у икки паллали тарозу шаклида тасаввур қилинган. Икки томон даъволашганда, қатъий ҳукм чиқариш учун, балки ноилож тарозунинг бир палласига тош қўйишга тўғри келар. Аммо ижтимоий адолат мезони бугунги кун воқелигида унчалик жўн тасаввурларга мувофиқ келмаслигини тушуниб етмоғимиз зарур. Миллий маънавиятимизнинг минг йиллик тажрибаси, ҳаёт мантиқи, башарият фикри етишган илғор тамойиллар бизни шунга ундамоқда.

Фикрни ойдинлаштириш учун ташбеҳни бадиият дунё-

сидан бошласак. Маълумки, ҳар бир санъат ўз имкон доирасида ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришга уринади. Янги-янги тасвир воситалари топилган сари воқеликни бадий идрок этишимиз ҳам такомиллашиб боради. Санъат турлари ичида тарихан энг янгилари бўлмиш кино ва телекўрсатувлар ўз имкониятлари билан ҳаётни асл мураккаблигида ёрқин идрок этиш имконини бера олганлиги туфайли XX аср авлодининг энг сеvimли томошасига айланди. Дастлаб экранда воқелик фақат оқ ва қора бўёқлар зидлашувида ифодаланар эди. Ўша пайтларда бизга ҳаётни фақат “бизникилар” ва “душманлар” (“қизиллар” ва “оқлар”, “советлар” ва “фашистлар”, “меҳнаткашлар” ва “эзувчилар”) аро кураш сифатида кўрсатишди. Дунёнинг ҳолати гўё зулмат ва нур, “социализм” ва “капитализм”, “прогрессив” ва “реакцион” кучларга тақсимланган ҳолда намоён этилди.

Аста-секин ҳаётимизга рангли фильмлар, рангли телеэкран кириб кела бошлади. Атроф-воқеликнинг турфа жилоларга бой эканлиги жаҳоннамода рўйи-рост кўринди. Аммо то 90-йиллар бошланишигача дунё ўзгарса ҳам, собиқ СССРнинг ҳукмрон мафкураси ўзгармади: воқеликнинг моҳиятини изоҳлашда асл ҳақиқат битта — Маркс таълимоти, қолган барча нуқтаи назарлар ё номукамал, ёки ҳақиқатга зид, яъни реакцион деб қараш давом этди. Шунга биноан дунё ҳам икки қутбли талқин этилди. Ҳаёт икки ўзаро зид кучнинг муросасиз курашидан иборат деб уқдириш давом этди. Бу курашда ҳар бир инсон жабҳанинг ё у тарафида, яъни “душман”, “бегона”, ё бу тарафида, яъни, “дўст”, “ўзимизники” бўлиши шарт эди. Бундай ёндошув қанча-қанча бегуноҳ жонларни қурбон этганлиги, не-не эзгу ниятларни барбод айлагани ҳозир ҳеч кимга сир эмас.

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсин-ким, бундай алаҳсираш, ваҳшатли босинқираш биз учун ўтмиш бўлиб қолди. Мустақиллик шарофатидан дунёга очиқ кўз билан қараш имкониятини қўлга киритдик. Энди билсак, дунё кўп қутбли экан, ҳаёт мураккаб, кўп қиррали тизимдан иборат экан. Келажак ҳам муросасиз кураш, зидлашув билан эмас, яратувчилик меҳнати, дўстлик ва инсонларнинг ўзаро бир-бирини тушунишга интилиши билан файзли бўлар экан. Ҳатто бир миллатнинг хавфсизлигини таъмин этиш, жамият барқарорлиги ва ижтимоий тараққиёт кафолатлари ҳам бир эмас, икки

эмас, турли омилларнинг ўзаро уйғунлиги билан боғлиқ экан. Дастлабки маърузаларда бу ҳақда батафсил тўхтаб ўтилди. Бу маъруза эса миллий маънавиятимизнинг асосий қадриятларидан бўлмиш адолат ҳодисасининг ижтимоий ҳаётда ўзлигини қандай намоён этиши хусусидадир.

Адолат маънавиятнинг инсонлар аро муносабатларда намоён бўлишидир. Маънавият нуқтаи назаридан инсонларнинг бир-бири билан ҳар қандай муносабати сиёсат соҳасига оиддир. Дарҳақиқат, кенг маънода, инсоннинг уйда аҳли оиласи билан қилган муомаласи ҳам, кўчада таниш-нотаниш, қариндош-бегоналар билан қилган муомаласи ҳам, иш юзасидан ҳамкасблари, бошлиқлари, ходимлари ва мижозлар билан қилган муомаласи ҳам сиёсат. Аммо “авом” наздида давлат миқёсидаги сиёсат “катта сиёсат” деб ҳисобланиб, катта сиёсат билан катталар шуғулланади, биз кичик одамларга бундай катта доирадаги сиёсатга аралашмиш жоиз эмас, деган мазмундаги қараш анча кенг тарқалган.

Инсонлар бир-бири билан қандайдир бир шаклдаги мақбул муносабатларга киришга маҳкум экан, демак инсон ҳаёти сиёсатсиз бўлмайди. Фақат бугунги сиёсатшунослар “катта сиёсат”, яъни давлат ва фуқаро ёки давлатлараро миқёсдаги сиёсатга асосий эътибор қаратишади. Ваҳоланки, қадим дунё алломалари асарларида ахлоқ ва сиёсат бир-биридан ажралмас ҳодисалар сифатида қаралар эди.

Бизнинг назаримизда, сиёсат ва ахлоқ бир тизимга бирлашмас экан, барча учун “катта сиёсат” ҳам “кичик сиёсат” каби бевосита тааллуқли ҳисобланмас экан, жамиятда адолат ва ижтимоий уйғунлик амалда барқарор бўлмайди. Албатта, уларнинг бир-биридан фарқи ҳам йўқ эмас. Масалан, сиёсий муносабатлар расмий қабул қилинган қонунлар доирасида олиб борилади, бу қонунлар мажбурий ижро этилади. Ахлоқ қоидалари, маълум маънода, ихтиёрий. Яъни, сиёсат қонунларини бу ёруғ дунёда инсонлар аро муносабатда фарз десак, ахлоқ қоидаларини суннатга қиёс қилиш мумкин. Аллоҳнинг фарзлари илоҳий китоб оятлари орқали аён этилган, инсонлар эса ўзаро муносабатларини ўз ақл-идрокларига таяниб ишлаб чиқадилар. Шу сабабли Аллоҳ фарзлари абадий ва мутлақ бўлиб, уларнинг юзасидан охирги ҳукм қиёмат кунидир. Одамлар ўрнатган қонун-қоидалар уларнинг маънавий такомил даражасига боғлиқ бўлиб, ҳар за-

моннинг, ҳар мамлакатнинг ўз қонунлари бор ва улар ўзга-риб, мукаммаллашиб боради.

2. Олдинги маърузаларда улуғ қадриятлар — Ватан ва Миллат ҳақида, инсон қадри хусусида гапириб ўтилди. Дарҳақиқат, қадр биринчи навбатда маънавият соҳасига оид тушунча, чунки Халлоқи оламнинг бирлиги ва борлигини тан олмаган одам на ўз қадрини билади, на ўзга мавжудотлар қадрига етади. Шу билан бирга маънавият, иқтисод, сиёсат йўналишларининг мураккаб кесишувида «Адолат» тимсол-тушунчаси шаклланар экан, айни қадр тушунчаси бу соҳаларни бир-бирига боғлаб турувчи марказий нуқта сифатида ўзлигини намоён этади.

Қадр тушунчаси иқтисодда қийматга айланса, сиёсат соҳасига татбиқ этилганда мавқе ва мақом қиёфасини касб этади. Бу масала миллий маънавиятимизда аллақачон англаб етилган ва унинг ечими ҳам берилган. Сиёсатдаги ҳуқуқ, бурч, имтиёз ҳодисаларининг тағзаминида айни шу инсонларнинг бир-бирига нисбатан мавқе ва мақоми масаласи жой олгандир.

Аллоҳ Одамни ер юзида халифа қилиб яратган. Аҳли башардан ҳар бир фарднинг (алоҳида инсоннинг) қадри ҳам, ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳам унинг айни шу мақоми билан белгиланади. Аслида яратилишдан инсонларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқлари ҳам, бурчлари ҳам азал ва абад тенгдир. Фақат турли инсонларда ўзлигини англаш даражаси ҳар хил. Илоҳий китобларда инсонга ер юзидаги ижтимоий тартибларни қандай белгилаш юзасидан қатъий ҳукмлар эълон қилинмаган, сиёсат соҳасида инсон иродаси тўлиқ эркиндир. Ер юзида зулм салтанати барқарор бўладими, адолат устиворлигими — инсоннинг ўзига боғлиқ. Аллоҳнинг имтиҳони — бу. Аммо Яратган Парвардигорнинг ваъдаси аниқ: ким ўз умрида бир мисқол савоб қилса ҳам ажрини олади, бир ботмон гуноҳ қилса ҳам.

Адолат тимсол-тушунчаси худди ана шу синов майдонида инсон ҳаётининг турли соҳаларини ўзаро мувозанатлаб туради. Миллий маънавиятимиз такомилида бу тушунчага муносабат қандай шаклланиб борган, яъни адолат мезони қандай талқин этилган? Суҳбатимиз мавзуи шу ҳақда.

Буюк аجدодларимиз давлат, жамият, маънавият масалаларининг ўзаро уйғунлигига доимо катта аҳамият бериб кел-

ганлар. Бу масала “Авесто” китобида ҳам кенг ўрин олган. Аммо туркий битиклар, Форобий мероси, “Қутадғу билиг” каби қомусий ёдгорликларда бу муаммо ҳар бири ўз даври учун бутун ички мураккаблиги билан очиб ва ечиб берилган. Улар нисбатан батафсил ўрганилган ва ҳозир алоҳида тўхтаб ўтиш имкони ҳам йўқлиги сабабли биз фақат муаммонинг энг муҳим ўринларига қисқача тўхтаб ўтамиз, холос.

Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди. Ислом минтақа маданиятининг буюк назариётчиларидан, XIV асрнинг йирик файласуф-тарихчиси ва сиёсатшуноси, Амир Темурга замондош ва суҳбатдош бўлган Ибн Халдун (1332—1406) инсон жамоаларини икки тоифа ёки босқичга ажратади. Биринчиси — ибтидоий жамоа, яъни уруғ ва қабила жамоаси бўлиб, бунда инсонларнинг бир жамоага уюшуви қон-қардошлик муносабатларига асосланган бўлади. Бу даврда аксарият инсонлар ўзлигини фақат ўз жамоаси, нари борса, қабила ва элати миқёсида англаб етган. Шу сабабли ўзи билан наслий қон-қариндошлик муносабатларида бўлмаган ёхуд шунга тенг битимлар ҳосил қилмаган бегона жамоа, уруғ ва элат вакилини нафақат қабиладошлари билан тенг санамаган, балки унинг инсон даражасидаги қадрини ҳам идрок этмаган. Қадим жоҳилия арабларининг ҳаётидан хабар берувчи манбалар, масалан, «Айёми араб»да тасвирланган қабилалар орасидаги аёвсиз жангу жадаллар, ўзга қабила аъзолари мулкини торож қилиб, аёллари, болаларини қул-чўрига айлантириб, шунинг ҳисобидан қабиладошларига зиёфат беришлар одатий ҳол ҳисобланиб, яна бундай бедодликларнинг «қаҳрамонлик» сифатида шеърятда васф этилиши каби ҳолатлар бунга далил бўла олади.

Маънавий камолотнинг юқорироқ босқичига кўтарилган инсонлар учун хос бўлган иккинчи босқичдаги жамоани алломаларимиз «шаҳар жамоаси» деб атаганлар. Асли бу тушунча фақат «шаҳар» эмас, «давлат» маъносини ҳам билдирган. Юнонларнинг «полис» сўзи бугун биз тушунган «шаҳар»ни эмас, Афина, Спарта каби шаҳар-давлатларни англатганлигини дунё тарихидан биламиз. Инсонлар жамиятида илк давлатнинг пайдо бўлиши асл ибтидода шаҳарлар шаклланиши билан боғлиқ. Шу сабабли юнонлардаги «полис» (шаҳар) сўзидан Европа минтақасида «политика» (сиёсат, яъни инсонлар аро муомала тартиб-қоидалари) тушунчаси

шаклланган бўлса, ислом дунёсида арабча «мадина» (шаҳар) сўзидан «маданият» тушунчаси шаклланди. Бу тушунчалар келиб чиқиш моҳиятига кўра туташ эканлиги шундан ҳам маълум.

Илк шаҳарларда уруғ ўрнига маҳалла, қабила ўрнига элат шакллана бошлади. Аммо ибтидоий жамоадан ўсиб чиққани сабабли, унда қабилачилик даврининг кўп хурофотлари сақланиб қолган эди. Масалан, ўзларини юксак маданият эгаси деб билган қадим юнонлар ўзга халқларга паст назар билан қараб, асло уларни ўз миллатдошлари даражасида кўрмас эдилар. Уларни ўлдириш, ерларини босиб олиш, мулкларини ўзлаштириш жиноят эмас, балки жасорат намунаси сифатида қабул қилинарди. Ҳатто қадим Юнон элининг энг улуг алломаси Аристотель ҳам барча ҳуқуқ ва имтиёзларни фақат ўз халқига — юнонларга лозим кўрган, дунёдаги ўзга элат вакилларига “варвар” (ёввойи) деб қараб, уларга фақат қулликни раво билган. Юнон демократияси худди шу дунёқарашга мувофиқ бўлиб, фақат озод эллинларга тааллуқли эди, қуллар бу демократиядан ташқари ҳисобланарди.

Шундай вазиятда енгилган қабила вакилини қатл этмай, қул сифатида сақлаб қолиш ғолиблар назарида балки мағлубга нисбатан ҳиммат кўрсатиш деб баҳолангандир. Қулдорлик тартиб-қоидалари илк империячилик даври маҳсули бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоа асосида пайдо бўлган илк шаҳар-давлатлардан баъзиларининг ўзгалари устидан қудрат касб этиши билан боғлиқ. Бу даврда аҳли башар муайян даражада ривожланган маданият босқичига эришган бўлсада, аксарият халқлар онгида ҳануз асотир тафаккур ҳукмрон эди.

Асотир тафаккур Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, унда аксарият инсонлар мавҳум тушунчаларни моддий воқелик нарса-ҳодисаларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар. Мушрикликнинг келиб чиқиши ҳам инсон онги ривожининг айна шу даражаси билан боғлиқ. Исломгача ҳукмрон бўлган жоҳилия даври деганда ҳам инсон онгининг асотир тафаккур даражасидаги ҳолати назарда тутилади.

Ибтидоий жамоа инсон ҳаётининг иқтисод, сиёсат, маънавият каби турли соҳаларини бир-биридан ажралмаган ҳолда тасаввур этган, ҳаётий таомил, ҳуқуқ ва ахлоқ, дин ва эътиқод бир-биридан алоҳида, мустақил ҳолда мавжуд бўлган эмас.

Шундай шароитда сиёсий ҳукмронлик, иқтисодий мулкка эгалик, маънавий қудрат бир-бири билан чатишиб, бир соҳада қудратли бўлган инсон бошқа соҳаларни ҳам тасарруф этишга интилар эди. Сиёсий ҳукмронлик қўлида бўлган одам маънавий, иқтисодий соҳаларда ҳам ўз қудратини ёйишга ҳаракат қилар ёки иқтисодий қудрат — мулк эгаси сиёсий, маънавий соҳаларга ҳам даъво қила бошларди.

Империялар даврида қабилалар ва шаҳар-давлатлар аро ҳокимият учун курашлар авж олиб, унда ғолиб чиққан сулола атроф-воқеликни, табиат унсурларини ва моддий бойликларни қандай тасарруф этса, ўзга қабила, уруғ, жамоа вакиллари бўлмиш инсонларни ҳам шундай тасарруф этишга уринди. Натижада “мулк” тушунчаси сиёсат йўналишига ҳам кириб келди, у нафақат ер-сув, ҳайвонот ва буюмларга, балки енгилган уруғ, қабила, элат вакилларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Юрт мулк аталди, ҳукмдор малик бўлди.

“Авесто” китоби мазмунида асотир тафаккур кенг миқёсда ўзлигини зоҳир этган. Жумладан, ҳукмдорлик ҳуқуқининг белгиланишида “фарр” (“Авесто” тилида “хварно”) принципи қонуний асос сифатида қабул қилинган. Унинг маъноси шуки, олий дунёвий ҳокимият сулоланинг бир вакилидан иккинчисига ўтишида муайян илоҳий белги содир бўлади, яъни муайян бир жонивор, қуш ёки ёғду шуъласи ҳукмдорликка танланган кишини ажратиб кўрсатади. Халқимиз орасида тарқалган “фалончининг бошига бахт қуши қўнипти”, ибораси ушбу қадим анъананинг изларига ишора этади. “Харр” одатда ҳукмдор сулола вакиллари билан боғлиқ тасаввур этилган. Эрондаги Аҳмонийлар, Сосонийлар даврида ушбу принципга изчил риоя этилган.

Олий илоҳий ҳукмдор номидан юртни бошқарувчи “фарр” эгаси — монарх (шоҳаншоҳ, қирол, халифа, султон, малик) статуси минтақада шундай пайдо бўлди. У мутлақ ҳукмдор бўлиб, фақат Тангри ҳукмларига итоат қиларди. Жоҳилия даврида “фарр” соҳибининг ҳукми мутлақ бўлиб, унга ҳеч ким эътироз билдиришга ҳаққи бўлмаган. “Халқ ҳукми”, “халқ иродаси” деган тушунчалар у давр учун буткул нотаниш эди. Демак, жоҳилия даврида барча инсонлар кенг қадр топган эмас эди.

Бу тартиб-қоидаларнинг жиддий ўзгариши Исо алай-

ҳиссалом даъвати билан бошланди, дейиш мумкин. Исо алай-ҳиссаломгача юборилган пайғамбарлар ҳар бири бир қавмга Аллоҳ ҳақиқатидан хабар берган бўлсалар, Рухуллоҳ барча инсониятга тегишли Ҳақиқат хабарини келтирди. У биринчи бўлиб, барча инсонлар ягона Тангри олдида тенг, ўзаро оғанини, опа-сингил, биродар деб, Аллоҳ ҳукмини эълон қилди. Аммо бу Олий ҳақиқат осонликча қабул қилингани йўқ. Аввало, бундай улуг хабарни берган пайғамбарни сиёсий ҳукмронликни қўлдан беришни истамаган юнон ҳукмдорлари ва яҳудий уламолари бирлашиб, чормихга ҳукм этдилар. Кейинчалик ҳам, Исо даъвати илк черков оталари талқинида ўзгаришга учраб, адолатли жамият ердан осмонга кўчирилди, инсон руҳининг озодлиги эса черков ҳукмларига боғланиб қолди. Бутун Ўрта асрларда хос ва авом, зодагон ва фуқаро орасидаги реал фарқ сақланиб қолаберди. Европада черков ва феодаллар ўзаро зиддиятларидан қутула олмаган бўлсалар ҳам, авомга нисбатан имтиёзларини сақлаб қолдилар. “Ўрта асрлар” деган тушунча беҳуда эмас, бу давр инсоният учун Қадим дунёдан Янги тафаккурга ўтиш босқичидир.

VII асрга келиб, Муҳаммад (С.А.В.)га нозил этилган Қуръони карим оятларида ниҳоят узил-кесил ҳақ ботилдан жудо этилди, инсонлар ягона Аллоҳнинг ер юзидаги халифалари экани очиқ-ойдин баён этилди. Халқ ҳокимияти, озод фуқаролар жамиятига таянувчи тузумнинг умумбашарий маънавий асослари, шундай қилиб, Тавҳид таълимотида мужассам бўлди.

3. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилигига муносабат масаласи ниҳоятда муҳим, ҳам ўта мураккаб. Манбалар аҳволи, уларни ўрганиш даражаси, талқинлар ва умуман қамров масаласи бир кишига бениҳоя оғирлик қилади. Келгусида бу йўналишда жиддий тадқиқотлар талаб этилади, ҳозирча бор маълумотларга таяниб, масаланинг фақат бир-икки жиҳатига ишора этиб ўтиш билан чекланамиз.

Пайғамбаримиз даврларидан бошлаб исломда мусулмонлар жамоаси маъносини билдирувчи “умма” тушунчаси шаклланди. Унинг ҳеч бир аъзоси Аллоҳ олдида ўзгалардан ортиқ имтиёзга эга эмас эди. Албатта, “умма”нинг моҳияти бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда тўлиқ англаб етилгани йўқ. Унинг маъноси аста-секин теранлашиб, маънавий ва

сиёсий ҳаётдаги қатор ўзгаришлар натижасида VIII аср иккинчи ярми — IX аср бошларида минтақада ягона маданият шаклланди. Минтақадаги уч буюк миллат — араб, форс, турк халқларининг орасида собит мувозанат қарор топди.

Ислом ҳуқуқшунослари мусулмон жамиятини бошқариш асосларини ишлаб чиқа бошладилар. XI асрнинг буюк сиёсатшуноси Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Мавардий (974—1058) машҳур “Ал-аҳком ас-султония” (Ҳукмдорлик қонунлари) китобида ҳукмдор ва мусулмон жамоаси орасида ижтимоий шартнома (акд) асосини ишлаб чиқди. Қуръони каримда инсонларнинг энг муҳтарамлари энг тақводорларидир, деган ҳукм бор. Шундан келиб чиқиб, юрт ҳукмдорининг тайинланишида ислом жамоасининг мўътабар кишилари — мужтаҳид фақиҳлар, уламолар ва олий мартабали аёнларнинг мулоҳазалари инобатга олинган. Ҳукмдорлар, одатда, муҳим қарорлар қабул қилиш олдидан юртнинг йирик уламо ва фақиҳлари, обрўли аёнларни йиғиб маслаҳат солардилар.

Аббосийлар халифалиги то мўғуллар босқинига қадар, расман бўлса ҳам, ушбу қоидага мувофиқ амал қилган. Халиф тирик чоғида ўзига ворис тайинламоқчи бўлса ҳам, ушбу мўътабар жамоа розилигини олиши зарур бўлган. Агар юрт ҳукмдори ўз вазифасига муносиб иш олиб бормаса, мусулмон жамоаси уни ўз мавқеига нолойиқлиги ҳақида хулоса бериш ҳуқуқига эга бўлиб, муаммони қандай ҳал қилиш тартиблари ҳам ҳуқуқшунослик илмида батафсил ишлаб чиқилган эди. Қоидага кўра ислом дунёсида ҳукмдор фақат ижро ҳокимиятини бошқариб боради, қонун ишлаб чиқиш эса, мужтаҳид фақиҳлар вазифаси ҳисобланган. Судлов ҳокимияти мустақил равишда юрт қозилари томонидан амалга оширилган.

Ибн Халдун ўздан олдинги қонуншуносларнинг қарашларини ривожлантириб, бир қатор янги мулоҳазаларни баён қилди. У диний ва дунёвий ҳокимиятни бир-биридан фарқлаш ва ажратиш тарафдори бўлиб, давлат бошқаришни дунёвий ҳокимият сифатида талқин қилади. Ибн Халдун, шунингдек, ҳукмдор фақат арабларнинг қурайш қабиласидан бўлиши керак, деган хурофотни ҳам кескин рад этди.

Давлатни қандай асосларда идора этиш масаласида фақат мусулмон ҳуқуқшунослари, фикҳ уламоларигина эмас,

ислом маърифатчилигининг бошқа йўналиш вакиллари ҳам жиддий мулоҳазалар баён этганлар. Жумладан, Форобий “Фозил шаҳар одамларининг қарашлари” рисоласида давлат ҳукмдори қандай фазилатларга эга бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши лозим эканлигини батафсил таҳлил этиб берган. Ботинийлар ва мутакаллимларнинг ҳам бу хусусдаги ўзига хос қарашлари маълум. “Қобуснома”, “Сиёсатнома”, “Ахлоқи Муҳсиний” каби дидактик рисоалар, XI аср туркий шеърятнинг юксак намунаси бўлмиш “Қутадғу билиг” ижтимоий-фалсафий достонида давлатни бошқариш, турли ижтимоий тоифаларнинг ўзаро муносабатлари ва жамиятдаги мавқелари хусусида муфассал таҳлил ва ҳулосалар мавжуд.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида асосий воқеалар “Қушлар ижтимои ва тақдим ва таъхир учун бири бири билан низоъи” деб аталувчи боб билан бошланади. Бу асарда, шундай қилиб, қадр тушунчасининг сиёсатда (яъни инсонлар аро муносабатларда) намоён бўлиш шакли — мавқе ва мақом масаласи бош мавзу қилиб олинган ва бу муаммо маънавий заминда мукаммал ечиб берилган.

VIII—XV асрлар миллий маънавиятимизнинг умумбашарий миқёсга юксалиш даври бўлиб, бу даврда миллатимиз ўзини башариятнинг узвий бир қисми сифатида англаб етди. Бу даврда юртимизнинг улуғ алломалари илоҳий китобнинг асосий ғояси — тавҳид таълимотини борган сари теранроқ ва мукаммалроқ талқин қилиб бориш орқали Янги давр қадриятларини биринчи бўлиб идрок этиш даражасига етишдилар ва фахр билан айтиш мумкинки, Европадаги кейинги беш асрлик ижтимоий тараққиёт йўлини бевосита олдиндан башорат эта билдилар.

Аммо биз учун аламли бўлса ҳам, воқеликни тан олмоғимиз керак, ислом минтақасида Ҳақиқат тантанаси маънавиятда қолди, сиёсатга тугал кўчмади. Афсус ва надоматлар бўлсинки, Европа ислом маънавий қудратидан туртки олиб, фаол ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишга киришганда, бизнинг минтақа орқада қола бошлади, сиёсат соҳасидаги хурофий тамойилларни ўз вақтида ва дадил енгиб ўта олмай аросатга тушиб қолди. Кейинчалик ушбу аросат ҳолати минг йилдан ошиқ дунёнинг катта қисмини бемалол идора қилиб келган туркий халқларни қарамлик вазиятига тушиб қолишига сабабчи бўлди.

Ижтимоий муносабатларда ҳақиқатнинг воқе, очиқ-ойдин тантанаси Европа минтақасида бошланди. Қадим Юнонда мушриклик тафаккури қаъридан Аристотель фалсафаси ўсиб чиққанидек, Ўрта асрлар феодал бошбошдоқлиги зулматидан “халқ ҳокимияти” тушунчаси ўсиб чиқди.

Тавҳид таълимотининг Алишер Навоий “қушлар тили” билан ифода этган фалсафий-маънавий талқини Европада амалий ҳаракатга айланиб, аввал диний тафаккурда (Реформация), кейинча бориб сиёсий тафаккурда (Нидерландия ва Англия буржуа инқилоблари) тўлиқ янгилинишга олиб келди. Тан олиш керак, Европада бу янгича сиёсий тафаккур ғалабаси осонликча бўлмади, балки миллионлаб инсонларнинг қонлари ва жонлари эвазига таъминланди.

Қирол ҳукмронлиги ғояси баронлар ёки буржуа ҳукмронлиги ғояси билан эмас, “халқ ҳокимияти” ғояси билан алмашди. Бу Қуръони каримда ҳидоят этилган бани башарнинг “ер юзида халифалиги” ғоясига энг мувофиқ сиёсий тафаккур йўналиши эди.

Охирги пайтда ислом дини номидан ўз ғаразли манфатларини кўзлаб “фатво” чиқарувчи бир гуруҳ бузғунчилар “демократия — куфр низоми” деб даъво қилмоқдалар. Мазкур гуруҳнинг яна бир иддаоси ер юзидаги барча мусулмонларнинг ягона диний-сиёсий раҳбари — “халифа” бўлиши керак, деб қилаётган даъволаридир. Бундай ғаразли даъволарга узил-кесил жавоб бериш учун яна бир марта ислом ўтиқодининг бош манбаи бўлмиш Қуръони карим оятларига мурожаат этиш лозим бўлади. Чунки бошқа барча манбалар, жумладан, Расулulloҳ ҳадислари ҳам Аллоҳнинг оятларига мувофиқ бўлган тақдирдагина “саҳиҳ” (яъни, ҳақиқатга мувофиқ) деб тан олинади. Қолаверса, Қуръони каримдан ўзга жамийки манбалар, жумладан, тафсир ва таъвиллар ҳам, инсонлар томонидан ижод этилгани сабабли маълум даражада ўз замонаси ва ўзи яратилган муҳитдаги мавжуд тасаввурларни акс эттиради.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи бўлим, иккинчи боб, 7-моддасида аниқ қилиб “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир” деб ёзиб қўйилган.¹³⁴ Айни шу принцип “халқ ҳокимиятчилиги” (демократия) тушунчасининг бош ва асосий маъносидир.

Ислом ва демократияни бир-бирига зид қўймоқчи бўла-

ётганларнинг асосий даъвоси давлат ҳокимиятининг манбаи масаласига оид бўлиб, уларнинг айтишича, ҳокимият манбаи халқ эмас, балки ягона Аллоҳдир. Унинг ҳукми эса илоҳий ваҳий бўлиши Қуръони каримда ифодаланган. Биз ҳам бир мусулмон фарзанди сифатида илоҳий ваҳийни тан оламиз ва шундан келиб чиқиб айни “халқ ҳокимиятчилиги” хусусида Аллоҳнинг каломини тушуниб етишга ҳаракат қиламиз. Мавжуд тафсирлар икки муҳим асосни, албатта, ҳисобга олади. Бири — асбоби нузул, яъни у ёки бу оятнинг нозил бўлиш вақти билан боғлиқ муайян тарихий вазият, иккинчиси — ўша давр тилининг ўзига хос жиҳатлари. Бу — тафсиршуносликда кенг маълум бўлган қатъий талаблар. Аммо Қуръон оятларининг мўъжизавийлиги шундаки — уларда бир пайтнинг ўзида ҳам Пайғамбаримиз замонидаги муайян тарихий ҳодисага муносабат ошкор этилади, ҳам инсонларни Ҳақ йўл (“сирот ул-мустақим”)га ҳидоят этувчи боқий ҳақиқатлар тизими ўзлигини кўрсатади. Фақат ушбу тизим инсонларга биратўла бутун борлиги билан намоён бўлади, дейиш қийин. Улуғларимиз қалбини “ҳақиқат асрорининг ганжинаси” деб атаган инсон маънавий камолот пиллапояларидан юксалиб борар экан, ўзлигини танигани сари Ҳақ каломининг боқий мўъжизаларида ҳам кун сайин теранроқ маъноларни кашф этиб бора беради.

Қуръони каримнинг “Бақара” сураси 30-оятда шундай дейилади (Абдулазиз Мансур таржимасига кўра): — “Эсланг, (Эй, Муҳаммад), Раббингиз фаришталарга: “Мен ерда халифа (Одам) яратмоқчиман”, деганида (улар) айтдилар: “Унда (Ерда) бузғунчилик қиладиган, (ноҳақ равишда) қонлар тўкадиган кимсани яратмоқчимисан? Ҳолбуки, биз Сенга ҳамдинг билан тасбеҳлар айтамиз ва Сени муқаддас деб биламиз”. (Аллоҳ) айтди: “Мен сизлар билмаган нарсани биламан”.

Ушбу оят маъносини чуқурроқ англаб етиш учун биз “халифа” сўзининг маъно мундарижасига эътибор қаратишимиз лозим. Албатта, тафсирларда бу сўзнинг қайси оятда келишига қараб турли талқинлари учрайди. Аммо Қуръони каримда бир неча бор қайтарилиувчи иборалар маъноси ўзаро қиёслаб ўрганилса, бу такрорларнинг ҳикмати янада ойдинлашиб бораверади.

Қуръони карим матнида “халафа” феъл ўзаги билан боғ-

лиқ турли сўзлар 125 мартадан ортиқ учраши аниқланган. Шундан “халифа” сўзи ва унинг кўplikдаги шакллари жами 9 марта (“халифатан” — 2 марта, “халоифа” — 4 марта, “хулафо” — 3 марта) учрайди. Диққатга сазовор жойи шундаки, бу ҳолатлардан 6 ўринда “ер юзидаги халифа” ёки “ер юзидаги халифалар” мазмунини англатувчи бирикмалар ишлатилган (“халифатан фил-арз” — 2 марта: “Бақара” сураси, 30-оят, “Сод” сураси, 26-оят; “халоифа фил-арз” — 2 марта: “Юнус” сураси, 14-оят, “Малоика” ёки “Фотир” сураси, 39-оят; “халоифа-л-арз” — 1 марта: “Анъом” сураси, 165-оят; “хулафо-ал-арз” — 1 марта: “Намл” сураси, 62-оят). Бундан ташқари “Нур” сураси 55-оятида, “Аъроф” сураси 129-оятида “йастахлифу” феъл шакли ҳам айни шу “фил-арз” бирикмаси билан юқоридагиларга мувофиқ маънони ифодалаб келган.

Ўзбек ва рус тилига қилинган қатор таржималарда бу ҳолатларни “халифа”, “ўринбосар”, “наместник”, “преемник”, “наследник” сўзлари билан англатишга уринилган. Аммо агар қиёслаб кўрилса, юқорида кўрсатилган оятларнинг барчасида ягона маъно — “ер юзида халифа” ёки “ер юзида халифалар”, (русчада — “наместник на земле” или “наместники на земле”) мазмуни қандайдир бир ягона “халифа” ҳақида эмас, балки бани башарнинг барчаси, яъни тамоми инсониятни назарда тутиб ишлатилаётганига амин бўламиз. Гапимиз ишонарли бўлиши учун яна 2 мисол келтирамиз:

“Анъом” сураси, 165-оят:

“У сизларни ернинг халифалари қилиб қўйган ва ато қилган (неъмат)ларида сизларни синаш учун баъзиларингизни баъзиларингиздан (юқори) даражаларга кўтарган зотдир...”

“Фотир” (Малоика) сураси, 39-оят:

“У сизларни ерда халифа қилиб қўйган зотдир. Бас ким кофир бўлса, унинг куфри фақат ўзининг зарарига бўлур...”

“Халифа” сўзи бу жумлаларда дини, миллати, ижтимоий аҳволидан қатъий назар барча инсон зотиға нисбатан қўлла-тиллаётгани, уларнинг ҳар бири бу дунёда муваққатан, яъни инсониятнинг ер юзидаги ҳаёти давомида Аллоҳ томонидан (синов учун, имтиҳон қилиб кўриш учун) моддий борлиққа эришиш бошқарувчи вакил”, оддийроқ қилиб айтилса, “ноиб” (“наместник”) қилиб қўйилганлигини англатиб келмоқда.

Демак, ҳар бир инсон Аллоҳ томонидан бу ёруғ дунёга халифа (наместник) қилиб яратилган. Бу ваколат, биринчидан, инсонга ер юзидаги ҳаёти давомида тўлиқ ирода эркинлиги, жумладан, ўз ҳаётини сиёсий жиҳатдан ҳам ўзи маъқул топган тарзда ташкил этиш эркинлигини беради. Иккинчи жиҳатдан, бу имкониятларнинг бани башарга Аллоҳ тарафидан имтиҳон, синов учун берилганлиги ҳар бир инсон шахсига ўз ҳаётини тўғри ташкил этиш борасида жиддий масъулият юклайди. Ким бу ваколатдан масъулиятни ҳис қилган ҳолда, тўғри фойдаланади, ким масъулиятсизлик билан бузғунчиликка, фасодга, куфрга берилади — ўз ақл-иродасига боғлиқ, унинг мукофоти ёки жазосини эса ягона Аллоҳ беради (хоҳласа — бу дунёда, хоҳласа — охирада).

Бу ерда алоҳида бир инсоннинг барча мўъминлар устидан “халифа” бўлиши кераклиги масаласи умуман йўқ. Қолаверса, бундай “ваколат”ни унга ким беради? Аллоҳдан ваҳий келиши “хотимат-ун-наби” бўлмиш Муҳаммад (С.А.В.) даврларида тугалланган бўлса. Маълум бўладики, бундай даъволар, умуман, Аллоҳнинг китоби ва Пайғамбар ҳадисларига зид ва уларнинг ғаразли талқинлари асосида сунъий тўқиб чиқарилгандир.

Инсонларнинг (қандайдир у ёки бу муайян шахснинг эмас, барча инсонларнинг) “ер юзида халифалар” қилиб яратилганлиги уларнинг бу ваколоти доирасида тенг ҳуқуқли эканликларини, демакки, сиёсатда “халқ ҳокимиятчилиги” ислом арконларига энг мувофиқ тамойил эканлигини аниқлатади ва, демак, экстремистик кайфиятдаги бузғунчиларнинг “халифалик” ҳақидаги барча даъволари жаҳолат ёки ғараздан бошқа нарса эмаслиги маълум бўлади.

Назарий жиҳатдан олганда, сиёсатдаги диний фундаментализм ғоялари илоҳий ваҳийнинг асл моҳиятига эмас, балки бугунги кун воқелигидан буткул бошқача даврларда яшagan инсонларнинг ўша тарихий шароит доирасида туриб, Аллоҳ китобидаги мазмунларни ўз шароитларига татбиқан амалга оширган талқин ва тафсиirlарига таяниш натижасида келиб чиқади. Ўтмиш алломаларининг бу борадаги изланишларини ислом маънавиятининг такомил босқичлари доирасида тарихий изчилликда мукамал ўрганиб чиқиш алоҳида қизиқарли ва кенг қўламли мавзу бўлиб, ўз навбатида ёш

авлод маънавий камолотини шакллантиришда самарали нагизаларга олиб келиши мумкин.

4. Сиёсатга маънавият нуқтаи назаридан ёндошганда икки муҳим муаммо биринчи навбатда кўзга ташланади. Биринчиси — ҳокимият манбаи масаласи, иккинчиси — инсонлар ва ижтимоий тоифаларнинг жамиятдаги ўзаро муносабати асослари. Ҳар икки масала бир-бири билан бевосита боғлиқ ва туташ, шу сабабли ҳам кўпгина алломаларимиз уларни бирга олиб қараганлар. Шу билан бирга уларнинг мустақиллиги ҳам доим сезилиб туради.

Биз биринчи масалани кўриб чиқдик. Энди иккинчисига ўтсак. Инсонларнинг жамиятдаги ўзаро муносабатларида асосий масала мавқе ва мақом масаласи эканлиги айтилди. Бу масаладаги баҳсни ҳал қилиш учун холис бир ҳакамга эҳтиёж тугилади. Ибтидоий одамларнинг катта бир оила шаклида биргаликда турмуш кечирган уруф-жамоаси аъзолари орасида ички уйғунликни таъминлаш кўп мураккаб юмуш эмас эди. Ҳали Ашшурбанипал қонунлари яратилгунча бўлган замонларда қабила бошлиғи ёки бош қоҳин осонлик билан оддий жамоа аъзолари орасидаги муомалада мувозанатни таъминлаши мумкин эди. Ибтидоий жамоадан илк шаҳар жамоасига ўтиш билан инсонлар орасидаги муомалалар ҳам мураккаблашиб, бора-бора поғонадорлик касб этиб борди. Жамият мураккаблашган сари унинг бошқарув тизими ҳам мукаммаллашиб боришига эҳтиёж ошади. Айни шу тизимдан давлат келиб чиқади. Қадимги даврда давлат бошлиғи мутлақ ҳукмдор бўлиб, фақат Тангри ҳукмларига итоат қиларди. Бу тузум аста-секин ривожланиб, юртни бошқаришни енгиллаштирувчи қонунлар шаклланди. Аста-секин инсонлар қонунларга итоат этишни ўрганди. Кейинчалик қонунлар умумийлиги имтиёзли тоифаларга барҳам бериш эвазига кучайиб бориб, ҳукмдорнинг ҳам қудратини чекловчи конституцион монархия (машрутия низоми) пайдо бўлди.

Ва ниҳоят бизнинг даврга келиб, исломий тавҳид таълимотини сиёсатга тўлиқ ва мукаммал жорий қилувчи халқ ҳокимиятчилиги тузуми жаҳонда етакчи мавқе эгаллай боштади. Халқ ҳокимиятчилиги тузумида барча фуқаро қонун олдида тенг бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатларини қонунлар тартибга солиб туради. Бундай шароитда давлат идораси-

нинг барча даражалари ўз қонунлари билан белгиланган ваколат доирасида фаолият олиб боради. Халқ ҳокимиятчилигининг энг юксак босқичи фуқаролар жамияти ёки Форобий ибораси билан айтганда “Фозил шаҳар”, аниқроғи, мукаммал сиёсий маданиятга эришган жамият бўлади. Унда қонун устиворлиги етакчи тамойилдир. Бундай жамиятда ҳуқуқий маданиятни ошириш мақсадида барча фуқаролар учун ҳуқуқ таълими жорий этилади.

Агар жамиятни бир шахс (қирол, султон, шох) бошқарса, у муайян қонунларга таяниб, муайян шахсларни машваратга жалб қилиб, мустақил қарор қабул қила беради. Аммо халқ ҳокимиятчилигида ижтимоий адолат амалга қандай жорий қилинади? Уруғ, жамоа, ҳатто илк шаҳар-давлат ҳудудида агар жамоанинг умумий йиғини имкон доирасида (илк шаҳар аҳолиси кўпи билан бир неча минг оиладан ташкил топган) бўлса, ҳозирги даврда ҳатто бир туман (шаҳар тумани) аҳолисини ҳам бир ерга йиғиб бўлмайди. Демак, “халқ ҳокимияти” аслида қонун ҳукмронлиги маъносини ифода этади. Чунки бир мамлакатнинг миллионлаб фуқароси биргалашиб ҳокимиятни идора этиши фақат пухта ўйланган қонунлар асосида юзага чиқиши мумкин. Қирол ва султонлар даврида ҳам қонунлар бўлган. Аммо бу қонунлар мутлақ ҳукмдорнинг идора усулини енгиллаштириш вазифасини бажарган. “Халқ ҳокимияти” даврида эса давлат бошлигининг фаолияти ҳам қонунлар орқали халқ томонидан назорат этилади ва йўналтирилади. Қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш сайлаб қўйилган халқ вакиллари уҳдасида бўлади. Шу сабабли демократик тузумнинг биринчи шарти қазоват (суд ҳокимияти), ижро ҳокимияти ва қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг бир-биридан мустақиллиги бўлиб чиқади.

Бизнинг миллий маънавиятимизда ҳуқуқ илми “фиқҳ” дейилган ва ислом таълимоти асосида Ўрта асрларда (айниқса, IX—XII асрларда) ниҳоятда юксалиб, ривож олган. Муҳаммад аш-Шайбондан Бурҳониддин Марғинонийгача бўлган даврни ислом минтақасида фиқҳ илмининг “олтин даври” деб баҳолаш мумкин. Ушбу давр охириги 70 йил давомида “совет ҳуқуқшунослиги” томонидан мутлақо инкор этилди, аммо ислом олами учун бу қимматли мерос доимо дастурлаб бўлиб келган, бугун эса яна янгидан долзарблик касб этмоқда. Тан олиш керакки, ислом минтақасида доимо ҳоки-

мият тақсимои ўзига хос тарзда амалда бўлган. Бунда иж-роия ҳокимияти дунёвий ҳукмдор ва унинг девони қўлида, судлов ишлари шариат қозилари тасарруфида, маҳаллий бо-шқарув демократик тамойилларга асосланган маҳалла оқсо-қоллари ва маҳалла кенгаши шаклида, қонун чиқариш эса фақиҳ ва муфтийлар томонидан амалга оширилган. Мусул-мон фақиҳ ва муфтийлари Аллоҳ ва уламолар олдида ўзини масъул сезган, шоҳ ва султонларга мутлақо қарамлиги бўлма-ган. Улар Аллоҳнинг каломи ва пайғамбар ҳадисларига, буюк алломаларнинг тадқиқотларига, раъй ва қиёсга таянганлар, уламолар жамоасининг умумий нуқтаи назарини (ижмоъ) ҳисобга олиб, мустақил ҳукм чиқарганлар.

Қонун сиёсатдаги маънавиятдир. Чунки қонун ҳамма учун баробар ҳуқуқ ва масъулият юклайди ва инсонлар аро муо-мала меъёрини таъминлашга хизмат қилади. Якка шахс про-дасининг устиворлигидан қонун устиворлиги томон мойил-лик кучайган сари сиёсатда маънавиятнинг аҳамияти ҳам ошиб боради. Албатта, якка шахс адолатли бўлиши, Аллоҳ йўлида, Ҳақ йўлида собитлик кўрсатиши ҳам мумкин ва бунга тарихда мисоллар бор. Аммо алоҳида инсон ақли ҳам, маънавий камолоти ҳам мутлақ эмас, ноқислигидан кафо-лат йўқ. Демак, адолатни таъминлашнинг энг ишончли усу-ли — давр руҳига мувофиқ мукаммал қонунлар ишлаб чи-қиш ва қонун устиворлигини таъминлашдир.

Қонун адолат тарозусидир. Унинг вазифаси — ижтимоий мўътадилликни сақлаш. Асосий қонун, яъни конституция мамлакатда узоқ муддат ижтимоий барқарорликни таъмин-лашнинг мустаҳкам пойдевори бўлмоғи кўзда тутилади. Шу сабабли унинг ҳар бир моддаси ихчам, лўнда ва пухта, яъни ҳар жиҳатдан мўътадил бўлиши, шу билан бирга Асосий қонуннинг барча модда ва қисмлари бир-бирига нисбатан тўғри мувозанатда туриши мақсадга мувофиқдир. Юргимиз-нинг ҳар бир фуқароси Ўзбекистон конституциясини син-чиклаб ўрганар экан, унинг барча жиҳатлардан юқоридаги талабларга мувофиқ равишда тузиб чиқилганига амин бўла-ди. Мустақил Ўзбекистонимизнинг ривожига хизмат қилув-чи Олий мажлисимизнинг қонун чиқариш фаолиятига ушбу Асосий қонун мана неча йилдирки, мустаҳкам замин бўлиб келмоқда.

Қонунлар халқ сайлаган вакиллар томонидан ишлаб чи-

қилади ва қабул қилинади. Қонунлар тизимининг яратилиши ва жамиятни бошқаришдаги уларнинг алоҳида аҳамияти қонуншунослик фани ва шу соҳа мутахассисларига эҳтиёж туғдиради. Фуқаролик жамиятида қонун асосан ҳар бир шахснинг давлат ва жамиятга нисбатан ҳуқуқларини ва ўз навбатида давлат органларининг ҳар бир фуқарога нисбатан ҳуқуқларини белгилайди. Ҳуқуқ органлари ҳар бир шахснинг қонун томонидан берилган ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Шу сабабли қонуншунос мутахассислар ва ҳуқуқ органлари ходимлари ҳуқуқшунос деб, фан эса ҳуқуқшунослик деб аталиб келинмоқда. Юрист асли қонуншуносдир. Юриспруденцияни эса қонуншунослик илми, дейиш мумкин.

Ҳуқуқ ва маънавият икки ёндош соҳа бўлиб, бир-бирига доимо таъсир кўрсатиб туради. Уларнинг туташув ўринлари бениҳоя кўп. Қонун ва маънавиятнинг энг умумий томони ҳар иккисининг ҳам асоси мувозанат, уйғунликда эканлигидир. Қонун жамиятдаги турли ижтимоий тоифалар ва фуқаролар аро мувозанат ва уйғунликни, маънавият эса инсон руҳидаги уйғунликни белгилайди, фарқи шундаки, қонуннинг мукамаллиги уни қабул қилган инсонларнинг маънавий даражаси билан боғлиқ, яъни инсонларнинг маънавий такомил даражаси охир-оқибат қонунлар мукамаллигини таъминловчи омил бўлади. Аммо масаланинг нозик томонлари ҳам бор. Агар Аллоҳ иноят этса, давлат раҳбарининг ўз мақоми олдидаги масъулияти ва умумхалқ маънавиятидаги ижобий тамойил ўзаро мувофиқ келиб бирор жамиятда, жаҳондаги алоҳида бир давлатда башарият маънавий такомили даражасидаги қонун қабул қилиниши мумкин. Аммо унинг воқеъ ҳаётга татбиқ этилиши яна, барибир, масъул ижрочиларнинг маънавий салоҳияти ва миллатнинг онгли фаоллик даражасига боғлиқ бўлиб қолади. Шу сабабли қонун мукамаллиги билан ижро мувофиқлиги орасида анчагина муаммолар, жумладан, маънавий тарбияга доир муаммолар мавжуд. Мукаммал қонун қабул қилиниши учун давлат раҳбарининг идроки ва маълумоти, маслаҳатчилар донолиги ва умумжаҳон ижобий тажрибаси мавжудлиги ёнига умумхалқ сайлаб қўйган вакилларнинг аксарият хайрихоҳлиги қўшилса кифоя. Аммо уни тушуниб етиб, моҳиятига мувофиқ ижро этиш учун қўшимча бир қатор омиллар тақозо этилади. Масалан, аввало, қонун ижрочиси ҳалол-

пок инсон бўлиши, қолаверса, ақли, билими, салоҳияти ўзи эгаллаб турган мақомга мувофиқ бўлиши, табиатан ғайратли ва шижоатли, ташаббускор ва хушёр бўлмоғи лозим. Агар ўнта ҳалол ва уддабурро ижрочига битта ландовур ёки товламачи тўғри келиб қолса ҳам иш мураккаблашади. Олтита комил инсонга тўртта муттаҳам тўғри келса-чи? Унда жамиятнинг аҳволи қандай кечали?

Бундай нохуш ҳолатларни бартараф қилишнинг ягона йўли халқ ҳокимиятчилиги (демократия) ва эркин фуқаролар жамиятини шакллантириб боришдир. Аввало, Аллоҳ қўлласин. Аммо “ҳаракатда баракат”, деган нақл бежиз эмас. Эзгулик йўлидаги астойдил ҳаракатни Аллоҳ ҳам қўллашига умид боғласак, адашмаймиз.

Қисқаси, давлат сиёсати икки йўналишда намоён бўлади: 1) якка шахс иродаси; 2) қонун ҳукми. Аҳли башарнинг сиёсат соҳасидаги такомили биринчи йўналиш етакчилигидан иккинчи йўналиш қудратининг юксалиши сари кетмоқда ва шу сабабли борган сари ҳуқуқ ва қонунчилик соҳасининг аҳамияти ошиб бориши кузатишмоқда.

Бугунги кунда миллатни ниҳоятда умидвор қиладиган, қувонтирадиган, кўнгулга ишонч бағишлайдиган нарса — 1) Мустақил Конституциямизнинг ушбу маънавиятимиз қувватига жавоб бера оладиган даражада мукаммал эканлиги, 2) Юртбошимизнинг фикрий қўлами ва дадиллиги, 3) халқимизнинг Мустақил Ватан келажаги йўлидаги буюк жиҳод амалида бардош ва қатъиятидир.

Олдимизда улуғ ва эзгу мақсад — ҳар бир инсоннинг ўз ички имкониятлари, турфа иқтидори ва салоҳиятини намоён қилишга, фаровон ва ўз қадрига муносиб турмуш кечирishiга барча шароит муҳайё бўлган, қонун устиворлигига, барча тоифаларнинг ўзаро тенг ҳамкорлиги ва баҳамжиҳат фаоллигига асосланган ҳур ва озод жамият қуриш, жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини эгаллаб турган мустақил давлат, илғор миллат сифатида башарият тараққиётига ҳисса қўшиш вазифаси турипти.

Президентнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. . .” китобида ёзилганидек, “шу улуғ мақсад йўлида турган муаммолар ва таҳдидларни аниқ тушуниш жамиятни бирлаштиradi, жипслаштиradi, ҳар бир кишига ўзининг масъулиятини, ўз ўлкаси, жонажон Ватанининг тарихи ва ҳаётидаги

мураккаб воқеаларга дахлдорлигини пухта ўйлаш, янада чуқурроқ англаш имконини беради”.¹³⁵

Таянч иборалар: Адолат — маънавиятнинг ижтимоий ҳаётидаги зуҳури, адолат муаммосининг мураккаблиги, ижтимоий адолат мезони, дунёнинг икки қутбли талқини, инсон ҳаётида сиёсат ва ахлоқ нисбати, мавқе ва мақом, Аллоҳнинг имтиҳони, Ибн Халдун инсон жамоаларининг икки тоифаси ҳақида, қабилачилик даврининг хурофотлари, “фарр” принципи, барча инсонлар ягона Тангри олдида тенг, “Ал-аҳком ас-султония”, ҳукмдор ва мусулмон жамоаси орасида ижтимоий шартнома (акд) асослари, ислом дунёсида ижро ҳокимияти, қонун ишлаб чиқиш ва судлов ҳокимиятининг нисбий мустақиллиги, Ибн Халдун — диний ва дунёвий ҳокимият нисбати ҳақида, “Кутадғу билиг” турли ижтимоий тоифаларнинг ўзаро муносабатлари хусусида, “Лисон ут-тайр”да (ижтимоий) “тақдим ва таъхир” муаммоси, Европада янгича сиёсий тафаккур ғалабаси, Ҳақ каломининг боқий мўъжизалари, миллий маънавиятимиз анъаналарида халқ ҳокимиятчилигига муносабат, тавҳид таълимоти ва сиёсатдаги хурофотлар, қонун устиворлиги — сиёсатда маънавиятнинг ғалабаси, ижтимоий мўътадилликни сақлаш масъулияти, ҳуқуқ ва маънавиятнинг туташув ўринлари, эркин фуқаролар жамияти, якка шахс иродаси, қонун ҳукми, Ватан тақдирига дахлдорлик.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Куръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992.
2. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 209—257.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 178—186.
4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—21.

5. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд Т. — “Ўзбекистон” — 1997, с. 175—180, 282—285.

6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 25—30.

7. Иброҳимов А., Султонов Х., Жураев А. Ватан туйғуси. Т., 1996.

9. Маънавият — масъуллик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997. Т., 1997.

10. Маънавиятнинг ойдин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази). Т., 1997.

11. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., 1998.

Кўшимча адабиёт:

12. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Т., 1997.

13. Бобоев Ҳ., Норматов К. Миллий давлатчилик ҳақида. Т., 1999.

14. Усмонов К., Фаниев Д. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида. Т., 1994.

15. Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., 1997

16. Религия и демократия: На пути к свободе совести. М., 1993.

17. Арипов М. К. Социальная утопия как течение общественно философской мысли в Средней Азии. Т., 1989.

18. Ахмедов А. Социальная доктрина ислама. М., 1982.

19. Холбеков А. Ж. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти. Т., 1996.

20-маъруза. БОЗОР ИҚТИСОДИ ВА МАЪНАВИЯТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Маънавий меросимизда бозор иқтисодига муносабат:

2. Бозор ва маънавият.

3. Маънавият ва бозор.

4. Тадбиркор маънавияти.

1. Инсон фаришта эмас. У моддий вужуд сифатида яратилган. Шундай экан, унинг инкор этиб бўлмайдиган моддий эҳтиёжлари атроф-табиат ва ўзга мавжудотлар билан доимий амалий муносабатларни тақозо қилади. Иқтисод айна шу инсон жисмининг моддий воқелик билан амалий муносабатларига оиддир. Инсоннинг табиатга муносабати иқтисоднинг асосини ташкил этади, дедик, аммо бугунги кунда ҳар бир инсон ўз моддий эҳтиёжларини қондириш учун фақат табиат билан эмас, балки ўзга инсонлар билан ҳам турли муносабатларга киришади. Бундай муносабатларни, мақсад йўналишидан келиб чиқиб, иқтисодий муносабатлар деб атаймиз. Уларнинг таъминотида мулк тушунчаси, талаб ва таклиф нисбати асосий нуқталардан ҳисобланади.

Инсонлар жамоасида иқтисодий муносабатларнинг турли даража ва йўналишларини кузатиш мумкин:

1. Агар моддий эҳтиёжларни қондиришда ҳар бир инсон табиат билан бевосита амалий муносабатга киришиб, ўз ақли, малакаси, меҳнати воситасида ризқ топса, бу ибтидоий (натурал) хўжалик бўлади. Ҳаётда бундай хўжалик усули соф ҳолда жуда кам учрайди, фақат бадий адабиётдаги Ҳайй ибн Яқзон, Робинзон Крузо фаолиятлари унинг яққол намунасидир. Одатда ибтидоий хўжалик камида оила миқёсида фаолият олиб боради.

2. Агар ҳар бир мустақил хўжалик бир турда ёки йўналишда маҳсулот ишлаб чиқариб, сўнг бозорда уни бошқа маҳсулотларга алмашса, ибтидоий бозор иқтисоди вужудга келади.

3. Агар барча мулк давлатга қарашли бўлиб, барча ишлаб чиқариш ва тақсимот давлат ихтиёрида бўлса, тотал (ялпи) давлат иқтисоди вужудга келади. Бу жуда қадим утопия (хом хаёл) асосида собиқ СССР да зўрлик билан шакллантирилган ва зўрлик билан ушлаб турилган иқтисодий тузум 70 йил ичида буткул яроқсизлигини исбот қилди.

4. Бугунги кунда бутун дунёда етакчи мавқеда бўлган ривожланган бозор иқтисоди тизими юқоридаги жўн шакллардан фарқ қилиб, мураккаб кўринишга эга. Жаҳондаги иқтисодга оид илмлар асосан ана шу ривожланган бозор иқтисодига тааллуқли муаммолар билан шуғулланади.

Ҳақиқий бозор иқтисодий адолатдир. Чунки унда ҳеч ким ўз қарашларини бировга зўрлик билан ўтказа олмайди.

Буржуа синфининг диктатураси (мутлақ истибдоди) ҳақиқий бозор эмас, балки иқтисодий зўравонликдир. “Ёввойи бозор” (“дикий капитализм”) мутлақо орзу қиладиган нарса эмас. У ҳам инсоният учун бир синов босқичидир.

Инсониятнинг катта бир қисмини 70 йил давомида “социалистик умумхалқ мулки”га садоқат руҳида “қайта тарбия қилишга” уринишган бўлишларига қарамай, ўзбек халқи, ўлкамиз халқлари бозорни унутмади, чунки бозор муносабатлари миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик қадриятларидан бўлиб келган.

Бозор инсонни ўз-ўзини қадрлашга ўргатади, муомала одобига ўргатади, ўзга меҳнатининг қадрига етишга ўргатади. Бизга яқингача “таълим” берганларидек, бозор товламачилар, “спекулянтлар” макони эмас, балки ибрат ва тарбия мактабидир. Бозор айланган киши она-ер, табиатимиз саховатини кўриб, Ватанга меҳр туйғулари қалбини тўлдиради. Албатта, буни ҳис этиш учун ҳам инсон маънавий камолотининг маълум даражаси талаб этилади. Деҳқоннинг, ҳунар эгасининг меҳнати ва бардошига, маҳорати ва дидига бозор айланганда, бир яхши нарса харид этганда баҳо берамиз, тасанно айтамыз. Дидсизлик, уқувсизлик, ўз ишига эътиборсизлик бозорда дарҳол ўзини ошкор этади. Демак, бозор ва маънавият асло зид тушунчалар эмас. Биз бозор иқтисодига асосланган жамият қурмоқчи эканмиз, айни ўз миллий анъана ва қадриятларимизга қайтган бўламиз, келажак сари уларга таяниб олға силжиймиз. Албатта, бу янги тизим шундайича олдинги асрларни қайтариш бўлмайди. XX асрнинг жаҳон тараққиёти эришган барча ютуқларидан ижодий фойдаланилади, аммо ҳеч бир ўринда кўр-кўрона нусха кўчириш наф келтирмаслигини ҳам унутмаслик лозим.

Бу мавзуда ҳам қадр масаласига яна бир қайтишга тўғри келади. Қадр тушунчаси иқтисод йўналишида қиймат, баҳо тарзида намоён бўлиб, соф иқтисодий мазмун касб этади. Бу ерда энди ҳар бир инсоннинг салоҳияти, истеъдоди, маълака ва уқувлари, билими ўз муайян ва аниқ қийматига эга бўлади. Инсон ўз яратувчилик меҳнатининг натижасига қараб, у яратган моддий ёки маънавий бойлик ўзгалар учун қанчалик муҳим ва зарур эканлиги, қанчалик сифатли ва замон талабларига жавоб бера олиши, бошқа турли жиҳатлари асосида муайян даромадга эга бўлади, жамиятда муайян обрў,

эхтиромга, муайян мавқе ва мақомга сазовор бўлади. Шундай қилиб, иқтисод соҳасида моддий қадрланиш доимо инсон имкониятларининг амалга қандай татбиқ этилиши билан боғлиқ.

2. Энди бозор ва маънавият нисбатининг ўзаро боғлиқ икки алоҳида жиҳатини кўриб чиқайлик. Биринчиси — бозор маънавияти масаласи. Биз бозор маънавияти деганда, биринчи навбатда, инсоф ва диёнатни инсонлар кўнглида қайта уйғотиш заруратини англаймиз. Инсоф ва диёнат, ҳалоллик, харидорга муносабатда самимийлик ва ҳилм (юмшоқ муомала, ҳалимлик) харидор кўнглини топишга интилиш, унинг эҳтиёжларини тушуниш — тадбиркор сармоясига Аллоҳнинг баракатини ёғдирувчи маънавий фазилатлардир. Харидор ҳаққига хиёнат, товламачилик — ҳеч қачон бозорга аралашган одамга омад келтирган эмас. Бунининг аждодларимиз яхши билганлар.

Бугунги жаҳон бозорининг муҳим жиҳати — унинг илмий асосга қўйилганлигидир. Маркетинг фани, яъни бозорни ўрганиш илми илгари асосан савдогар ё косибнинг фаросатига боғлиқ бўлган бўлса, бугун жиддий тадқиқотлар асосига таянмоқда. Илгари бир минтақани қамраган бўлса, бугун жаҳон миқёсида яхлит фикрлашни тақозо қилмоқда. Демак, бозор ва маънавият турли нуқталарда туташув ҳосил қилмоқда. Уларнинг бири эътиқод бўлса, иккинчиси — илм. Яна бири фаросат бўлса, бошқаси — инсонни тушуниш. Бизга марксизм олабўжи қилиб кўрсатган тузум бугунги кун нуқтаи назаридан ёндошганда — ахлатхона. Ҳар соҳада ҳам чиқиндилар бўлади, шу жумладан, бозорда ҳам. Ўша барча чиқиндини бир жойга уйиб ташласа, ифлос ва кўримсиз бир уюм ҳосил бўлади, ана шуни бизга капитализм деб рўбарў қилиб келишди. Ваҳоланки, “социализм” деб аталган тоталитар тузумдаги қабоҳатлардан ташкил топган бутун бошли “архипелаг” лар мавжуд бўлганлиги энди кўпчиликка маълум бўлиб қолди.

Дастлабки “капитализм”да баъзилар ночор яшаган бўлса, “коммунизмнинг биринчи босқичи”да миллионлаб бегуноҳ одамлар очликдан қирилиб кетди. Ёлғон ғоялар учун ука акани ўлдиргани, бола отасини сотгани алоҳида масала. Аслини олганда на “капитализм”, на “социализм” инсониятга бахт келтирмайди. Асосий масала инсон маънавиятида. Чун-

ки маънавият аввало меъёр, у уйғунликни таъминлайди. Хусусий мулкнинг ягона ҳукмронлиги ҳам, унинг буткул таққиланиши ҳам меъёрнинг бузилишига олиб келади, демак, ҳаётдаги уйғунликни бузади. Бугунги бозор эътиқод, илм, риёзат, меҳр уйғунлиги томон кетмоқда. Эътиқод бозорда инсоф кўринишида намоён бўлади. “Теша бўлмагин, арра бўлгин”, — дейди Амир Хусрав. Чунки теша доим ўзи томонга чопади, пайраҳа фақат чопаётган киши тарафга тўпланади. Арра икки тарафга бориб келади, қипиқ ҳам икки тарафга баробар тўкилади. “Қарс икки қўлдан чиқади”, — дейди халқимиз. “Фақат ўзим бўлай”, деган одам узоққа бормайди. “Инсоф сари барака” — маънавиятини йўқотмаган миллатнинг бозоридаги бош қонундир.

Бугунги кунда биз баъзи жойлардаги каби бир қирдан иккинчи қирга сакрашга уринмай, инсоф ва диёнатни сақлаган ҳолда, қадим миллий анъаналаримизнинг энг илғор жиҳатларига таяниб, фаросатли, инсофли, илмий асосга қўйилган, жаҳондаги энг илғор тамойилларга мувофиқ келувчи бозор иқтисоди сари интилиб бораётирмиз. Албатта, хатолар ҳам кўп, аммо беайб парвардигор дейдилар, ният холис бўлса, натижа ёмон бўлмас.

3. Маънавиятнинг бозори борми? Йўқ. Чунки бозор инсонлар аро иқтисодий муомала майдони, иқтисод эса маънавиятга эмас, моддиятга алоқадор ҳодиса. Аммо инсон моддий вужуд экан, унинг маънавияти ҳам моддий воқеликда ўзлигини намоён этиши табиий. Бу — маданиятдир. Маданият — инсон маънавиятининг моддий воқелик шаклида намоён бўлиши. Демак, маънавият ва бозор муносабатларининг иккинчи муҳим жиҳати маданият ва бозор нисбати тариқасида бугуннинг энг долзарб муаммоларидан бўлиб турипти. Маданият ўз-ўзича олиб қаралмайди, у кимгадир нима учундир керак. Масалан, шўролар тузумида “социалистик маданият” деган тушунча бўларди. Бу коммунистик партия ва унинг мутлақ ҳукмронлигини таъминлашга хизмат қилган “совет давлати” учун керак бўлган “маданият” эди. “Социалистик маданият” тоталитар тузум “қадрият” ларини инсонлар онига сингдиришга йўналтирилган эди. “Буржуа маданияти” эса хусусий мулк эгалари учун қадрли бўлган тимсолларни илгари суради.

Дунёда ижтимоий тоифалар кўп. Ҳар бири ўзи қадрли

деб билган нарсаларни, ўз манфаати учун хизмат қилувчи ғояларни ҳимоя қилади. Аммо ҳақиқий маданиятни ўзлигидан кечиб қўйган, ҳолис Аллоҳ берган истеъдодни унинг розилиги йўлида юзага чиқаришни ўзига бурч деб билган инсонлар яратади.

Ҳақиқий маданият намунасидан маънавият нури ёғилиб туради. Чунки истеъдодли шахснинг қалбидаги нур унинг асарига кўчади. Бундай асарлар инсониятнинг боқий мулкидир. Аммо инсон моддий, бу дунё моддий воқелик, шундай экан, истеъдодли инсонларнинг ҳам рўзғори, оддий инсонга яраша турмуш ташвишлари бор. Маданият бозори энг мураккаб воқеликдир. Бозор иқтисодининг ибтидоий босқичларида бу бозор буткул пароканда шаклда бўлади, унда ноқислик комиллик баҳосида, юксак истеъдод бир қоп сомон баҳосида кетиши мумкин.

Аммо бу бозорнинг ноқислиги ибтидоийлиги белгисидир, бозор иқтисоди ривожлангани сари маданиятнинг баҳоси ошиб, маънавиятнинг мавқеи юксалиб бора беради. Бутун жаҳоннинг юксак ривожланган мамлакатларида илм, ахборот, сифат кўрсаткичлари (масалан, дизайн) жумладан, озиқ-овқат сифати, борган сари юқори баҳоланмоқда. Инсонни тушуниш эндиги инсоният ривожининг белгиловчи омилига айланиб бораётгани бунга далилдир.

Демак, маънавиятга, маданиятга эътибор бозор иқтисодининг бугунги жаҳон талаблари даражасига кўтарилиб боришида етакчи кўрсаткичлардан ҳисобланади. Аммо масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор. Биз — маънавият ва маданият соҳасининг одамлари, ўзини зиёли санаб юрганлар ҳам эски ақидалардан, кўникмалардан иложи борича тезроқ фориғ бўлишимиз, Аллоҳ берган фаросатимизни ишга солиб, ўз соҳамизда мантиқли тадбирлар ишлаб чиқишимиз керак. Агар қўлимиздан келмаса, олимлитимиз, устозлитимиз ҳақидаги даъволарни йиғиштирайлик ва бошқа касбнинг бошини тутайлик. Аммо олим ва устоз бўлиш ниятимиз бўлса, ҳақиқий олим, ҳақиқий устоз бўлайлик, яъни қилаётган ишимиз, гапирётган гапимиз бугунги воқеликка қанчалик мувофиқ экани устида ўйлаб кўриб, эл тилаган ишни қилайлик. Ўзимиз ўрганган “эски пластинка”ни қайта-қайта айлантира бермайлик. “Социализм” йўқ, унинг талаблари бугун бекор бўлди. Бугуннинг талаблари қандай? Шу саволни

ўз олдимизга қўйиб, бир танамизга ўйлаб кўрайлик. Қисқаси, бу ерда фаросат масаласига аҳамият бериш зарур бўлади. Тадбиркорга фаросат керак, лекин бугунги маънавият ва маданият соҳаси ходимларига ўн карра фаросат лозим. Ўз ҳолимизни тўғри идрок этиб, ўзгани ҳам тушунишга интилиб, воқелик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилмас эканмиз, ўзимизга ҳам, жамиятга ҳам, миллатга ҳам тайинли фойдамиз тегмайди. Бозор иқтисоди инсонни ўйлашга, фаросатини ишлатишга мажбур қилиши билан қимматлидир.

4. Ҳар бир инсонга ризқни Аллоҳ беради. Мусулмон фарзанди комил ишонч билан буни тасдиқлар экан, ҳеч қачон бу эътиқодини фаолиятсизликка даъват маъносида талқин этмайди, балки «ҳаракатда баракат» деб ҳалол ризқ умидида бирор-бир фойдали машғулотнинг бошини тутати. Деҳқон ерга ишлов бериб, ризқ йўлин очса, ҳунар аҳли инсонлар корига яратувчи бир буюм яратади. Муаллим ёш авлодни илм нуридан баҳраманд этса, тадқиқотчи ўз кашфиётлари билан жамият тараққиётига хизмат қилади. Санъаткор эл дилига ҳузур бахш этиб, уни яхшилик сари йўналтиришга интилади. Хуллас, ҳар тоифанинг жамият ривожига қўшадиган ўз ҳиссаси бор, бу унинг инсонлар аро мавқеини ҳам белгилайди. Биз шу ижтимоий тоифалардан бирининг фаолиятини маънавият нуқтаи назаридан кузатиб, унинг ҳаётдаги мавқеи ҳақида мулоҳаза билдирмоқчимиз.

Коммунистик ғоянинг энг катта камчилиги — турли ижтимоий тоифалар табиатидаги ўзига хосликларни англаб етишга ҳафсала қилмай, мураккаб воқеликни фақат мулкчилик ва меҳнатга муносабат доирасида тор талқин этганлиги бўлди. Мулкка муносабати қандай — яъни хусусий мулки борми, йўқми? Меҳнатга муносабати қандай — яъни давлатнинг моддий бойлигини яратиш жараёнида бевосита қатнашадими, йўқми? Коммунистлар учун асосий масала шундан иборат бўлди. Хусусий мулк эгаси бўлиш — салбий жиҳат, моддий бойлик яратишда бевосита қатнашиш — ижобий жиҳат сифатида баҳоланди. Мутлақо хусусий мулки бўлмаган, аммо бевосита жисмоний меҳнат қилиб, моддий бойлик яратишда иштирок этган тоифа — ишчилар энг ижобий, энг илғор синф деб; жисмоний меҳнатда бевосита иштирок этмаган, аммо хусусий мулк эгаси бўлган тоифа — буржуазия — энг салбий, энг реакцион синф, “экспулата-

тор”, “капиталист” деб баҳоланди. Жамиятдаги ўзга тоифалар ушбу икки “антагонистик”, яъни умуман бир-бири билан мурасага келиши мумкин бўлмаган зид қутблар орасига жойлаштирилди. “Жоҳийлар” талқинида, буржуазиянинг феодализм тартибларини йўқ қилишдаги хизматлари тан олинган бўлса ҳам, гражданлик жамиятида ўзига яраша ижобий мавқеи, ўрни мавжудлиги ҳақида чуқур мулоҳаза юритилмади.

Хўш, совет идеологиясида «капиталист», «эксплуататор», яъни эзувчи синф деб қаралган буржуа, ёки бугунги кун атамасидаги тадбиркор ким?

Аллоҳ бани башарга “ер юзида халифалик” масъулиятини юклар экан, унга ўз мутлақ сифатларига мувофиқ қатор фазилатлар бахшида этган. Албатта инсон фоний, унинг қудрати, фазилатлари ҳам тўқис эмас, нокомил ва ўткинчи. Аммо инсон фазилатларида маънавият нури зоҳирдир. Бу нур унга боқий дунё билан туташлик имконини беради. Аллоҳнинг инсонга энг буюк инояти ҳам шунда. Ана шу фазилатларнинг энг аввалида инсоннинг яратувчилиги туради. Яратувчилик фазилати инсонга Аллоҳ насиб этган ризқини қўлга киритиши учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Инсон ўз ақли, малакаси, меҳнати, касб-кори воситасида ризқини териб ейди. Аммо восита инсоннинг ўзидагина эмас, ундан ташқарида ҳам бўлиши мумкин. Асли инсонлар жамоаси ҳам иқтисодий эҳтиёжларини қондиришда, ҳам маънавий камолотга эришиш йўлида бир-бирлари билан ҳамкорлик натижасида ташкил топади. Бугунги ривожланган бозор иқтисоди тизимида хос хусусиятлардан бири шуки, унда нафақат алмашув жараёни, балки бевосита ишлаб чиқариш ҳам моддий маҳсулот яратувчилар ва истеъмолчилардан ташқари қатор воситачилар тоифаси мавжуд бўлишини тақозо қилади. Улар моддий яратувчилик ва истеъмол жараёнининг ташкилий такомиллашуви ва сифат жиҳатидан юксалишида муҳим ўрин тутадилар. Алмашувдаги воситачи тадбиркор қадимдан бизда савдогар қиёфасида мавжуд бўлса, ишлаб чиқаришни ташкил этувчи тадбиркор илгари нисбатан камроқ урф бўлган тоифа вакилидир.

Амир Хусрав ўз вақтида султонлар, яъни ҳукмдорларнинг қўл остидагиларга нисбатан ҳиммат-саховатини назарда тутиб, «сенинг ўз ходимларингга қилаётган иноятларинг

тарновдан тушаётган ёмғир суви кабидир», деган эди. Аллоҳ марҳамати билан осмондан оби раҳмат ёмғири ёғади, у, масалан, томда тўпланиб, тарнов орқали ерга шовуллаб тўкилади, тарнов остига пақир қўйиб, бир зумда керакли сувни йиғиб олиш мумкин, аммо ҳеч ким бу сувни тарнов менга берди, демайди, тарновни бир восита деб ҳисоблайди.

Ҳозирги замонда тадбиркор фаолиятини маълум маънода шунга ўхшатиш мумкин. Чунки у ҳам муайян корхонани ташкил этиб, унда турли ихтисосдаги одамларни ёллаб ишлатиб, уларга маош бериб, тирикчилик ўтказишига ёрдамлашар экан, Аллоҳ юборган ризқни одамларга етказишда бир восита вазифасини ўтайди. Бугунги кун жамиятида юзлаб ихтисос эгалари борки, уларга кимдир иш жойи тайинлаб, ўз малака ва билимларини намоён этишга шароит яратмаса, улар на жамиятга фойда етказа олади, на ўз оилалари таъминотини эплайди. Тадбиркор айти шу муаммони ҳал қилувчи инсондир. У жамият учун зарур бўлган бир буюмни ишлаб чиқиш ёки бир хизматни бажаришга қаратилган муайян амалий тизимни вужудга келтириб, уни ҳаракатга солади. Бунинг учун маблағ топади, бино ажратади, асбоб-ускуна ўрнатади, хомашё, зарурий ёрдамчи воситалар билан таъминлаб, тайёр иш ўринлари ҳосил қилади. Натижада ҳам эҳтиёжмандларнинг иши битади, ҳам инсонлар турмуш кечириш учун воситага эга бўладилар. Албатта, тадбиркор ҳам орада беҳуда овора бўлиб қола бермайди, у ўзи ташкил этган ишнинг унумига қараб, муайян моддий манфаатларни қўлга киритади. Хуллас, тадбиркор ўз фаолияти билан жамиятга ҳар томонлама наф етказиб, унинг тақомилига ҳисса қўшади. Агар сиёсий арбоб, давлат хизматчиси жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлануви ва ривожига улуш қўшса, тадбиркор жамият ҳаётида иқтисодий соҳанинг ташкилотчисидир. У бевосита яратувчилик меҳнати билан шуғулланмаса ҳам, ана шу яратувчилик меҳнати билан шуғулланувчиларга шароит тайёрлаб беради ва улар яратган нарсаларнинг ўзаро алмашинувини таъминлайди.

Илм ва инсоф, риёзат ва фаросат бугунги кун тадбиркорларининг асосий маънавий фазилатлари бўлиши лозим. Тадбиркорнинг бош фазилати — фаросат. Фаросат бўлмаса тадбиркорликка уриниш беҳуда оворагарчиликдир. Фаросат нима? Фаросат, аввало, ўзингни англаш, ўз ҳолингни туғри

идрок этишдир. Иккинчидан, ўзгани гушуниш, ўзгаларнинг эҳтиёжи, хоҳиши, имкони ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қила билишдир. Қолаверса, фаросат — воқеликни аслига мувофиқ идрок этиш, унга тўғри муносабат ҳосил қила билмоқлик, нафақат тушуниш, балки воқелик талабига мувофиқ тадбир ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ эта билиш ҳамдир. Бу фаросатнинг амалий тарафини баъзан алоҳида ном билан уддабуронлик ёки тадбиркорлик ҳам дейишади. Бизда “уддабурон” сўзи бироз салбий муносабатга ишора этади. Дарҳақиқат, устомонлик ва уддабуронликнинг яқинлашиб кетган ўринлари йўқ эмас. Аммо фаросат етишмаган жойда уддабуронлик бировни алдаб ўтиш йўлини излай бошласа, ундан товламачиликнинг ҳиди кела бошлайди. Бундай устомонлик жиноят сари етакловчи тамойил бўлиб, сармояни хатарга қўйишдан бошқа натижа бермайди. Устомонлик — шайтон васвасасидир, фаросат — Аллоҳнинг инояти. Шайтон васвасаси 1—2 марта омад келтириб, инсоннинг кўзини шира бостиради, сўнг уни ҳалокатга етаклайди. Фаросат инсонга доимий ободлик келтиради.

Тадбиркорнинг фазилат ва қусурлари унинг келиб чиқиши билан боғлиқ. Бугунги юксак ривожланган бозор иқтисоди тизими асрлар давомида мукаммаллашиб борган ибтидоий бозор ҳўжалигидан ўсиб чиққанидек, шунга яраша бугунги тадбиркорнинг хислатлари ҳам ибтидоий товар ишлаб чиқарувчининг сифатларини муайян миқёсда ва тадрижийликда акс эттиради. Маълумки, ҳунар аҳлининг икки қиёфаси бор: бири жамият учун зарур ашёни яратишда намоён бўлса, иккинчиси ясаган буюмини бозорда пуллашда кўринади. Агар косибнинг яратувчилиги фақат моддий эҳтиёжларни қондириш учун заруратан ижро этилса ва у ўз инсонлик моҳиятини, бинобарин, Ҳақни англаб етмаган бўлса, уни бозор фойда излашга ўргатади, олибсотарликка, ўзгаларнинг соддалиги ва ҳалоллигидан фойдаланиб, имкон борича ўз ўчоғига кул тортишга одатлантиради.

Навоий ҳақиқий савдогарни (тижорат аҳли) олиб сотарлардан фарқ қилади. Савдогар ҳалол ризқ топаман деб узоқ, машаққатли йўлларни босиб ўтади, яъни у инсон жамоалари аро иқтисодий муносабатларнинг ташкилотчисидир. Бир юртдаги маълум ашёларнинг ортиқча серобгарчилиги ва қадрsizлиги олдини олиб, ўзга юртдаги камёбгарчиликка бар-

ҳам беради, иқтисодий мувозанатни таъминлайди. Бу касб-нинг ўзига яраша қийинчиликлари ва завқлари бор. Аммо тожир бошида “бирни юз қилиш савдоси ва бўзни шойига айлантириш таманноси”¹³⁶ бор. Шаҳар олибсотарларида эса ушбу хирс буткул инсоф ўрнини эгаллаб олган. Демак, ҳунарманд яратувчилигини унутса ва савдогар ўз ижтимоий вазифасини адо қилмаса, ҳар иккиси ҳам бозор товламачисига айланади.

Янги даврга келиб ҳунарманд ва савдогар янги жиҳатлар касб этди ва сармоядор билан ишчига айланди. Ишни ташкил этиш сармоя эгасининг вазифаси, тайёр иш қуролларида тайёр хомашёни қайта ишлаш ишчининг вазифаси бўлиб қолди. Албатта, XIX аср Европасидаги собиқ савдогар ҳануз “бирни юз қилиш” кайфиятини сақлаб қолган ва ишчига оз ҳақ бериб, ўзи кўп фойда олиш ҳаракатидан қайтмаган эди. Аммо ишчилар ҳам бу даврда аста-секин ўз ҳақларини таниб, бирлаша бошладилар ва сармоя эгасининг худбинлигига қарши ўз кураш усулларини ишлаб чиқдилар.

Асли бозор муносабатлари ҳукмронлиги ҳам инсониятнинг камолот сари интилишида бир босқич, яъни жамиятни ташкил этишда ҳарбий ва сиёсий зўрлик ишлатиш усулидан иқтисодий муносабатлар йўлига ўтиш босқичидир. Бозор ҳар бир инсонни ҳушёрликка, фурсатни беҳуда ўтказмасликка ўргатади. Аммо агар жамиятдаги турли тоифалар ўзлигини англаб етмаган бўлсалар, бозор корчалонларининг танҳо ҳукмронлиги инсониятни разолатдан қутқармайди, табиатни эса ҳалокат сари элтиши мумкин. Буни унутмаслигимиз керак. Шу жиҳатдан қараганда, аجدодларимиз бизга қолдирган табаррук мерос — футувва ахлоқи — яратувчилик меҳнатини руҳий камолот билан уйғунлаштириб, инсон табиатидаги моддий ва маънавий жиҳатлар мавзунлигини таъминлашга қаратилгани билан ибратга сазовордир.

Манфаатлар тўқнашуви, рақобат бозор иқтисоди учун хос нарсас. Аммо рақобатни курашдан фарқлаш керак. Агар рақобатни кураш деб тушуниб, уни фақат рақибни молиявий синдириш йўллариини излаш сифатида талқин этилса, тадбиркорларнинг рақобати бир-бирига зиён етказиш, ишидан ишкал чиқаришга қаратилса, бундай ёндошув низо ва бузғунчиликка, миллат ва жамиятнинг зарарига қараб юради. Агар рақобат деганда бир-биридан сифатлироқ, харидор-

гирроқ, ўзгалар молидан арзонроқ, инсон эҳтиёжига яроқ-лироқ буюм, маҳсулот чиқариш орқали бозорда олдинги ўринларни эгаллашга интилиш, бунинг учун янги техноло-гиялар, унумли иш усулларини излаш йўлидан бориш ту-шунилса, яъни у ижобий ва ижодий йўналиш касб этса, жамият фаровонлиги, инсон камолотига хизмат қилади. Биз мусулмон фарзандимиз, Аллоҳнинг адолатига имонимиз комил. Ҳар ким эъқанини ўради, бировга қилинадиган ях-шилиқ ҳам, ёмонлик ҳам бир кун албатта инсоннинг ўзига қайтади, деб ишонамиз. Биров фойда кўриши учун, албат-та, иккинчи одам зарар кўриши шарт эмас. Бизда ҳозир шундай тадбиркорлар етишиб чиқмоқдаларки, улар ақли, салоҳияти, меҳнати билан ўзига ҳам, бошқаларга ҳам ман-фаат келтирмоқдалар.

Тадбиркор маънавияти ҳақида айтилганларга хулоса қила-диган бўлсак, икки маънавий тушунчанинг етакчи ўрин ту-тиши маълум бўлади. Буларнинг бири «фаросат» бўлса, ик-кинчиси “қадр”. Келтирилган мулоҳазаларни умумлаштириб, айтилса, фаросат — воқеликни аслига мувофиқ идрок этиб, унга тўғри муносабат ҳосил қила билмоқ, шу билан бирга воқелик талабига мувофиқ тадбир ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ эта билишдир.

Инсон ўз қадрини иқтисодий майдонда ўлчар экан, та-лаб ва таклиф уйғунлигини ҳисобга олмоғига тўғри келади. Унинг илми, малакаси ким учун ва қай даражада зарур — мана шу масала унинг иқтисодий майдондаги қадрини бел-гилайди. Тадбиркорнинг фаросати ёруғ оламдаги ҳар бир инсон, ашё ва мавжудотлар қадрини, жумладан, ўзи ва ўзга-лар қадрини, амалий шароитда, муайян макон ва замонда аниқ ўлчовларда англаб ета билиши, шунга мувофиқ тад-бирлар тизими ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ эта билиш-да намоён бўлади. Шу қобилиятни ақл ва билим биланми, табиий салоҳият туфайлими амалда исбот эта олган одам ҳақиқий тадбиркордир, ва шу йўл билан жамиятга нафи теккан одамнинг нони ҳалол, амали хайрлидир.

Таянч иборалар: Инсоннинг моддий эҳтиёжлари, инсон жисмининг моддий воқелик билан амалий муносабатлари, мулк ҳуқуқининг маънавий аҳамияти, иқтисодий муноса-батларнинг даража ва йўналишлари: ибтидоий бозор иқти-

соди, тотал давлат иқтисоди, ривожланган бозор иқтисоди, бозор — иқтисодий адолатдир, қадр масаласи, иқтисод соҳасида моддий қадрланиш, инсон имкониятларининг қиймати, бозор маънавияти, инсоф ва диёнатни инсонлар кўнглида қайта уйғотиш зарурати, бозорни ўрганиш илми, маданият ва бозор нисбати, маданият бозори, инсонни тушуниш — иқтисодий ривожланишнинг белгиловчи омили, зиёлининг тадбиркорлиги, тадбиркорнинг ҳаётдаги мавқеи ва жамият тараққиётидаги ҳиссаси, мулкка ва меҳнатга муносабат, моддий маҳсулот яратувчилар ва истеъмолчилар орасида воситачилик, моддий яратувчилик ва истеъмол жараёнининг ташкилий такомиллаштириш ва сифат жиҳатидан юксалтириш масъулияти, иқтисодий соҳанинг ташкилотчилиги, тадбиркорнинг бош фазилати — фаросат, уддабуронлик ва устомонлик, ҳунар аҳлининг икки қиёфаси, Навоий тижорат аҳли ҳақида, манфаатлар тўқнашуви, рақобатда янги технологиялар, унумли иш усулларини излаш йўлидан бориш, жамиятга нафи теккан одамнинг нони ҳалол, амали хайрли.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992.
2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 39—58, 330—351, 376—404.
3. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 370—404.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 274—359.
5. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—28.
6. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 175—366.
7. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — даврталаб. 5-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1997, с. 332—338.

8. Каримов И. А. . Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 314—317.

9. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд, Т., 1998.

10. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёд-горликлар. Танланган асарлар. I том. Т., “Фан”, 1968.

Қўшимча адабиёт:

11. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назария-сига чизгилар. Т., 1998.

12. Турон Усмон. Туркий халқлар мафкураси. Т., 1995.

13. Қодиров А. Маънавиятнинг иқтисодий тамойиллари. Т., 1999

14. Соибназаров И. Бозор иқтисодиёти ва шахс камолоти. Т., 1996.

15. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т., 1997.

16. Жумабоев Й. Ж. Тадбиркорлик ва маънавий камолот. “Иқтисод ва ҳисобот” 1996, 3-сон.

17. Аминов Б., Шодиев М., Расулев Т. Шарқона бозор фазилатлари. Т., 1996

18. Нуруллоҳон хожи Абдуллоҳон ўғли. Савдогарнинг 101 сири. Т., 1995

19. Имомназаров М. Тадбиркор маънавияти ёхуд қадр ва фаросат ҳақида // “Жамият ва бошқарув” жур., №4, 2000.

21-маъруза. ФУҚАРОЛАР ЖАМИЯТИ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Уйғун фуқаролар жамиятининг маънавий асослари.

2. Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти:

а) Навоий нигоҳида деҳқон ва дарвеш;

б) аҳли футувва ва ёлланма ишчилар;

3. Зиёли масъулияти.

4. Раҳбар маънавияти.

1. Халқ ҳокимиятчилигига асосланган озод жамиятнинг ҳаётга тўлақонли жорий бўлиши учун 3 талаб бажарилиши

зарур. Биринчиси, барча фуқароларнинг сиёсий жиҳатдан тенг ҳуқуқли эканлиги тан олинishi, иккинчиси, барча фуқароларнинг қонунларга итоат этишни ўз бурчи деб би-лиши ва учинчиси, барча фуқароларнинг ижтимоий ҳаётга фаол ва масъулиятли ёндошуви. Бунга қўшимча яна икки масала бор. Биринчиси иқтисодий сиёсатга оид бўлиб, мулк ҳуқуқи масаласидир. Инсонлар аро иқтисодий муносабат-ларда бозор иқтисоди тамойиллари жорий бўлиши учун ҳар бир инсон ўзи яратган ёки қонуний ўзлаштирган мулкани эркин тасарруф қилиш ва мулк шакллари эркин танлаш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Бу санаб ўтилган масалалар бар-часи олдинги маърузаларда батафсил кўриб чиқилди.

Энди охири ва энг муҳим масала ижтимоий уйғунлик муаммоси бўлиб, бусиз олдинги санаб ўтилган масалалар-нинг ҳеч бири тугал ва мукамал ҳал бўлмайди. Маърузани ажлодлар меросига мурожаатдан бошлаган мақбул.

Яқингача марксистлар бизни ишонтирмоқчи бўдилар-ки, гўё Карл Марксгача ҳеч ким башариятнинг тарихий тараққиёти қонуниятларини илмий изоҳлаб бера олган эмас. Ваҳоланки, ажлодларимиз — буюк ислом мутаффакирлари бу соҳада жиддий ютуқларни қўлга киритган эдилар. Жум-ладан, Форобийнинг “Фозил шаҳар одамларининг қарашла-ри” асаридаги инсонлар жамоасининг келиб чиқиши ҳақида бугунги кунимиз учун ҳам ўз қийматини йўқотмаган муло-ҳазаларни эслаш мумкин. Бу ҳақда олдинги маърузаларда ҳам тўхталган эдик. Аллома ижтимоий ҳодисаларни бевоста инсон табиатидан келиб чиқиб изоҳлар экан, бугунги кунда биз фуқаролар жамияти деб атаётган ўз орзусидаги «фозил шаҳар»ни шундай таъриф қилади: «Фозил шаҳар» мукам-ал ва соғлом баданга ўхшайди, унинг барча аъзолари ти-рик вужуд унсурларидек тўлақонли ҳаёт кечиришда бир-бирларига қўмаклашиб баҳамжиҳат фаолият олиб борадилар. Бадандаги турли аъзолар ўз табиати ва хислатларига кўра бир-биридан фарқ қилганидек, шаҳар жамоаси аъзолари ҳам табиатан ўзаро бир хил эмаслар ва шунга мувофиқ жамоада-ги мавқелари ҳам турличадир».¹³⁷

Буюк алломанинг бу қарашлари кейинчалик Ибн Хал-дуннинг “Китоб-ал-умран” асарида ўз ривожини топиб, та-риҳда биринчи марта инсониятнинг тарихий-ижтимоий та-комил жараёни ва унинг босқичлари ҳақидаги таълимотга,

яъни башарият тарихининг ривожланиш назариясига айлан-тирилди. Ибн Халдун инсонлар жамоасининг шаклланиши ва ривожда икки йирик босқични ажратиб кўрсатди. Уларнинг биринчисини ибтидоий жамоа ва иккинчисини шаҳар жамоаси деб номлади.

Аждодларимиз ўз асарларида давлатнинг турли шакллари-ни тасвирлаб, унинг асосий вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришда деб талқин этдилар. Бу жиҳатдан XI аср туркий шеърятнинг буюк намояндаси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” ижтимоий-фалсафий достони алоҳида эътиборга лойиқ. Унда давлатни бошқариш, турли ижтимоий тоифаларнинг ўзаро муносабатлари ва жамиятда-ги мавқелари хусусида муфассал таҳлил ва хулосалар юксак бадиий шаклда ифодалаб берилган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарини ислом маънавиятининг ба-дий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомуси деб бемалол таърифлаш мумкин. Фирдавсий “Шоҳнома”да минтақа хал-қларининг ўтмиш тарихини бадиий акс эттирган бўлса, “Қутадғу билиг” достони ислом даври ижтимоий воқелиги-нинг бадиий-фалсафий таҳлил ва талқинини ўзида мужас-сам этган. Беҳуда эмаски, шоирнинг ўзи китоби ҳақида га-пириб. унинг “Адаб ул-мулк” (Хукмдорлар одоби) ва “Ойин ул-мамлакат” (Мамлакатни идора этиш қоидалари) номла-ри остида ҳам шухрат топганини таъкидлайди. Асарнинг асо-сий қаҳрамонлари ўша давр жамияти бош тимсолларининг рамзий ифодаси бўлиб гавдаланади. Улардан биринчиси Адолат — у бош ҳукмдор, исми — Кунтуғди, у куёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчи тимсол — Қут ёки Давлат бўлиб, бу тушунча ички мазмунига кўра Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, унинг исми Ойтўлди, у ҳукмдорнинг таянчи, унинг белига қув-ват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош мас-лаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний. Давлат, Бахт, Омад каби нарсалар пойдор эмас. Осмондаги Ой янғ-лиғ гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Дарҳақиқат, Ойтўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Ўғдулмиш ўринбосар, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи (Ўғ — қадим туркийда “ақл”, “билим” маъноларини бера-

ди). Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Китобнинг асл номи — “Қугадғу билиг” (Бахт келтирувчи билим) — асарнинг бош тимсоли, энг асосий қахрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билим эканлигига ишора қилиб туради. Асардаги тўртинчи тимсол — қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча фазилатлари бир пул, оқибати аянчли. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдиннинг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди, Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (шоир ҳукмдорни Элиг деб атайди), қариндоши Ўзғурмиш ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида Қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Ўзғурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида Ўғдулмишнинг ҳам руҳида ўзгаришлар юз беради. У маълум вақт тавба-тазарруга берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочишга интилади. Аммо Ўзғурмиш ва Кунтўлди уни бу ниятдан қайтардилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Ўзғурмиш орқали Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф таълимотига ўз муносабатини билдиради. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақр шоир наздида Қаноатнинг тимсоли. Адолат Қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор суфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Суфий ҳукмдорни қидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи қидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди Ўғдулмишни мактуб билан Ўзғурмиш олдига уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, суфий унинг суҳбатидан бош тортиши яхши эмас. Аммо Ўзғурмиш сарой аъёнига айланмайди, маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтади. Қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Шоир уларни маънодош тушунчалар сифатида талқин этади.

Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан муносабатда бўлади, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаганлар унинг энг суюкли қахрамонларидир. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам бу фоний дунёни тарк этади. Кун-

туғди ва Ўгдулмиш — Адолат ва Ақл шоир бадиий оламида боқий қоладилар.

Илоҳий китоблар орқали инсониятга аён этилган тавҳид ҳақиқати тасаввуф таълимоти туфайли инсон руҳининг мулкига айланди. Буюк суфий шайхлари аввало инсонга ўзлигини англаб етишни ўргатдилар. Тасаввуф тарихий такомил жараёнида турли босқичларни босиб ўтиб, XIV аср Нақшбандия тариқати тимсолида яна солиқни халққа, ҳаётга қайтарди, фақат энди суфий ўзлигини, Ҳақни англаб етган, дилини худбинлик зангидан поклаб, “Ҳақиқат асрорининг ганжинаси” га айлантирган ҳолда ҳаётга қайтиб келди. У энди ўз шахсий манфаатлари учун эмас, балки Ҳақ учун, холис Аллоҳ йўлида моддий ҳаёт воқелигида фаол қатнаша бошлади. Абдурахмон Жомий, Хожа Аҳрор Валий, Маҳдуми Аъзам каби улуг суфий шайхлари сиёсий ва ижтимоий ҳаётда юксак мавқе касб этдилар. Маҳдуми Аъзам сиёсатга оид қатор рисоалар яратди.

Туркий тилдаги мумтоз адабиёт ижтимоий масалаларга доимо жиддий эътибор бериб келган. Биз тошбитиклар ва Юсуф Хос Ҳожиб асаридан бундан яхши биламиз. Аммо Низомий “Ҳамса”сидан бошланган бадиий тафаккурнинг мураккаб изланишлари ижтимоий мавзунини — давлат, жамият ва шахс маънавияти орасидаги уйғунлик масаласини бениҳоя теран таҳлил қилиб беради ва бу таҳлил Алишер Навоий ижодига келиб айтиш мумкинки, бир миллат ёки минтақа эмас, ҳатто жаҳон аҳли маънавияти ривожига буткул янги, юксак камолот босқичини мукаммал намоён қилди. Навоийнинг бутун мероси — девонларидаги ғазал, қитъа, қасида, таржеъбанд ва соқийномалар, дostonлари ва насрий асарлари, илмий ижоди — барчаси яхлит бир манзара — Навоий давридан бир неча асрлар кейин — бизнинг замонамизда воқеликка айланиши мумкин бўлган Янги бир ижтимоий — маънавий уйғунликдан башорат қилади. Қонун устуворлигига асосланган, ҳақиқий фуқаролар жамияти деса арзийдиган, том маънода ижтимоий адолат ва халқ ҳокимияти амал қилаётган, давлат, жамият, халқ маънавиятининг юксак уйғунлиги асослари бундан 500 йил илгари шу даража ёрқин тасаввур этилгани ва бадиий ифодалаб берилгани инсонни ҳайратга солмай иложи йўқ. Бизнинг миллий маънавиятимиз шу даражада улуг ва қимматли — буюк аждодлари-

миз маънавияти ҳануз бугунги кунимиздан олдинда, келажакимизни ёритиб турипти. Биз фақат ўз бегоналашув ҳолатимизни енгиб ўта олсак, бас.

Навоий яратган уйғун жамият манзараси қандай белгиларга эга?

Аввало, бу манзара ҳаёлий (утопик) эмас, воқеъ асосга қурилган манзарадир. Иккинчидан, бу манзара моддий тенглик ва беҳисоб тўқинчилик ҳолати эмас, маънавий воқеликдир. Учинчидан, Навоий яратган ижтимоий-маънавий уйғунлик манзараси зўрлик, муайян кичик бир гуруҳнинг зўравонлиги йўли билан жорий этилган мажбурий тенглик жамоаси эмас, умумбашариятнинг чексиз адашувлар, оғир машаққат ва изтироблар аро неча асрлар давомида аста-секин ва ихтиёрий эришган маънавий камолот ҳолатидир. Унда ҳали ҳам адашувлар, қийинчиликлар, изтироблар, йўқотишлар бўлиши мумкин, аммо баҳамжиҳатлик, инсоннинг бири-бирини тушунишга интилиши охир-натижада ғолиб чиқиш эҳтимоли кенгайган, шунга мувофиқ маънавий муҳит шаклланган. Бу жамиятда мулкдор ҳам бор, мулксиз ҳам, аммо ҳар иккови ҳам ўз ихтиёри билан ушбу ҳолатни касб этган.

Бу жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзлигини англаб етган, ўз мавқеига эга: давлат арбоби ҳам, олим ҳам, деҳқон ҳам, савдогар ҳам; гўдак ҳам, кекса ҳам; эркак ҳам, аёл ҳам. Ҳеч ким бир-бирига ҳасад қилмайди, қўлидан келмаган юмушга даъво қилмайди, ўз юкини бошқага ағдармайди, кўтара олмайдиган юкни елкага олишга беҳуда уринмайди.

Чунки инсонларда борлиқнинг Олий Ҳақиқатини тушуниш бор, унга чексиз интилиш бор, нафақат ақл, балки бутун вужуд билан, бутун эҳтирос билан англаб етилган имон, эътиқод бор. Бу эътиқод барчада бир хил тусда эмас, яъни ягона мафкуранинг ялпи ҳукмронлиги тарзида эмас, балки ўзаро меҳр, бир-бирини тушуниш ва Ҳаққа интилишдаги самимият заминида шакллангандир. Риоя, андиша, меҳр-оқибат, ҳилм (муомалада ҳалимлик), сабр-тоқат ва Олий Ҳақиқат олдидаги масъулият ҳисси ушбу эътиқоднинг меваларидир. Бу жамият кишилари гўзалликка интилашлар, аммо покликка хиёнат этмайдилар; фидоийликка улар қодир, аммо мутаассиблик уларга бегона; ҳар бир кишига юксак эҳтиром билан ёндошадилар, аммо ҳеч кимга тилғ-

ламалик қилмайдилар; ҳар бир шахс ўз қадрини билади, аммо такаббурликни билмайди; улар ҳар бири ўз эътиқодига содиқ, аммо бировни нодон деб ўйламайди, улар қалбида эҳтирос жўш уради, аммо улар эҳтиросларнинг қули эмас; улар ақлли, аммо маккорликдан ор қиладилар. Бундай ҳислатларни чексиз санаши мумкин, аммо Навоий яратган бу манзарани яққол кўриш учун нима талаб этилади, шоир ўзи бу даражада башоратга қандай эриша олган? — деган савол туғилиши мумкин. Сабаби битта — барча салафлари сингари Алишер Навоий ҳам ўзидан олдин яратилган буюк маънавий меросни имкони даражасида мукамал ўзлаштирган, фақат ақли билан эмас, бутун вужуди, борлиги билан, меҳру самимияти билан ўзлаштирган, бут имон, эътиқод билан Ҳақиқатни излаган ва Ҳақиқат унга юз очган. Бу Аллоҳнинг инояти инсоннинг самимияти, ўзлигини англашга чексиз интилиши туфайлидир. Кимки ихлос билан, имон ва эътиқод билан, эзгу ният билан миллий ва умумбашарий маънавий меросни ўрганишга, унинг мағзини англаб етишга уринса, иншооллоҳ, унга ҳам Ҳақиқат жамоли насиб бўлгусидир.

2. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашини воқелик моҳиятининг ўзак қонуни сифатида идрок этилиши барча нарса-ҳодисалар моҳиятини жуфтликда кўриб, уларни албатта бир-бири билан чексиз кураш ҳолатида тасаввур қилишга олиб келади. Назарияда албатта зид томонлар бир — бири-ни тақозо қилиши тан олинади, аммо инсон фаол зот, у бир ишни бошласа, ниҳоясига етказмай қўймайди: ҳаётнинг моҳияти курашми — демак, курашни бошлаб, охиригача олиб бориш керак, яъни муҳолифни буткул маҳв этиш (йўқ қилиб ташлаш) керак. Агар муҳолиф томон курашни ҳаётнинг моҳияти деб билмаса, бадтар бўлсин, уни енгиш қайтага осонроқ. Нега Россияда буржуазия енгилди, чунки ҳеч қайси “капиталист” ёки, ҳатто, “феодал” ишчи ёки деҳқонни буткул йўқ қилиб ташлаш керак деб ҳисобламайди, аммо ишчи назарида (аниқроғи, марксизм кўзи билан қараганда) “капиталист”лар синфи умуман жамият учун бефойда унсур, уни қанча тез йўқ қилиб ташланса, шунча тез “коммунизм” курилади. Негадир ҳаёт бу фаразларни тасдиқламади, фақат инсон қони дарё-дарё бўлиб оққани қолди.

Фуқаролар жамиятининг асосий хусусияти — ижтимоий

уйғунликдир. Ижтимоий уйғунлик эса инсонларнинг бир-бирини тушуниши билан бўлади. Коммунистик ғоянинг энг катта камчилиги ҳам турли ижтимоий тоифалар табиатидаги ўзига хосликларни англаб етишга ҳафсала қилмай, мураккаб воқеликни фақат икки синф орасидаги аёвсиз кураш сифатида талқин этганлиги бўлди. Масалан, Лениннинг энг кўп ғазабига икки тоифа: интеллигенция ва деҳқонлар дучор бўлишгани кўпчиликка маълум. Деҳқон меҳнаткашлиги учун табиятан ишчига иттифоқдош деб қаралса ҳам, унинг хусусий мулкка мойиллиги “дохий” нинг кўп ғазабини кўзгагар эди. Бу “қусур”га барҳам бериш учун “содиқ шоғирд” (Сталин) томонидан ялпи коллективизация ўтказилди, натижада деҳқонлар тўлиқ тоталитар давлат асоратига тушди. Бунинг ҳулосаси дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаган давлатда асосий озиқ-овқат маҳсулотлари четдан нақд валютага сотиб олинишига ўтиш бўлди. Зиё аҳлини ҳам большевиклар тоталитар тузумнинг итоаткор хизматчиларига айлантирдилар.

Марксистлар ўзларидан олдин ўтган барча инсонларни, улар қанчалик улуг бўлмасин, барибир дунёқараши чекланган деб ҳисоблаб келдилар. Совет даврида ўтмиш алломаларнинг бутун “хизмати” келажакда яратилажак “диалектик материализм” назариясига қанчалик мувофиқ фикр юритганликлари билан белгиланди. Агар номувофиқ бўлса, демак, “реакцион”. Улар назарида, ўтмишнинг энг “прогрессив” алломалари ҳам, айниқса Шарқдан бўлса, “синфлар курашининг” моҳиятига етиб бормаган. Жумладан, “социалистик реализм” назариётчилари Алишер Навоий тафаккурини ҳам бу қусурдан холи эмас, деб ҳисоблашган. У “золим подшоҳлар” ва “риёкор шайхлар” ни қоралагани — ниҳоятда “прогрессив” ҳодиса саналса-да, аммо жамиятдаги икки мухолиф синф, дейлик, феодаллар ва деҳқонлар орасидаги “муросасиз зиддият”ни тўғри очиб бера олмагани — буюк шоир тафаккуридаги ноқислик сифатида баҳоланган. Аслида ақлимизни пешлаб, инсонлар жамиятини Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий каби буюк алломаларимиз тушунганидек тушунсак эди — аллақачонлар кўп муаммоларимиз ечилган бўлур эди. Буюк аждодларимизнинг маънавий мероси туганмас хазинадир. Уларда нафақат бир инсон, балки бутун инсоният ўтмиши, бугуни ва келажаги яхлит намоён бўлган.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб” асарларига мурожаат қилсак, бунга яққол ишонч ҳосил қиламиз.

Асли ҳаётда синфлар эмас, турли ижтимоий тоифалар мавжуд. Уларнинг ҳар бири жамиятда ўз аниқ мақом ва мавқеига эга. Шунга яраша ҳар бирининг ўз табиати, эҳтиёжлари, бурч ва вазифалари, ўз маънавий олами мавжуд.

“Лисон ут-тайр” бадий асар, шу сабабли ундаги ғоя илмий таҳлил эмас, рамзий ишоралар воситасида баён этилган. Ўттиз қуш (Симург) тимсоли жамиятдаги ижтимоий тоифаларнинг қўплиги ва ранг-баранглигига ишора. Улар барчаси бир бўлиб, яхлит воқеликни ташкил этади. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” да бу қарашни бевосита, очиқ ижтимоий таҳлил орқали ифодалаган. Унда ўша давр жамиятига хос қирқ тоифага таъриф берилади ва уларнинг турли жиҳатлари мукаммал тавсифланади. Ҳар бирининг табиатидаги фазилат ва қусурлар ҳолис очиб ташланади.

а) Инсон аввало яратувчидир. Бу унга Аллоҳ томонидан инъом этилган мумтоз фазилат. Албатта, инсоннинг яратувчилиги нисбий, нотўқис ва иккиламчилик хусусиятларига эга. Шу билан бирга бу фазилат чексиз такомиллашиб бориш тамойилидан ҳам фориғ эмас. Инсоннинг яратувчилиги икки йўналишда зоҳир бўлади — бири инсонлар эҳтиёжи учун зарур моддий неъматлар ҳосил қилиш, иккинчиси — инсонлар қалбига маънавий зиё таратиш, уларни боқий дунё билан туташув ҳосил қилишига қўмаклашиш. Ҳар икки яратувчилик фаолияти ҳам Аллоҳ инояти билан амалга ошади, аммо бу йўлда инсонларнинг ўзлари бир-бирига восита этиб қўйилгандирлар. Навоий асарига назар солайлик. Шоир наздида, инсон яратувчилигининг ибтидоси зироатдadir. “Маҳбуб ул-қулуб”нинг бош ва суюкли қаҳрамонлари. бизнинг тасаввуримизга кўра, шоҳ ва султонлар, мунажжим ва воизлар эмас, балки деҳқон ва дарвешдир: “Деҳқонки, дону сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар...”¹³⁸ Дунёга дил кўзи билан қарашни ўрганган шоир деҳқонни Одам Атога, ўзгаларни унинг қарамоғидаги фарзандларга ўхшатади, оламнинг ободлигини деҳқон меҳнатида деб ҳисоблайди. Табиатдаги жуда кўп жонзотлар ҳам деҳқон меҳнати самараларидан баҳраманд бўладилар. Чорвадор ва боғбон ҳам асли шу тоифадан. Шоир таъкидича, улар жамиятдаги асосий яра-

тувчи кучдир. Бу тоифанинг яна бир буюк фазилати — инсонлар ва табиат орасидаги мувозанатни сақлашда кўринади.

Қадим аждодларимизнинг “Авесто” китобида табаррук ҳисобланган замин аёлга қиёс этилади, уни эркалаш, парвариш этиш улуғ ва муқаддас юмуш сифатида деҳқон зиммасига юкланади. Аждодларимиз ўзлигини танигандан бошлаб ер, сув ва оловни улуғлаганлар ва дастлабки иккисини пок сақлаш, эзгу ниятларда истифода этиш деҳқон учун ҳам ҳуқуқ, ҳам масъулият саналган.

Мутафаккир адиб жамиятдаги яна бир тоифага — дарвешларга ҳам алоҳида меҳр кўргазган. Афсуски, мустақилликкача ўтган 70 йил давомида Навоий асарларидаги айрим мафкурачиларга маъқул келмаган жиҳатлар кўплаб нашрлардан аёвсиз қирқиб ташланарди. Жумладан, “Дарвешлар зикрида” деб номланган 1-бўлимнинг 40-фасли ҳам шоирнинг 15-жилдли “Асарлар” тўпламидан “тушиб” қолган. Ҳолбуки, Навоий бу тоифа мисолида ҳақиқий зиёли қиёфасини яратди. Ҳақиқий зиёли, яъни дарвеш элга фақат маърифат, илм нурини тарқатиш билан кифояланмайди, инсонлар дилига поклик, меҳр-оқибат, эзгуликка интиқлик, ўз-ўзини англаш туйғуларини сингдиради: “Ичи таши билан мувофиқ, балки ариғроқ (покроқ), ботини зоҳир била мусовий (тенг мувозанатда), балки ёруғроқ. . .” Албатта, моддий ва маънавий қиёфа доим мутаносиб бўлавермайди. “Дарвеш тўни йиртуқ, андоқ турур ким, ганж (ҳазина) макони бузуқ”¹³⁹.

Форобий, Беруний, Ибн Синолар ҳукмдорни файласуф бўлишга даъват қилган бўлсалар, Навоий ўз асарларида Ҳусайн Бойқарони “дарвеш-шоҳ” бўлишга ундаган. Ўша замонда дарвешлар деганда кўпроқ сўфийлар, тасаввуф аҳли тушунилган. Уларнинг яратувчилиги, аввало руҳий огоҳлик, маънавий поклик тимсолларини ўзликларида тирик тажассум этишлари билан боғлиқ бўлган. Шу боис улар — маъно (яъни, Ҳақ моҳиятидан огоҳликка интилиш) ва сафо (покликка, маънавий қусурларни енгиб ўтишга жаҳд қилиш) аҳли сифатида улуғланганлар. Алишер Навоийнинг асл дарвешлар — маъно ва сафо, зиё ва ишқ аҳли — ҳақидаги мукамал китоби “Насоим ул-муҳаббат мин шамоим ул-футувват” дир. Мустақиллик шарофати билан бу китоб ҳам пиҳоят тўлиқ нашр этилди.

Деҳқон ва зиёлидан ташқари яна икки асосий ижтимо-

ий тоифа мавжуд бўлиб, улар ҳам жамият учун зарурийдир. Бири — барча ижтимоий соҳалардаги ташкил этувчилар, иккинчиси — косиб-хунармандлар, яъни саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилардир. Ташкил этувчилар гуруҳи ўз табиатига кўра, то қадим дунёдаги қабила бошлиғидан тортиб, ўрта асрлардаги шоҳ ва султонлар, янги даврдаги буржуа синфигача кўпинча ҳукмронлик мавқеини эгаллаб келганлар. Навоий бу табақа вакиллари биринчи бўлиб таърифлайди: султонлар, беклар, ноиблар, вазирлар, садрлар, шайхул-ислом ва қозилар, лашкарбоши ва ясовуллар. . . Буларнинг аксарияти мутафаккир шоирнинг аччиқ гиналарига сазовор бўлади. Уларсиз жамият тўкис эмас, аммо уларнинг “ташкил этиш” усуллари давр тақозоси ва ҳукмронлигининг мураккаб ботиний қонуниятлари таъсирида ўта жоҳил ва аёвсиз шаклларда намоён бўлар ва шу сабабли Навоий сингари орифлар ва меҳр аҳли дилида изтироблар уйғотар эди.

Адиб асарида “бозор косиблари” ва ўзга хунар аҳлини ҳам аямайди. “Бозорда савдогар косиб — тенгрига хоин ва ваъдага козиб (ёлғончи). Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларға минг мубоҳот, мингга тегарни юзга олмоқдин аларға йўқ зарра уёт. Ростлиқ била савдо аларға зиёнкорлиқ ва ваъдага вафо аларға бадкирдорлиқ...”¹⁴⁰ Кўриниб турибдики, Навоий косибни бозорда, иқтисодий муомалада тасвир этмоқда. Бу ерда у хусусий мулкчи, ушбу ҳолатда унинг савдогардан, сармоясини қўпайтириш гамида юрган корчалон (бизнесмен)дан фарқи йўқдир. Хунар аҳлининг деҳқондан фарқи — у яратувчи сифатида она-табиатдан узилиб қолганлигидир. У табиат билан эмас, бозор билан боғлиқ, бозорда ҳамма нарса нисбий — ё сен алдайсан, ё сени алдайдилар. Деҳқон эса табиат билан мулоқотда, табиатни алдаб бўлмайди, охир-оқибат ўзинг алданиб қоласан. Бу билимни деҳқон ва чорвадор минг йиллик амалий тажрибаси билан чуқур ўзлаштирган.

Яратувчи косиб, хунар аҳли ўз пухта маънавий асосини ишлаб чиқмаган, инсонлик моҳиятини англаб етмаган бўлса, оддий бозор товламачиси даражасига тушиб қолиши ёки хонавайрон бўлиши ҳеч гап эмас. Сабаби — инсон табиати ҳам барча воқелик ҳодисалари сингари ўз ички зиддиятига эгадир. У бир тарафдан ҳайвонот оламига, иккинчи томондан Ҳаққа, борлиқнинг маънавий моҳиятига туташдир. “Лисон

ут-тайр”да таъкидланишича, инсон жисмида тўрт бир-бирига зид моддий унсур бирлашган, дили эса ҳақиқат асрорининг ганжинасидир. Ҳайвонларнинг ҳар қандай тоифаси, аввало қориннинг қули, қолаверса ўз наслидан авлод қолдириш вазифасини, табиат буюрган вазифани бажарадилар, яна бир-бирига емиш бўладилар. Инсонда ҳам ҳайвонларда бўлган барча табиий эҳтиёжлар мавжуд. Агар инсон ўз ақлини маърифат зиёси билан ёритмаса, яратувчилик вазифасини адо этишга онгли муносабатда бўлиб, астойдил шуғулланмаса, дилида ўзгаларга меҳр-шафқат туйғуси ёлқинланмаса, у ҳам икки оёқли маҳлук. қориннинг қули бўлиб қолаверади.

Инсонга ақл Ҳақни таниш учун берилган. Агар ақл вазифасидан адашса, дорилик учун мўлжалланган жавҳардан заҳар сифатида фойдаланиш каби ҳолат вужудга келади. Саҳар вазифасини бажара бошлаган ақл қудрати бутун инсониятни заҳарлашга қодирдир. Ўтмиш “лисон ул-ғайб” эгаларининг асосий фаолият мазмуни ушбу фалокатнинг олдини олишга қаратилган эди.

б) Собиқ шўролар даврида биз соф материализм ва жанговар атеизм позицияларида собитқадамлик кўрсатиб, ажодларимиз меросидан ҳам даҳрийлик унсурларини қидирав эдик. Мўлжалимизга бир оз мос келадиган фикр ё жумла топсак, уни ҳар томонлама кўз-кўз қилардик. Борди-ю, аксинча бўлса, уларни оммавий нашрлардан тушириб қолдирар, мураккаб ўринларни кўриб-кўрмасликка олиб ўтиб кетар эдик. Мустақиллик шарофати туфайли исломга умумий қайтиш жараёни ривож олиб, биз ҳам буюк ажодларимиз асарларидаги динга алоқадор ўринларга айрича аҳамият бера бошладик. Ўтмиш алломалар учун ўз-ўзидан табиий бўлган эътиқодлилиқ кўзимизга тўтиё бўлиб, “Мана фалончи ҳам эътиқодли мусулмон бўлган, Аллоҳга муножот этган”, деб таъкидлаш бугун бизга фахр туйғуси бахш эта бошлади. Тасаввуфни улуғлаш, барча ўтмиш алломаларимизнинг мутасаввиф эканлигига эътибор қаратиш ҳам ушбу жараённинг узвий қисмидир. Ҳар ишда меъёр тузук. Инсон табиати фақат руҳий дунёдан иборат бўлмагани сабабли, у агар тўлиқ моддий дунё эҳтиёжларини рад этса, ё бу фоний дунёни тарк этмоғи, ё иккиюзламачиликни, яъни риёкорликни касб этмоғи лозим. Аҳли футувва ушбу зиддиятни енгиб ўта ол-

ган жамоадир. Футувва маънавиятини ўзлаштирган киши амалда яратувчи ва руҳиятда дарвешдир. Унинг ахлоқий жиҳатдан сифати — жавонмардлик, яъни саховатлилик, олийҳимматлик, камтаринлик, тўғрисузлик, мардлик каби ҳислатларнинг узвий яхлитликда намоён бўлишидир. “Бу гуруҳ меҳнат билан топган нонини бойлик деб билгай”, деб ёзади Унсуралмаолий Кайковус.

Алишер Навоийнинг “Насойим ул-маҳаббат мин шамойим ул-футувват” асарида тилга олинган машойих ва авлиёнинг ҳаёт тарзидаги асосий хусусиятлардан аввали уларнинг ҳар бири бир касб билан машғул бўлиб, ҳалол меҳнатлари ҳисобига рўзгор тебратишларидир: Абу Саид Харроз — этикдўз, Муҳаммад Саккок — пичоқчи, Абу Ҳафз Ҳаддод — темирчи, Абулаббос Омилий — қассоб, Иброҳим Ожирий — гишт куювчи, яна бирлари ҳаммол, бошқалари нажжор, ҳеч бўлма-са, ўтин ташувчи ва ҳоказо.¹⁴¹

Пролетар диктатураси зўрликка зўрлик билан жавоб берувчи куч сифатида пайдо бўлди. Йўқсиллар янги жамият барпо этиш йўлидаги асосий тўсиқ эзувчилар синфи ва хусусий мулк муносабатлари деб билдилар ва уларнинг йўқ қилиниши барча мушкулни ҳал қилади, деб ўйладилар. XIX аср Европасида ушбу кайфиятларни акс эттирувчи қатор назариялар пайдо бўлиб, уларнинг авж нуқтаси Карл Маркс ва Фридрих Энгельс қарашларида намоён бўлди. Россияда бу қарашларнинг оддий саводсиз ялангоёқ (пролетар) онгида қандай талқин топиши мумкинлигини буюк истеъдод ва фожеъ тақдир эгаси Андрей Платонов “Чевенгур” романида бадиий ифодалаб берди. Асар қаҳрамони Чепурний йўқсиллар қурмоқчи бўлаётган “адолатли” жамоанинг асосий хусусиятини аниқ ифодалайди: “Чевенгур мулк йиғмайди, у мулкни йўқ қилади”. Улар ташкил этган коммунанинг таянч ғояси: “Йўқсиллар бошқа синфларсиз ёлғиз яшаса, коммунизм ўз-ўзидан пайдо бўлади”.¹⁴² Бу жуда хавфли ҳаёлпарастлик эди, шунинг учун Платонов сингари софдил ва андишали санъаткорлар уни алоҳида бўрттириб акс эттирдилар. Афсуски, уларга кулоқ соладиган одам бўлмади. Сталин диктатураси пролетар диктатурасининг қонуний ҳосиласи эди. Биз бутун бир ижтимоий гуруҳ хатосини бир ёки бир неча шахс бўйнига юклашимиз асло инсофдан ҳам, адолатдан ҳам эмас ва бу ўтмиш тажрибасидан тўғри хулосалар

чиқаришимизга ёрдам бермайди. В. И. Ленин йўл қўйилган хатони вақтида сезиб қолиб муайян чегарада ислоҳ кириштишга ҳаракат қилган бўлса ҳам, улар танланган йўлнинг умумий мантиқи буни кўтармади: кўпчилик большевик арбоблар зўрликни ва бутун жамиятни пролетарлаштиришни янги жамият қуришнинг ўзак омиллари ҳисоблар эдилар. Бухарин ёзади: “Пролетарча мажбур қилиш (пролетарское принуждение) ўзининг барча шаклларида — оммавий отиб ташлашлардан тортиб, мажбурий меҳнатгача (трудовая повинность) — қанчалик ақлга хилоф кўринмасин, барибир капитализм даврида шаклланган инсон ашёсидан (человеческий материал) коммунистлик инсониятни барпо этишнинг асл усулидир”. Тоталитар тузумнинг сўнгги даврида баъзилар Сталинга Бухаринни қарама-қарши қўймоқчи бўлишди. Балки, уларнинг бири маккорроқ ва иккинчиси самимийроқ бўлгандир ва шу сабабдан жабр кўргандир. Аммо танланган йўл моҳиятда бир эди, буни эътироф этмоқ керак. Марксистлар ёлланма ишчининг меҳнаткаш-яратувчи эканлиги, уюшган ва жанговар синф эканини доим таъкидлаб, шу асосда уни “энг илғор синф” атаб, деҳқонга ҳам, зиёлига ҳам ўрناк қилиб кўрсатиб келишди. “Совет” ҳукумати бу билан ҳам чекланмай, миллионлаб деҳқонларни амалда қишлоқ хўжалиги ишчиларига айлантирди. Барча зиёлиларни давлат хизматчисига, умумдавлат машинасининг муруввати ва ғилдиракчаларига айлантирди. 30-йиллардаги зўраки коллективлаштиришдан сўнг ялпи пролетарлаштирилган жамият социализм деб эълон қилинди, барча “шак-коклар” ёки шундай гумон қилинганлар, том маънода қириб ташланди. Аслида эса ўшанда ижтимоий адолат тимсоли ҳисобланган тузумнинг зидди қурилган эди.

Ишчининг ихтиёри ўзида эмас. Мажбуран пролетарлаштирилган барча мамлакатларда шундай бўлиши табиий. Ҳатто давлат хизматчисининг ҳам аҳволи шу, чунки у юқоридан туширилган буйруқни бажаради. Агар виждони буюргандек иш олиб бормоқчи бўлса, ютқазади, чунки маош виждон ўлчовлари асосида тўланмайди. Ишчига ҳам онг ўлчови билан ҳақ берилмайди — неча милтиқ ёки бомба ясаганига қараб маош белгиланади. Энди давлат хизматчиси, ижодкор зиёли, деҳқон — барчаси ягона пролетар идеологияси, ягона пролетар сиёсати, ягона пролетар иқтисодий тизимига

бўйсунити зарурий ва мажбурий бўлган жамиятни ўзингиз тасаввур қилиб кўраверинг.

“Совет” даврида доимо коммунистик партия ишчилар, деҳқонлар ва зиёлиларнинг муштарак манфаатларини ҳимоя қилади, деб даъво қилиб келинди. Ҳатто охириги XXVIII съезд дастурий баёнотида ҳам бу қайд этилган эди. Асли на назарий, на амалий жиҳатдан бу даъво тўғри эмас эди. Коммунистик партия эътиқоди ва амалий йўналишига кўра (ғоянинг амалдаги ҳосиласи бўлмиш тоталитар тузум ва риекор партноменклатурани эмас, соф ғоявий йўналишни назарда тутган тақдирда ҳам) ишчилар синфининг муайян қисми — йўқсил ёлланма меҳнатчилар ва социал ҳимояга муҳтож бўлган кишилар манфаатини ифодалаб, ўз назариясида уларнинг радикал қарашларини ифода этади. Бугунги янгиланаётган Россияда ҳануз йўқсил ва муҳтожлар етарли, шу сабабли у ерда коммунистик партия ҳозиргача ижтимоий мавқеини ва омманинг муайян қисми орасидаги таъсирини сақлаб келмоқда. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, Россия воқелигидаги ҳозирги оғир аҳволнинг асли сабабчиси коммунистик партиянинг собиқ яккаҳокимлиги бўлган ҳолда, бугунги коммунистлар яна ўзларини халқ манфаатлари ҳимоячиси қилиб кўрсатишга уринмоқдалар. Албатта, ишчилар — меҳнаткаш синф, шу сабабли унинг илғори (соф ғоя даражасида олганда) бошқа меҳнаткаш гуруҳлар манфаатини ҳам маълум даражада, яъни йўқсил ёлланма меҳнатчилар манфаатига мос келган ҳолларда ифодалаши мумкин. Мос келмаган ўринларда-чи? Шўролар ҳокимиятининг бутун тарихи давомида деҳқонлар ва зиёлилар ҳар доим камситилиб ва тазийқ остида қолиб келдилар. “Коллективлаштириш”да неча миллионлаб деҳқон очликдан ўлди, хонавайрон бўлди, чунки улар ёлланма ишчи эмас, хусусий мулкчи эдилар. Октябр гўнтаришидан кейинги 70 йил ичида неча юз минглаб зиёлилар “халқ душмани” тамғаси билан қатл этилдилар, миллионлаб авахта ва сургунларда жафо чекиб, яна қанчалари ватангадо бўлдилар. Бу жараён 1917 йилдан 1987 йилгача тўхтовсиз давом этиб келди ва унинг асоратлари собиқ СССР ҳудудида, айниқса, Россиянинг ўзида, ҳануз сезилиб келмоқда.

Хуллас, миллатлар йўқ бўлмаганидек, турли ижтимоий тоифалар ҳам ҳаётда йўқ бўлиб кетмас экан. Уларни расман

бекор қилиш мумкин, тақиқлаш мумкин, қириб ташлаш мумкин. Аммо улар бошқа бир қиёфада яна пайдо бўлаверадди, фақат беҳуда қурбонлар кўпаяди, жамият ривожига оғишлар юз беради, нотўғри шакллар (мутантлар) яралиши мумкин. Бундай хавфли ва қонли “тажриба”лардан инсоният наф кўрмаслиги аниқ бўлди. Танҳо бир синф, танҳо бир дунёқараш, танҳо бир эътиқоднинг яккаҳокимлигини ҳар қандай усул билан таъминлашга уриниш ниҳоятда мудҳиш, аммо, шукурлар бўлсинки, воқеликда имкондан ташқари ҳаёл экан, инсоният бу тажрибани ҳам бир бўлса-да, бошидан ўтказди. Инсониятнинг ўз-ўзини англаб етишида балки бу ҳам зарурий босқич бўлгандир. Алишер Навоий “Маърифат водийси васфида” ёзади:

*Водиедур, юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул...
Юз туман раҳрав кўрарсен беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр...
Бу они тутмай мусаллам, ул муни,
Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай ул муни...*¹⁴³

Ҳақиқат ягона, аммо унга элтувчи йўллар ҳад-ҳудудсиз. Биз инсонлар энди маълум даражада камолга эришганимизни намоён этайлик: ҳар қайси инсон, ҳар қайси тоифа ўз йўналиш, ўз дунёқарашида имони собит бўлсин, бироқ шу билан бирга унинг йўлидан юрмаган, унинг кўзи билан дунёга қарамаган кишиларни душман деб ҳисобламасин, уларни ҳам тушунишни, ҳеч бўлмаганда тоқат қилишни ўргансин. Аллоҳга минг шукурки, миллий маънавиятимиз анъаналарида бу удум ҳам мавжуд.

Дунё ранг-баранг. Ундаги ҳар жисм, ҳар ҳодиса, ҳар шахс, ҳар гуруҳ ўз мустақил суврат ва сийратини намоён этади ва бу дунё гўзаллигининг заминидир. Бу ҳусни, тароватни, моҳиятни кўра билмоқ инсон учун бахтдир.

Ўзбек эли тоифалар, ижтимоий гуруҳлар нисбатида деҳқонни муътабар тутмоғи тарих ва макон тақозосидир. Шоҳ ва дарвешни тенг тутмоқ ҳам аждодларимизнинг табаррук анъанаси бўлиб келган. Иқтисодда бозор муносабатларига ўтиб бормоқдамиз. Бечора ишчи коммунистик ғоядан бахт қидириб кулфатга, ҳурлик истаб қулликка дуч келди. Чунки иж-

тимойи тоифаларни бири — прогрессив, бири — “реакцион” деб баҳолаш, айниқса, зўрлик билан тадбиркорлар тоифасини йўқ қилишга уриниш ишчига ҳам манфаат келтирмади. Ғарб жамиятларида ҳар ким ўз фойдасини ўйлашидан умум манфаати шаклланиб бормоқда. Тадбиркор фаросат ишлатиб, даромад олса, ош бўлсин, иқтисод ташкилотчилари савб-ҳаракатларига яраша ҳосилга, ҳурматга эга бўлсинлар. Бугунги мустақил Ўзбекистонда тадбиркор ҳам, зиёли ҳам ўз илғорини, мустақил сиёсий намоёнчасини шакллантириб, ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш томон бормоқдалар. Деҳқон аҳли ҳам бугунги кун талабларига мувофиқ тадбиркорлик ҳислатларини касб этиб бормоқда. Ижод кишилари мустақил уюшмаларини ўзлари бошқариб боришга ўрганмоқдалар. Фақат аҳли футувва анъаналарини унутмайлик, ўтмиш боболаримиз васиятини ёдда тутайлик.

Жамиятимиз турли тоифалар, турли диний эътиқод вакиллари, турли ёшдаги, турли қизиқишларга эга бўлган инсонлардан иборат. Аммо Ўзбекистон ягона ва кимки ўз келажаги, ўз тақдирини ушбу Ватан билан боғлаган экан, мамлакатимизнинг юксалиши, эл фаровонлигининг ошиши барчамиз учун, ҳар бир фуқаро учун шахсий ютуқдир. Зиёлиларимиз, турли раҳбарлик бўғинида сидқидил жон қуйдираётганлар ушбу фикрни ёшу қари онгига сингдириб бормоғи ҳам фарз, ҳам қарз.

3. Ўзбекнинг сўзи чиройли. Зиёли. Рус тилида “интеллигент” дейилганда, кўпроқ ўша шахснинг билим доираси, тафаккури, қолаверса, маданийлик даражаси назарда тутилади. Зеро “интеллигент” атамаси “интеллект”, яъни ақл билан боғлиқ ва, демакки, аслида ўзбекларнинг “оқил”, “ақл эгаси” деган сўзлари билан муқобилдир. Аммо чинакам зиёли фақат ақл ва билим эмас, қалб ва эҳтирос эгаси ҳам бўлмоғи зарур.

У ориф ва ошиқ бўлсагина бутун вужуди, хатти-ҳаракати, ижодий фаолияти билан атроф-муҳитга зиё, эзгу нур тарата олади. Зиёли — теран ақл ва ҳассос қалб эгаси — Маърифат ва Муҳаббат ёғдуларининг сарчашмасидир. Биз 70 йиллик йўқсиллар истибдоди давомида мураккаб ички қурилишли инсонлар жамоасини зўрлик билан жўнлаштирдик, моҳиятан сийқалаштирдик. Савдогарни йўқотиб, ўрнига олибсотарни шакллантирдик, косиб-ҳунармандни фабрика-

заводнинг безабон қулига, “парраги” ва “винти” га айлантирдик, эркин саноатчи ўрнига қогозбозликни дўндириб, йўқни огизда йўндирувчи лўттибоз “раҳбар”лар силсиласини вужудга келтирдик. Бизнинг жамиятимиз расман уч ижтимоий гуруҳдан иборат бўлиб қолди: ишчи, деҳқон, “хизматчи”. Яъни зиёли асл мавқеини йўқотиб, таҳдид ва тазйиқ остида мажбуран пролетар диктатурасининг “хизматчи” сига айлантирилди. У энди “халқ номидан” ўз ҳушига келганини амалга оширувчи мустабид давлатнинг дастёри, удайчиси, малайи бўлишга маҳкум этилди. Бу “тақдирга” ўзи “тушуниб” бўйинсунмаганлар отилди, кесилди, томири қуритилди. Ва зиёлисини йўқотган халқ аста-секин манқуртга айлана борди. Хизматчининг бош хусусияти — ҳўжайиннинг ҳар қандай буйруғини қулоқ қоқмай, дўндириб бажаришида. Шунда у намунали хизматчи бўлади. Ўзининг кўнглига келганини қиладиган хизматчининг кимга кераги бор?

Зиёли эса...

Дарвоқе, зиёли халққа хизмат қилиши керак, деган ақида томир-томиримизга сингиб кетган. Дарҳақиқат шундайми? Халқ ўзи ким? Мустақилликкача 70-йиллик “жонажон” совет ҳукумати, “доно” партия кўрсатган йўлдан оғишмай қадам ташлашни билдирмасмиди — “халққа хизмат” дегани?

Собиқ “совет мафкураси” руҳида тарбияланганлар онгига номақбул эшитилса ҳам, очиқ айтадиган пайт келди — зиёли аввало Ҳаққа, Олий Ҳақиқатга хизмат қилиши керак. Агар у Олий Ҳақиқатга интилмаса, халққа ҳам нафи тегиши қийин. Бирор-бир махлуққа қилинган хизмат эса халққа хизмат саналмайди, хоҳ тўғри маънода бўлсин, хоҳ мажозий.

Зиёли Ҳақиқатни севиши, ёниқ дил билан тинимсиз унга талпиниши, унинг хаёли билан яшамоғи лозим. Шундагина ўзидан зиё таратиб, инсонлар йўлини ёрита олади.

Баъзи ўқиганлар бу сўзларни муболаға деб билар, “жа ошириб юборибди-ку” дер. Асли ундай эмас. Форобий ва Ибн ал-Арабий ҳаётда яшаб ўтмаганми? Алишер Навоий ҳаёлимиздаги шахсми? Албатта, булар — ниҳоятда буюк сиймолар. Аммо кўнглига Зиё аҳлидан ақалли бир учқун сачраган инсон ўзига қулоқ солиб кўрсин — сира юраги орзиқиб улуг бир моҳият сари интилмаганмикан? Олий бир Ҳақиқатни

изламаганмикан? Агар бундай хаёл кўнгил кўчасидан лоақал бир марта ўтмаган бўлса — у суймасдан уйланган аёлини уйида беҳуда банди қилиб ўтирмасин, бошқа касб қилсин, Зиёлиман, демасин. Олий маълумотли бўлса — минг раҳмат, тирикчилигига яратсин, аммо кун кечиришнинг бошқа йўлини қидирсин, ишбилармон бўлар, малакали ишчи бўлар, хизматчи бўлса ҳам ихтиёри.

Зиёли бу — врач, муҳандис, муаллим, тадқиқотчи, тарбиячи, ер илмининг билимдони. Агар унинг қалбидан Ҳақ жой олмаган бўлса, Ҳақиқатга меҳри товланиб турмаса, у беморга шифо ато эта олмайди, мурғак ақлга билим зиёсини сингдира олмайди, одоб бера олмайди. Унинг муҳандислиги ҳам бир пул, ерни эса у ўлдиради. Олий Ҳақиқатни изламай туриб кичик ҳақиқатларни топиб бўлмайди, чунки Ҳақиқат — битта, биз эса унинг баъзи жузъий қирраларинигина пайқай оламиз, агар астойдил асл Ҳақиқатни қидирсак.

Араблар “қидирган — топади” дейишади. Пулни қидирган врач уни топади. Аммо ундан бемор шифо топиши даргумон. Агар шифокор ўз йўлидан бориб Ҳақиқатни қидирса, у жуда кўп эҳтиёжмандларга нафи тегиши мумкин. Шоир ёки олим турли унвонларни алвон усуллар билан қўлга киритиши мумкин, аммо Ҳақиқатга ташналик бўлмаса, улар ёзган жилд-жилд китоблар фақат қоғоз исрофгарчилигига олиб келади, холос.

Асли бу гаплар — маълум гаплар. Аммо яқин ўтмишдаги чалкаш замонда турли ёлғонлар билан қоришиб кетганлигидан бугун аллақачон аён бўлган ҳақиқатларни яна ойдинлаштириб олиш эҳтиёжи сезилмоқда.

Зиёли — маънавиятли инсондир. Шу нуқтаи назардан ҳар қандай касб эгаси, барча тоифа вакиллари зиё эгаси бўлиши мумкин. Ҳатто хат-саводи бор-йўқлиги ҳам муҳим эмас. Маълумки ҳазрати Расулуллоҳ хат-савод соҳиби бўлмаганлар. Неъмат Аминовнинг падари бузруквори — оддий темирчи касби билан юртга танилган ёзувчи-ўғлига кўп ўринда ибрат бўлиб келган. Баъзан оддий деҳқон учун маълум бўлган сир-синоат олий маълумотли агроном тасаввуридан ташқари бўлади. Маънавий камолот йўли ҳеч бир одам боласига, ҳеч бир тоифа намоёнчасига қатағон этилган эмас. Шундай экан, маънавият зиёси билан қалби нурланган ҳар бир инсонни зиёли дейиш мумкиндай кўринади. Ҳақиқатан

ҳам ҳаётда ҳеч бир тоифа қатъий ўзгармас гуруҳни ташкил этмайди, сафлар доим ўзгариб туради. Инсонларнинг табиати, маънавий қиёфаси ва касби доим ҳам ўзаро мувофиқ келавермаслиги маълум, ҳаёт мураккаб. Бироқ, барибир, ҳар бир шахс ҳар бир тоифа вакили бошқа тоифага ўтиб кетиши осонликча кечмайди ва йўқотишларсиз бўлмайди. Масалан, юсак маънавиятли деҳқон ёки ҳунарманд зиёли тоифасига ўз-ўзидан ўтиб қолиши қийин. Зиёли — олим, ориф, устоз-муаллим. Албатта, барча олий маълумот ҳақидаги дипломга эга бўлган кишини зиёли деябериш ҳақиқатда ўзини оқламаслиги мумкин. Аммо тадқиқотчи ёки муаллим бўлиш учун табиий истеъдоднинг ўзи кифоя қилмайди, муайян билимлар мажмуини ўзлаштириш талаб этилади. Масалан, деҳқон ёки ҳунарманд сифатида юсак маънавий фазилатлар эгаси бўлган одам муаллимлик ёки тадқиқотчиликка даъво қилабошласа, бунда ўтиш жараёни осон кечмайди. Ҳаётда шундай ҳодисалар кузатилганки, яхши педагог ёки олим ўз соҳасида сал юқори лавозимга кўтарилиши билан маънавий қусурлар пайдо қила бошлайди. Олим ёки устоз сифатида ҳамма унга ҳавас билан қараган бўлса, раҳбар сифатида одамларда норозилик уйғонишига сабаб бўлади. Ёки жуда яхши хонанда тадқиқотчилик даъвоси билан чиқиб, мутахассисларнинг энсасини қотириши мумкин. Бундай ҳолатлар ҳаётда кўп учрайди. Қисқаси, ҳар бир инсоннинг маънавияти унинг табиати, касби, ижтимоий мавқеи билан бево-сита боғлиқ ва шу маънода бетакрордир. Инсон ўз табиий камолотида ёши ўтган сари улғайиб, ўзгариб борганидек, ўз касб соҳасини, йўналишини ўзгартирмоқчи бўлса, бунинг учун муайян тайёргарлик кўрмоғи, янгидан янги сифатлар, фазилатлар касб этиб бормоғи тақозо этилади. Инсон туғилгандан улуғ аллома ёки мумтоз адибга айланиб қолмайди. У оддий ишчи ёки деҳқон сифатида ҳаёт йўлини бошлаши мумкин. Агар ёши улғайган сари ўзида истеъдод, ички қувват ва интилиш сезса, илмий ёки бадиий ижод йўлига аста-секин ўтиб боради. Аммо ҳар қанча қобилият бўлмасин, бугунги ишчи эртага жиддий тадқиқотчига ёки деҳқон бир йўла мумтоз адибга айланиб қолиши қийин. Бунинг учун муайян билимлар, кўникмалар ҳосил қилиш, шунга яраша муайян фазилатлар соҳибига айланиш талаб этилади. Бу оддий жараён эмас.

Шундай экан, зиёли тоифаси умуман маънавият эгасини эмас, одатда ҳаётнинг муайян соҳасига бевосита алоқадор ижтимоий гуруҳни билдиради, десак маъқулроқдир.

Улар моҳиятан ҳаётда етакчи, таъбир жоиз бўлса, ҳодий вазифасини ўтайдилар. Бунинг учун муайян ирсий қобилият, табиий мойиллик, истеъдод лозим. “Совет” даврида русча машҳур ибора пайдо бўлган: “Незаменимых людей нет”. Бу мутлақо нотўғри фикр, бу фикр ҳаётни конвейер тасмаси сифатида тасаввур қилишга асосланган, ҳаётда ўзлигини топмаган, бани одам хилқатини асли моҳиятида англамаган одамларнинг қарашли. Ҳаётда ҳеч бир инсон ўзгасининг ўрнини тўлиқ боса олмайди. Ҳар бир инсоннинг ҳаётдан кўз юмиши маънавият ўлчовларида инсоният учун мутлақ йўқотиш бўлади. Зиёлиларга нисбатан бу мумтозлик хислати айниқса хосдир.

Президентимизнинг зиёлиларни эъзозлаш ҳақидаги қарашлари шу жиҳатдан ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Юртбошимиз, айниқса, замонимизнинг аллома шоири Ғафур Ғулом таваллудининг 90 йиллигини нишонлаш оқшомида сўзлаган самимий нутқида бу масалага алоҳида урғу берган эди. Ижод аҳлига лозим шароитни яратиб бериш “буюк давлатнинг асосий талабларидан” ва “давлатнинг ўзини дунёга машҳур қилишнинг асосий шартли” деб қаттиқ таъкидланди бу маърузада.¹⁴⁴ И. А. Каримовнинг қатор маърузалари мазмунда яна бир мулоҳаза англашилиб туради.

“Халқни алдаб бўлмайди”, — дейди Президент, халқнинг назаридан қолиш эса ўзлигини билган одамга ўлим билан баробардир. Ҳар бир ишда ташаббускор, ғайратли шахслар ютиб кетади. Аммо дилда имон бўлса. Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанднинг машҳур ҳикмати баъзан бир ёқлама талқин этилади. “Дил ба ёру даст ба кор” деганда ҳар икки жиҳат, яъни “ёр” ҳам муҳим, “кор” ҳам муҳим, ташаббускор бўлгин, қуруқ соҳид бўлма, элга фойда етказувчи касб эгаси бўл, деган даъват қанча муҳим бўлса, бир ишга қўл урганда, бир амалий ниятга қасд этганда, кўнглида Аллоҳни сақла, ҳақиқат ва инсоф мезонларидан бир баҳя ҳам чекинишга ўзингга изн берма, деган йўриқ ҳам шунчалар эъгиборлидир. Бирини қўйиб, бирига ружу этилса, меъёр бузилади ва инсон тўғри йўлдан у ёки бу тарафга тойиб кета бошлайди. Агар шу одам раҳбар бўлса, ўз орқасидан яна кўнглиарни ҳалокат сари етаклаши турган гап.

Аммо зиёлилар аталмиш жамиятдаги катта бир тоифа учун бу қусурлардан сақланиш ниҳоятда долзарб масаладир. Чунки зиёлилар халқнинг раҳнамолари, етакчилари. Улар кўпчиликни бир йўлга бошлашга қодир одамлар. Демак, улар йўл қўйган хато бир ўзлари ёки оила аъзолари, шогирдлари, фарзандларигина эмас, халқнинг кўпчилик қисмини йўлдан оздириши, адаштириши мумкин.

Зиёлининг ёлғони оддий ёлғон эмас, ижтимоий ёлғон, халқни гумроҳликка бошловчи ёлғондир. Зиёлининг ўз виждонига хиёнати Ҳақиқатга хиёнатдир. Зиёлининг гумроҳлиги унинг хиёнатидан ҳам, ёлғонидан ҳам бадтардир, унинг чаласаводлиги халқни жаҳолатга етакловчи йўлдир.

Зиёлининг мулкка муносабати, унинг моддий таъминоти масаласи алоҳида таҳлилни талаб қилади. Зиёли агар бир пайтнинг ўзида ишбилармон ҳам бўла олса, қандини урсин. Аммо бундай қобилият бўлмаса-чи? Фақат бир нарса аниқ — Ҳақиқатни қидирган Зиёлисини кундалик қорин тўйдириш ташвишларига банд қилиб қўйган жамият манқуртликка маҳкумдир, хоҳ пролетар истибдоди аталсин, хоҳ бозор иқтисоди. Дарвоқе ушбу муаммонинг қандай ҳал қилиниши ҳам яна зиёли тоифасининг ўзига боғлиқ. Бу муаммонинг баъзи долзарб жиҳатлари ҳақида юқорида “Маънавият ва бозор” мавзуси муносабати билан бироз тўхтаб ўтилди.

Маркс ҳам олим сифатида интеллигенция тоифасига мансуб эди. Аммо давр руҳига берилиб, даҳриёна йўналишда қарама-қаршиликлар орасидаги аёвсиз кураш ғоясини тараққиётнинг асоси деб исбот этишга уринди ва натижада, биринчи навбатда, зиёлилар тоифаси манфаатларини зарба остига қўйди. Чунки зиёлининг бош фазилати кураш эмас, Ҳақни излаш, Ҳақиқатни англаб етишга, Борлиқни, жумладан, инсонни тушунишга уриниш. Кураш — ҳарбийлар иши, қурол билан иш кўрувчилар шиори, у бузғунчилик сари йўналгандир, ҳар ҳолда файласуф учун мос иш эмас. Зиёли инсониятни бирлаштирувчи кучдир, инсонларни қарама-қарши қутбларга бўлиб ташлаш ғоясини олға сурган ақл ғаси — таназзулга юз тутган бемор жамиятнинг руҳияти адашган фарзанди бўлиш мумкин, холос, асл маънодаги зиёли эмас.

4. Инсоният сулолалар аро тахт талашувлар, диний ни-
фоклар, мафкуравий жанжаллар, ижтимоий инқилоблардан

чарчади, тўйди. Курраи замин даҳшатли ялпи қирғин қуролларига тўлиб кетди. XX аср иккинчи ярмидан бошлаб, жаҳон ҳамжамияти ўзаро душманлик йўлидан мурсо ва ҳамкорлик йўлига ўта бошлади. Бирлашган миллатлар ташкилотининг халқаро нуфузи ўсиб бормоқда. Коммунистлар яқин ўтмишда бу ташкилот аъзоларини ҳам икки қутбга бўлиб ташлашга уриндилар, аммо натижа улар кутгандек бўлмади. Ривожланган мамлакатларда аста-секин олий раҳбарлик лавозимлари ҳарбийлар қўлидан интеллигенция тоифаси вакилларига ўтиб борди. Дунёдаги қатор илғор мамлакатларда (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) мудофаа вазири касби ҳарбий бўлмаган кишилардан тайинланмоқда. Бу жуда ижобий тамойил сифатида баҳоланмоғи керак. XXI аср жамияти, иншооллоҳ, инсонни тушуниш, мурсо, аҳиллик ва ҳамжихатликка таянган жамият бўлса, инсонлар, ижтимоий тоифалар аро муомалада қаҳр эмас, меҳр йўналиши устунлик қилса.

Башарият ҳаётида илм ва ижоднинг мавқеи ошиб борган сари, зиёли тоифасининг сафлари кундан-кун кенгайгани сайин, ижтимоий ҳаётда ҳам куч ўрнини ақл, зуғум ўрнини фаросат эгаллаб бораверади. Сиёсат майдонида авторитар ва тоталитар тузумлар касодга учраб, қонун устиворлиги, халқ ҳокимияти ва фуқаролар жамияти қудрат касб этиб борар экан, халқ йўлбошчиларига, раҳбар ходимларга бўлган талаблар ҳам ўзгариб бораверади.

Миллий маънавиятимизнинг қадим удумига кўра раҳбарнинг, юрт бошқарувчининг энг асосий фазилати — адолат саналган. Бугун ҳам шундай. Аммо бугунги давримизда адолат тушунчаси илгариги тасаввурлардан анча фарқ қилади. Бугун воқеан адолатли бўлиш учун бир гуруҳ инсонлар жамоасини бошқариб боришни зиммасига олган одамдан қўп нарсга талаб этилади.

Яқин ўтмишда, халқимиз ўзининг неча минг йиллик миллий маънавий меросидан бегоналаштирилиб, ғайриинсоний даражада ақидапарастлик жаҳолатига ботган ёт мафкурага зуғум билан қул қилдирилган даврда, зиёли ва раҳбар ходимдан илм, иқтидор, ташаббускорлик ва маънавий камолот эмас, юқоридан туширилган ҳар қандай кўрсатмани сўзсиз бажариш, халқни қуллик итоатида тутиш талаб этиларди. Назарий билимлар даҳриёна ақидабозлик ва турли

ижтимоий тоифаларни бир-бирига қарши қўйишдан нари ўтмасди. Бунинг натижасида халқ йўлбошчилари, ташаббускор раҳбарлар ўрнини ўзлигини мутлақо танимайдиган, миллий ғурурни хиёнат деб тушунадиган, ўз тилини, халқ дилидаги юксак эътиқодни менсимайдиган манкурт тоифа эгаллаган, ҳассос лавозимларга асосан шундай шахслар тайинланиб келган эди. Халқни сиёсий ва иқтисодий қарамликда сақлаб туриш учун, маънавиятини буткул йўқотиш учун ўша давр ҳукмдорларига шундай тоифа хизматчилар керак эди.

Мустақиллик шарофати билан юртимизда вазият тамомила ўзгарди. Мустақил Ўзбекистон Президенти олиб бораётган сиёсат, айниқса унинг халқ маънавиятини юксалтириш йўлидаги алоҳида хизматлари китобнинг биринчи қисмида анча батафсил баён этилди. Раҳбарлик масъулияти ҳақида ҳам гапириб ўтилди.

Аммо юртни бошқариш, халқ осойишталиги, турмуш фаровонлигини таъминлаш учун фақат олий раҳбариятнинг сатъ-ҳаракатлари камлик қилади. Президентнинг қатор нутқларида, айниқса, Давлат ва жамият қурилиши Академияси очилишида сўзлаган маърузаларида ўрта даражали раҳбар ходимларга бўлган эҳтиёж, фидойий ва тажрибали ташкилотчиларнинг камлиги, эски тузум етиштирган кадрларнинг аксарияти бугунги кун учун яроқсизлиги таъкид этилиб, мустақил юртни турли даражада ва йўналишларда бошқариб бора олиш учун биринчи навбатда нималар талаб этилиши батафсил баён этилган. Биз бу ерда уларни такрорлаб ўтирмаймиз.

Бугунги ҳассос шароитда юрт мустақиллигини мустаҳкамлаш, ислохотларни ҳаётга самарали жорий этиш, буюк келажакни яқинлаштириш учун бел боғлаб ишга киришган раҳбар ходимлар маънавияти қандай бўлиши кераклиги ҳақида, албатта, махсус тадқиқотлар ўтказилади. Ҳозирча эса биз асосий мақсаддан чалғимаслик учун бир-икки енгил чизгилар билан кифояланамиз.

Жамиятдаги ўзга тоифаларга нисбатан зиёлининг юки оғир. Аммо 4 та одамга раҳбарлик масъулиятини зиммасига олган кишига янада оғирроқдир. Зиёли олим бўлса, масалан, ҳаётни илмий асосда тадқиқ этади, шу асосда тавсиялар беради. Шоир ёки адиб бўлса, воқеликнинг муайян қир-

раларини бадий тимсолларда акс эттириб, ибрат йўли билан одамларга ижобий таъсир этишга уринади. Муаллим сабоқ беради. Аммо раҳбар қўл остидагилар тақдири учун масъулдир, уларни муайян йўлдан етаклаб, муайян амалий натижаларга эриштиришни зиммасига олган. Агар йўл тўғри танланиб, натижа режага мувофиқ чиқса — барча жамоанинг ютуғи, аммо шундай бўлмаса-чи? Инсонлар умри, уларнинг ақлий ва жисмоний қуввати, улар эришиши керак бўлган натижага қўз тикиб кутганлар умиди, қанча оила, ўғил-қиз, ота-оналар орзу-армони қаршисида қандай жавоб бериш мумкин, қандай бош кўтариб юриш мумкин? Раҳбарлик — оғир савдо, мушкул юмуш.

Бугун бевосита давлат раҳбари, юртбошимиз халқ маънавиятини ҳар томонлама юксалтиришга, маънавий меросимиз ва миллий қадриятларимизни бутун қўлами ва виқори билан тиклашга мунтазам жон куйдириб келмоқда. Бу ҳақда қатор фармонлар содир этилиб, махсус тузилмалар ташкил этилмоқда, қўплаб маблағ ажратилмоқда.

Мустақиллик шарофати билан миллий маънавиятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устивор йўналиши даражасига кўтарилди. Бундай шароитда раҳбар маънавияти ҳам устивор маъно касб этади. Чунки маънавият — раҳбарнинг жамият, халқ ва миллат олдидаги ички қоим масъулиятини таъминловчи энг бош омил, таянч нуқтадир. Маънавий огоҳ ва баркамол бўлмаган инсондан Ватани ва халқига ҳолис бир яхшилик умид қилиш қийин.

Маънавият — ўзликни англашдир. Раҳбарлик масъулиятини тўлақонли ҳис қилиш ва бу залворли юкни елкага олишга маънан тайёр бўлиш учун кўп жиҳатдан баркамол инсон бўлиш тақозо этилади. Бунинг учун нафақат малака ва иқтидор, нафақат ҳар томонлама чуқур иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий билимлар, балки биринчи навбатда юксак маънавий камолот ва огоҳлик талаб этилади. Маънавий огоҳлик эса ўзликни англаш, ўзини ва ўзгани тушуниш, Борлиқ Ҳақиқатини англаб етиб, ўз руҳиятини Борлиқнинг улуғ Ҳақиқати билан уйғунлаштира олишни тақозо этади. Ушбу китобнинг асосий мақсади ҳам имкон даражасида шу йўлда интиланларга кўмак етказишдир. Албатта, ҳар бир инсоннинг маънавий камолоти, аввало, Аллоҳ баракати ва, қолаверса, ўз ички интилиши, қалб риёзати билан амалга ошади.

Таянч иборалар: Фозил жамиятнинг уч шарти, ижтимоий уйғунлик муаммоси, Форобий ва Ибн Халдун ижтимоий такомил жараёни ҳақида, Юсуф Хос Ҳожибда ижтимоий воқеликнинг бадиий-фалсафий таҳлили, “Адаб ул-мулк”, “Ойин ул-мамлакат”, бош тимсоллар — Адолат ва Қудрат, Ақл ва Қаноат, суфий шайхларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги мавқеи, Навоий яратган уйғун жамият манзарасининг белгилари, маънавий воқелик, “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб”да ижтимоий тоифалар таҳлили, деҳқон ва дарвеш, меҳр аҳли дилидаги изтироблар, футувва аҳли, қориннинг қули, йўқсиллар истибдоди ва унинг оқибатлари, “энг илгор синф”, зиёли ва хизматчи, шўролар ҳокимиятининг деҳқонлар ва зиёлиларга муносабати, мудҳиш ва қонли “тажриба”лар, Ҳақиқат ягона, аммо унга элтувчи йўллар ҳад-ҳудудсиз, шоҳ ва дарвешни тенг тутмоқ — миллий маънавиятимиз анъанаси, ҳақиқат ва инсоф мезонлари, зиёлининг бош фазилати, бемор жамиятнинг руҳияти адашган фарзанди, ўзаро душманлик йўлидан мурсо ва ҳамкорлик йўлига, башарият келажаги — мурсо ва аҳилликда, раҳбарнинг энг асосий фазилати — адолат, манқурт тоифа, раҳбарлик — мушкул юмуш, таянч нуқта — маънавий камолот ва огоҳлик, қалб риёзати.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992.
3. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1—4-жилдлар, Т., 1990—1995.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 272—291.
5. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 355—369.
6. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.

7. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 36—85, 187—189, 240—246.
9. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 67—69, 119—121, 202—206.
10. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—54.
11. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 39—55.
12. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд Т. — “Ўзбекистон” — 1997, с. 286—304.
13. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 25—30, 262—267, 321—323.
14. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972.
15. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд, Т., 1998.
16. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд, Т., 1999.
17. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1993.

Қўшимча адабиёт:

18. Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993.
19. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Т., 1997.
20. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1993.
21. Жўраев. Тарих фалсафаси. Т., 1999.
22. Арипов М. К. Социальная утопия как течение общественно философской мысли в Средней Азии. Т., 1989.
23. Мўминов И. М. Танланган асарлар. 1-том. Т., 1969.
24. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билик. Т., 1971. .
25. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т., 1990.
26. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Т., 1997
27. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назария-сига чизгилар. Т., 1998.

22-маъруза. ҲАҚИҚАТ ВА БАШАРИЯТ

ДАРС РЕЖАСИ:

1. Ҳақиқат нима? Турли миллатлар маънавияти ягона Борлиқ ҳақиқатининг жиолари сифатида.
2. Тафаккур турлари ва маънавият:
 - а) мантиқий тафаккур.
 - б) санъат, адабиёт, маънавият.
 - в) халқ ижоди ва маънавият.
 - г) маросимлар маънавияти
3. Тақдир ва тадбир. Миллий маънавиятимизда «аҳли қабул» ва «аҳли рад» тушунчалари.

1. Энг масъулиятли мавзуга етиб келдик. Олдинги бобларда маънавиятга турли таърифлар берилди. Аввало, маънавият инсонни жамики бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи моҳият бўлиб, инсон — табиатнинг, барча тирик мавжудотнинг гултожи, дейилганда унинг ушбу хислати, яъни, юксак маънавият эгаси бўла олиш имкони назарда тутилгандир. Бу имконни бошқа жонзотларда кўрмаймиз. Агар ҳайвонот дунёсини фақат моддий ҳаётга тегишли, фаришталар эса соф маънавий хилқатлар деб тасаввур қилинса, одам боласида моддият ҳам, маънавият ҳам мавжуддир. Маънавият Инсон қалбидаги илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури бўлиб, шу сабабдан буюк бобокалонларимиз инсон қалбини “Ҳақиқат асрорининг ганжинаси” деб атаганлар. Ҳақ асрори эса шундай сеҳрли тилсимки, уни тугал ечишга аҳли башар қудрати етмайди. Зотан, ҳеч бир одам боласи “уни инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди”¹⁴⁵.

Маънавият ўзликни англашдир, деб ҳам кўрдик. Инсон нафақат ўзгани, балки ўз моҳиятини ҳам ҳеч қачон охиригача англаб ета олмайди. Аммо ўзликни англашга интилмаган инсон ҳам ҳеч қачон ҳақиқий Шахс бўлиб етишмайди. Инсон маънавияти туфайли ғайбга туташдир. У Ҳақдан ибтидо олган ва интиҳода ҳам Ҳаққа бориб туташади. Инсонлар ақли ҳам, руҳияти ҳам турли қусурлардан, адашувлардан, баъзан хатто шайтоний васвасалардан холи эмас. Инсон, барибир, моддий. Унинг моддий моҳияти зиддиятлардан холи эмас. Унда нафс бор, ғафлат ва шаҳват, кибр ва ҳасад

бор. Маънавиятни шуларга аралаштириб юборсак, ўзимизни ҳам, ўзгаларни ҳам чалғитиб қўямиз. Маънавият инсон руҳида Олий ҳақиқат билан уйғунликни таъминлаб турувчи илоҳий файздир. У ҳар кимга бир хил даражада насиб эта бермайди. Нопоклик, ғараз инсондан илоҳий файзни қочи-ради. Бундай инсон қалбини аввал ғубор, бора-бора зулмат қоплаб боради. Нопоклик ва ғараз йўлининг ниҳояси аянч-лидир.

Ҳақиқат — чексиз. Қуръони каримнинг “Бақара” сура-сидаги “Оят ал-курси” номи билан машҳур бўлган 255-оят ниҳоятда эл ичида мўътабар тутилади. Сабаби, унда Аллоҳ ҳақиқатига жуда ихчам, аммо мукаммал ишора мавжуддир. “Аллоҳ — ундан ўзга илоҳ йўқдир” деб бошланувчи ушбу оятнинг фақат икки жумласини эслайлик: “Осмонлар ва Ердаги (барча) нарсалар Уникидир”. . . , “Унинг курсийси Осмонлар ва Ердан (ҳам) кенглик қилур”, деб ўтиради улар-ни муҳтарам таржимон.

Миллий маънавиятимизда Борлиқ ҳақиқати Тавҳид эъти-қодида ифодаланади. Барча буюк аждодларимиз ана шу улуг Ҳақиқатни тушуниш учун интилиб яшаганлар ва ҳар ким ўз ҳоли даражасида уни тавсиф ва талқин этишга уринган. На-заримизда, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида ушбу талқин энг мукаммал суратда ифода этилган. Биз ун-дан бир ривоятнинг насрий баёнини келтириш билан чекла-намиз. Шоир “Маърифат водийси” таърифини бергач, уни изоҳлаш учун Санойидан бир ривоят келтиради:

“Эшит, бунга ушбу можаро жуда муносиб мисол бўла олади. Нақл қилишларича, бир гуруҳ кўрлар тўдаси бир са-баб билан: мусофирлик ёки асирлик туфайли Ҳиндистонга бориб қолишибди. Сўнгра фалакнинг гардиши билан улар ўз юртига қайтиб келишибди. Бу ерда улардан бир киши : “Фил-ни кўрдиларингизми?” — деб сўрабди. Улар: “Ҳа”, — деб жавоб берибдилар. “Кўрган бўлсангиз, далил келтиринг”, — дебди бояги киши.

Улар аслида филни кўрмаган, у ҳақда ҳатто яхши сўраб ҳам олмаган эдилар. Ҳар бири филнинг бир аъзосини пай-паслаб, ундан билим ҳосил қилиб олган эди. Шу сабабли филнинг қўлларини ушлаган киши фил сутунга ўхшар экан, деса, қорнини пайпаслаган, йўқ, у бесутун, деди. Харгуми-ни ушлаган, фил аждаҳога ўхшаш бир нарса экан, деса,

тишларини баён қилувчи киши эса, фил иккита суякдан иборат, деди. Қуйруғидан хабар берган киши филни осилиб турган илонга қиёс этди. Қўли билан филнинг бошини пайпаслаган киши уни бир чўққининг тумшуғи деб шарҳ қилди. Филнинг қулоғига қўл етказган киши уни қимирлаб турган икки елпигич экан, деди. Уларнинг барчаси шу тариқа кўрлик юзасидан турли сўзлар айтдилар. Гарчи улар айтган сўзларнинг барчаси тўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммаси нуқсонли эди, уларда тартиб мавжуд эмас эди.

Шунинг учун ҳам филбонлик соҳасида устод ҳисобланган етук файласуф, ўзи ҳинд наслидан бўлган киши, улар айтган сўзларни тинглаб, нақл қилганларга таъна сўз айтмади ва шундай деди:

— Ҳар бир киши фил ҳақида ўзи билганларини айтиб, у ҳақда нишон берди. Улар бир-бирларига зид фикр айтган бўлсалар-да, кечирарлидир. Чунки уларнинг ҳар бири ўз билганича сўз айтди, аммо улардан ҳеч бири филни кўрган эмас эди. Лекин улар айтган бу сифатларнинг барчаси бир ерга жамъ қилинса, улардан фил ҳақида муайян тасаввур ҳосил бўлади.

Узоқни кўрувчи кишига бу жуда яқин бўлгани учун у ҳеч иккиланмасдан кўрлар айтган барча сўзларни чин деб баҳолади”.¹⁴⁶

Юқоридаги оятда яна ишора қилинади: ” (Одамлар) Унинг илмидан фақат (У) истаганича ўзлаштирурлар.” Демак, ҳар бир инсоннинг билимлари чегарали. Шу сабабли Борлиқ ҳақиқатини англаб етиш учун аввало инсонлар бир-бирига эътибор қилиши, бир-бирини тушунишга интилиши лозим. Табиатни, ундаги ҳар бир заррани, майсани, тирик жонни тушунишга интилиб яшамоқ, доим ўзгани тушунишга интилмоқ — маънавият йўли шудир.

Суфийлар айтадики, Ҳаққа етишиш учун ўзлигингни англаб етмоғинг лозим. ”Мажоз тариқи” намояндалари қўшимча қиладилар: ”Тўғри. Аммо инсон ўзлигини англаб етиши учун ҳам, аввало, ўзгаларни тушунишга интилмоғи керак бўлади. ” Ҳар бир одам боласининг Ҳаққа нисбати унинг ўзгаларга нисбати билан белгиланади, шунинг учун ҳам ҳар бир шахс маънавияти бетакрор ва ўзига хосдир. Демак, ушбу шахслар маънавияти мажмуидан иборат бўлган миллат маънавияти ҳам бетакрор ва яхлит ҳодисадир.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзаро нисбати ҳам турли шахслар нисбати кабидир, дейиш мумкин. Чунки турли миллатлар турлича шароитда истиқомат қиладилар, ўзига хос тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтганлар. Шу сабабли ягона ҳақиқатни идрок этишда бир-бирларидан фарқ қиладилар. Шундай экан, бир миллат вакили аввало ўз миллий маънавиятини англаб етишга ҳаракат қилишдан бошлагани ақлга мувофиқдир. Зеро, ўзининг кимлигини тушуниб етмаган миллат ўзгани тушуниши эҳтимолдан узоқ. Фақат турли халқ вакиллари ўз миллий маънавиятлари хусусида бир хулосага келгач, уларни ўзаро қиёслаш имкони пайдо бўлади.

Инсоннинг дунёни, ҳақиқатни англаб етиш жараёнига хос бўлган тарихий тақомил жараёни турли миқёсда: 1) умуминсоният ривожиди, 2) инсонлар жамоасининг турли замоний ва маконий бирлашмалари доирасида, 3) ҳар фард инсон умри давомида рўй беради. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқаси билан мураккаб боғланиш, туташув ҳосил қилмасдан иложи йўқ. Демакки, агар бирор ҳодиса ҳақида мулоҳаза юритишга, унинг моҳиятини жиддий англаб етишга қасд қилинса, уни атроф-воқелик, ўзи мансуб бўлган умумий ва хусусий ҳодисалар силсиласида олиб қаралмоғи, макон ва замонидан узиб олмай идрок этилмоғи асли ҳақиқатни, яъни ўша ҳодиса моҳиятини тўғри ёритишга ёрдам бериши мумкин.

Маънавият илмдан ҳам, мантикий тафаккурдан ҳам қамрови кенгроқдир. Билимни инсон ҳам ҳаётдан, ҳам китоблардан ўрганади. Аммо ҳаётни, инсонни, илмни англаб етиш учун, аввало, унга меҳр билан, беғараз, "ҳолисанилilloҳ" ёндошмоқ зарур. Олдинги маърузаларимизда Ватан ва табиат, шахс ва миллат, дин ва маданият, сиёсат ва иқтисод, қонун ва адолат хусусида, уларнинг маънавиятга нисбати ҳақида мулоҳазалар юритдик. Булар барчаси ягона Ҳақиқатнинг турли қирраларидир. Ягона минтақа маданияти унинг таркибига кирган ҳар бир халқнинг ўз маънавий қиёфасини йўқотишига олиб келгани йўқ, балки уни ўзаро бойитди ва мукаммаллаштирди. Бу ягона минтақа маданиятини бирлаштириб турган ички бош маънавий омил тавҳид эъгиқодини борган сари теранроқ ва мукаммалроқ тушунишга интилиш эди.

2. Борлиқ ҳақиқати — макон ва замонда ҳудудсиздир. Уни инсон онги яхлит қамрай олмайди. Шу сабабли аҳли

башар ҳақиқатни идрок этишнинг турли йўлларини қидиради. Бунинг илк намунаси асотир тафаккурдир. Биз бу масалани олдинроқ, алоҳида маърузада кўриб чиққан эдик.

Ҳақиқат борлиқ янглиғ мураккаб, ранго-рангдир. Ҳар бир инсон уни маълум нисбийликдагина англаб етишга қодир. Бунинг устига турли даврлардаги одамларнинг тафаккур даражаси турлича. Асотир тафаккури, илмий тафаккур, ирфоний тафаккур. . .

Асотир тафаккур моҳиятни бирор муайян ашё ёки ҳодиса билан боғлаб тасаввур этишга уринишдир. Бундай ҳолат Тавротда Мусо Тур тоғига кетганда яҳудийларнинг ўзларига тилла бузоқ ясаб олиб, ўшанга сифинишгани тасвирида ёрқин намоён бўлган. Тарихда бундай мисоллар жуда кўп. Кейинчалик мантиқий тафаккур ривож олгач, у билан ҳамзамон бадиий тафаккур ҳам шаклланди.

А) Мантиқий тафаккур, илм инсон маънавиятида жуда муҳим ўрин тутати. Янги давргача илм кўпроқ ҳаётий кузатишларнинг соф мантиқий таҳлилига таянган, махсус тажрибалар кам ўтказилган. XV асрдан Европада махсус илмий асослардаги тажрибага ихлос ва эътибор кучайди.

Мантиқий тафаккур ҳаётни, атроф-воқеликдаги нарсаларнинг бир-бирига муносабатини идрок этиш, тушуниб етишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлиб, аجدодларимиз бу ҳақиқатни IX—X асрлардаёқ теран англаб етганлар. Сунна давридаёқ мўътазила йўналиши намояндалари Аллоҳнинг ягоналиги ва адолатини мантиқий далиллаш йўлларини қидира бошладилар. Ушбу интилиш натижаси ўлароқ Калом илми шаклланди. Ботинийлар ҳам Қуръон оятлари таъвилини мантиқ қонуниятлари билан мувофиқ олиб боришга интилдилар. Аста-секин калом илмининг ашъария ва мотуридия йўналишлари шаклланди. Улар билан бир пайтда соф ислом машшоийун фалсафаси ва мантиқ илми кенг тараққий эта бошлади. Ислом қонуншунослиги, яъни фикҳ илми ҳам доимо мантиқ қоидаларидан кенг истифода этиб келди. Илмлар таснифи билан шуғулланган кўпчилик алломаларимиз аниқ фанлар (риёзиёт, ҳандаса) ва табиий фанлар (физика, минерология, кимё ва ҳоказолар)га фалсафанинг таркибий қисми сифатида қарадилар.

Мантиқий тафаккур инсонни фикрлаш маданиятига ўргатади. Башарият маънавий такомили тарихида мантиқий

тафаккурнинг энг буюк хизмати инсон онгидаги асотир тафаккур асоратларини енгиб ўтишда намоён бўлди. Юнонда шаклланган мантиқ илми улуғ файласуфлар тафаккурини чархлаб, аста-секинлик билан ўша даврнинг ҳукмрон тасаввури — мушрикликни (Европа илмида политеизм деб юритилади) енгиб ўта бошлади. Юнон донишмандлари Борлиқнинг ягона моҳиятини қидириб, уни гоҳ сув, гоҳ олов, гоҳ тупроқ, гоҳ “атом” тушунчалари билан боғладилар. Бу жараён Аристотель фалсафасида ўзининг ниҳойи чўққисига эришди ва шу сабабли кейинча уни “Биринчи муаллим” деб улуғлай бошлашди. Мантиқ илми асотир тафаккур ва унинг эътиқоддаги асорати — мушрикликни шубҳа остига олишда етакчи аҳамиятга эга бўлганлигидан ислом минтақа маданиятида жиддий эҳтиромга сазовор бўлди. Ал-Киндий, Ал-Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Туфайл, Ибн Рўшд каби улуғ файласуфлар бу тафаккур тарзини юксак даражада ривожлантирдилар. Улар мероси Европа Уйғонишига ҳал қилувчи туртки берди. Мантиқий тафаккур фалсафий ва илмий тафаккурнинг асосини ташкил қилади, шу сабабли ёшларга “Мантиқ илми” дан сабоқ бермоқ ниҳоятда муҳимдир. Айниқса, бугунги кунда ахборот тизимлари ва компютер илми ҳаётимизга кириб келган чоғда бу илмнинг ўта зарурати сезилмоқда.

Аммо мантиқий тафаккур асло Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг ягона йўли эмас. Масалан, тасаввуф ирфони мутлақо ўзига хос тафаккур тарзи бўлиб, мантиқий тафаккур воситасида уни англаб етиш мушкул. Мантиқ фақат ақлга таянса, ирфон солиқнинг бутун ақлий ва руҳий қувватини сафарбар этади.

Миллий маънавиятимиз анъанасида илм ва имон биридан жудо эмас. Бир-бирига зид ҳам эмас. Алишер Навоий “Насойим ул-маҳабба мин шамоийм ул-футувва” китобида шайх Абубакр Тоҳир Абхарий ҳақида шундай ривоят келтиради: “ Андин сўрдилар-ки, ҳақиқат недур? Дедиким, барчаси илмдир. Дедилар: илм недир? Дедиким, барчаси ҳақиқатдур”.¹⁴⁷ “Илм” сўзи асли Куръони каримда 750 мартадан ортиқ ишлатилган “алима” феъл ўзагидан ясалган исм-сўз бўлиб, ўзбек тилидаги “билим” сўзининг маъносини англатади.

Эътиқод ва илм аро фарқли жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Эъти-

қод ҳаётга яхлит ёндошади. Илм эса доимо ҳаётнинг у ёки бу алоҳида ҳодисасини ўрганади. Илм — макон ва замонда чексиз, бир киши ҳатто муайян бир соҳада ҳам ҳеч қачон барча билимни тўлиқ камрай олмайди. Ҳозирги замон илми икки устунга таянади, бири тажриба ва бири мантиқий тафаккур қонунлари.

Илова:

БИЛИМ ТУРЛАРИ ҲАҚИДА

(Тадқиқотчи Ҳ. Хидиралиев билан ҳамкорликда тузилган)

Қуръон оятлари мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, билим (яъни илм), аввало, 2 турга ажралади:

1) Илоҳий билим — фақат Аллоҳга тегишли бўлган чексиз-чегарасиз, азалий ва абадий билим бўлиб, инсонларга у ваҳий сифатида пайғамбарлар орқали нозил этилади. Уни инсон имон билан қабул қилади, рад қилиш ҳам, исбот қилиш ҳам инсон қудратида эмас. Лекин, барибир, бу — билим. Унда рамзлар ҳам бор, аниқ ҳукмлар ҳам бор, ишоралар ҳам бор, аниқ хабарлар ҳам бор. Бу — инсонлар ўз қудрати билан била олмайдиган билим. Бу билим маънавиётга оид;

2) инсоний билимлар инсоннинг ер юзида халифалик мақомидан келиб чиққан ҳолда унга яратилишидан берилган тафаккур ва таҳлил қобилияти туфайли ҳосил қилинади.

Ҳар икки билимнинг асл манбаи Аллоҳ таоло қудрати билан боғлиқдир. Ҳар икки илмнинг фарқи шундаки, илоҳий илм мутлақ ҳақиқатнинг инсон тили билан ифодаланиши бўлса, инсоний билим нисбий, яъни номуқаммал ва адашувлардан холи бўлмаган билимдир. Инсоний билимнинг нисбийлиги, инсоннинг ер юзида халифалиги уни Аллоҳ томонидан синаш, имтиҳон этиш мақсадини назарда тутилганлиги билан боғлиқдир.

Инсон билимининг нисбийлиги, биринчидан, инсоннинг Борлиқ ҳақиқатини илғаши нотўлиқ, яъни нисбий эканлиги билан боғлиқ. Ҳар бир инсон алоҳида олганда Борлиқ ҳақиқатини тўлиқ қамраб олиш қудратига эга эмас. Бу қуд-

рат фақат Аллоҳга хосдир. Инсон агар ўз тафаккур қудратининг аини шу чекланганлигини доимо назардан қочирмай турса, унинг адашув эҳтимоли камроқ бўлади. Аммо, агар кибрга берилса, “мен биламан, ўзгалар эса адашади” деб ўйласа, унда унинг билими ботил билимга айлана бошлайди. Иккинчидан, бу нисбийлик, адашувга мойиллик, унинг ақлига нафс аталувчи шайтоннинг доимо таъсир қилиб туриши билан ҳам боғлиқ.

Инсоний билимлар ва илоҳий китоблар орқали етиб келган билимлар аро уйғунлик масаласида баъзи нозик жиҳатлар мавжудлигини ҳам назардан қочирмаслик керак. Аввало, ваҳий орқали келган билим адашувлардан холи мутлақ билим ҳисобланади. Шу сабабли у инсоний билимларнинг барча туридан устун қўйилиши лозим. Аммо илоҳий китоблар инсоний тил билан баён қилинганлиги сабабли, инсонлар томонидан турлича талқин этилиши мумкин. Шу сабабли илоҳий оятларнинг турли инсоний талқинлари бири иккинчисидан мутлақо устун қўйилиши ҳам жоиз эмас. Бу ерда яна инсоний тафаккур ва таҳлил, аждодларнинг турли талқинлари, ўзаро қиёслашларга эҳтиёж туғилади.

Инсонга таҳлил ва тафаккур қобилияти берилганлиги — Аллоҳнинг буюк иноятидир. Ушбу инъом доимо Ҳақ йўлида истифода этилиши зарур. Демак, фақат ўзи таҳлил ва тафаккур билан эришган билимларига ишониб қолмай, ўзгалар билимини ҳам эътиборга олмақ, ўзи ва ўзгалар билимини холис қиёслаб, ўз ҳавойи-нафсидан Ҳақ билими, яъни ҳақиқатни устун қўя билмоқ керак.

3) Билимнинг яна бир тури ирфоний билим бўлиб, унга ҳам илоҳий илҳом билан эришилади. Аммо у бошдан оёқ рамз ва ибратлар орқали берилади, унда аниқ ҳукмлар ҳам, аниқ хабарлар ҳам йўқ. Ирфоний билимларни ҳақиқат эканлигини исбот қилиш мумкин эмас, уларни аммо инобатга олмаслик ҳам адашувга олиб келиши мумкин.

Инсоний билимлар бир нечта турга бўлинади:

а) ўзга инсонлардан етиб келган билимлар, яъни нақлий билимлар;

б) инсон ўз тафаккури билан етишган билимлар, яъни ақлий билимлар.

Инсоннинг ўзи мустақил эришган билимлари яна бир нечта турга бўлинади:

1) ҳаётни кузатиб ва таҳлил этиб ҳосил қилинган билимлар;

2) мантиқий билим, яъни билган нарсаларини ўзаро фикрий қиёслаш ва таҳлил қилиш орқали ҳосил қилинган билимлар;

3) амалий фаолият жараёнида ва ёки ўрганиш билан ҳосил қилинган малака ва кўникмалар шаклидаги билим.

Ушбу барча билим турларининг ўзаро мувозанатда сақланиши ниҳоятда муҳимдир. Яъни, биринчидан, мантиқий тафаккур натижасида эришилган назарий билим ва инсоннинг амалий фаолият жараёнида ҳосил бўлган амалий малака ва кўникмалари ўзаро уйғунликда олиб қаралиши мақсадга мувофиқ бўлса, иккинчидан, инсоннинг ўзи эришган ва ўзгалар ҳосил қилган билимлари ҳам уйғунлаштирилмоғи зарур.

Ўзгалар билими деганда яна икки гуруҳ билим назарда тутилади:

а) сизнинг атрофингиздаги, сиз билан жонли мулоқотга кириши мумкин бўлган инсонлар билими;

б) ўтмиш аجدодлар ва бутун инсониятдан манбалар орқали етиб келган билим;

Бу билим ҳам икки турга бўлинади:

а) ёзма матн ҳолидаги билимлар;

в) турли ашёларда муҳрланган амалий билим натижалари;

Бу икки билимни англаб етиш йўллари ҳам ўзига хос бўлади.

Демак, ҳар бир инсон ўзининг назарий ва амалий билимларини, ўзи ва ўзгалар ҳосил қилган билимларни, ўтмиш аجدодлар ва замондошлар билимларини, илоҳий китобларда ҳидоят учун берилган билимлар билан инсон тафаккури ҳосил қилган билимларни қиёслаб ва ўзаро уйғунлаштиришга ҳаракат қилиб борса, унинг адашув эҳтимоли камаяди ва бунда билимлар ишончлироқ бўла боради.

Ақлий билимлар 2 хил йўналишда ҳосил қилинади:

а) мантиқий тафаккур орқали, б) моделлаштириш орқали.

Моделлаштириш — а) қиёсий (яъни ўхшатиш орқали), б) рамзий-мажозий, в) илмий-мантиқий тушунчаларга таъянган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Моделлар икки турга

бўлинади: 1) рамзларга таянган модель 2) мавхум атамаларга таянган модель. Бадий адабиёт асосан рамзий-мажозий моделлаштиришга таянади. Илмий адабиёт учун рамзий модель биринчи босқич вазифасини ўтайди. Мавхум атамаларга таянган иккинчи модель кўпроқ фалсафий тизимларга хосдир.

Тажрибавий билимга ҳам 2 йўл билан эришилади:

а) ҳаёт тажрибаси орқали, б) махсус тажрибалар туфайли.

Яна бир бўлинишни эслаб ўтиш жоиз:

1) аниқ ва табиий фанлар. Булар инсоннинг моддий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган, уларни аниқ билиш мумкин ва керак, тахминийлик бу ерда тахмин даражасида қолади. Бу билим билан на илоҳий, на ирфоний билимларни ҳосил қилиб бўлмайди, моддий воқеликдан ташқари чиқмоқчи бўлинса, тажовуз бўлади, адашувга олиб келади, ғайри илмга айланади.

2) ижтимоий-сиёсий, аниқроғи инсонлар аро муносабатларга оид билимлар. Буларда бир натижага эришиш учун ҳам илоҳий, ҳам ирфоний, ҳам ақлий, ҳам нақлий билимларга таяниб иш юритиш керак бўлади. Бирортаси ҳисобга олинмаса, хатога йўл қўйиш эҳтимоли кўпаяди.

Б) Маънавий тарбиянинг воситалари фақат ақл эмас, балки ибрат, ирода, меҳр ҳамдир. Миллий маънавиятимизда шулар барчаси мужассам. Ундан ташқари миллий маънавиятимизнинг таркибий қисмларида калом илми, тасаввуф тариқатлари ва ирфони, ботиния каби ўзига хос йўналишлар мавжуд-ки, Европа илми ўзи уларни Шарқдан ўзлаштирмоқда.

Нафосат уйғунликка асосланади, шу сабабли маънавий тарбиянинг энг таъсирчан воситасидир. Унинг устига бадий асарлар инсонга ҳам ибрат, ҳам ақл, тафаккур, ҳам туйғу, ҳис-ҳаяжон, ҳам тимсоллар воситасида таъсир этишга уринади.

Бақо — чексиз, мутлақ ҳақиқат эса — ғайб. Демак, илм уни охиригача англаб ета олмайди. Илм мажоз (метафора)дан бошланади. Санъат эса тўлиғича мажозга қурилади. Илм ҳеч қачон Борлиқ ҳақиқатининг охирига ета олмайди. Мумтоз санъат асари эса Борлиқ ҳақиқати ҳақида уйғун тасаввур бера олади. Асли шунга эриша олмаса, у мумтоз санъат эмас. Илмий истеъдод ва бадий истеъдод бошқа-бошқа нарсалар.

лар, аммо улуг санъаткорлар ва буюк алломалар фақат бир томонлама истиснод эгалари бўлишган эмас.

Агар мантиқий тафаккур ҳар бир нарса-ҳодисани қисмларга ажратиб илмий тушунчалар ёрдамида таҳлил қилишга уринса, бадиий тафаккур воқеликни яхлит уйғунликда идрок этишга уринади. Бунинг учун турли рамзлар, тимсоллар, ишора ва ташбеҳ (ўхшатиш)лардан фойдаланади. Бадиий тил рамзу ишоралар тилидир. Агар илм тилини мутахассисларгина тушунса, бадиий ижод маҳсули кўпчиликка тақдим этилади. Бадиий тафаккур яратган дунё санъат дунёсидир. Илм фақат инсон ақлига мурожаат қилса, ҳақиқий санъат асари инсоннинг ҳам ақли, ҳам туйғуларини жунбушга келтиради. Шу сабабдан санъатнинг илмдан қамрови кенгроқдир. Санъаткор файласуф сингари воқеликни илмий изоҳлашга уринмайди, балки унинг муайян талқинини яратиб, уни ўзгаларга беихтиёр юқтириш йўлидан боради. Санъатнинг таъсир кучи ундаги тимсолий тафаккур қудратидандир.

Асотир (миф) билан бадиий асарнинг умумий томони — улар ҳар иккиси ҳам моҳиятни ҳаётий ёки ҳаёлий тимсоллар асосида англатишга уринадилар, фарқ қилувчи томони — асотирни ўз даврининг одами ҳақиқат деб қабул қилади, санъат асарини эса инсонлар мутлақ ҳақиқат деб ўйламайди, балки ибрат мактаби сифатида тушунади. Қадим элатлар маълум муддат турли санамлар қудратига ишонганлар ва уларга топинганлар. Зевс, Аполлон, Афродита каби Олимп тоғида абадий яшайди деб тасаввур қилинган санамлар шарафига юнонлар ибодатхоналар қуриб, қурбонликлар келтирганлар. Бадиий тимсол ҳақиқатни ўзида тўлиқ ифодалашга даъво қилмайди, фақат унга ишора қилади. Агторнинг “Мантиқ ут-тайр”, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асаридаги жаҳон қушларининг афсонавий ҳукмдори Симург фақат бадиий тимсол, Ҳақиқат сирларига ишорадир. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби қаҳрамонлар ҳам шоир кўнглидаги муайян тасаввурларга ишора қилади, дostonларнинг бадиий мазмуни шоирнинг Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги фикру ўйларига бизни ошно этади.

Санъат, жумладан, бадиий адабиёт ўзликни англаб етишнинг мустақил бир йўлидир. Санъат аслида ёш боланинг ўйинидан келиб чиққан нарса. Ўйин — Борлиқ ҳақиқатини ама-

лий англаб етиш — ўзлаштиришнинг илк кўриниши. Ёш бола Борлиқни англаб етиш учун ҳаётий жараёнларни ўйинда моделлаштиради.

Санъат турлари беҳисоб, уларнинг ҳар бири воқеликда мавжуд муайян имкондан фойдаланади. Ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати қадимгилар ишончига кўра, инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб кирувчи восита ҳисобланади. Аммо бадий тафаккурнинг энг қудратли ва имкониятлари чексиз воситаси, назаримизда, бадий сўзир.

Инсон хатти-ҳаракат, имо-ишора билан ҳам кўп нарса-ни тушунтира олади. Аммо барибир сўз, инсон нутқи ахборот алмашувининг бош воситасидир. Санъатни ҳам аҳли башарнинг ўзига хос ахборот алмашув воситаларидан бири деб қарасак, сўз санъати ушбу бадий дунёсида алоҳида мавқега эгадир.

Адабиёт инсон тафаккурининг, маънавиятининг асоси ва бош озиғидир. Чунки унда ҳаёт акс этади. Аммо ўз ҳолича, кўзгудагидек эмас, балки муаллиф мақсадига бўйсуниб, унинг нигоҳи орқали сизга кўринади. Адабий асар кўз олдингиздан кечаётган айқаш-уйқаш ҳодисалар гирдобини маълум маъно тизимига жойлаб, ундан сизнинг кўзингизга, онгингизга маъно, мазмун чиқариб беради.

Эндигина ҳарфни ҳарфга уриштириб китоб ўқишга ўрганган беш-етти ёшли бола теварак-атрофдаги ҳаётни қандай таҳлил қилиб, тўғри хулосалар чиқара олади? Бунинг учун унга ким ёрдам беради? Албатта, биринчи навбатда, она ва отаси, опа-акалари, тарбиячилари, атроф-муҳитдаги инсонлар таъсири бўлади. Бироқ ушбу инсонлар кўрсатадиган таъсир, улар гапирадиган гаплар ўз навбатида уларнинг онг ва савия даражасига, уларнинг ўзи ҳаётни қандай тушунишига боғлиқ. Китоб эса, агар арзигулик китоб бўлса, маълум маънода, умумбашарият тажрибаси асосида ёзилган, ҳаётнинг бир қиррасини бола учун тушунарли усулда умумбашарият маънавий олами кўзгуси орқали хайрли бир ният сари йўналтириб акс эттирган бўлади. Мана шу маънода адабиётни инсон маънавий дунёсининг шаклланишидаги илк ва озиқ восита дея оламиз. Фалсафий ва илмий дунё даҳолари ҳам одатан бадий адабиёт йўрагида вояга етадилар.

Адабиёт ҳақида ёшлигидан китобга меҳри тушган, китоб ичида ўсган одамгина гапиришга ҳақли бўлса керак. Кейинча катта бўлиб, сабаби тирикчилик, адабиётшуносликка қўл урган кишиларнинг сўзлари бу даргоҳ учун бегона сўзлардир. Улар ё ўзгалардан кўчирма қиладилар, ё чинакам адабиёт учун ёт бўлган қарашларни унга тиркамоқчи бўладилар. Бу ишларни кўра била туриб қиладиларми, ё кўркўронами, бунисининг охир-натижа учун унчалик аҳамияти йўқ.

Ёшлигидан китоб ўқишга ўрганган олам одатда фалсафий, сиёсий, диний адабиётдан бошламайди, аввал бадий адабиёт намуналари билан танишади. Агар бошқа бирор тур адабиёт қўлига тушганда ҳам, табиий-ки, бола тафаккури билан уни тушунишга қодир бўлмайди. Бадий асар ундай эмас, у етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммага тушунарли, ҳамма ҳам ундан ўз фаҳм — фаросатига лойиқ бир ҳисса чиқара олади. Адабиёт — ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт Борлиқ ҳақиқатининг ботиний жиҳатини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий баён этиш қудратига эга.

Санъатни, жумладан, адабиётни ўйинга қиёс қилдик. Шу маънода санъат ва адабиёт инсониятнинг болалик одатидан ривожланиб чиққан. Бола ўйнайди, ўйин орқали бола ҳаётни ўрганайди. Адабиёт ҳам ўйнаб туриб ўргатади, унинг тимсоллари ҳаёт ибратларидир. Боланинг ўйини — беғараз. Катталарнинг ўйинига доимо ғараз хавф солиб туради. Адабиёт ҳам шундай. Адиб ва шоир беғараз бўлса, у ҳаёт ҳақиқатини уйғун акс эттира олади. Аммо ғараз аралашса, ғаразли адабиёт вужудга келади. Ғаразли адабиёт инсон дилига зулмат келтиради, руҳини туманлаштиради, ақлини адаштиради. Мумтоз адабиёт беғараздир.

Адабиёт инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга интилувчи асосий воситалардандир. Мустақилликкача бўлган даврда илмий талқиқотлар ва дарсликларда XII—XV асрлар ўзбек адабиётидаги яхлит жараённи «дунёвий адабиёт» деб номланган тараққийпарвар йўналиш; «диний-мистик» ва «феодал-сарой» адабиётлари деб тамға босилган «реакцион» оқимларга ажратиб, уларни бир-бирига кескин қарши қўйиб келинганлиги ҳаммамизга маълум. Аммо бу атамалар давр бадий тафаккури моҳиятини унинг асо-

сий бадий мезонлар силсиласига мос ҳолда очиб бера олмади. Чунки улар аслида марксистик мафкура нуқтаи назарини ифодалаб, ушбу мафкура тарғиботчисининг дунёни идрок этиш меъёрларини ўтмиш аждодлар меросига жиддий таҳрирсиз татбиқ этишга асосланган. Шундай ёндошиш оқибатида, масалан, Алишер Навоий бадий тафаккур олами ўз яхлитлигида тўғри талқинини топмади, сунъий равишда турли усуллар, турли услубларнинг қовушмаган йиғиндисига «айланиб қолди». Натижада, шоир асарларини кенг китобхонга тақдим этиш жараёнида унинг ижодидаги баъзи жиҳатлар, боб ва қисмлар «ошиқча», «кераксиз» ҳисобланиб, тушириб қолдирилди. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг китобхон кўзидан «яшириб» қолинган кириш боблари ва биринчи, иккинчи мақолатларида нафақат ёлғиз бу асар, балки бутун «Хамса», демакки, шоир ижодининг асосий моҳиятини, ундаги такомил босқичлари силсиласини тўғри тушуниб олиш учун калит мавжуд эди. Уларни оммавий нашрларда қисқартириб ташлаб қолдириш билан улуғ шоир ижодининг асос моҳиятини тўғри англаш йўлига мутлақо оқлаб бўлмайдиган ғовлар ташланди.

Алишер Навоийнинг дунёни бадий идрок этиши ўзига хос мураккаб жиҳатларга эга. Агар биз унинг бадий тафаккур моҳиятини давр истилоҳ ва тушунчаларига таянган ҳолда, уларнинг ички мазмунини тўғри тушуниб етишга жиддий интилиб, талқин ва таъриф этмасак, ўзимиз ўйлаб топган, бутунги кунга хос ёки ўзга маданият анъаналарига мосланган атамалар билан ифодалашга уринсак, улуғ даҳо қарашларини маълум даражада жўнлаштириб тушуна бошлаймиз, натижада ўз маънавий уфқларимизни муайян қолиплар доирасида чеклаб қўйиш хавфига рўбарў бўламиз. Шу сабабли Навоий фикрларини унинг ўз истилоҳларида англаб етишга уринганимиз ҳайрлидир.

Мавжуд адабиётшунослик фани адабиётнинг шаклини ўрганади, мазмуний моҳиятини жиддий ўрганмайди. Адабиётшунослик бадий адабиётни ўйин сифатида ўрганади, яъни ундаги ўйин қоидаларини таҳлил этади. Албатта, адабий асар мазмунини тўғри тушунишимиз учун ундаги “ўйин қоидаларини”, яъни шаклий, услубий ўзига хосликларни тўғри англашимиз керак. Аммо, барибир, бадий тафаккур қонуниятларини билиш, шакл ва услубни фарқлаш ҳали асар

мазмунини тўлиқ, аслига мувофиқ тушуниб етиш дегани эмас. Чунки адабиётдан ҳар бир шахс ўз ҳаётий тажрибаси, дунёқараши, тафаккур даражасига кўра, қисқаси, ўзига яраша ибрат олади. Мумтоз ўзбек адабиётини шеърисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ўзбек тилида етиб келган маънавий меросимизнинг 80 фоизини шеърисиз ташкил этади. Она заминимизга ислом дини билан бирга араб тили ва шеърисиз илми ҳам кириб келди. Мадрасаларда Қуръони карим, тафсир, ҳадис илми, араб тили сарфу наҳви билан бир қаторда шеър илми — (аруз) назарияси — қонун-қоидалари ҳам ўқитиб, ёдлатилар эди. Ёд олиш эса ақлни пешлатиб чиниқтирар, тиниқлаштирар, тафаккурни чуқурлаштириб ойдинлаштирар ва фасоҳат билан сўзлашга асос бўларди. Қомусий олимларимизнинг деярли барчалари шеърисиз билан ошно бўлиб, ё шеърисиз қасида битганлар, ё шеърисиз назарияси арузга оид асарлар яратганлар. Буюк аждодларимиз адабиётшунослик фанини мустақил назарий тизим даражасига кўтарганлар.

Маълумки, ҳар бир минтақа маданиятининг ўз мезонлари бор. Улар ўша минтақа халқлари маънавий такомили жараёнида, узоқ йиллик тарихий тажриба асосида шаклланади. Жумладан, ислом минтақа адабиётининг ривожланиши мобайнида унинг ўзига хос назарий асослари ҳам яратилди. Бу анъанага мувофиқ бизда адабиёт назариясига оид бир қатор илмлар вужудга келди. Жумладан, аруз илми, қофия илми, бадий санъатлар назарияси (илми бадеъ), илми баён, илми маъоний ва ҳ. к. Ислом минтақасида дастлаб бу илм йўналишлари араб тилидаги адабиёт тажрибасига таянган бўлса, кўп ўтмай бошқа халқлар ҳам бу соҳага ўз ҳиссаларини қўша бошладилар. Бу ҳақдаги маълумотлар илмлар таснифига оид турли қомусий китоблар мундарижасидан жой олган.

В) Албатта барча маънавий бойликни халқ яратади. Аммо Европа илмида мумтоз (классик) санъат ва халқ ижоди (фольклор)ни фарқлаш удум бўлган. Бунинг маълум асослари ҳам бор.

Ўрта асрларда мумтоз санъат намуналари кўпроқ ҳукмдорлар ёки йирик зодагонлар, кейинча, бизнинг минтақада, тасаввуф сулуклари доирасида яратилган. Аммо оддий меҳнаткаш косиблар, шаҳар аҳли, деҳқонлар орасида ҳам ўзига хос санъат турлари, йўналишлари вужудга келган

бўлиб, уларни бир неча тоифага ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш сўз санъатига оид бўлиб, халқ дostonлари, термалар, турли маросим қўшиқлари, халқ қиссалари, эртаклар, афсоналар, топишмоқлар, маталлар, мақоллар ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Буларнинг кўпчилиги халқ орасида оғзаки ижро этилган. Аммо халқ китоблари шаклида қўлёзма ҳолида тарқалган дoston ва қиссалар ҳам кўп.

Иккинчи йўналиш — ижрочилик ёки халқ театри шаклида — муқаллидлик, масхарабоз-қизиқчилик, аскиябозлик, ҳофизлик, раққослик санъати, қўғирчоқ ўйинлар, дорбозлик, турли спорт ўйинлари, сеҳргарлик (кўзбойлоғчилик) ва бошқалар бўлиб, булардан айниқса бахшилар, қиссахонлар ижросида мусиқа, ижро ва сўз санъати чатишиб кетган.

Учинчи йўналиш-халқ амалий санъати деган умумий ном остида бирлаштира бўладиган кулолчилик, мисгарлик, кандакорлик, ёғоч ўймакорлиги, деворий нақш ишлаш, ганчкорлик, зардўзлик, каштачилик, заргарлик ва бошқа қатор санъат турлари бўлиб, уларнинг ўзига хос умумий томони бундай санъат асарларининг кўпчилиги инсон турмушида муайян амалий вазифа ҳам бажаришга мўлжалланган бўлишидадир. Халқ амалий санъати усталарининг кўпчилиги атоқли косиб-ҳунармандлар саналади. Бу санъатларнинг ўзига хос сир-асрори, маҳорат мактаби устоз-шогирдлик шаклида асрдан-асрга ўтиб келган.

Халқ ижоди намуналари одатда турли тоифалар дид-фаросатини чархлашга, уларнинг маънавий камолотини юксалтиришга, уларда назокат, нафосат туйғуларини тарбиялашга хизмат қилади, дунёни уйғун идрок этишга ёрдам беради.

Халқ ижоди, аниқроғи, халқ санъати — биз одатда унинг муаллифи халқ деб ҳисоблаймиз. Жумладан, бахшилар ижодини оғзаки адабиётга мансуб биламиз. Аммо бундай хулосалар анча нисбий. Масалан, Эргаш Жуманбулбул — мадраса кўрган шоир, кўп асарларини ёзма ҳолда ижод этган. Асли Фозил Йўлдош, Эргаш Жуманбулбул, Ислom шоир, Пўлкан ва бошқалардан ёзиб олинган қатор дostonлар ўз мазмуний салмоғи ва маҳорат даражасига кўра, чинакам мумтоз асарлар даражасидадир, аммо улар ўз услубий йўналишига кўра Навоий, Машраб, Нодира шеъриятидан кескин фарқ этади. Меъморларимиз, ганчкор ва ўймакорларимиз, наққош, кан-

дакор ва заргарларимиз, кошинкор ва мусаввирларимиз яратган асарлар ҳар бири жаҳон аҳлини ҳануз ҳайратга солиб келаётган мўъжизалар эмасми? Қодиржон Ҳайдаров, Уста Ширин каби ўймакор ва ганчкорлар, Тўйчи Ҳофиз ва Юсуф қизик Шакаржоновлар ҳақли равишда халқ санъатининг буюк намояндалари ҳисобланади. Уларнинг ижоди, яратган асарлари кўпи мумтоз санъат даражасидадир. Албатта, халқ ижоди алоҳида соҳа. Аммо миллий мумтоз санъатларимизни халқ ижоди билан қиёслаб кўрган одам улар орасидаги мураккаб нисбатларни жиддий ўрганиш зарурлиги сезмай иложи йўқ.

Муайян асарни муайян шахс яратади. Аммо бизнинг минтақа анъанасида муаллифлик мутлақ тушунча эмас. Бизда ҳар бир муаллиф мутлақо янгича услуб, янги йўналиш, янги мавзу ва янги қаҳрамонлар яратишга ортиқча уринмайди. Китобхон ҳам ундан буни кутмайди. Амир Хусрав 9 та дoston ёзган. Ундан 4 таси мутлақо мустақил мавзуларда яратилган. Аммо кўпчилик минтақа халқлари орасида бу буюк ҳинд шоири Низомийга жавобан ёзилган “Ҳамса” муаллифи сифатида шуҳрат қозонди, унинг мустақил мавзудаги асарлари унчалик эл оғзига тушмади. Улардан фақат бири — “Дўвалрони ва Хизрхон” машҳур бўлди — сабаби, қаҳрамонлари янги бўлса ҳам, мавзу йўналиши анъанавий (Фарҳод ва Ширин), “Лайли ва Мажнун”. “Вомиқ ва Узро” каби ишқий мавзуда) эди. Анъанавийлик, албатта мумтоз адабиётда ўзига хос шаклда, халқ адабиётида — бошқачароқ намоён бўлади. Аммо улар орасида зиддият, ўтиб бўлмас жарлик йўқ. Бу ердаги асосий фарқлар муаллиф қайси доира, қайси тоифага мансублиги, асар кимга мўлжаллаб яратилганлиги ва қай даражада теранлиги, қандай шароитда ижро этилиши ва бошқа омилларга боғлиқ. Масалан, тасаввуф шеърляти. Яссавий мактабида яратилган ҳикматлар кўп жиҳатдан мумтоз шеърлят намуналаридан кўра халқ шеърлятига яқин туради. Сўфи Оллоёр ҳам, Машраб ҳам тасаввуф адабиёти вакиллари. Аммо Машраб шеърляти билан Сўфи Оллоёр назми орасида Борлиқ моҳиятини англаб етиш, мазмуний теранликда жуда сезиларли фарқ бор. Биз ҳар иккинсининг меросини ҳам ёзма адабиётга тааллуқли деб биламиз. Аслида Машраб кўпроқ фил-бадиҳа, оғзаки ижод этган. Шунга қарамай, унинг ижоди мумтоз шеърлят саналади,

Суфи Оллоёр ижоди ҳақида бундай қатъий ҳукм чиқариш кийин.

Г) Халқ бадий тафаккурининг анъанавийлик энг кучли намоён бўладиган, энг кам ўзгаришга учрайдиган шакли халқ урф-одатлари ва маросимларидир. Маросимлар масаласида биз учун муҳим жиҳат халқ онгидаги асотир унсурлари ва бадий тафаккур нисбати бўлиб, баъзи тадқиқотларда халқ асотирлари ва асотир маросимлар билан халқ ижоди (яъни халқ санъаткорлиги)ни аралаштириб юбориш ҳолатлари учрамоқда. Албатта, халқ ижоди асотир (миф) ва маросимларга яқин туради, хатто маросим фольклори деган алоҳида тушунча бор, дарҳақиқат, халқ маросимларида бадий ижод унсурлари учрайди. Аммо асотир бошқа, маросим бошқа, халқ бадий ижоди яна алоҳида ҳодисалардир. Уларни бир-биридан фарқламоқ лозим. Бадий ижод — ўйин, у шартли, рамзий ва тимсолийдир. Асотирда ҳам рамз бор, шартлилик, тимсолийлик мавжуд. Аммо асотир ўйин эмас, у жиддий нарсаси, асотир билан ҳазиллашиб бўлмайди. Халқ маросимлари икки тоифага бўлинади: бири — асотир маросимлар (мифологик ритуаллар), иккинчиси — анъанавий урф-одатлар, кўпроқ этикетга оид маросимлар, эл орасида қабул қилинган расм-русумлар. Албатта, келиб чиқишига кўра, бу икки тур маросимлар орасида боғланиш бўлиши мумкин, аммо уларнинг турмушдаги вазифаси (функционал йўналиши) жиддий фарқ қилади. Асотир маросим, масалан, ўзбеклардаги ёмғир чақириш нияти билан боғлиқ “Суст хотин” (ёки “Сув хотин”) маросими ўз даврида деҳқон учун ҳаёт-мамот масаласи бўлган ва бунинг бадий ижодга алоқаси йўқ. Ҳозир уни халқ томошаси сифатида бадийлаштириб ижро этилса, мақсад буткул ўзгаради. Бадий ижод ибратга асосланади, асосан тарбиявий мақсадни кўзлайди, асотир маросим эса бевосита амалий натижалар кутиш билан боғлиқ.

Даволаш билан боғлиқ маросимлар — кинна, кўчирик (бадик), авраш кабилар ҳам асотир маросимга оиддир. Улардан ҳам мақсад — амалий, яъни беморга шифо бахш этишдир. Бундай маросимларнинг ўз матнлари ҳам бор, уларнинг бадийлик даражаси ҳар хил — аммо бадийлик бу матнлар учун қўшимча таъсир қуввати нуқтаи назаридан эътиборга олинади, холос. Ибрат вазифаси бу ҳолатларда мавжуд эмас.

Албатта, уларни ҳам халқ ижоди сифатида ўрганиш мумкин, аммо асл моҳият бошқа эканлиги ёдда турмоғи зарур.

Баъзан никоҳ маросимлари, мотам маросимларида ҳам асотир унсурлари учраб туради. Аммо халқ орасида бугунги кунда мавжуд бўлган кўп маросимлар ва улар билан боғлиқ матнлар эстетик тарбия воситасига айлангандир. Уларни шу жиҳатдан нақш (орнамент) санъатига қиёс этиш мумкин. Биз уйларимизни турли нақш-тасвирлар билан безаган сингари ҳаётимиздаги турли ўзгариш воқеа-ҳодисаларни ҳам миллий урф-одатлар, маросимлар билан бойитиб, уларнинг аҳамиятини таъкид этамиз, турли рамзу ишоралар билан тарбиявий куч бағишлашга интиламиз. Катталар ёшларга сўз билан, рамзий хатти-ҳаракатлар билан таълим беришга, ўйин билан ўргатишга уринадилар. “Ўйин билан ўргатиш” айни бадийликдир, “адабиёт” сўзининг ўзагида “адаб” ётганидек, бугунги турли миллий маросимларимиз замирида яхшилик ибрати яшириндир. Маросимларимиз маънавияти айни шу эзгулик ибратида, шу жиҳати бўлмаса, қолганларининг деярли маънавиятга алоқаси йўқ.

3. Қуръони каримнинг “Нур” сураси 35-оятда “Аллоҳ осмонлар ва ернинг “нури”дир”, деб ҳидоят этилган. Кимнинг дил кўзгуси ушбу нур ила мунаввар этилган бўлса, ўша инсон маънавиятлидир. Бир содда моддийончи “Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нурдир” деган таърифни маҳкам ушлаб “маънавият — нур” бўладиган бўлса, “нур” моддий нарса, демак, маънавият ҳам моддий экан, деб туриб олса нима бўлади? Инсон тили ва тафаккурининг ожизлиги шундай ўринларда билинади. Ахир, илоҳий китобнинг юқорида келтирилган жумлалари Аллоҳ ҳақиқатига ишора, рамз-ку!

“Нур” бу ўринда илмий атама эмас, рамзий тимсол. Аллоҳ ҳақиқати беҳудуд, инсон онги ва тасаввурлари эса чекли. Шу сабабли, Тавҳид ҳақиқатига фақат ишора қилиш мумкин, таъриф бериб бўлмайди. Инсон илми чекловчи илмдир. Ҳақ илми — чегарасиз. Шундай экан, биз ожиз бандалар маънавият назарияси ҳақида нима ҳам дея олардик? Фақат баъзи нисбатлар, рамз ва ишоралар билан чекланишга тўғри келади.

Маъно Аллоҳга тегишлидир. Борлиқнинг маъноси Аллоҳ ҳақиқатидан ўзга эмасдир. Уни Ҳақ дерлар. Маънавият эса

инсон кўнглида Ҳақ нурининг акс этишидир. Шу сабабли маънавият Борлиқ янглиг бепоён. Инсон ақли бу бепоёнликни қамраб ола биладими? Даҳриёна тафаккурнинг энг ожиз томони шуки, инсон ақлининг ноқислиги аниқ-равшан бўла туриб, такаббурликка берилади, “дунёга ёлғиз ўзим хўжайинман” демоқчи бўлади. Биз инсонларнинг даҳрийлигимиз ҳам, бутпарастлигимиз ҳам ақлимизнинг ноқислиги, тахайюлимизнинг ожизлигидандир.

Юқорида бошланиши эсга олинган оят хулосасида “Аллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур” деб иноят этилган. Демак, ихтиёр Ўзида, бизда эмас. Буни тақдир дейдилар. Инсон зотининг барча хатти-ҳаракати эса тадбир холос. Тадбир амалга оширилади, аммо мақсад қўлга кирадими, йўқми, инсон олдиндан башорат эта олмайди. Нима қилиш керак? Нажот қаерда?

Алишер Навоийнинг буюк “Хамса”си ибрат ва ишоратлар қомусидир. Унинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр”нинг биринчи боби (“совет” даврида бу боб кўпчилик нашрларда тушириб қолдирилган) “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” илоҳий калимасининг мажозий шарҳига бағишланган. Унда бу табаррук калиманинг ҳар бир ҳарфига икки карра бадий шарҳ берилган. Нега икки карра? Чунки биринчи шарҳ — “аҳли қабул” учун, иккинчиси “аҳли рад” учун.

*“Қилгувчи бу бодия қатъига майл,
Аҳли қабулу рад эрур икки хайл”.*¹⁴⁸

Инсон учун имтиҳон майдони бўлмиш бу дунё ҳаётига қадам қўйган ҳар бир шахс ўзига икки йўлдан бирини танлайди — инсоф ва диёнат, сабр ва ризолик, ҳалоллик ва меҳр йўлини ёки норизолик ва бадбинлик, хиёнат ва худбинлик, ҳаром ва қаҳр йўлини. Бири — адолат ва нурга, иккинчиси — залолат ва зулматга бошлайди. Ҳар биримизнинг Аллоҳдан тилагимиз саодатманд тақдир эрур. Аммо зулму зулмат сари қадам босиб, келажакдан яна нуру ёғду умид этсак, ўзимиз ҳаётда хиёнат ва каззобликни шиор қилиб, Аллоҳдан раҳмату шафоат кутсак, Яратганнинг адолатига шак келтирган, ҳатто туҳмат этган бўлмаймизми?

Инсон ўз тақдирини олдиндан билмайди. Шундай экан,

ким “аҳли қабул” бўлса, ўзгаларга меҳру савобни раво кўрса, ҳаётга яхшилик умиди билан қараса, эл-юрт олдида, инсонлар олдида, Ҳақ олдида ўзини масъул билиб, шунга мувофиқ фаолият кўрсатса, унинг тақдири ҳам хайрли тадбирига мувофиқ бўлиб чиқса, не ажаб.

Агар ким ҳаётдан, ўзгалардан доим норизо бўлса, дилини худбинлик чирки қоплаб, бировга яхшилик раво кўришга оғриниб турса, ўзбекнинг аччиқ маталига биноан “келтир менга, йўқдир сенга” шиорини байроқ қилиб, фақат ўз нафсини кўзласа, инсоф ва диёнатни ёлгон ва хиёнатга тамом алмаштириб олган бўлса, унинг барча тадбирлари охири бориб пуч бўлиб чиқса, ишонганлари саробга айланса, ушбу тақдири ниятига, тадбирига яраша бўлмайдими?

Яна бир мулоҳаза:

Агар бу дунёда қилган гуноҳларингиз, йўл қўйган хатоларингиз учун шу дунёда жазо олсангиз, ажрини тортсангиз, Аллоҳга минг шукр этинг-ки, ўзи сизга иноят этипти, сиздан раҳматини дариф тутмапти. Аммо гуноҳ устига гуноҳ, хиёнат устига хиёнат, ёвузлик устига ёвузликни кимки қалаштириб ташлаётган бўлса-ю, ишлари кундан-кунга “ривож олиб”, омади “олға босиб” кетаётгандек кўринса, ундай зулмат бандаси Аллоҳдан кўрқсин, тақдири олдида титроққа тушсин-ки, Ҳақ ундан тамом юз ўгирган, охирати буткул куйиб кетмаганмикан? Инсон умид билан яшайди. Аммо ўз умидига мувофиқ яшаса, эзгулик сари йўналган тадбирни ният қилса ва шу йўлда собитқадам бўлса, иншоллоҳ, зарар кўрмагай. Яна Аллоҳ билгувчироқдир.

Валлоху аълам биссавоб.

Таянч иборалар: Ҳақ асрори — сеҳрли тилсим, инсон маънавияти ғайбга туташ, инсон ақли ҳам, руҳияти ҳам адашувлардан холи эмас, кўрлар тўдаси ва фил ҳақида ривоят, ўзгани тушунишга интилмоқ — маънавият йўли, турли миллатлар маънавиятининг ўзаро нисбати, ягона Ҳақиқатнинг турли қирралари, Борлиқ ҳақиқати — макон ва замонда ҳудудсиз, фикрлаш маданияти, “ҳақиқат барчаси илмдир”, мантикий тафаккур қонунлари, илоҳий билим ва инсоний билимлар, ирфоний билим, нақлий билимлар ва ақлий билимлар, Борлиқни моделлаштириш, тажрибавий билим, инсоннинг моддий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган

билимлар, ижтимоий-сиёсий билимлар, маънавий тарбия воситалари, бадий тафаккур — Борлиқ ҳақиқати ҳақида уйғун тасаввур ҳосил қилиш воситаси, адабиёт инсон тафаккури ва маънавиятининг бош озиғи, ибрат мактаби, меҳр парвариши, Алишер Навоий бадий тафаккур олами талқинлари, маънавий уфқларимизни муайян қолиплар доирасида чекланиб қолиш хавфи, ҳар бир минтақа маданиятининг ўз мезонлари, мумтоз санъат ва халқ ижоди, маросим қўшиқлари, халқ китоблари, халқ тамошалари, халқ амалий санъати, устоз-шогирдлик анъаналари — маҳорат мактаби, минтақамиз анъанасида муаллифлик тушунчасининг нисбийлиги, халқ маросимларида бадий ижод унсурлари, халқ маросимларининг икки тоифаси, маросим ва нақш (орнамент) санъати, яхшилик ибрати, “нур” — рамзий тимсол, маъно Аллоҳга тегишли, тақдир ва талбир, Борлиқ ҳақиқати-га ёндошув: “аҳли қабул” ва “аҳли рад”.

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Асосий адабиёт:

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001.
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1—4-жилдлар, Т., 1990—1995.
3. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 68—71.
4. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. 7-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1999, с. 236—247.
5. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
6. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76—85.
8. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 76—82, 249—264.
9. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 3—12, 60—69.
10. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. - “Ўзбекистон” — 1996, с. 85—91, 117—131.

11. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991.
12. Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд, Т., 1968.
13. Азизиддин Насафий. Зубдатул-хақойиқ. Т., 1995.
14. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев А. Ватан туйғу-си. Т., 1996.

15. Маънавият — масъуллиқ. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). Т., 1997. Т., 1997.

16. Маънавиятнинг оидин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари.

Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази). Т., 1997.

Қўшимча адабиёт:

17. Усманов Р. Саодатнома. Т., 1995.
18. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эй умри азиз. Т., 1997.
19. Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т., 1997.
20. Саттор М. Ўзбек удумлари. Т., 1993.
21. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Т., 1997.
22. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари. Т., 1996.
23. Имомназаров М. С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., 1998.

ИЗОҲЛАР

¹ Қуръони карим. Т., 2001. (Иқтибослар Абдулазиз Мансур таржимаси асосида берилди. Фақат баъзи махсус эслатилган ўринларда ушбу таржимадан четга чиқилди.)

² И. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 245 (Кейинги саҳифаларда шу китоб қисқартирилган ҳолда — И. Каримов. Асарлар. 1-жилд — деб саҳифаси билан кўрсатилади. И. Каримов асарларининг бошқа жилдлари ҳам шу тартибда берилади)

³ И. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд, Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 7.

⁴ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 359.

⁵ И. Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т. — “Ўзбекистон” — 1994, с. 65.

⁶ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76—85.

⁷ И. Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 6.

⁸ Ўша китоб, с. 33—42.

⁹ Ўша китоб, с. 34.

¹⁰ Ўша китоб, с. 7.

¹¹ И. Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Т. - “Ўзбекистон” - 1998 (И. Каримов. На пути духовного Возрождения. Т. - “Ўзбекистон” - 1997).

¹² И. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қура-миз. 7-жилд. Т. - “Ўзбекистон” — 1999, с. 89.

¹³ И. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 2000, с. 495—496.

¹⁴ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 107.

¹⁵ Ўша китоб, с. 107.

¹⁶ Ўзбекистон Конституцияси, Т. — “Ўзбекистон” — 1992, с. 11.

¹⁷ И. Каримов. Асарлар. 8-жилд, с. 467.

¹⁸ Ўша китоб, с. 467.

- ¹⁹ Ўша китоб, с. 502.
- ²⁰ И. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 260.
- ²¹ И. Каримов. Асарлар. 8-жилд, с. 466.
- ²² И. Каримов. Асарлар. 2-жилд, с. 3.
- ²³ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 277.
- ²⁴ И. Каримов. Асарлар, 2-жилд, с. 13.
- ²⁵ И. Каримов. Ўша китоб, с. 93—94.
- ²⁶ И. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1998, с. 31.
- ²⁷ И. Каримов. Асарлар. 6-жилд, с. 41.
- ²⁸ И. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т. — “Ўзбекистон” — 1996, с. 62.
- ²⁹ И. Каримов. Ўша китоб, с. 62.
- ³⁰ И. Каримов. Ўша китоб, с. 61.
- ³¹ И. Каримов. Ўша китоб, с. 80.
- ³² И. Каримов. Ўша китоб, с. 69.
- ³³ Ўша китоб, с. 204.
- ³⁴ Ислом Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 354.
- ³⁵ Э. Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т. — “Университет” — 1998, с. 5.
- ³⁶ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81.
- ³⁷ И. Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381.
- ³⁸ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81.
- ³⁹ И. Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 35.
- ⁴⁰ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76.
- ⁴¹ И. Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381.
- ⁴² И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 26.
- ⁴³ И. Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 352.
- ⁴⁴ И. Каримов. Ўша китоб, с. 350.
- ⁴⁵ И. Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 41.
- ⁴⁶ И. Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 352.
- ⁴⁷ И. Каримов. Ўша китоб, с. 351.
- ⁴⁸ И. Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 79.
- ⁴⁹ И. Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 40.
- ⁵⁰ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т. 1991, с. 191.
- ⁵¹ Амир Хусрау Дихлави. Ширин и Хусрау. М. — “Наука” — 1979, с. 40.

⁵² Ислам Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т. - “Ўзбекистон” — 1994, с. 65—66.

⁵³ Ўша китоб, с. 100.

⁵⁴ пухта, мукаммал, губор тегмаган.

⁵⁵ Қимматбаҳо металлларнинг саралигини аниқловчи минерал жисм “маҳак тоши” деб аталади.

⁵⁶ И. Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 332.

⁵⁷ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 12.

⁵⁸ И. Каримов. Асарлар. 8-жилд, с. 504—505.

⁵⁹ Ж. Туленов, З. Ғофуров. Фалсафа. Т. — “Ўқитувчи” — 1997, с. 133—134.

⁶⁰ Ўша китоб, с. 134.

⁶¹ Азизуддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. Т. — “Камаллак” — 1995, с. 40.

⁶² И. Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381.

⁶³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 8-жилд. Т. - “Фан” — 1991, с. 125.

⁶⁴ Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы. М. — “Наука” — 1972, с. 50-51

⁶⁵ А. Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 134 (Матн таржимаси баъзи ўзгаришлар билан берилмоқда)

⁶⁶ Ўша китоб, с. 137

⁶⁷ Ўша китоб, с. 139-140

⁶⁸ Ал-Бухорий. Ҳадис (“Ал-жомий ас-саҳиҳ”). 3-жилд. Т., 1995, с. 421.

⁶⁹ Адиб Аҳмад Югнакийнинг яшаган даври ҳақида фанда баҳсли фикрлар мавжуд. Аммо биз бу борада Навоий келтирган нақлни рад этишга аризулик жиддий далил-исботни учратмадик.

⁷⁰ Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. М. - “Наука” - 1960, с. 217 (Ғаззолийнинг ҳар бир гуруҳга берган қисқача таърифларини тушириб қолдирдик — муаллифлар)

⁷¹ Морочник С. Б., Розенфельд Б. А. Омар Хайям. Поэт, мыслитель, ученый. Сталинабад, 1957, с. 207-208

⁷² Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, с. 47-68

⁷³ Абу Хамид ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере. М. - “Наука” - 1980, с. 238.

* Ғаззолий қарашларининг минтақа маънавиятида бури-
лиш нуқтаси бўлганлиги жаҳон тадқиқотчиларининг ишларида
ҳам алоҳида қайд этилади. Масалан: Г. Э. Фон Грюнебаум,
“Классический ислам”, М., 1988, с. 146-147; Дж. С. Тримин-
гэм, “Суфийские ордена в исламе”, М., 1989, с. 21; “Ислам”,
Энциклопедический словарь, М., 1991, с. 229

⁷⁴ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али.
Баҳоуддин Балогардон (Мақомоти Хожа Баҳоуддин На-
қшбанд). Т. — “Ёзувчи” — 1993, с. 47

⁷⁵ Ўша китоб, с. 38

⁷⁶ Олимнинг “Мирсод ул-ибод мин ал-мабдаъ илал-маод”
асари форс тилида ёзилган бўлиб, XIX асрда Хоразмда Му-
ҳаммад Раҳимхон II (Фируз) топшириғига биноан ўзбек
тилига ўгирилганлиги маълум. Ушбу асар қўлёзмалари ЎзФА
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида
сақланади. Эронда бу асар нашр этилган, аммо бизда бу асар
ҳақида ҳануз махсус тадқиқотлар ҳам, асар таржималари
ҳам эълон қилинмаган. Фақат “Соғлом авлод учун” журнали
1996 йил 1-сонида Нажмиддин Доя ҳақида дастлабки мақо-
ла эълон қилинди (с. 40-43)

⁷⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд.
Т. - “Фан” - 1998, с. 24

⁷⁸ Ўша китоб, с. 25

⁷⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966, с. 191

⁸⁰ Бертельс. Б. Э. Ибранные труды. Низами и Фузули. М. -
“Наука” - 1962, с. 174.

⁸¹ Ўша асар с. 177.

⁸² Ситтайи Фаридиддин Аттор (ЎзФА Шарқшунослик
институти қўлёзмалар хазинаси, инвентар №813), 17а-варақ.

⁸³ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. Т., 1968, с. 166

⁸⁴ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с. 447

⁸⁵ Ўша асар. С. 219

⁸⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966 с. 42

⁸⁷ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с. 51-52

⁸⁸ Алишер Навоий. Асарлар 13-ж., с. 42.

⁸⁹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, с. 52

⁹⁰ Алишер Навоий. Асарлар, 14-жилд. 1967, с. 46-47

⁹¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами., 14-ж. Т.,
1998, с. 70

⁹² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. 1983, с. 54. (Ушбу учинчи ишқ таърифи мустақил қарамлик даврида оммавий нашрларда тушириб қолдирдилар ва фақат араб ёзувида босилган йиғма нусхадагина мавжуд. Биз уни тушунарли бўлиши учун фақат насрий баёнда ифода этдик — муаллифлар.)

⁹³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-ж. Т. 1990, с. 512—513.

⁹⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-ж. Т., 1999, с. 116.

⁹⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-ж. Т., 1987, с. 29.

⁹⁶ Ўша китоб, с. 601

⁹⁷ Ўша китоб, с. 602

⁹⁸ Ўша китоб, с. 603

⁹⁹ Низомий Ганжавий. Куллиёт. 5-жилд. Душанбе — “Ирфон” — 1984, с. 256

¹⁰⁰ Ўша китоб, с. 281

¹⁰¹ Амир Хусрау Дихлави. Ширин и Хусрау. М. — “Наука” — 1979, с. 40

102 Ўша китоб, с. 40

¹⁰³ Амир Хусрави Деҳлави. Дувалроний ва Хизрхон. Душанбе — “Дониш” — 1975, с. 224

¹⁰⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 11-жилд. Т. — “Фан” — 1993, с. 34-39

¹⁰⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-ж. Т., 1991, с. 11

¹⁰⁶ Ўша китоб, с. 15

¹⁰⁷ Ўша китоб, с. 100

¹⁰⁸ Ўша китоб, с. 100-101

¹⁰⁹ Ўша китоб, с. 118-120

¹¹⁰ А. Қаюмов. “Садди Искандарий”. Т., 1975, с. 49-56

¹¹¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. Т. — “Фан” — 2000, с. 26

¹¹² Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М. — “Наука” — 1965, с. 419

¹¹³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с. 83.

¹¹⁴ Ситтаи Фаридиддин Аттор (қўлёзма), 72 б-варақ.

¹¹⁵ Ўша китоб, с. 238

¹¹⁶ Ўша китоб, с. 238

¹¹⁷ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, с. 447-449

¹¹⁸ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний, 3-жилд. Т., 1960, с. 621

* Ибн Рушд номи лотинча таржималарда Аверроэс бўлиб жаранглаган.

¹¹⁹ Ўзбек адабиёти тарихи. III-жилд. Т. — “Фан” — 1978, с. 224

¹²⁰ Ўша китоб, с. 222

¹²¹ Ўша китоб, с. 228

¹²² Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., 1997, с. 46 (Ушбу мавзу матни Ш. Ризаев китоби материаллари асосида тайёрланди)

¹²³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с. 198

¹²⁴ А. Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 139

¹²⁵ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 86

¹²⁶ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991 с. 19 (Насрий баён муаллифи Ш. Шарипов)

¹²⁷ Азизиддин Насафий. Зубдатул ҳақойиқ. Т. — “Кама-лак” — 1995, с. 36

¹²⁸ Рабғузий, Қисаси Рабғузий, 1-китоб, Т. — “Ёзувчи” — 1990, с. 20

¹²⁹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с. 19.

¹³⁰ Муҳаммад Боқир. Баҳовуддин Балоғардон (Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд). Т. — “Ёзувчи” — 1993, с. 55

¹³¹ Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

¹³² Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 303 (Ўзбекча нашрда айни шу боб ва яна бир қатор боблар тушиб қолган).

¹³³ Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 305

¹³⁴ Ўзбекистон конституцияси. Т. 1992, с. 10

¹³⁵ И.А.Каримов. Асарлар. 6-жилд. Т., 1998, с. 261.

¹³⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд, 1998, с. 34

¹³⁷ Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 305-306

¹³⁸ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-ж., Т. 1998, с. 37

¹³⁹ Алишер Навоий. Ўша китоб, с. 46

¹⁴⁰ Алишер Навоий, Ўша китоб, с. 35

¹⁴¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-жилд, с. 68

¹⁴² А. Платонов. Чевенгур. М., 1991, с. 274.

¹⁴³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр, с. 198

¹⁴⁴ Ислам Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т. — “Ўзбекистон” — 1994, с. 112

¹⁴⁵ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

¹⁴⁶ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с. 402 (на-срий баён муаллифи Ш. Шарипов)

¹⁴⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. 1968, с. 96

¹⁴⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-жилд. Т., 1991, с. 12

Жадваллар

1. МАЪНАВИЯТ НИМА?

(Маънавиятнинг турли нуқтаи назардан таърифлари)

А) Маънавият — иқтидор, яратувчилик қуввати сифатида (И.А.Каримов таърифи)	<i>“Маънавият — Инсоннинг, Халқнинг, Жамиятнинг, Давлатнинг куч-қудратидир.”</i>
Б) Маънавиятнинг қудратини изоҳловчи таъриф (И.А. Каримов таърифи)	<i>“Маънавият... — инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойиладиган, унинг имон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч...”</i>
В) Маънавий камолотга жараён сифатида ёндошув (Пайгамбаримизнинг “Ўзини англаб етган Роббини англаб етади” ҳадисларига мувофиқ)	<i>Маънавият — ўзликни англаш.</i>
Г) Маънавиятнинг аждодларимиз меросида акс этган рамзий (тасаввуфий) таърифи	<i>Маънавият — Ҳақиқат нурунинг инсон қалбида акс этиши.</i>
Д) Маънавиятнинг илмий таърифи (маънавият — маърифат йўлларининг ниҳойи ҳулосаси сифатида)	<i>Маънавият — инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик.</i>
Е) Маънавиятга диний нуқтаи назардан берилган таъриф	<i>Маънавият — дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлиги.</i>

**2. ШАХС МАЪНАВИЯТИНИНГ ТАКОМИЛ
БОСҚИЧЛАРИ ЁКИ МАЪРИФАТ ЙЎЛЛАРИ:**

Ибрат,

Илм,

Риёзат,

Меҳр

**3. ҲАҚИҚАТНИ АНГЛАБ ЕТИШ БОСҚИЧЛАРИ
ЁКИ БОШ МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР:**

Ватан,

Шахс,

Миллат,

Адолат,

Ҳақиқат

4. ИСЛОМГАЧА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ

Босқичлар	Тарихий давр	Асосий маънавий қадриятлар
I	Ибтидоий жамоа	а) Тупроқ, сув, оловнинг эъозланиши; б) Яратувчилик меҳнатининг эъозланиши;
II	Илк шаҳар жамоаси	Илм ва имон уйғунлигининг шаклланиши
III	Буюк давлатлар (империя)	Миллат, миллий адабий тил ва миллий давлатнинг шаклланиши

5. ИСЛОМ МИНТАҚА МАДАНИЯТИ ДАВРИДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ

Миллий маънавиятимиз ривожининг тарихий босқичлари	Тарихий давр	Шахс ва миллат маънавиятининг такомил босқичлари ёки маърифат йўллари
I Сунна	VIII—IX асрлар	Ибрат
II Ислом маърифатчилиги	X—XI асрлар	Илм
III Тасаввуф тариқатлари ёхуд Ирфон	XII—XIII асрлар	Риёзат
IV “Мажоз тариқи”	XIV—XV асрлар	Меҳр

МУНДАРИЖА

I ҚИСМ. МУСТАҚИЛЛИК МАЪНАВИЯТИ

1-маъруза. Истиқлол ва маънавият	5
1. Инсон ҳаётининг маъноси (муқаддима ўрнида)	5
2. Мустақиллик маъсулияти. Миллий мустақиллик шароити- да маънавият масалаларининг долзарблашуви ва бунинг сабаблари	7
3. Инсонлар онгидаги эски мафкура асоратларидан қутулиш муаммоси ва янгича тафаккур зарурати	9
4. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг маънавият ма- салаларига алоҳида эътибори	11
2-маъруза. Миллий ғоя, мафкура, маънавият	16
1. Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Уларнинг ўзаро нисба- ти	16
2. Миллий маънавият назариясини шакллантиришнинг умум- методологик асослари:	20
а) Кўп қутбли дунё	22
б) Инсон — дунё меҳвари	23
в) Иқтисод, сиёсат, маънавият. Инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзаро нисбати	27
3-маъруза. Маънавият — ботиний қудрат	32
1. Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти. Фано ва бақо	32
2. Маънавиятнинг турли таърифлари. Уларнинг ўзаро нисба- ти	34
3. Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати. Миллий ўзликни англаш	38
4. Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий- ахлоқий негизлари	40
4-маъруза. Дин ва маънавият	43
1. Мустақиллик шароитида динга муносабатнинг тубдан ўзга- риши	43

2. Диний ақидапарастлик ва экстремизм — диний қадриятларнинг тоталитаризм тафаккури руҳидаги ғаразли талқини сифатида 45
3. Дин ва маънавият. Умумий ва фарқли жиҳатлар 47
4. Ёш авлодни миллий маънавиятимиз анъаналари руҳида тарбиялаш — улар онгини турли ғаразли «оқимлар» таъсиридан ҳимоялашнинг энг самарали йўли 52

5-маъруза. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавиятимизнинг уйғунлиги 56

1. Миллий маънавиятимизнинг теран томирлари 56
2. Мустақиллик даврида аجدодларимиз маънавий меросига муносабатнинг тубдан янгиланиши 59
3. Умуминсоний қадриятлар қандай шаклланади? 62
4. Миллий маънавиятимизнинг умуминсоний моҳияти 64

6-маъруза. «Миллий маънавият асослари» фани ижтимоий ва маънавиятга алоқадор фанлар тизимида 69

1. Ижтимоий фанлар методологияси хусусида 69
2. Маънавият ва фалсафа 72
3. «Миллий маънавият асослари» фанининг «Рухшунослик» (Психология), «Ахлоқшунослик» (Этика), «Маданиятшунослик» (Культурология), «Нафосатшунослик» (Эстетика), «Тарбияшунослик» (Педагогика) каби инсон ва жамият ҳаётини ўрганувчи турли фанларга нисбати 78
4. «Миллий маънавият асослари» фанини ўрганиш ва ўқитиш услублари 89

II ҚИСМ. ШАҲС ВА МИЛЛАТ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИ

7-маъруза. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ва маърифат йўллари. Исломгача миллий маънавиятимиз такомили 96

1. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари 96
2. Исломгача маънавият. Ўлкамизда ибтидоий жамоалар ва инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни 100
- Илова: «Авесто» китоби ва «Мазда ясна» эътиқоди 103
3. Илк шаҳар жамоаси маънавияти. Илм ва имон нисбати 115
4. Туркий тошбитиклар маънавияти. Миллат ва миллий давлатнинг шаклланиши, миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши 118

8-маъруза. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомил. Ислом минтақа маънавиятида Сунна босқичи 126

1. Маънавий янгиланиш зарурати ва Тавҳид эътиқодининг шаклланиши 126
2. VIII—IX асрларда ислом минтақа маданиятининг шаклланиши 131
3. Ҳадис илми ва мазҳаблар. Имоми Аъзам ва Имом Бухорий 133
4. Шариат ва ислом ахлоқи. Минтақа маънавиятида Расулуллоҳ ибрати 136
5. IX асрда илм ва маданият. Туркий тилда исломий шеърийят 137

9-маъруза. Ислом маърифатчилиги босқичи 142

1. Мантикий тафаккур эҳтиёжи 142
2. Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг турли йўналишлари: 145
 - а) Калом илмининг ривожланиши ва Мотуридий меросининг аҳамияти 147
 - б) ботиния таълимоти ва «Ихвон ус-сафо» энциклопедияси 151
 - в) фалсафа йўналиши: устози соний Форобийнинг жамият ҳақидаги қарашлари 152
 - г) тасаввуф илмининг шаклланиши 155
3. X—XI асрлар ислом минтақасида илм ва маданият ривожининг юксак босқичга кўтарилиши 161

10-маъруза. Тасаввуф тариқатлари ва Ирфон босқичи 165

1. Зоҳидлик, ошиқлик ва орифлик. Ибн Сино ва Ғаззолий «Ишқ» ҳақида 166
2. Тасаввуф назарияси ва Ибн ал-Арабий мероси. Тасаввуф тариқатларининг шаклланиши 168
3. Туркистонда тасаввуф. Яссавия ва Кубравия. Баҳоуддин Нақшбанд ва тасаввуф ирфонининг камоли 170
4. Илм ва ирфон. Нафс тарбияси ва риёзат маърифати 172

11-маъруза. Ислом минтақа маънавиятида «Мажоз тариқи» босқичи 180

1. Бадиий адабиётнинг минтақа маданиятида тутган ўрни 180
2. Минтақа адабиёти Алишер Навоий талқинида 183
3. Бадиий тафаккур тариқлари — дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантиришнинг ўзига хос йўллари

сифатида	186
✓ 4. Алишер Навоий «мажоз ишқи» ҳақида	190
✓ 5. Исломи минтақа маданияти ривожда аجدодларимиз яратган мероснинг ўрни	203
12-маъруза. Алишер Навоий маънавияти	207
1. Минтақа маданиятида туркий шеърятнинг ривожининг ..	207
2. «Бадойиъ ул-бидоя»да тавҳид ғояси	209
3. Хамсачилик анъаналарининг шаклланиши ва туркий «Хамса»нинг моҳияти	214
4. Навоий ва Аттор. «Лисон ут-тайр» маънавияти	226
13-маъруза. Янги даврда миллий маънавиятимиз тақомиллашу муаммолари	237
1. Алишер Навоий ижодида янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти	237
✓ 2. Исломи минтақа маънавиятининг Европа маданиятига таъсири	243
3. XVI—XX асрлар миллий маънавиятимиз тақомиллашнинг икки босқичи	244
4. «Миллий изтироб» шеърятининг. Турди ва Машраб	246
✓ 14-маъруза. Миллий уйғониш ва большевизм қатағонлари	251
1. Янги давр зиддиятлари ва сиёсий қарамликнинг маънавий сабаблари	251
✓ 2. Миллий уйғониш ва Янги давр маърифатчилиги	254
✓ 3. Большевизм қатағонлари ва миллий зиёлилар тақдири	257
✓ 4. «Совет даври» ўзбек зиёлилар томонидан яратилган маънавий меросга муносабат	259
15-маъруза. Шахс ва миллат маънавий қамолатининг уйғунлиги	263
1. Маънавият ва маърифат	263
2. Исломига маънавият — асосий тафаккурдан миллий ўзликни англаш сари	265
✓ 3. Исломи минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз тақомиллаш ва маърифат йўллари:	267
а) Сунна босқичи — Ибрат маърифати	267
б) Исломи маърифатчилиги босқичи — Илм маърифати	269
в) Тасаввуф тариқатлари босқичи — Риёзат маърифати	270

- г) «Мажоз тариқи» босқичи — Меҳр маърифати 271
4. Янги даврда миллий маънавиятимиз такомилнинг бош муаммоси — сиёсий ва маънавий тараққиёт уйғунлиги масаласи. «Хавос» ва «авом» маънавияти 274

III ҚИСМ. ИНСОН РУҲИНИНГ БОРЛИҚ ҲАҚИҚАТИ БИЛАН УЙҒУНЛАШУВИ ЁКИ ОЛИЙ МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР

- 16-маъруза. Борлиқ ҳақиқати ва маънавий қадриятлар. Ватан туйғуси 281**
1. Олий маънавий қадриятлар — Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат — Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида 281
 2. Ватан туйғуси — Олий қадрият. Миллий маънавиятимизда «Ватан» тимсол-тушунчасининг маъно жоллари 285
 3. Инсоннинг моддий борлиққа маънавий муносабати. Экологик муаммоларнинг ҳал этилишида маънавият омили 288
 4. Табиатта мулкий муносабат. Унинг маънавий жиҳатлари 291
- 17-маъруза. Инсон ва Шахс 296**
1. Инсон қадри ва Шахс масъулияти 296
 2. Ирсият, руҳият, маънавият. Инсон табиати ва Аллоҳнинг иноятлари 300
 3. Одоб, ахлоқ, маънавият. Маънавий тарбия восита ва усуллари поғонадорлиги 306
 4. Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулияти. Оила маънавий муҳити. Шахс, миллат, башарият 209
- 18-маъруза. Шахс ва Миллат 316**
1. Фуқаролик миллат олдидagi масъулиятдир 316
 2. Ижтимоий фаоллик — маънавият белгиси 322
 3. Шахс эрки ва қонун устиворлиги 324
 4. “Ҳақ сўзни беркитманг” 329
- 19-маъруза. Адолат — ижтимоий ҳаётда маънавиятнинг намоён бўлиши 333**
1. Адолат муаммоси. Сиёсат ва ахлоқ 333
 2. Қадр тушунчасининг сиёсатдаги инъикоси 336
 3. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилиги масаласи 340

4. Қонун ҳукмронлиги — сиёсатдаги маънавият	347
20-маъруза. Бозор иқтисоди ва маънавият	353
1. Маънавий меросимизда бозор иқтисодига муносабат ..	354
2. Бозор ва маънавият	356
3. Маънавият ва бозор	357
4. Тадбиркор маънавияти	359
21-маъруза. Фуқаролар жамияти	366
1. Уйғун фуқаролар жамиятининг маънавий асослари ...	366
2. Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти	372
а) Навоий нигоҳида деҳқон ва дарвеш	374
б) Аҳли футувва ва ёлланма ишчилар	377
3. Зиёли масъулияти	382
4. Раҳбар маънавияти	387
22-маъруза. Ҳақиқат ва башарият	393
1. Ҳақиқат нима? Турли миллатлар маънавияти ягона Бор- лиқ ҳақиқатининг жиолари сифатида	393
2. Тафаккур турлари ва маънавият	396
а) Мантиқий тафаккур	397
Илова: Билим турлари ҳақида	399
б) Санъат, адабиёт, маънавият	402
в) Халқ ижоди ва маънавият	407
г) Маросимлар маънавияти	410
3. Тақдир ва тадбир. Миллий маънавиятимизда «аҳли қабул» ва «аҳли рад» тушунчалари	411

ИМОМНАЗАРОВ М., ЭШМУҲАМЕДОВА М.

Миллий маънавиятимиз асослари: (Олий ўқув юртлари учун маъруза матнлари)// Таҳрир ҳайъати: Ҳ.С.Кароматов, Н.Иброҳимов ва б.; -Т.: «Тошкент ислом университети», 2001.- 432 б.-(Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ўн йиллик тўйига бағишланади).

Сарлавҳада: ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси. Тошкент ислом университети.

1. Муаллифдош.

ББК 66.3(5У)+71.04(5У)

Китоб Тошкент ислом университети услубий кенгаши ҳамда Республика «Маънавият ва маърифат» марказида экспертизадан ўтиб, ижобий хулоса олган ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижтимоий комплекс раҳбари қотибнияти томонидан олий ўқув юртлари учун маъруза матнлари сифатида нашрга тавсия этилган.

**Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ,
Марямхон ЭШМУҲАМЕДОВА**

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ АСОСЛАРИ

(Олий ўқув юртлари учун маъруза матнлари)

«Тошкент ислом университети»
Тошкент — 2001

Муҳаррир *А.Зиёдов*
Бадний муҳаррир *Ш.Ҳасанов*
Техник муҳаррир *Ж.Бекиева*
Мусаҳҳиҳ *Ф.Исмоилова*

Теришга берилди 10.07.2001. Босишга рухсат этилди 08.08.2001. Бичими 84х108¹/32. «Таймс» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табоғи 22,7. Нашриёт-ҳисоб табоғи 23,0.

Адади 2000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 2328

«Тошкент ислом университети» нашриёти.
Тошкент. 700011. А.Қодирий кўчаси, 11.
Шартнома №07-31-01

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

